

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**ERMENİ MESELESİ ÇERÇEVESİNDE
1893 ANKARA MAHKEMELERİNİN
YERİ VE ÖNEMİ**

DOKTORA TEZİ

Zeynep İSKEFİYELİ

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Tarih

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

MART 2008

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ERMENİ MESELESİ ÇERÇEVESİNDE
1893 ANKARA MAHKEMELERİNİN
YERİ VE ÖNEMİ

DOKTORA TEZİ

Zeynep İSKEFİYELİ

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Tarih

Bu tez 28/03/2008 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK Prof. Dr. Necdet HAYTA

Jüri Başkanı

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Doç. Dr. Haluk SELVİ

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Doç. Dr. Muhsin HALİS

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Zeynep İSKEFİYELİ

28.03.2008

ÖNSÖZ

Günümüzde Ermeni Meselesi denildiğinde sadece 1915 yılında meydana gelen tehcir olayı anlaşılmaktadır. Oysa tehcir öncesi Osmanlı Devleti toprakları içinde 34 Ermeni olayı meydana gelmiştir. İlk siyasi isyan olma özelliğini taşıyan 1890'daki Erzurum isyanı, yine aynı yıl meydana gelen Kumkapı gösterisi, 1892-1893'te Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon olayları, 1894'te Sasun isyanı, 1895'te Babiâli gösterisi ve Zeytun isyanı, 1896'da Van isyanı ve Osmanlı Bankası'nın işgali, 1903'te ikinci Sasun isyanı, 1905'te Padişah Abdülhamit'e suikast teşebbüsü ve 1909'da Adana isyanı en önemlileri arasında sayılabilir. Bu olayların nedenleri ile sonuçlarının bilinmesi Ermeni Meselesi'nin daha doğru şekilde anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Çalışma, 1893 Merzifon olayları sonucunda toplanan Ankara Mahkemesi sürecini birinci elden yerli ve yabancı arşiv kaynakları ile aydınlatarak ortaya çıkarmayı ve Ermeni Sorunu'nun objektif bir anlayışla incelenmesine hizmet etmeyi amaç edinmiştir.

Toplam dört bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde, Ankara Mahkemesi sürecinin başlamasına etki eden 1892-1893 Merzifon ve çevresinde meydana gelen bildiri asma olayları hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede Protestan misyonerlerin Merzifon'a gelişleri ve ilk faaliyetleri, Merzifon Anadolu Koleji'nin kuruluşu ile Karabet Tomayan'ın koleje gelişi anlatılmıştır. Daha sonra 5/6 Ocak 1893'te Merzifon ve çevresindeki pek çok köy ve kasabada aynı anda gerçekleştirilen bildiri asma olaylarına değinilmiştir. Olaylara karışanların tespiti ve tutuklanmaları ile Merzifon Anadolu Koleji öğretmenlerinden Karabet Tomayan ile Kayayan'ın tutuklanmaları süreci incelenmiştir.

İkinci bölümde Amerika Birleşik Devletleri'nin olaylara müdahalesi ve olayın uluslararası bir mesele haline getirilme çabalarına değinilmiştir. Olayların devamı niteliğinde olarak şubat ayı içinde Merzifon Kızlar Okulu'nun inşaat halindeki binasında meydana gelen yangın olayı ve hemen ardından Amerika Birleşik Devletleri'nin olaylara müdahalesi anlatılmıştır. Olayları araştırmak üzere bölgeye gönderilen Sefaret Başkâtibi Harry R. Newberry'nin Merzifon ve çevresinde yaptığı

araştırmalar ve hazırladığı rapor hakkında bilgi verilmiştir. Bu çerçevede İngiltere'nin olaylara müdahalesi, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Clare Ford'un faaliyetleri, Karabet Tomayan'ın eşi Lucy'nin eşini kurtarma girişimleri ile İngiliz konsoloslarının faaliyetlerine değinilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise Ankara Mahkemesi süreci işlenmiştir. Bölge mahkemesi olması hasebiyle tüm tutukluların Ankara'ya nakli ve mahkeme öncesi genel af anlatılmıştır. Daha sonra mahkemenin başlaması, sanıklar hakkında hazırlanan iddianame, sanıkların ifadeleri, şahitlerin dinlenmesi ve mahkemeye sunulan deliller ile avukatların savunmaları mahkeme tutanaklarına dayanılarak anlatılmaya çalışılmıştır.

Dördüncü bölüm ise Ankara Mahkemesi'nin sonuçlanması başlığını taşımaktadır. Mahkeme kararlarının ilan edilmesi ile başta İngiltere olmak üzere yabancı devletlerin tepkisi anlatılmıştır. Ankara Mahkemesi kararları aleyhine başlatılan kampanya ve idama mahkûm edilen Tomayan ile Kayayan'ın sultan tarafından affedilerek bir daha dönmemek kaydıyla Osmanlı topraklarından sürülmelerine değinilmiştir. Mahkeme kararları ile ilgili dış basında yer alan haberler düzenlenen miting ve toplantılar ile diğer Ermeni mahkûmların affedilmesi için çabalar anlatılmıştır.

Çalışmanın her safhasında esirgemediği yardımlarından dolayı değerli danışman hocam Prof. Dr. Mehmet ALPARGU'ya saygılarımı ve şükranlarımı sunarım. Ayrıca titiz inceleme ve yönlendirmeleri ile çalışmanın şekillenmesinde büyük katkıları olan Prof. Dr. Azmi ÖZCAN'a ve Doç. Dr. Haluk SELVİ'ye teşekkürü bir borç bilirim. 2006-SBD-001 Proje numarasıyla tez çalışmasına destek veren Sakarya Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyon Başkanlığı'na katkılardan ötürü teşekkür ederim. Çalışmanın başından sonuna kadar yardımlarını esirgemeyen Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü araştırma görevlisi arkadaşlarıma minnettarım. Emeklerini hiçbir zaman ödeyemeyeceğim sevgili anne ve babama şükranlarımı sunarım. Ayrıca maddi ve manevi desteğinden dolayı eşim Murat İSKEFİYELİ'ye de teşekkür ederim.

Zeynep İSKEFİYELİ

Adapazarı, 2008

İÇİNDEKİLER

TABLO LİSTESİ	iv
KISALTMALAR	v
ÖZET	viii
SUMMARY	ix
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: 1892-1893 MERZİFON ERMENİ OLAYLARI	9
1.1. 1892-1893 Merzifon Olaylarının Ortaya Çıkmasına Etki Eden Faktörler	10
1.1.1. Misyonerlerin Merzifon'a Gelişleri ve İlk Faaliyetleri	10
1.1.2. Merzifon Anadolu Koleji'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri	15
1.1.3. Merzifon Anadolu Koleji ve Karabet Tomayan	21
1.2. Merzifon ve Civarında Meydana Gelen Ermeni Olayları (6 Ocak 1893)	27
1.2.1. Bildiri Asma Olaylarının Başlaması ve Gelişimi	28
1.2.2. Olaylara Karışanların Tespiti ve Tutuklanmaları.....	33
1.2.3. Merzifon Hınçak İhtilal Komitesi ve Teşkilat Yapısı.....	40
1.2.4. Karabet Tomayan ile Ohannes Kayayan'ın Tutuklanmaları.....	48
1.2.5. Osmanlı Devleti Tarafından Olayların Değerlendirilmesi ve Alınan Tedbirler	51
BÖLÜM 2: ABD VE İNGİLTERE'NİN ERMENİ OLAYLARINA MÜDAHALELERİ	58
2.1. Merzifon Kızlar Okulu'nda Meydana Gelen Yangın	58
2.1.1. Amerika Birleşik Devletleri'nin Olaylara Müdahalesi	62
2.1.2. Harry R. Newberry'nin Olayları Araştırmak Üzere Bölgeye Gönderilmesi	69
2.1.3. Merzifon Koleji'nde Arama Yapılması Sorunu ve Newberry'nin Merzifon Çevresinde Yaptığı Araştırmalar	73
2.1.4. Newberry'nin Araştırma Gezisi Sonunda Hazırladığı Rapor	79

2.2. İngiltere'nin Olaylara Müdahalesi	83
2.2.1. Karabet Tomayan'ın Tutuklanmasının İngiltere'deki Yansımaları	85
2.2.2. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Francis Clare Ford'un Faaliyetleri	90
2.2.3. Lucy Tomayan'ın İngiltere'deki Faaliyetleri	92
2.2.4. Sir Richard Temple'in Tomayan'ı Kurtarma Girişimleri	98
2.2.5. İngiliz Konsoloslarının Tomayan ile Görüşmeleri	101
2.2.6. Hoffmann ile Tomayan'ın Görüşmesi ve Ankara Valisi Abidin Paşa	110
BÖLÜM 3: ANKARA MAHKEMESİ	117
3.1. Ankara Mahkemesi Öncesi Gelişmeler	117
3.1.1. Mahkemenin Ankara'ya Nakli ve Tutuklu Ermenilerin Sayısı	117
3.1.2. Mahkeme Öncesi Genel Af	121
3.2. Mahkemenin Başlaması	126
3.2.1. Ankara İstinaf Mahkemesi'nde Yargılanacak Olan Sanıklar ve Haklarında Hazırlanan İddianame	129
3.2.2. Sanıkların İfadelerinin Alınması ve Sorguya Çekilmeleri	134
3.2.3. Karabet Tomayan ile Ohannes Kayayan'ın Sorgulanmaları	148
3.2.4. Hınçak İhtilal Cemiyeti Adına Cinayet ve Gasp Suçlarından Tutuklananların Sorgulanmaları	160
3.2.5. Şahitlerin Dinlenmesi	165
3.2.6. Mahkemeye Sunulan Deliller	172
3.2.7. Avukatların Savunmaları	175
BÖLÜM 4: ANKARA MAHKEMESİ'NİN SONUÇLANMASI	187
4.1. Ankara Mahkemesi Kararları ve İngiltere'nin Tepkisi	187
4.1.1. Ankara İstinaf Mahkemesi Kararları	187
4.1.2. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Arthur Nicolson'un Çabaları	194
4.1.3. İngiliz Ermeni Cemiyeti'nin Faaliyetleri ve Konunun İngiltere Parlamentosu'na Taşınması	201
4.2. Ankara Mahkemesi Kararları Aleyhine Başlatılan Kampanya ve Tomayan ile Kayayan'ın Affedilmeleri	210

4.2.1. Mahkeme Kararları ile ilgili Dış Basında Yer Alan Haberler	210
4.2.2. Düzenlenen Miting ve Toplantılar	222
4.2.3. Tomayan ile Kayayan'ın Affedilmeleri	229
4.2.4. Tomayan ile Kayayan'ın Yurt Dışına Çıkarılmaları	234
4.2.5. Diğer Ermeni Mahkumların Affedilmesi için Çabalar	240
4.2.6. Ankara Mahkemesi Hakkında İleri Sürülen İşkence İddiaları	251
SONUÇ	269
KAYNAKÇA	277
EKLER	300
ÖZGEÇMİŞ	317

KISALTMALAR

A. MKT. MHM.	: Sadaret Mektubî Kalemî Mühimme Kalemî Belgeleri
A. VRK.	: Sadaret Evrakı Evrak Kalemî
ABCFM	: American Board of Commissioners of Foreign Missions
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ATASE	: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Araştırmalar Merkezi
BEO. AYN. d.	: Babıâli Evrak Odası Ayniyat Defterleri
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DH. MKT.	: Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî
DUİT	: Dosya Usulü İradeler Tasnifi
Ed.	: Editör
ERO	: Essex Record Office
Haz.	: Hazırlayan
HR. SYS.	: Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
İ. DH.	: İrade-i Dâhiliye
İ. DUİT.	: Dosya Usulü İradeler
İ. HR.	: İrade-i Hariciye
İ. HUS.	: İrade-i Hususî

İ. TAL.	: İrade-i Taltifat
Mc.	: Microfilm
OBE	: Osmanlı Belgelerinde Ermeniler
PABCFM	: Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions
s.	: Sayfa
USA, NA	: United States of America, National Archives
vd.	: Ve diğçerleri
Vol.	: Volume
Y. A. HUS.	: Yıldız Tasnifi Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y. A. RES.	: Yıldız Tasnifi Sadaret Resmi Maruzat Evrakı
Y. EE.	: Yıldız Esas Evrakı
Y. MTV.	: Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y. PRK. A.	: Yıldız Perakende Evrakı Sadaret
Y. PRK. ASK.	: Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Y. PRK. AZJ.	: Yıldız Perakende Evrakı Arzuhaller ve Journaller
Y. PRK. BŞK.	: Yıldız Perakende Evrakı Başkitâbet Dairesi Maruzatı
Y. PRK. DH.	: Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye Nezareti Maruzatı
Y. PRK. EŞA.	: Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik
Y. PRK. HR.	: Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı
Y. PRK. PT.	: Yıldız Perakende Evrakı Posta Telgraf Nezaret Maruzatı
Y. PRK. SRN.	: Yıldız Perakende Evrakı Serkurenalık

- Y. PRK. ŞH.** : Yıldız Perakende Evrakı Őehremaneti Maruzatı
- Y. PRK. TKM.** : Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-1 Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği
- Y. PRK. UM.** : Yıldız Perakende Evrakı Umumi Vilayetler Tahriratı
- Y. PRK. ZB.** : Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Analitik Envanteri
- Yay. Haz.** : Yayına Hazırlayan

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: 1889 Yılı Kolej İstatistikleri	20
Tablo 2: Spadaro'nun raporu	120
Tablo 3: Ankara İstinaf Mahkemesi'ne sunulan yazılı belge ve deliller	173

Tezin Başlığı: Ermeni Meselesi Çerçevesinde 1893 Ankara Mahkemeleri'nin Yeri ve Önemi	
Tezin Yazarı: Zeynep İskefiyeli	Danışman: Prof. Dr. Mehmet ALPARGU
Kabul Tarihi: 28.03.2008	Sayfa Sayısı: XIII (ön kısım) + 299 (tez) + 17 (ekler)
Anabilimdalı: Tarih	Bilimdalı: Tarih
<p>6 Ocak 1893 tarihinde başta Merzifon, Kayseri, Yozgat, Çorum, Develi, Boğazlıyan, Aziziye, Amasya gibi şehirlerde, birçok kasaba ve köyde, resmî binalara, cami ve kilise kapılarına, bazı evlerin duvarlarına Osmanlı hükûmeti ve padişah aleyhinde bildirimlerin yapıştirılması ile hükûmetin ve yabancı devletlerin dikkati Anadolu'nun ortasındaki bu bölgeye çevrilmişti. Osmanlı Devleti, başlattığı geniş çaplı inceleme ve araştırmalar sonucunda olayların Merzifon Hınçak İhtilal Cemiyeti tarafından planlandığını, bu cemiyetin başında ise Merzifon Anadolu Koleji'nde öğretmenlik yapan Karabet Tomayan ile Ohannes Kayayan'ın bulunduğunu ve bildirimlerin kolejde yer alan bir matbaada basılarak dağıtıldığını ortaya çıkardı. Ardından iki kolej öğretmeni de dahil olmak üzere olaylara karıştıkları tespit edilen Ermenilerin tutuklanma süreci başlatıldı. Anadolu Koleji öğretmenlerinin tutuklanmasının hemen ardından, 2 Şubat 1893'te henüz inşaat halinde bulunan Merzifon'daki Yatılı Kızlar Okulu binasında çıkan yangın durumu daha da karmaşık hale soktu. Başta İngiltere olmak üzere Amerika Birleşik Devletleri bu olayları Osmanlı Devleti'ne karşı bir baskı unsuru olarak kullanmaktan çekinmeyeceklerdi. Böylece bildiri asma olayı Osmanlı Devleti'nin sınırlarını aşarak uluslararası bir sorun haline geldi.</p> <p>Bu çerçevede yapılan çalışma ile bölge mahkemesi olması hasebiyle Ankara'da yapılan mahkeme sürecinin gelişimi üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Osmanlı Hükûmeti mahkemenin emsallerine ibret olacak şekilde gerçekleştirilmesini, bu türden olaylara bir daha fırsat verilmemesini istiyordu. Fakat alınan bütün bu önlemlere rağmen başta İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere yabancı devletlerin mahkeme sürecine müdahaleleri son derece dikkate değerdir. Ankara Mahkemesi'nde 59 sanık bulunduğu halde, Avrupalı bir hanımla evli olan ve bir misyoner okulunda öğretmenlik yapan Karabet Tomayan'dan dolayı mahkeme adeta bir Tomayan davasına dönüştü. Pek çok yabancı konsolosun ve gazetecinin takip ettiği Ankara Mahkemesi sonucunda aralarında Tomayan ve Kayayan'ın da bulunduğu 17 kişiyi idama mahkûm edildiler. Padişah II. Abdülhamit, sadece İngiltere Hükûmeti tarafından defalarca yinelenen istekler ve baskılar üzerine, diğerlerine örnek olmaması, bir istisna sayılması, hür ve bağımsız Osmanlı Devleti'nin hukukuna sonradan müdahale edilmemesi şartıyla Tomayan ve Kayayan isimli iki suçlunun bir daha geri dönmek üzere Osmanlı ülkesi dışına sürülmelerine karar verdiği gibi diğer mahkûmların cezalarını da büyük ölçüde azalttı. 1893 Ankara Mahkemesi Osmanlı Devleti'nin her bağımsız devlet gibi halkının güvenliği ve düzenin devamı için kendi hukuk kuralları çerçevesinde bir karar almış olmasına rağmen yabancı devletlerin baskılarına nasıl boyun eğmek zorunda bırakıldığını göstermesi bakımından dikkate değer bir hadisedir.</p>	
Anahtar Kelimeler: Merzifon Anadolu Koleji, Karabet Tomayan (Garabed Thoumaian), Ermeni, İngiltere, Ankara Mahkemesi	

Title of the Thesis: The Place and Importance of 1893 Ankara Trial In frame of the Armenian Question	
Author: Zeynep İskefiyeli Supervisor: Prof. Dr. Mehmet ALPARGU	
Date: 28.03.2008	Nu. of pages : XIII (pre text) + 299 (main body) + 17 (appendices)
Department: History	Subfield: History
<p>On 6 January 1893, announcements, which were against to the Ottoman government and the Sultan, were attached to the walls of official buildings, gates of mosques and churches in many small towns and villages like Merzifon, Kayseri, Yozgat, Çorum, Develi, Bogazlıyan, Aziziye and Amasya. Thus the attention of Ottoman government and Europe turned to these places especially to Merzifon. By initiating a broad investigation and research, the Ottoman government found that the events were planned by Merzifon Hinchak Revolutionary Committee managed by Karabet Tomayan and Ohannes Kayayan who were pastors in Merzifon Anatolian College and also the announcements were printed in the printing house of the college and distributed from there. Then it was begun to the process of arresting of Armenians including the two pastors who were in charge of the events. After the arresting of the pastors of Anatolian College, starting of a fire in the Boarding Girl School under construction in Merzifon on 2 February 1893 made the situation more complicated. Especially England and United States of America did not hesitate to use these events as a means of pressure on the Ottoman state. Therefore this announcement situation became an international problem.</p> <p>In this frame, it is aimed to focus on the development process of trial in Ankara Law Court. The Ottoman government wanted to realize the trial to serve as a lesson to similar cases and not to give opportunity for such kind of events. But though all these measures were taken, the intervention of foreign states to the trial, especially England and USA, was obvious. Even though there were 59 suspects in Ankara trial, it became almost Tomayan's trial who was married with a European lady and a pastor in a missionary school. At the end of the trial, which was followed by so many foreign consuls and journalists, 17 person including Tomayan and Kayayan were put to capital punishment. Upon the British government's repeated requests and pressure, Abdülhamit II agreed to send the two criminals, Tomayan and Kayayan, out of the country on the condition that it should be an example and recognized as an exception and from now on it would not be intervened to the law of free and independent Ottoman state. Besides, the Sultan decreased considerably the punishments of the other convicts. 1893 Ankara Trial is an outstanding event because though the Ottoman state like all independent states made a decision in frame of its own law codes for national security and keeping of order, the government forced to submit the pressure of the foreign states.</p>	
Keywords: Merzifon (Marsovan) Anatolia College, Karabet Tomayan (Garabed Thoumaian), Armenian, Britain, Ankara (Angora) Trial	

GİRİŞ

XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin uğraşmak zorunda kaldığı birçok mesele bugün Türkiye Cumhuriyeti'ni özellikle uluslararası arenada sürekli meşgul etme özelliği taşımaktadır. Bunlardan birisi ve belki de ilk akla geleni Ermeni Meselesi'dir. 1878 yılında Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları imzalanıncaya kadar Ermenilerle Türkler arasında ciddi bir anlaşmazlığın olmadığı, her iki toplumun bir arada, dostça yaşadıkları hususu tarihçilerin birleştikleri ortak noktadır. Tarihçiler, Türklerle Ermenileri birbirine yaklaştıracak tarihî ve kültürel müştereklerin, onları birbirinden ayıran siyasi noktalardan daha fazla olduğunu da belirtmektedirler. Ermeni meselesinin ortaya çıkışı ile ilgili olarak yapılan çalışmalarda meselenin uluslararası düzeye taşındığı tarih olarak hicri 1293 yılında yapılmasından ötürü "93 Harbi" veya Osmanlı Devleti'nin aldığı büyük mağlubiyetten dolayı "93 Felaketi" olarak da isimlendirilen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı kabul edilmektedir. Bu tarihten hareketle başta Ermeni kilisesinin faaliyetleri olmak üzere, misyonerlerin çalışmaları, komitelerin teşekkülü ve büyük devletlerin Ermenileri desteklemeleri meselenin ortaya çıkışının amilleri olarak sayılmaktadır.

1. Araştırmanın Konusu

Günümüzde Ermeni Meselesi denildiğinde sadece 1915 yılında meydana gelen tehcir olayı anlaşılmaktadır. Oysa tehcir öncesi Osmanlı Devleti toprakları içinde 34 Ermeni olayı meydana gelmiştir. Bu olayların nedenleri ve sonuçlarının bilinmesi Ermeni Meselesi'nin daha doğru şekilde anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Bu olaylar arasında 1892-1893 yıllarında meydana gelen Merzifon, Yozgat ve Kayseri Ermeni olayları büyük bir önem taşımaktadır. 5/6 Ocak 1893'te Kayseri, Develi, Yozgat, Çorum, Merzifon, Tenos, Aziziye, Gemerek şehir ve kasabalarında aynı anda biri "İslam Vatanperver Komitesi", diğeri "Müslümanların Selametini İsteyen Hindistanlılar" imzasıyla iki farklı ilan bazı Müslüman evlerine, cami ve kilise kapılarına, kamu binalarına ve Merzifon Anadolu Koleji'nin duvarlarına yapıştırıldı. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti hemen harekete geçmiş ve olaylara karışan tüm Ermenileri ve elebaşı durumunda bulunan iki Anadolu Koleji öğretmenini tutuklamıştı. Anadolu Koleji öğretmenlerinin tutuklanmasının hemen ardından, 1 Şubat'ı 2 Şubat'a bağlayan

gece henüz inşaat halinde bulunan Merzifon Yatılı Kızlar Okulu binasından alevler yükselmeye başladı. Bu olay Merzifon'da ortaya çıkan durumu daha karmaşık hale soktuğu gibi İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin müdahale sürecini de başlatmış oluyordu.

Çeşitli bölgelerden tutuklanan Ermenilerin davası bölge mahkemesi olması hasebiyle Ankara İstinaf Mahkemesi'nde Mayıs 1893 tarihinde görülmeye başladı. Bu suretle Ankara Mahkemesi süreci başlamış oluyordu. Ankara Mahkemesi toplandığı andan itibaren gerek Avrupa Devletleri'nin özellikle İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin, gerekse basının ilgi odağı haline gelmişti. Tomayan ve Kayayan'ın da aralarında bulunduğu sanıklar Osmanlı Devleti'nin bir kısmını devletin idaresinden çıkarıp Ermenistan adıyla bağımsız bir hükûmet teşkil etmek, bu amaçla ihtilal komitesi kurarak bildiri asma olaylarını gerçekleştirmekle itham ediliyorlardı. Ancak Ankara Mahkemeleri daha başladığı andan itibaren yabancı devletlerin şiddetli eleştirilerine maruz kalmış, mahkeme sonunda verilen kararlar büyük tartışmaları başlatmıştır. Osmanlı Hükûmeti yapılan baskılar sonucu iki Ermeni öğretmen hakkında Ankara Mahkemesi'nin verdiği idam cezası kararını değiştirmek zorunda kalmıştır. Bu kararın değişmesinde İngiliz Hükûmeti'nin tavrı ise oldukça belirleyici olmuştur. Karabet Tomayan ve Ohannes Kayayan bundan sonra Ankara Mahkemesi kararı ile idama mahkûm edilen, ancak İngiliz hükûmetinin arabuluculuğu ile özgürlüklerine kavuşan iki öğretmen olarak yaşamlarına İngiltere'de devam etmişlerdi. Avrupalı devletlerin müdahalelerin ilerleyen yıllarda artarak sürmesi sonucu terör ve isyan eylemlerine karışan bütün Ermeni elebaşılar kahraman olarak kabul edilecek, Türklerin tek taraflı hoşgörüsü ve çözüm arayışı ise netice vermeyecekti.

2. Araştırmanın Önemi

Bu çalışma, 1893 Merzifon Olayları sonucunda toplanan Ankara Mahkemesi sürecini birinci elden yerli ve yabancı arşiv kaynakları ile aydınlatarak ortaya çıkarmayı ve Ermeni Sorunu'nun objektif bir anlayışla incelenmesine hizmet etmeyi amaç edinmiştir. Çalışma, uluslararası nitelik taşıyan Ermeni Sorunu çerçevesinde gelişen 1892-1893 Merzifon olayları nihayetinde gerçekleşen Ankara Mahkemesi ve bu mahkemenin siyasi ve sosyal etkilerinin incelenmesi ile sınırlıdır. Bu çalışma birinci

elden kaynaklardan olan Osmanlı ve yabancı arşiv belgeleri, mahkeme tutanakları, olaylara karışan şahıslara ait deliller, konsolos raporları ve bunların ülkeleri ile yaptıkları resmi yazışmalardan oluşan verilerin analizi ile ikinci elden kaynaklar olan tetkik eserlerde aktarılan bilgiler incelenilerek, ulaşılan sonuçların tarih bilimine has çalışma teknikleri içinde değerlendirilmesini amaçlamaktadır.

3. Kullanılan Kaynaklar

A. Arşivler

Yapılan ilk araştırmalarda konuyla ilgili olarak araştırma yapılabilecek olan önemli iki arşiv tespit edilmiştir. Bunlardan birincisi İstanbul'da bulunan (BOA) Başbakanlık Osmanlı Arşivi'dir. Diğeri ise Ankara'da bulunan (ATASE) Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Araştırmalar Merkezi Arşividir. Öncelikle İstanbul'da yer alan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde çalışma yapılmış ve bu çerçevede arşivin değişik tasniflerinde konuyla ilgili birçok belgeye ulaşılmıştır. Bu belgeler arasında mahkeme tutanakları ile bu tutanakların yayınlandığı *Ceride-i Mehakim*'in ilgili sayıları tespit edilmiştir. Yine mahkeme süreci ile alakalı birçok belgede arşivden temin edilmiştir. Diğeri bir arşiv olan ATASE arşivinde çalışmak için gerekli başvurumuz kabul edilmiş ve izin çıkmıştır. Ancak bu arşivde yaptığımız araştırma sonucunda konu ile ilgili belge ve bilgiye rastlanamamıştır. Arşivin sınırlı çalışma ortamı dolayısıyla sadece başvurulmuş başlık altında araştırma yapılabilmemiş, konuyu tamamlaması muhtemel başka belge ve bilgiler varsa da bunlara ulaşmak mümkün olmamıştır. Bu durum Başbakanlık Osmanlı Arşivini çalışmalarımız için öncelikli araştırma alanı haline getirmiştir.

Ayrıca Karabet Tomayan'ın İngiltere'deki faaliyetlerine ve mahkeme günlerine ışık tutabilecek nitelikte The National Archives of the United Kingdom, (ERO) Essex Record Office'de yer alan belgeler tespit edilmiştir. Tomayan'ın Merzifon Anadolu Koleji'ndeki çalışmalarına ve mahkeme günlerine ışık tutabilecek nitelikte Essex Record Office'de yer alan belgelerin konu ile ilgili olabilecek kısımları temin edilmiştir. Essex Record Office belgeleri, Tomayan tarafından hazırlanmış broşürler, kendisi ve hanımı ile yapılan röportajlar, çeşitli gazetelerde yer alan haber kupürleri ile eşi Lucy Tomayan'ın düzenlediği toplantı afişlerini içermektedir. Ayrıca bu belgeler

arasında 1892-1893 yıllarına ait “Merzifon Koleji Katalogu” ile kişisel fotoğraflar da yer almaktadır. Konunun uluslararası boyutu bakımından bu belgeler son derece dikkat çekici bir mahiyet arz etmektedir.

Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi’nde yapılan çalışmalar sonucunda ABCFM’nin *Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*¹ mikrofilmlerine ulaşılmıştır. Bu mikrofilmlerden Merzifon’da kurulan Amerikan Koleji’nin tarihine ve Karabet Tomayan’ın öğretmenlik yaptığı günlere dair bilgilere ulaşılmıştır. Yararlanılan bir diğer mikrofilm arşivi Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi’nde yer alan *Despatches from United States Ministers to Turkey, 1818-1906*² koleksiyonudur. Bu mikrofilmlerde yer alan bilgiler özellikle kolej binasında çıkan yangın sonrasında Amerika Birleşik Devletleri’nin olaylara müdahalesi ile ilgili konuların incelenmesinde kullanılmıştır.

B. Resmi Yayınlar, Tutanaklar ve Yayınlanmış Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından hazırlanmış ve toplam 40 cilde ulaşan *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler* adlı çalışmanın ilgili bölümleri, konumuz ile alakalı arşiv belgeleri, bu belgelerin özet ve çevirilerinin bulunması bakımından kayda değer bir kaynak eserdir. Arşiv kütüphanesinde bulunan bu eserin 11, 12, 13, 14 ve 15. ciltleri çalışmamız açısından incelenmiş ve ilgili bölümler tespit edilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde yapılan araştırma sonunda Ankara Vilayeti İstinaf Mahkemesi’nin Temyiz Mahkemesi’nce tasdik edilen ilamı olan *Ceride-i Mehakim*’in³ ilgili nüshalarına ulaşılmış ve bunlar temin edilmiştir. *Ceride-i Mehakim*, Ankara Mahkemesi’nin oturumları ile ilgili detaylı bilgilere ulaşmamızı sağlamıştır.

Olaylarla ilgili konsolosluk raporları ve İngiliz dışişleri yazışmalarını içeren ve mavi kitap olarak bahsedilen *Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey (1892-1893)*⁴ çalışma sırasında önemli bir başvuru kaynağı olmuştur. Konuyla ilgili

¹ *Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Unit 5, The Near East, 1817-1919, Woodbridge, Conn. : Research Publications, 1984.

² United States Embassy (Turkey), *Despatches from United States Ministers to Turkey (1818-1906)*, Washington : National Archives, 1943-1966.

³ *Ceride-i Mehakim*, Ankara Vilayeti İstinaf Mahkemesi’nin Temyiz Mahkemesi’nce Tasdik Edilen İlamı, Sayı: 714-731, 27 Temmuz-5 Ağustos 1893.

⁴ Turkey, No: 3 (1896), [C. 8015], *Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey (1892-1893)*.

önemli kaynaklardan birisi de Bilal Şimşir tarafından hazırlanan *British Documents on Ottoman Armenians*⁵ kitaplarının üçüncü cildir. Döneme ait İngiliz elçilik yazıları ve raporlarını burada bulmak mümkündür.

Fransız diplomatik belgelerinin yer aldığı *Documents Diplomatiques Français, (1871-1914)* isimli kitabın 21 Ağustos 1892- 31 Aralık 1893 yıllarını kapsayan 10. cildinin konuyla ilgili belgeleri ihtiva edebileceği düşüncesiyle temin edilmeye çalışılmış ancak bu kitaba ulaşamamıştır. Bununla birlikte Bilal Şimşir tarafından hazırlanan *Documents Diplomatiques Ottomans: Affaires Armeniennes*⁶ isimli eserin birinci cildinden faydalanılmıştır.

Ankara Mahkemelerinin gerçekleştiği süre zarfında Ankara'da vali olarak görev yapan Abidin Paşa ile ilgili olarak da araştırma ve çalışmalar yapılmıştır. Bu çerçevede Abidin Paşa hakkında hazırlanan bir yüksek lisans tezi⁷ ve Abidin Paşa'nın bir nevi hatıratı niteliğini taşıyan *Defter-i Abidin Paşa*⁸ isimli yazma eser tespit edilmiştir. İstanbul'da Âtîf Efendi Kütüphanesi'nde yer alan ve iki ciltten oluşan bu eserden Ermeni meselesi ile ilgili olan kısımlar temin edilmiştir.

Yayınlanmış arşiv kaynakları olarak, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayınlarından çıkan, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri*⁹, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri*¹⁰ ve *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri*'nin¹¹ ilgili ciltlerinden de faydalanılmıştır.

⁵ Bilal N. Şimşir (1989), *British Documents on Ottoman Armenians (1891-1895)*, c. III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

⁶ Bilal N. Şimşir (1993), *Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Armeniennes (1886-1893)*, c. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

⁷ Ali Osman Çalık (2003), *Abidin Paşa (1843-1906)*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.

⁸ Abidin Paşa, *Defter-i Abidin Paşa I-II*, Atîf Efendi Kütüphanesi, Mehmet Zeki Pakalın Tasnifi, Tasnif No: T81621, Kütük No: 19-24.

⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1891-1893)* (2004), c. II, [Proje Yöneticisi: Yusuf Sarımay], Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara.

¹⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri(1879-1918)* (2002), c. I, [Proje Yöneticisi: Yusuf Sarımay], Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara.

¹¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895)* (2007), c. I, [Proje Yöneticisi: Yusuf Sarımay], Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara.

C. Süreli Yayınlar

Ankara Mahkemesi başladığı andan itibaren özellikle Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmiş ve basın ilgi odağı olmuştur. Bu çerçevede İngiltere'nin resmi gazetesi olma özelliğini uzun yıllar boyunca koruyan *The Times* gazetesi çalışmamız açısından önemli bir başvuru kaynağı olmuştur. Gazetenin bu yıllara ait sayıları taranarak mahkeme ve gelişimi ile alakalı olan haber ve yorumlar tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra en önemli Amerikan gazetelerinden olan *The New York Times*, *The Washington Post*, *Los Angeles Times*, *Chicago Tribune*, *Boston Globe* ve *Atlanta Constitution* gibi gazeteler koleksiyonları taranarak olaylarla ilgili yer alan haber ve bilgilerden istifade edilmiştir.

Amerika Birleşik Devletleri'nin çeşitli eyalet gazeteleri olan *Brooklyn Eagle*, *Colorado's Historical Newspapers*, *Lock Haven Evening Express*, *Salt Lake Daily Tribune Newspaper*, *The Ogden Standard Newspaper* gibi gazete koleksiyonları taranmış ve bu sayede konu ile ilgili çeşitli haberlere ulaşılmıştır. Her ne kadar bu gazeteler daha çok yerel nitelik taşıyorlar ve haberler kaynakları olarak diğer büyük gazetelerin tekrarı niteliğinde de olsalar konunun yayıldığı alanı göstermesi bakımından önemlidir.

Dönemin Osmanlıca gazeteleri ile ilgili de bir araştırma yapılmış ve İstanbul'da yer alan Atatürk Kitaplığı'ndaki gazeteler taranmıştır. Mahkemenin olduğu günlerde yayın faaliyetinde bulunan gazete isimleri tespit edilmiş ancak Osmanlı hükûmetini o dönemde aldığı yayın yasağı dolayısıyla olaylar ve mahkeme ile ilgili bilgiler Osmanlı gazetelerinde yer almamıştır. Bu sebeple Osmanlı gazetelerinden istifade etmek mümkün olmamıştır.

D. Araştırma Eserleri

1892-1893 Merzifon olayları nihayetinde gerçekleşen Ankara Mahkemesi ve bu mahkemenin siyasi ve sosyal sonuçları ile alakalı ikinci elden tetkik eserler de incelenmiştir. Özellikle Türkçe eserlerin yanı sıra yabancı dildeki eserler de konuya farklı bir boyut kazandırması açısından önem taşımaktadır.

Merzifon'a çeşitli vesilelerle gelmiş olan misyonerler tarafından kaleme alınan gezi notları, kitaplar ve ansiklopedi maddeleri son derece ilginç bilgileri ve detayları sunmaktadır. Bunlar arasında Edwin Munsell Bliss tarafından 1891 yılında hazırlanmış olan *The Encyclopaedia of Missions*¹² ile ondan daha eski tarihli *Chamber's Encyclopedia*¹³ sayılabilir. Misyonerler ile ilgili haberleri aktaran dergilerden *Evangelical Christendom* ve *The Missionary Herald* da misyonerlerin Merzifon ve çevresinde erken dönemlerdeki faaliyetleri ve çalışmaları hakkında bilgiler vermektedir.

Karabet Tomayan'ın kayınbiraderi olan Adolphe Hoffmann'ın *A l'Ombre du Croissant*¹⁴ isimli eseri son derece dikkat çekicidir. Hoffmann, Ankara Mahkemesi sırasında Türkiye'ye gelmiş ve Ankara'da tutuklu bulunan Tomayan ile görüşme fırsatı bulmuştur. Bu görüşme ile ilgili izlenimleri oldukça ayrıntılıdır. Vital Cuinet¹⁵ ise eserinde 1893 yılı Merzifon'u hakkında önemli nüfus bilgileri vermektedir.

Everett W. Stephens¹⁶ kitabında Merzifon'daki Anadolu Koleji'nin kuruluş yıllarına götürmektedir. Frank Stone'un *Academies For Anatolia*¹⁷ eseri bize Merzifon Amerikan Koleji hakkında ilginç bilgiler aktarmaktadır. Mahkeme sürecini de izlemiş bir kişi olan Joseph Greene'nin kitabı¹⁸ oldukça önemlidir. 5 Ocak 1893 tarihinde Merzifon ve çevresinde ortaya çıkan bildiri asma olayları ile ilgili olarak Arman Kirakossian'ın *The Armenian Massacres 1894-1896* isimli eserinde bilgiler bulmak mümkündür. Eser, bu döneme ait gazete yazılarını içermesi bakımından önemlidir. Louise Nalbandian *The Armenian Revolutionary Movement* adlı eserinde olayları kendi perspektifinden değerlendirmektedir. Yine, Jan Schmidt'in *Through The Legation*

¹² Edwin Munsell Bliss (1891), Ed., *The Encyclopaedia of Missions, Descriptive, Historical, Biographical, Statistical*, Vol. II, Funk and Wagnalls: New York, London, Toronto.

¹³ J. B. Lippincott ve W. R. Chambers (1872-1873), *Chamber's Encyclopedia: A Dictionary of Universal Knowledge for the People*, Edinburgh, Philadelphia.

¹⁴ Adolphe Hoffmann (1898), *A l'Ombre du Croissant : Récit Oriental*, Gen'ève : J.-H. Jehebner, Libraire-Editeur ; Librairie Fischbacher, Paris.

¹⁵ Vital Cuinet (2001) *La Turquie d'Asie : Géographie Administrative Statistique Descriptive Et Raisonnée De Chaque Province De L'Asie-Mineure*, c. VI, (L'Anatolie Centrale Angora, Koniah, Adana, Mamouret-ül Aziz, Sivas), İsis, İstanbul.

¹⁶ Everett W. Stephens (1986), *Survival Against All Odds: The First 100 Years of Anatolia College*, Aristide D. Caratzas: New Rochelle, New York.

¹⁷ Frank Andrews Stone (1984), *Academies for Anatolia, A Study of the Rationale, Program and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey: 1830-1980*, University Press of America, Lanham MD.

¹⁸ Joseph K. Greene, (1916), *Leavening the Levant*, Pilgrim Pres, Boston.

Window, Norbert Saupp'un *Das Deutsche Reich und die Armenische Frage (1878-1914)* ve Joseph Grabill'in *Protestant Diplomacy and the Near East* ile Harold Nicolson'un *Portrait of a Diplomatist* adlı eserleri konumuz hakkında farklı ipuçları vermektedir.

Ahmet Kolbaşı tarafından hazırlanan ve daha sonra Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları arasından çıkan *1892-1893 Merzifon, Yozgat ve Kayseri Ermeni Olayları*¹⁹ isimli doktora tez çalışması konumuz açısından oldukça önemlidir. Yine doktora tezleri arasında sayılabilecek bir başka çalışma ise Gülbadi Alan tarafından hazırlanmış olan *Merzifon Anadolu Koleji ve Anadolu'daki Etkileri*²⁰ isimli eser dikkate değerdir.

Ayrıca Turgut Işıksal tarafından yazılan ve *Belgelerle Türk Tarihi* dergisinde yer alan "Ermeni Faaliyetleriyle İlgili Araştırmalarda Osmanlı Belgelerinin Önemi ve 1893 Merzifon Olayı"²¹, ve "Ermeni Faaliyetlerinin Bir Bölümü 1893 Merzifon Olayı Belgeler"²²i" başlıklı makaleler ile Ali Tuzcu tarafından hazırlanan ve *Belleten* dergisinde yayımlanan "Merzifon'da Ermeni Ayaklanmaları"²³ adlı makale önemlidir. Son dönemde yapılan çalışmalar arasında ise Nuran Koltuk tarafından Ermeni Araştırmaları II. Türkiye Kongresi'nde bildiri olarak sunulan ve bildiri kitabında yer alan "Tomayan Karabet'in Faaliyetleri"²⁴ isimli makale de zikredilmeye değerdir.

¹⁹ Ahmet Kolbaşı (2005), *Merzifon, Yozgat ve Kayseri Ermeni Olayları (1892-1893)*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri

²⁰ Gülbadi Alan (2002), *Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri.

²¹ Turgut Işıksal (1974a), "Ermeni Faaliyetleriyle İlgili Araştırmalarda Osmanlı Belgelerinin Önemi ve 1893 Merzifon Olayı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Cilt: XIV, Sayı: 79-80-81 (Nisan-Mayıs-Haziran 1974), s. 47-52.

²² Turgut Işıksal (1974b), "Ermeni Faaliyetlerinin Bir Bölümü 1893 Merzifon Olayı Belgeleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Cilt: XIV, Sayı: 82-83-84, s. 25-31.

²³ Ali Tuzcu (1994), "Merzifon'da Ermeni Ayaklanmaları", *Belleten*, c. LVII, Aralık 1993, Sayı: 220'den ayrı basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

²⁴ Nuran Koltuk (2007), "Tomayan Karabet'in Faaliyetleri", *Ermeni Araştırmaları II. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Cilt: I, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara.

BÖLÜM 1: 1892-1893 MERZİFON ERMENİ OLAYLARI

Karadeniz sahiline ve Orta Anadolu'ya giden yolların kesişme noktasında yer alan Merzifon, bugün Amasya'ya bağlı küçük bir ilçe konumunda olmasına rağmen, aslında tarihî süreç içinde önemli uygarlık merkezlerinden biri idi. Bu özelliği dolayısıyla da yerli ve yabancı pek çok seyyahın uğrak yeri olmuştu. Osmanlı Devleti zamanında Merzifon kazası, Sivas vilayeti¹ dâhilindeki Amasya sancağına bağlı bir yerleşim yeri idi. 1647 yılında Merzifon'dan geçen Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde methettiği bereketli toprakları ve tatlı kaynak suları, gelişmiş pamuklu dokuma ve boya sanayi (Dağlı ve Kahraman, 2005: 476-480) çok daha sonra şehre gelen yabancı seyyahlar tarafından da övülmüştü. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren misyonerler tarafından hazırlanan ansiklopedilerde Merzifon şehri, iklimi yumuşak ve sıhhatli, içerisinde pek çok cami, çeşme ve pamuk fabrikası mevcut (Smith, 1855: 1079; Thomas ve Baldwin, 1856: 1150; Lippincott J. B. ve W. R. Chambers, 1872-1873: 625; Bliss, 1891: 36) bir yer olarak tanıtılıyordu.

Merzifon şehrinin yerini en güzel tarif edenlerden biri ise Merzifon Anadolu Koleji'nde görev yapmış misyonerlerden George White'tır. White, Anadolu'yu Asya kıtasının derinliklerinden Avrupa'ya ve Batı dünyasına uzanan iyi niyetli, dost bir sağ ele benzetmiştir. *“Kuzeyde Karadeniz, batıda Ege Denizi, güneyde Akdeniz vardır. İstanbul işaret parmağının ucunda İzmir orta parmağın ucunda, Karadeniz kıyısındaki Samsun başparmağın sırtında ve Merzifon ise başparmak çıkıntısının altında”* yer alır demektedir (White, 1995: 127-128). XIX. yüzyılda Merzifon küçük bir yerleşim yeri olmasına rağmen, özellikle coğrafi konumu ve Anadolu'nun içlerine doğru giden yolların buradan geçmesi dolayısıyla misyonerler tarafından bir merkez olarak seçilmişti. Kıyıda iç kesimlere geçişin elverişli olduğu ve denizle ulaşım imkânlarının kolayca sağlanabildiği Merzifon kazasının nüfusu, misyonerlerin verdiği bilgilere göre yaklaşık 30.000, Sivas bölgesinin ise 800.000 civarındadır. Merzifon'da nüfusun

¹ Sivas Vilayeti, merkez Sivas olmak üzere Tokat, Amasya ve Karahisar-ı Şarki sancaklarından oluşan toplam 83.700 km²'lik bir vilayet idi. Sivas sancağında başlıca Sivas, Koçkiri, Divriği, Tenos, Gürün, Darende, Hafik, Yıldız, Aziziye; Tokat sancağında Tokat, Erbaa, Zile, Niksar; Amasya sancağında Amasya, Merzifon, Vezirköprü, Osmancık, Gümüşhacıköy, Ladik, Havza, Mecitözü; Karahisar-ı Şarki sancağında ise Karahisar-ı Şarki, Hamidiye, Kule-hisar, Suşehri kazaları yer alıyordu. Vilayet dahilinde 4 sancak, 26 kaza, 257 nahiye ve 4761 köy bulunuyordu (Cuinet, 2001: 277-278).

çoğunluğunu Türkler oluşturmakta, Türklerden sonra ise Ermeni nüfusu gelmekteydi. Şehirde bir miktar da Rum vardı (Bliss, 1891: 36). 5.000 haneden meydana gelen Merzifon'un 1000 hanesinde Ermeniler yaşamaktaydı (Smith, 1855: 1079; Thomas ve Baldwin, 1856, 1150; Lippincott J. B. ve W. R. Chambers, 1872-1873: 625).

Sivas vilayetinden Merzifon kazası ile ilgili olarak 1893 yılında Sadarete gönderilen nüfus bilgilerine göre şehirde Müslüman nüfus 19.910 idi. Gregoryen, Protestan ve Katolik mezheplerine mensup Ermeni nüfusu ise 5.681'di. Şehirdeki Kıptiler 535 Rumlar ise 267 kişiydi. Toplam nüfus 26.393 kişi idi (BOA, Y. PRK. UM, 29/35). Aynı tarihlerde Anadolu'ya bir seyahat düzenleyen ve "*Türkiye Asyası*" ismiyle izlenimlerini kitaplaştıran Fransız Vital Cuinet ise Merzifon kazasının 4 nahiye ve 165 köyden oluştuğunu belirtiyordu. Onun verdiği nüfus bilgilerine göre ise Sünni ve Şii Müslümanlar 24.000, Gregoryen, Protestan ve Katolik Ermeniler ise 5.820, Ortodoks Rum nüfusu ise 1.200 kişiydi. Cuinet toplam nüfusu 31.020 olarak vermektedir (Cuinet, 2001: 387). Gerek Osmanlı belgelerine, gerekse yabancı seyyahların verdiği nüfus dağılımlarına bakıldığında XIX. yüzyılın ikinci yarısında Merzifon şehrinde çoğunluğu oluşturan Müslüman nüfusun yanında sırasıyla Ermeni, Kıpti ve Rum nüfusun da bulunduğu açıkça görülmektedir.

1.1. 1892-1893 Merzifon Olaylarının Ortaya Çıkmasına Etki Eden Faktörler

1.1.1. Misyonerlerin Merzifon'a Gelişleri ve İlk Faaliyetleri

Merzifon, Anadolu'nun bu küçük kazası, bulunduğu mevki itibarıyla önce Osmanlı topraklarında Hristiyanlığı yaymak isteyen Protestan misyonerlerin ilgisini çekti. Burası misyonerler için adeta Anadolu'nun kapısı konumundaydı. Dolayısıyla misyonerler burayı faaliyetlerinin merkezi olarak seçtiler. İstanbul'da kurulan ve daha sonra Merzifon'a taşınan ruhban okulunun doğal bir sonucu olan Anadolu Kolejini de burada kurdular. Misyonerler Anadolu'nun kapılarını kendilerine açan anahtar da kısa süre içinde bulmakta zorlanmadılar. Bu anahtar bağımsız Ermeni devleti hayalleri peşinde koşan Ermeni ihtilalcileri idi. Misyonerler "*bu mukaddes ve vaat edilmiş toprakları silahsız bir Haçlı Seferi ile geri almak*" (Kocabaşoğlu, 2000: 33) isterlerken, Ermeniler isyanlar ve ayaklanmalar çıkararak yalnız ıslahat değil bağımsızlıklarını da temin etmek istiyorlardı.

Merzifon'a ilk gelen Amerikan misyonerleri, 1830 tarihinde Osmanlı topraklarına büyük bir araştırma gezisi için çıkan Eli Smith ve H. G. O. Dwight idi. "*Missionary Researches in Armenia*" ismiyle de kitaplaştırılan bu gezi, Ermenistan, Gürcistan ve İran'daki doğu kiliselerini yeniden canlandırmak amacını taşıyordu. Henüz araştırma gezilerine başlamadan İstanbul'da buldukları sırada Ermenilere özel bir misyonun oluşturulmasını tavsiye etmişlerdi (Anderson, 1872: 93). Araştırma gezisi sırasında özellikle Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu bölgeler tercih edilmiş ve bu yerlerin coğrafi, sosyal, ekonomik, kültürel özellikleri, nüfus ve iklim bilgileri tespit edilmişti (Smith, 1833; Dwight, 1850; Kocabaşoğlu, 2000: 15, 31). 29 Mayıs 1830 günü Merzifon'a geldiklerinde Smith, Merzifon'un eski Phazemon şehrinin mevkiini işgal ettiğini, aynı zamanda isminin de buradan türediğini yazıyordu. Şehirden ziyade bir kasaba görüntüsünde olan Merzifon'da 5.000 hane bulunduğunu, bunlardan 1.000'inin Ermenilere, geri kalanın da Türklere ait olduğunu belirtmişti (Smith, 1833: 89-90). "*Bugün sizin için, Ermeni insanı için çalışma zamanıdır. Yakaladığınız bu fırsat çok çabuk geçer ve bir daha geri gelmez. Faaliyetlerinizi büyük oranda artırmalısınız. Bir istasyon olan yerde on istasyon, bir kitap ulaştırdığınız yere, on tane daha ulaştırmalısınız*" diyen Dwight misyonerlerin Ermenilere yönelik çalışmalarını genişletmeleri hususunu vurguluyordu (Alan, 2001a: 155-156).

Bu iki misyonerden sonra Merzifon'a 1836 yılında Thomas P. Johnston² isimli bir misyoner geldi. Aslında Johnston eşiyile birlikte Trabzon şehrinde görevliydi. Buraya geldikten hemen sonra kendisine eşlik etmesi için İstanbul'dan gönderilen Senekerim ile kısa bir yolculuğa çıktı. Samsun'a kadar deniz yoluyla gittikten sonra Çarşamba, Amasya, Tokat, Sivas, Erzincan ve Erzurum'a geçtiler (*Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*: 1836). Johnston, Trabzon'da bulunmasına rağmen Merzifon ve çevresi ile ilgili gelişmeleri takip etti. Zira, American Board'ın 1850 yılında yapılan yıllık toplantısında Tokat, Sivas, Amasya ve Merzifon'un Trabzon; Harput, Muş, Bitlis ve Van'ın Erzurum istasyonlarınca yakından izlenmesi kararlaştırılmıştı (Kocabaşoğlu, 2000: 68-69). Böylece bu tarihlerde misyonerlerin Anadolu'daki faaliyetlerinde bir hareketlenme başlamış, misyoner istasyonlarının

2 Thomas P. Johnston, 28 Ekim 1808'de Rowan, Kuzey Carolina'da doğdu. 1828 yılında Kuzey Carolina Üniversitesi'nden mezun oldu. 12 Aralık 1833'te Boston'dan ayrıldı. 6 Haziran 1835'te Trabzon'a geldi (Tracy vd, 1840: 223).

sayıları hızla artmış ve bunlara bağlı uç istasyonlar teşkil edilmişti.

Trabzon'da eşi Sarah ile birlikte bulunan Philander O. Powers³ da Merzifon ile ilgilendi. 1851'de Merzifon'a geldi ve şehirde 5 gün kaldı. Şehirde kaldığı süre içinde iki Protestan Ermeni ile karşılaşmıştı. Powers, 8 Nisan'da merkeze gönderdiği mektubunda bu Ermenilerin şimdiye kadar hiç misyoner görmediğini ve Protestan vaazı dinlemediklerini bildiriyordu. Ve mektubunu şu şekilde bitiriyordu; *“Zannetmiyorum ama umut ediyorum ki, Tanrı Merzifon konusunda iyi niyetlidir ve samimi şekilde istiyorum ve dua ediyorum ki biri İsa'nın sayılamayacak kadar çok olan zenginliklerini vaaz etmesi için oraya gönderilebilir. Ancak, buraya, Tokat'a, Sivas'a, Kayseri'ye ve bölgedeki diğer yerlere kim gönderilebilir?”* (“Letter From Mr. Power's, April 8, 1851”, 1851: 263-264)” Powers'ın bu çağrısı çok geçmeden cevaplandı. Misyoner mektuplarında 3.500 Ermeninin bulunduğu bildirilen Merzifon'un “işgal” edilmesine karar verilmişti (“Places to be Occupied”, 1851: 290-291). Temmuz ayında Powers Merzifon'u tekrar ziyaret etti. Ayrılırken yerine yerli bir yardımcı bıraktığını fakat Merzifon'un yüksek sesle bir vaiz çağırdığını tekrarlıyordu (“Letter From Mr. Power's, August 4, 1851”, 1851: 374-375). Powers, Merzifon'a bıraktığı yardımcısı vasıtasıyla şehirdeki gelişmeleri takip edebiliyordu. Çok sayıda kişinin Protestanlık mezhebini kabul ettiğini, bu kişilerin tamamen ve sonsuza dek Ermeni kilisesinden ayrılmak istediklerini söylüyordu (“Letter From Mr. Power's, August 25, 1851”, 1851: 407-408). Merkeze gönderdiği bu türden mektupların hepsinde Merzifon'un önemini ve buraya bir misyonerin yerleşmesinin zaruretini dile getiriyordu.

Powers'ın bölgede yaptığı araştırmalar ve yoğun çağruları neticesinde iki misyoner, Joseph W. Sutphen ve Edwin E. Bliss⁴ Merzifon'daki çalışmalarını düzenlemek ve şehre yerleşmek amacıyla gönderildiler. Powers da bu çalışmalara yardım etmek için Trabzon'dan onların yanına geldi. Bu suretle misyonerlerin yoğun çalışmaları sayesinde Merzifon istasyonu 1852 yılında kuruldu (Alan, 2007a: 67-91). Ancak bu

³ Oliver P. Powers, Phillipston, Massachusetts: 1830'da mezun oldu, 1834'te Andover'i bitirdi. Aynı yıl misyoner olarak Bursa'ya gitti. Burada yıllarca çalıştı (Hitchcock, 1863: 196).

⁴ Edwin E. Bliss, öncü misyonerlerdendir. 1817'de Vermont'ta doğdu, 1892'de İstanbul'da öldü (Greene, 1916: 142). 1837 yılında eğitimini tamamladı ve 1842'de Andover'den mezun oldu. 1843'te misyoner olarak Trabzon'a gitti (Hitchcock, 1863: 198).

sırada Sutphen öldü (“Letter From Mr. Bliss, November 5, 1852, Death of Mr. Sutphen”, 1852: 47-48). Bu olay Merzifon’da başlatılan misyoner çalışmalarını olumsuz etkilese de Bliss çalışmaları devam ettirdi. Ertesi sene, 1853’te Edwin E. Bliss tarafından bir araya getirilip teşkilatlanan 10 Protestan Ermeninin çalışmalarıyla şehirdeki ilk Protestan kilisesi kuruldu (Greene, 1916: 212).

Merzifon istasyonunun kurulması aslında Amerikalı misyonerlerin Anadolu’daki faaliyetlerinde 1850’lerde başlayan canlanma ve hareketlenmenin bir sonucuydu. Artık hem örgüt yapısının geliştirilmesi hem de yerel unsurlarla ilişkilerin yeni esaslara bağlanması zorunlu hale gelmişti. Anadolu’daki faaliyetin esas olarak Ermenileri kapsayacağı kesinlik kazandıktan sonra, daha önce Batı Türkiye Misyonu olarak adlandırılan misyonun adı dahi Ermeni Misyonu olarak değiştirilmiş, Yahudilere yönelik faaliyetler ile Rumlara yönelik faaliyetler de durdurulmuştu. 1856 yılında Ermeni Misyonu kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılmıştı. 1860 yılında Harput’ta yapılan yıllık toplantıda ise Ermenilere yönelik misyoner faaliyetlerinin Batı, Doğu ve Merkezi Türkiye Misyonu olmak üzere üç misyon çerçevesinde yürütülmesi kararlaştırıldı. Bir daha değişmeyecek olan bu bölünmeye göre kabaca Trabzon’dan Mersin’e çekilecek bir doğrunun batısında kalan bölge Batı Türkiye Misyonu’nu oluşturuyordu (Kocabaşoğlu, 2000: 68-72). Gerçekleştirilen bu idari teşkilatlanma ile Merzifon istasyonu Batı Türkiye Misyonu içerisinde yer alıyordu⁵. Böylece 1850 yılında bir dış istasyon olarak kurulan Merzifon 1852’de merkez istasyon halini almıştı.

Ancak 1856 yılında Bliss, misyoner merkezinin aldığı bir kararla İstanbul’a nakledildi. Bu durumda Merzifon istasyonunda sürekli olarak görev yapacak bir misyoner kalmadı, dolayısıyla Merzifon istasyonu 1856 ve 1857 yıllarında Tokat’a, 1858-1860 yıllarında ise Yozgat’a bağlı bir dış istasyon şeklinde faaliyet gösterdi. Ancak bu şekilde yürütülen çalışmalar yetersiz kaldı ve yerleşik olarak Merzifon’da bulunacak bir misyoner ihtiyacı hissedildi (Alan, 2002: 34). Bu eksiklik 1860 yılından itibaren şehre yeni misyoner ailelerinin gelmesine sebep olacaktı.

⁵ Merzifon’un dışında Bursa, İzmir, Kayseri, Sivas ve Trabzon’da Batı Türkiye Misyonu içinde yer alan şehirlerdendi. Bu misyonlara deniz yoluyla ulaşım kolaylığı bulunuyordu (Bliss, 1896: 314).

Merzifon istasyonunda bir süreliğine kesintiye uğrayan misyoner faaliyetleri 1860 yılında sona erdi. Zira 1860 yılında Misyoner Julius Y. Leonard eşi Amelia ile birlikte Merzifon'a yerleşti⁶. Leonard merkeze gönderdiği bir raporunda “*vaiz veya öğretmen olmadan Merzifonlu Protestanların Tanrı'nın evinde toplanmayı unutmadıklarını öğrenmekten memnuniyet duyacaksınız*” diyordu. Müslümanların saat veya çan olmadan ibadet etmek için toplandıklarını, Türk minarelerinden gelen müezzin sesinin ibadet için kabul edilmiş bir işaret olduğunu yazıyordu. Hristiyan cemaatin durumunu ise şu sözlerle dile getiriyordu: “*Buraya varışından bu yana her Pazar, kilise toplantılarına 100 kişi katılıyor, cesaretlendirici olan ise bu kişilerin büyük bir kısmının genç olması. Kendime yerli yardımcı bulur bulmaz İncil öğretmek için özel bir sınıfta bu gençlerin bazılarını toplayacağım*” (“Turkey, Mission Field of Turkey”, 1861: 134). Leonard'ın eşi Amelia ise: “*Kış boyu 50 kadınla ibadet toplantıları yaptım. Ancak toplantıya çok iyi ve heyecanlı bir şekilde çalışarak girmeme rağmen, kadınların söylediğim şeylerden çok az şey anladıklarını gördüm, birçok kez Türkçe dua ettiğim zaman ve onları Ermenice dua etmeye çağırdığımda kimse kimseyi anlayamıyordu. Daha yüksek sesle ağlamaya ve umutsuzluğu bırakmaya hazırım*” (“Marsovan”, 1861: 541). Böylece Merzifon'daki misyonerler kendilerine yardım etmesi için yerli bir yardımcı aramaya ve Ermenice öğrenmek için çalışmaya başladılar.

Ancak onların faaliyetleri sadece Ermenice öğrenmekle sınırlı kalmadı. Misyonerler dinî alanda başladıkları faaliyetlerin, eğitim alanında genişletilmesini istiyorlardı. Tanzimat döneminin getirdiği atmosfer ve Protestanların kendi kiliselerini kurmaları ile ayrı bir millet olarak tanınmaları ise bu süreci hızlandıran gelişmelerdi. 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile öne sürülen vicdan hürriyeti prensibi aslında mezhep değiştirme serbestliğinin tanınmasından ibaretti. Bu sayede misyonerler faaliyetlerini çok daha rahat ve geniş bir şekilde yürütme imkânı elde ettiler (Hülagü, 2001: 66). Merzifon eğitim alanında gerçekleşen bu değişimden en çok nasibini alan şehir oldu. Bu dönemde şehirde 235 kadar Protestan vardı ve “*misyoner faaliyetleri için çok uygun bir yerdi*” (“Marsovan”, 1861: 541). Önceleri şehirde sadece cemaat ve kilise toplantıları, evlerde düzenlenen dua toplantıları ile başlayan eğitim faaliyetleri

⁶ Bu istasyon içinde 250.000 den fazla bir nüfus ile karşılaştıklarını, bunların 50.000'i Ermeni ve 100.000'den daha fazlası Yunan ve geri kalanının ise Türk olduğunu bildiriyorlardı (Greene, 1916: 212).

1860 yılında açılan bir Pazar okuluyla hızlanmıştı. Bu okulunun yanı sıra yaşları 5-10 arasında değişen kız ve erkek 96 öğrenci ile kurulan bir de ilkokul vardı (PABCFM, Reel 582, No: 534-558). Ancak Merzifon misyonunda eğitim konusundaki asıl gelişmeler 1865 yılında kurulan ruhban okulu ve yatılı kız okullarının faaliyete geçmesi ile gerçekleşecekti. Zira bütün yeni gelenlere ve yoğun çalışmalarına rağmen misyonerler Merzifon ve çevresindeki şehirlere yetişemiyorlardı. Amasya, Yozgat, Sivas, Kayseri ve Tokat gibi çevre şehirlerdeki cemaatlere ulaşacak sayıda misyoner yoktu. Bunun için yerli halk arasından kendilerine yardımcıları yetiştirmek gerekiyordu. 1865'te kızlar okulunun yanı sıra çevredeki cemaatlere kendi içlerinden papazlar, vaizler yetiştirmek ve misyonlerin yetişemediği yerlere de ulaşabilmek üzere bir ruhban okulu açıldı. Bu okul daha sonra kurulacak olan Anadolu Koleji'nin de temelini teşkil ediyordu.

1.1.2. Merzifon Anadolu Koleji'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri

Misyonerler Ermeniler arasında yürüttükleri faaliyetlerde yardımcı asistanlara, vaiz ve papazlara ihtiyaç duyuyorlardı. Bu pozisyonlar için ise eğitim zorunluydu. Bu kişileri eğitmek amacıyla misyonerlerin idaresi altında okullar açılmalıydı. Bu okullardan ilki 1840 yılında Cyrus Hamlin tarafından İstanbul Boğazı'nın üstünde Bebek'te kuruldu (Bliss, 1891: 103). Bu okulun Ermeni gençleri üzerindeki etkileri hiç şüphesiz çok büyüktü. Okulun kurucusu Hamlin; *"Onların gördüğü felsefi deneyimler, aldığı kitaplar ve duyduğu gerçekler kendi evlerindeki muhabbetin ana konuları olacak ve şüphesiz şimdiden pek çok noktada kendini açıkça gösteren Ermeni düşüncesinin uyanışına katkıda bulunacaktır. Okul, bu yüzden sadece birçok genci eğitmek olarak değil, her taraftan Ermeni toplumuna yollanan etkilerin bir merkezi olarak düşünülmelidir"* diyordu (Wilder, 1861: 381-382). Bebek'te kurulan Ruhban Okulu 20 yıldan uzun bir süre bu şekilde faaliyet gösterdi, ancak Hamlin Robert Koleji'ni de kurmak istediğinde Rus ve Fransız diplomatların güçlü muhalefeti ile karşılaştı. Bu sebeple koleji Bebek Ruhban Okulu'nun binasında açmak zorunda kaldı, dolayısıyla da ruhban okulunu Merzifon'a nakletti⁷. Hamlin ve onun Bebek'te kurduğu ruhban

⁷ Cyrus Hamlin Amerika'nın Ohio Senatörü Hon. John Sherman'a yazdığı açık mektupta Türkiye'de bulunan Amerikalıların hizmetlerini (!) anlatmıştır. 40'tan fazla ruhban ve yatılı kız okulunun hükümetten tam destek aldığını belirten Hamlin, bu okullarda öğretmen olan pek çok bekar bayanın güven içinde ve Türk hükümetinin koruması altında uzak yerlere gidip geri geldiklerini

okulu Merzifon Anadolu Koleji'nin temelini oluşturmaları açısından son derece önemli idi. Öyle ki Merzifon Anadolu Koleji'nin 100 yılını yazan Everett W. Stephens, Hamlin'i Anadolu Koleji'nin büyükbabası olarak tarif etmektedir⁸.

Merzifon, İstanbul gibi büyük bir şehirde öğrencilerin karşı karşıya kaldıkları dış dünyanın çekiciliğinden uzak, daha içerilerde bir yerdi. Böylece yetiştirilen genç rahipler de hizmet edecekleri insanlara daha yakın olabileceklerdi. Bu tür nedenlerden dolayı yeni yerleşim yeri olarak seçilen Merzifon çekici bir merkezdi (White, 1995: 120). 1863 yılında Bebek'teki okulun Merzifon'a taşınma kararı alındıktan sonra Merzifon'a misyoner akını da başlamıştı. 1863'te Edward M. Dodd⁹ ve John F. Smith¹⁰ eşleriyle birlikte istasyona katıldılar (Greene, 1916: 212). Merzifon'da bu dönemde Julius Y. Leonard, John F. Smith, ile eşleri Amelia A. Leonard, Laura E. Smith ve ayrıca Eliza Fritcher, Fanny K. Washburn bir yerli vaiz ile 5 öğretmen bulunuyordu ("Annual Survey of the Missions of the Board, Marsovan ", 1873: 3). Ruhban okulunun misyonerlerin faaliyetlerinin genişlemesi ve yaygınlaşması açısından son derece büyük bir rolü olacaktı.

Misyonerlerden Elias Riggs¹¹, Julius Y. Leonard ve John F. Smith tarafından Merzifon Ruhban okulunda okutulacak ders programı tespit edildi. Eğitim süresi 4 yıl olarak planlanmıştı. İlk iki yıl için Aritmetik, Cebir, Coğrafya, Tarih, Felsefe, Kimya,

vurgulamaktadır. 400'den fazla misyoner, erkek ve kadın geçen 75 yıl boyunca bu iş için hayatlarını vermişler ve Türk topraklarına gömülmüşlerdi (Hamlin, 1896: 276-282).

⁸ Everett W. Stephens, Hamlin'in çok önemli bir şahsiyet olduğunu, Hamlin ve Bebek okulu olmasaydı Merzifon Koleji'nin de olmayacağını söyler. Öldüğü zaman The Chicago Tribune, The New York Times, The Boston Herald ve The New York Tribune gibi muteber gazeteler onu Benjamin Franklin ve Abraham Lincoln'e benzetmişlerdir (Stephens, 1986: 11).

⁹ Misyoner, 22 Haziran 1824'te Bloomfield, New Jersey'de doğdu. 1865 sonbaharında Merzifon, Türkiye'de öldü. Orta eğitimin ardından 1839 yılında doğduğu yerde katiplik yapmaya başladı. Daha sonra kiliseye girmeye karar verdi. 1844 yılında Princeton'dan mezun oldu. Bir yılını Virginia'da özel eğitim için harcadıktan sonra, üç yıl boyunca New York Ruhban okuluna devam etti. Newark papaz evi tarafından vaaz vermesi için kendisine ruhsat verildi ve 1848 yılında atandı. 1849 yılında American Board tarafından Boston'dan İzmir'e gönderildi. Sağlık sorunlarından dolayı üç yıl sonra Amerika'ya geri döndü. 1855'te tekrar İzmir'e geldi ve 8 yıl boyunca Ermenilerle ilgili olarak çalıştı. Özel bir referansla kızlar okulunun kurulması için İzmir'den Merzifon'a transfer edildi (Wilson ve Fiske, 1888: 191).

¹⁰ John F. Smith, 1833 yılında Windsor, Vermont'ta doğdu. Wisconsin Üniversitesini bitirdi (Greene, 1916: 236).

¹¹ Elias Riggs, New Providence, New Jersey'de 19 Kasım 1810 yılında doğdu. 1829'da Amherst Koleji'nden mezun oldu. 1832'de Andover Ruhban Okulu'nu bitirdi ve aynı yıl Boston'dan ayrıldı. 28 Ocak 1833'te Atina'ya ve daha sonra da 2 Kasım 1838'de İzmir'e geldi (Tracy vd, 1840: 223). 1843 yılında Riggs Rumlar üzerindeki çalışmalarını Ermeniler üzerine yöneltti ve İncil'i Ermenice'ye çevirdi. 1853'de İstanbul'dan ayrıldı ("The Bible Translators, Rev. Elias Riggs, D.D.", 1862: 117).

Osmanlıca ve Ermenice gibi hazırlık dersleri diğer iki yıl ise İlahiyat İlmi, Hristiyanlığın Delilleri, Ahlak İlmi, İncil dersleri gibi dinî ağırlıklı dersler okutulacaktı (PABCFM, Reel 582, No: 570-575). John F. Smith okulun başkanlığını üstlendi ve 1896'da vefat edinceye kadar bu görevini sürdürecekti (White, 1995: 86).

Merzifon'da bir yandan ruhban okulu ile ilgili çalışmalar devam ederken diğer yandan da yatılı kızlar okulu ile ilgili faaliyetler yürütülüyordu. Esasen Dodd, kızlar okulunun kurulması için özel bir referansla İzmir'den gelmişti. Ancak okulun açılması 1865 yazına kadar gerçekleşemedi. Bu yüzden bir yandan inşaat faaliyetlerini, diğer yandan ise çevre illerde misyoner çalışmalarını devam ettirdiler. Okulun açılmasından iki ay sonra 1865 sonbaharında Dodd koleradan öldü (Wilson ve Fiske, 1888: 191). Aslında bu okul da tıpkı ruhban okulunun kuruluşunda olduğu gibi İstanbul Hasköy'de faaliyet gösteren kız okulunun Merzifon'a taşınması ile kurulmuştu. Kız çocuklarının eğitimi ile ilgilenen bu okulların özel amacı, bayan öğretmenler yetiştirerek yerli misyonerlere okumuş eşler sağlamaktı. Bu kız okulları ilkokulların devamı niteliğinde idi ve eğitim süreleri üç yıldız (Kocabaşoğlu, 2000: 63-64). Kızlar okulunun 30 yıl süre ile başkanlığını yürütecek olan Eliza Fritcher de bu dönemde Merzifon'a gelmişti (White, 1995: 120). 1865'te Bayan Eliza Fritcher'in gözetimi altındaki yatılı kız okulunun 35 öğrencisi bulunuyordu (Greene, 1916: 212).

28 Ekim 1867'de Charles C. Tracy¹² ve yeni evlendiği eşi Myra P. Tracy ile birlikte Merzifon'a geldiler. Onların gelmesi ile birlikte ruhban okulundan Anadolu Koleji'ne geçiş süreci de başlamış oluyordu. Merzifon'a gelir gelmez ilk iş olarak Ermeniceyi öğrenmeye koyuldular (Stone, 1984: 188). Charles Tracy misyonerlerin geldiği aşamadan çok memnundu. *“Ermeniler zamanın ruhunu yakalayabilmek için mezheplerinde reform yapmak zorunda olduklarını anladılar. Artık Müslüman bir kişi başkentte Hristiyan olduğunu açıkça söylese bile idam edilmiyor. Biz bu durumdan memnunuz”* diyordu. Öncü misyonerlerin haleflerinden ve 13 yıldan fazla Merzifon Ruhban Okulu'nda öğretmenlik yapan Ira F. Pettibone ise 1867 yılında ruhban okulu

¹² Misyoner, 31 Ekim 1838 tarihinde Doğu Smithfield, Pennsylvania'da doğdu. 1864'te Williams'tan 1867'de Ruhban okulundan mezun oldu. Daha sonra kilise birliğine katılarak Türkiye misyoner olarak geldi. Birkaç yıl Merzifon'da çalıştı. Daha sonra ilk resimli çocuk gazetesini kurduğu İstanbul'a yerleşti. 1872'de Merzifon'a geri döndü. Ruhban Okulu'nun başkanı oldu ve misyoner işlerini sürdürdü. 1874'te “Letters to Oriental Families” isimle kitabını yayınladı. “Commentary on the Hebrews and Daniel” ve “Analogy” adlı kitapları Türkçe'ye çevirdi (Wilson ve Fiske, 1889: 152).

öğrencilerine İncil'den yaptığı bir sınav sonrasında Amerika'daki herhangi bir okuldaki öğrenciler kadar başarılı olduklarını söylüyordu (Greene, 1916: 213). Misyonerleri memnun eden bu gelişmeler neticesinde 1870'lerde ruhban okulunda ders vermek amacıyla yeni misyonerler ve Ermeni öğretmenler gelmeye başladı. Yeni gelenlerle birlikte okulun faaliyetleri genişledi. George F. Herrick ve eşi Helen M. Herrick'ten sonra Benjamin Schneider Mart 1874'te Merzifon'a gelen misyonerlerdendi. Tracy, Merzifon Ruhban Okulu'nda arkadaşlık ettiği Schneider'in öğrencilerin sevgisini çok çabuk kazandığını, başka hiç bir vaizin daha önce kendilerini bu kadar memnun etmediğini söylüyordu. Schneider'in Türkçesi neredeyse mükemmeldi, aksanı ve kullandığı deyimler ile Türkçeyi anadili gibi kullanıyordu. Öyle ki, hiç bir Türk onun bir yabancı olduğunu fark edemiyordu¹³.

1880 yılında Batı Türkiye misyonu İstanbul'da yaptığı yıllık toplantısında daha yüksek seviyede bir eğitimin gerekliliği ve kazandıracığı yararlar üzerinde durmuştu. Doğu Türkiye misyonunda ise bu uygulamaya 1880 Kasım'ında başlanmıştı bile. Harput istasyonunun 1881 tarihli yıllık raporunda okulların kesin bir şekilde tanımlanmış müfredatlarıyla ilkokul, ortaokul, lise ve kolej olarak dört kademeye ayrılmasına karar verilmişti (Kocabaşoğlu, 2000: 121). Bu dönemde Merzifon'da bulunan dört Amerikalı J. F. Smith, Edward Riggs, G. F. Herrick ve Charles C. Tracy, Harput ve Antep'tekilerden aşağı olmayan bir kolej kurmak için harekete geçtiler. Ancak önce bir lise kurarak işe başlamayı ve daha sonra hedeflerini genişletmeyi uygun buldular. Ve Edward Riggs'i kolejin kurulmasına ikna etmek ve destek almak üzere Boston'a misyoner merkezine gönderdiler. Merkez, Ruhban Okulu binasında yeni kolejin açılmasına izin verdiği gibi gerekli olacak yeni binaların inşasına da izin vermiş hatta 1.200 \$'lık da bir bağış yapmıştı. Riggs henüz Boston'dayken Tracy 1882 yılında

¹³ Benjamin Schneider, 18 Ocak 1807'de New Hanover, Pennsylvania'da doğdu. 1830'da Amherst Kolejini, 1833 yılında da Andover Ruhban Okulunu bitirdi. İlk olarak Bursa'ya geldi, 1849'da Antep'e hareket etti. 1856'da eşinin ölümü üzerine Amerika'ya geri döndü ve 1858 yılında yeni eşiyle birlikte tekrar Bursa'ya geldi. 1874'te Merzifon'a, 1875'te İsviçre'ye gitti. 14 Eylül 1877'de Boston'da öldü. (Greene, 1916: 82; Bliss, 1891: 315; Hitchcock, 1863: 196-197). Öncü misyonerlerin ortak özelliklerinden birisi çoğunun Andover ve Amherst koleji mezunu olmaları idi. 1833 yılında İran'a gelen Justin Perkins, 1838 yılında Yunanistan'dan İstanbul'a transfer olan Elias Riggs, Suriye ve Mezopotamya'yı ziyaret eden Henry A. Homes, 1840 yılında Suriye'ye gönderilen Leander Thompson, Hollanda konsolosunun oğlu olan ve İzmir'e gönderilen Henry J. Van Lennep, 1845'te İzmir'e gelen William W. Howland, Edwin E. Bliss'in erkek kardeşi Isaac G. Bliss, Harput'a gelen Orson P. Allen, Daniel Bliss, Charles F. Morse, James F. Clarke ve daha bir çoğu bu okullardan mezun olmuşlardı (Hitchcock, 1863; 193-202).

liseyi açtı (Stephens, 1986: 18). Öncü lise ruhban okulunun alt katında bir odada “*Harbinger Yüksek Okulu*” adıyla faaliyete geçti. Arakel G. Sivasliyan okulun tek hocası ve müdürüydü (Stone, 1984: 185). Başlangıçta sadece dört öğrenci vardı. Daha sonra bu sayı ilk yıl içinde on üçe ulaştı. Öğrencilerden üçü yatılıydı (White, 1995: 124). 1885 senesinde 9 öğrenciden oluşan sınıf mezun oldu. 1886 Haziran’ında¹⁴ okulun kapanış töreninde Tracy lisenin ölme noktasında olduğunu zira Anadolu Koleji’nin doğduğunu müjdeledi. Okulun ismi “Anadolu Koleji” olarak seçilmişti. Stephens koleje bu ismin verilmesini şu şekilde açıklar, Anadolu kelimesi Yunan kökenli olup, gün doğumu anlamına gelmektedir. Kolej için seçilen renkler ise mavi ve sarıdır. Mavi güzel Anadolu’nun gökyüzünü ve sarı Anadolu’nun parlak gün doğumunu temsil ediyordu (Stephens, 1986: 18-19). Böylece Anadolu Koleji 8 Eylül 1886’da kampüsü, binası, sözleşmesi olmadan kurulmuş ve eğitime başlamış oldu. Kolej sözleşmesinin ABD Massachusetts Eyaleti Senatosu’nca onaylanması 1894 (Jackson, 1999: 26), Babıâli’ce bir yüksekokul olarak değilse bile bir Amerikan mektebi olarak resmen kabul edilmesi daha sonra gerçekleşecekti¹⁵.

Charles C. Tracy, Merzifon Anadolu Koleji’nin ilk başkanı oldu. Tracy’e göre, “*Tanrı’nın krallığının kurulmasına yardım etmek için*” açılan Anadolu Koleji’nin birinci hedefi açık fikirli eğitimi mümkün olduğu kadar genişletmekti. İkinci olarak dindarlık önemliydi ama “*adam olmak*” da önemliydi ve bu yüzden kolej öğrencilerinin kendi kendilerine yardım etmeleri fikrine sahip çıkılmalıydı. Son olarak

¹⁴ 1886 yılında Merzifon’da Anadolu Koleji’nden önce Antep’te 1874’te Merkezi Türkiye Koleji ve 1876’da da Harput Fırat Koleji açıldı. Bunları daha sonra 1902’de İzmir’deki Uluslararası Kolej ile 1904’te Tarsus’ta açılan St. Paul Enstitüsü izledi. Fırat, Merkezi Türkiye, Anadolu ve St. Paul kolejlere Birinci Dünya Savaşı arifesine kadar yaklaşık 300.000 \$ gelir elde ettiler. (Arpee, 1936: 154).

¹⁵ Merzifon Anadolu Koleji’ne Osmanlı Hükûmeti tarafından hangi tarihte ruhsat verildiği konusunda kaynaklarda farklılıklar bulunmaktadır. Atilla Çetin, Maarif Nazırı Zühtü Paşa’nın 1893-1894 yıllarında kaleme aldığı raporunda ruhsat tarihini 4 Mayıs 1895 olarak vermektedir (Çetin, 1983: 189-219.) Adnan Şişman da eserinde 1895 tarihini benimsemektedir (Şişman, 2006: 66). İlber Ortaylı kolejin ruhsatının 1897 tarihinde verildiğini söylerken, (Ortaylı, 2000: 321-332), Uygur Kocabaşoğlu 1899 yılında gerçekleştiğini belirtmektedir (Kocabaşoğlu, 2000: 153-154). Necmettin Tozlu da eserinde okulun resmen açılışını 8 Eylül 1866, ruhsat tarihini ise 1899 olarak vermektedir (Tozlu, 1991: 89-97). Ali Karaca ruhsat tarihi olarak 9 Zilkade 1312’yi göstermektedir (Karaca, 1993: 74). Şamil Mutlu ise arşiv belgelerine göre okulun ruhsat tarihini vilayet ruhsatı şeklinde 9 Zilkade 1312 ve 15 Şubat 1314 olarak vermektedir (Şamil, 2005: 353). Gülbadi Alan, *Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu’daki Etkileri* isimli yayınlanmamış doktora tezinde, 5 Mayıs 1895 (9 Zilkade 1312) tarihinde kolejin Osmanlı Devleti tarafından mevcudiyetinin tasdik edildiğini, 29 Mart 1899 (15 Mart 1315) tarihinde ise ruhsatın verildiğini belirtmektedir (Alan, 2002: 255, 261). Buna göre okulun ruhsat tarihi Osmanlı belgelerinde vilayet ruhsatı şeklinde 9 Zilkade 1312 ve 15 Şubat 1314 olarak verildiği için ilk tarih 4 Mayıs 1895’i gösterirken, ikincisi de 27 Şubat 1899’a karşılık gelmektedir.

ise tüm insanların daha yüksek bir ahlaki ve akli seviyeye yükseltilmesi fikri korunmalıydı. Anadolu Koleji de tıpkı Hamlin'in okullarında olduğu gibi kendine yardım esasına dayanıyordu. Buna göre öncelikle öğrencilerin eğitim masraflarını kendilerinin karşılaması amaçlanıyordu. Bu sayede kendilerine güven duygularının geliştirilmesi ve emeğe saygı fikrinin yerleştirilmesi umuluyordu. Gençleri gündelik hayatta karşılaştıkları sorunları çözerken aciz ve kitaba mahkûm bırakmamak için pratik, yaratıcı ve becerikli kılmayı hedefliyordu. Bu amaçla kolej bünyesinde marangoz atölyesi, ciltevi, terzihane, değirmen, fırın ve çiftlik gibi küçük iş yerleri kurulmuştu (Stephens, 1986: 189-190). Merzifon Anadolu Koleji ders dışı etkinlikler açısından da dikkat çekmekteydi. Okulda çeşitli müzik ve kültür kulüpleri oluşturulmuştu. Ermeni, Rum ve Rus öğrenciler kendi kulüplerini kurmuşlardı (Kocabaşoğlu, 2000: 156). Kolejde kurulan kulüpler arasında en fazla dikkat çekenini ise Arkeoloji Kulübü olmuştu. Kulüp üyeleri Anadolu'nun zengin tarihini araştırmaya başlamışlar ve buldukları tarihi parçaları toplayarak bunları okulda sergilemişlerdi (Alan, 2002: 283).

Tablo 1. 1889 Yılı Kolej İstatistikleri

1889 YILI KOLEJ İSTATİSTİKLERİ																
Kolejler	Kuruluş	Birinci Sınıf	YERLİ ÖĞRETMENLER			MEZUN			ÖĞRENCİLER			HAZIRLIK		ÖĞRENCİ ÜCRETLERİ		
			Erkek	Kadın	Profesör	Erkek	Kız	Ermeni	Erkek	Kız	Ermeni	Erkek	Kız	Öğrenim Harcı vs.	Board	
Merkezi Türkiye Koleji	1876	1880	8	...	4	78	...	Neredeyse Tamamı	47	...	43	47	...	\$914	\$1,346	
Harput Koleji	1878	1880	13	13	4	61	24	...	55	50	99	81	50	977	1,883	
Anadolu Koleji	1886	1888	9	...	2	19	...	15	59	...	44	50	...	1,400	2,000	
Toplam	30	13	10	158	24	170	161	50	186	181	50	\$3,291	\$5,229	

Kaynak: Bliss, 1891: 104.

1886 Haziran'ında faaliyete geçen Merzifon Anadolu Koleji kendisinden çok daha önceki tarihlerde kurulmuş olan Antep'teki Merkezi Türkiye Koleji ile Harput Koleji seviyesindeydi. Gerek öğretmen sayıları, gerekse öğrenci sayıları ile bu iki koleje çok yaklaşan Anadolu Koleji'nin gelirleri ise bu kolejlerden daha fazlaydı.

Böylece Anadolu'nun ortasında küçük bir Amerika kurulmuş oluyordu. Duvarla çevrili bir arazi içinde misyoner merkezi, bir ruhban okulu, bir kız okulu, daha sonraki dönemlerde faaliyete geçecek olan anaokulu, sağır okulu, bir fırın, birkaç personel evi, bir sebze-meyve bahçesi, birkaç at için ağır bulunuyordu (Stephens, 1986: 17).

1.1.3. Merzifon Anadolu Koleji ve Karabet Tomayan

Karabet Tomayan (Garabed Thoumaian), Amerikalı misyonerlerin Merzifon'u "işgal" edip burada bir istasyon kurdukları 1852 yılının Ağustos ayında doğdu. Kendisine "müjdecî, haberci" manasına gelen Karabet ismi verildi. Okul çağına geldiği yıllarda Lübnan'dan Merzifon'a gelen rahipler dönerlerken yanlarına kendi manastırlarında yetiştirmek üzere "*zeki ve istikbal vaat eden*" iki genci de almışlardı. Bu gençlerden birisi Tomayan idi. Çok eksiği bulunmasına rağmen Tomayan çalışkanlığı ve öğrenme isteği ile dikkatleri üzerine çekmeyi başardı. Ancak gözlerden uzak manastır hayatı onu hoşnut etmiyor ve memleketine dönmek istiyordu (ERO, D/DU, 1777/2). Nihayet öğrenimini tamamladıktan sonra Merzifon'a döndü. Döndüğünde burada büyük bir değişiklikle karşılaştı. Zira babası ve kardeşleri Protestanlık mezhebini benimsemişlerdi. Bu Amerikalı misyonerlerin Osmanlı Devleti'nde özellikle de Ermeniler arasında yürüttükleri yoğun çalışmaların sonucuydu. Değişim genç Tomayan'ı da etkiledi (Hoffmann, 1898: 7-8).

Tomayan eğitimini tamamlamak için Avrupa'ya gitmeye karar verdi. Bu dış dünya ile çok fazla bağlantıları olmayan çevre sakinleri arasında çok duyulmuş bir şey değildi ve arkadaşları onun Batı'ya seyahat etme isteğini büyük şaşkınlıkla karşıladılar. Tomayan da sanki bir daha tekrar göremeyecekmiş gibi memleketine veda etti ve İsviçre'nin Lozan şehrine gitti (ERO, D/DU, 1777/2). Burada 4 yıldan fazla bir süre bağımsız bir Protestan (evangelik) üniversitede din eğitimi aldı ve aynı üniversitede hoca olarak çalışmaya başladı (Hoffmann, 1898: 8). Tomayan burada verdiği derslerde Ermeni kilisesinin manen ölü olduğunu söylüyordu (Mitchell, 1880: 290). "*Agathangelos ve V.*

Yüzyılda Ermeni Kilisesinin Doktrinleri” başlıklı tezi 1879 yılında Lozan’da basıldı (Thoumaian, 1879). Ermeni kıyafetleri içinde Fransızca bilgisi çok az ve sürekli bir sözlük taşımak zorunda olarak geldiği Lozan’dan eğitimini tamamlamış ve profesör unvanı almış olarak Merzifon’a döndü. Tomayan doğduğu topraklara Ermeni cemiyetinin bir papaz ve vaizi olarak ve aynı zamanda kurulacak olan Merzifon Anadolu Koleji’nin müşterek idarecisi ve profesörü olarak geri gelmişti.

1886 yılında İsviçre’yi ziyaret etti ve bu ikinci ziyaretinde davasında kendisine yardımcı olacak Lucy Tomayan ile tanıştı ve evlendi. Lucy, papaz ve yazar olan M. Rossier de Visme’nin kızı idi. Fransa’da Amiens’de doğmuş fakat daha sonra İsviçre’ye gelmişti. Lucy, Karabet ile olan evliliğini şu şekilde anlatıyordu: *“Papaz olarak Lozan’da kutsanmış olan profesör ile karşılaşınca kadar sakin bir ev hayatı yaşıyordum. Daha sonra onunla evlendim ve Anadolu’ya geldim. Amerikalı ve Ermenilerin Merzifon’da kurduğu Anadolu Koleji’nin yakınına yerleştik. Kocam burada hem öğretmenlik yaptı, hem de bölgede vaazlar verdi”* (Balgarnie, 1895: 88-90).

Karabet Tomayan önce Merzifon Ruhban Okulu’nda dersler vermeye başladı. Okulda Ahlak Felsefesi, İncil dersleri, Hristiyanlığın Delilleri ve Yeni Ahit’ten Tefsir gibi dersleri veriyordu (PABCFM, Reel 607, No: 629). Misyonerlerin ilk gayeleri güvenilir, kabiliyetli ve kendilerini bu işe adayacak öğretmenler bulmak ve seçmektir. Ve onları kendi özel hizmetleri için özel eğitimler almaya teşvik ediyorlardı. Tomayan da Ermeniler arasında büyük bir etki ve üne sahipti. Bu sebeple kolejde hocalık yapması için seçilmişti (White, 1995: 131). Aynı zamanda profesör unvanı taşıdığı için, Anadolu Koleji’nin ilk açıldığı günden itibaren 1892-1893 yıllarına kadar 100 lira ücret alıyordu (PABCFM, Reel 607, No: 253-255; Alan, 2002: 250). Diğer öğretmenlere kıyasla en yüksek ücret alanlardan biriydi.

Merzifon ve çevresindeki bölgelerde yaşayan Protestan Cemaati’nin çocuklarına yüksek eğitim imkânı sağlamak amacıyla kurulan Anadolu Koleji’nde ders verecek öğretmenleri atama ve ücretlerini belirlemekle yükümlü bir yönetim kurulu, kolej için gerekli fonları sağlamak ve bunlarla yatırım yapmak, harcamaları düzenlemekle görevli mütevelli heyeti ile öğrenci işleri ve kolejin iç işlerinden sorumlu fakülte

kurulları bulunuyordu. Kolejin ilk yönetim kurulunda da Karabet Tomayan, Melcon Altunyan, Hagop Bedrosyan, Jeremiah Altunyan ve Barsam Manisaciyan vardı. Yönetim kurulu başkanı ise Tomayan idi (Alan, 2002: 201-207). Hagop Bedrosyan 1893 yılına kadar, Karabet Tomayan 1894 yılına kadar, Melkon Altunyan ise 1895 yılına kadar Merzifon'daki Pontus Protestan Birliği'nin yerli üyeleri olarak atanmışlardı (ERO, D/DU, 1777/16). Misyonerler, Merzifon'da bulunmalarının yegane sebebi olan Ermenilere karşı manevi yükümlülüklerini bu suretle ödemek istemişlerdi.

Kolejin ilk dönemlerinde Ermeni etkisinin ne kadar büyük olduğunu gösteren bir başka delil ise kolejde görevli Ermeni öğretmenler idi. Bunlar, Ermeni entelektüeli Karabet Tomayan, fizikçi Dr. Melcon Altunyan, Alman bir anne ve Ermeni bir babanın çocuğu olan Berlin üniversitesi mezunu Prof. J. J. Manisaciyan, Prof. V. H. Hagopyan, Carleton Koleji mezunu ve aranan bir matematik öğretmeni olan Prof. A. G. Sivasliyan idi (Stephens, 1986: 20, 22). Tomayan müdürden sonra Psikoloji, Felsefe Tarihi ve Fransızca Profesörü olarak ikinci sırada yer almaktaydı (ERO, D/DU, 1777/16). Bu durum Ermenilerin kısa bir süre sonra okulu kendi kolejlere olarak görmeye başlamalarına sebep olacaktı.

Öyle ki kolejin kurulduğu yıllarda Amerikan Board'ın vereceği yıllık 1.200 dolara karşılık yerli Hristiyanların 1.000 lira vermeleri kararlaştırılmasına rağmen bu parayı ödemek istemiyorlardı. Anlaşmaya uymadıkları gerekçesiyle kolej idaresinin tamamen misyonerlere geçeceği yönünde ciddi uyarılar yapılmış, bunun üzerine yönetim kurulu başkanı Tomayan paranın ödeneceğine dair söz vermişti. Fakat 1893 yılında tutuklanması bu sözün yerine getirilmesine engel olacaktır (Alan, 2002: 204-205). Böylece kolejin faaliyete geçtiği ilk yıllarda misyonerlerle Ermeniler arasında fikir ayrılıkları ortaya çıkmış oluyordu.

Kolejin ilk müdürü Charles Tracy geliştirmekte olan Ermeni milliyetçiliğinin bir tehlike olduğunun farkına varmıştı. Zira Ermeniler koleji o denli sahiplenmişlerdi ki, burayı kendilerine ait olarak görüyorlar ve kolej içerisinde herhangi bir Rum etkisi oluşmasını da istemiyorlardı. Misyonerler herhangi bir ayırım olmaksızın bütün milletler için Protestan bir fakülte isterlerken, Ermeniler tamamen Ermeni olan bir kuruma sahip olmakta kararlıydılar. Bu yüzden misyonerlerin amacı daha çok dinî iken, Ermenilerin

ki ise büyük ölçüde millî idi. Misyonerlerin düsturu “*ilk olarak Tanrı'nın krallığına*” hizmet etmek iken, Ermeniler için bu önce Ermeni milleti şeklinde idi. Müslümanların çocuklarını koleje göndermek istemelerini misyonerler iyi bir işaret olarak değerlendirirken, Ermeniler bu duruma çok sinirleşmişlerdi. Ermeniler, Müslüman çocukları birer casus olarak görüyorlardı. Bu öğretmenler Ermeni milletinin en başta gelmesini istedikleri gibi kendileri de millet içinde en önde olmayı istiyorlardı. Eğer onların fikirlerine önem verilmez ya da istekleri engellenirse içlerini acımasızlık dolduruyordu. Bu ruh hali, onların sadece misyonerlerle değil birbirleriyle de tartışmalarına sebep oluyordu. Müdür Tracy bu görüşlerini 27 Mayıs 1892 yılında merkeze gönderdiği bir raporunda anlatmış ve kolej yönetiminde Ermenilere verdikleri ayrıcalıklardan dolayı büyük bir hata yaptıklarını yazmıştı.

Tracy, misyonerlerle yerli Hristiyanların yüksek eğitim konusunda büyük bir anlaşmazlık içerisinde olduklarını söylüyordu:

“Onlarla aynı fikirde değildik. Biz az ile kanaat ederken, onlar daha çoğunu istiyorlardı. Onlar dar kapsamlı düşünürlerken, biz daha geniş kapsamlı düşünüyorduk. Bu kurumun kendilerine özel olmasını isterlerken, biz herkese eşit fırsatlar veren bir kurum olmasını diliyoruz. Onlar geniş ve genel karakterli bir kurum için çalışmayacak ve kendilerini feda etmeyeceklerdir. Burası Protestan Hristiyanlarıdır demekle tatmin olmayacaklardır. Onlar, burası Ermenilerin, Rumların, Bulgarların diyeceklerdir. Eğitim, kültür, din onlar için millî bağlardır. Son olarak onlar Tanrının krallığı yerine, dünyadaki gücü istemektedirler” (PABCFM, Reel 607, No: 645-657).

Ermeniler eğitim alanında olduğu gibi sağlık alanında yürütülen faaliyetleri de kendi kontrolleri altına almaya çalışmışlardı. Hazreti İsa'nın hastaları iyileştirme özelliği tıbbi yardım ve bakımın misyonerlerin vazgeçilmez bir parçası olmasını sağlamıştı. Bu sebeple zaman içerisinde belli başlı misyoner istasyonları hastane, klinik ve doktorlarla donatılmıştır. Merzifon'daki sağlık faaliyetleri ise yine Ermenilerin itibarlarını arttırma teşebbüslerine yol açmıştı.

Tracy, Ermenilerle misyonerler arasında gerginlik yaşanmasına sebep olacak olaylar hakkında da bilgi vermiştir. Buna göre 1890 yılında Profesör Tomayan'ın eşi Lucy

Tomayan bir hastane projesi için Merzifon kilisesi adına yardım toplamak amacıyla Avrupa'ya gitmesi hususunda misyonerlerle anlaşmışlardı. Ancak Lucy Tomayan 200 pound toplayamadığı sırada hastanenin yapımı için George Herrick'le görüşen bir İngiliz kadın 5 bin sterlinlik yüklü miktarda bir mirası bağışlayacağını bildirmişti. İşte bu bağış Ermenilerle Amerikalı misyonerler arasında yeni bir krizin çıkmasına neden oldu.

Bayan Tomayan, İngiltere'den topladığı yardım paraları ile 1891 yılının ilk aylarında geri döndü. Ve misyonerlerle karar verdikleri projeden ayrı olarak küçük bir hastane kurdular. Tomayan ve arkadaşları hastanenin faaliyete başlamasından kısa bir süre sonra İngiliz kadının vermeyi taahhüt ettiği bağışın kendilerine verilmesini istediler. Onlar kolej bünyesinde bir hastanenin kurulması yerine kendi kurdukları hastanenin faaliyete geçmesini ve toplanan bağışların kendi kontrollerinde olması gerektiğini düşünüyorlardı. Misyonerler ise bu fikre yanaşmamışlar, hem bu paranın ellerinde çıkmasına, hem de kontrolün Ermenilere geçmesine razı olmamışlardı. Bunun üzerine Ermeniler bağışı yapan İngiliz bayana bir mektup yazarak bu parayı kendi hastanelerine verilmesini talep etmişlerdir. Fakat bu istekleri kabul edilmemişti.

Ermeniler ve Amerikan misyonerleri arasında yapılan görüşmeler sonunda Lucy Tomayan'ın idaresindeki hastanenin yalnızca kadınlara hizmet etmesi, kolej bünyesinde açılması düşünülen hastanenin de erkeklere yönelik hizmet vermesi şeklinde ikinci bir anlaşma yapılmıştır. Ancak Ermeniler yaşanan olaylar üzerine kolej tarafından açılacak hastanenin önünü kesmek için hastanelerine erkeklere de hizmet veren bir bölüm açmışlar ve yine anlaşmayı bozmuşlardı. Bu olaylar üzerine İngiliz kadın yapacağı bağışı geri çekmiş, Ermeniler ise bu durumu kendilerine karşı yapılmış bir tavır olarak algılamışlar ve koleje vermeleri gereken yıllık ödemeyi yapmamışlardı.

Amerikalı misyonerler olayların bu sonuçlara ulaşmasına ve Ermeniler ile aralarındaki ilişkilerin bu denli gerilmesine sebep olan kişinin Karabet Tomayan olduğunu düşünüyorlardı. Tomayan da bu durumu inkâr etmemişti. Misyonerler kolejin idare heyetinde yer alan hatta bu heyete başkanlık eden, aynı zamanda okulun bir profesörü olarak en yüksek maaşı alan Tomayan'ın bütün bunlardan tatmin olmadığını açıkça dile getirmişlerdir. Bu olay sonucunda Amerikan misyonerleri yerli Hristiyan halkın

gelişmesi ve desteklenmesi yolundaki politikalarının Ermeniler tarafından yanlış anlaşıldığını görmüşlerdir (PABCFM, Reel 607, No: 650-653).

Ermenilerle misyonerler arasında çıkan fikir ayrılıklarına bir çare bulmak amacıyla birtakım fikirler öne sürüyordu. Bunlardan birincisi birçok kişi arasında da popüler olan Merzifon Anadolu Koleji'nin Ermenileştirilmesi fikri idi. Bunun için Ermenilerin zayıf ve efsanevi tarihi üzerinde durarak, onların diğer insanlarda daha üstün olduğunu söylemek - Ermeniler buna çok kolay ikna edilirdi-, onları Avrupa ve Amerika'ya tanıtmak ve koruyuculuk etmek de gerekiyordu. Ancak bu akıllı bir misyonerin uygulayacağı bir metot değildi. İkincisi, kolejin yönetimini yerli Hristiyanlara bırakmaktı. Ancak bunu yapmak mezhep savaşlarını başlatacaktı. Üçüncüsü ve Tracy'e göre en makul olanı ise bu ve benzeri kurumlarla çalışmaya devam etmektir. Ermenilere yönetimde verilen bu haklar aşırı ve gereksiz tavizlerdi. Zira bunun sonucunda Ermeniler tüm denetimi ve yönetimi misyonerlerin elinden almaya çalışmışlardı. Charles Tracy kolejin kurulduğu andan itibaren Ermenilere verdikleri imtiyazların büyük bir hata olduğunu şu cümlelerle kabul ediyordu:

“Başlangıçta Anadolu kolejinin kuruluşunda Ermenilere yaptıklarımızdan daha fazlasını önererek büyük bir hata yaptık. Kendimizi büyük bir güven içinde din kardeşlerimizin kollarına attık... Ermeniler büyük işler yapma kabiliyetine sahip olmadıkları gibi daha fazlasını yapmaya kadar kontrol onlara verilmemeliydi... Bu şartlar altında ne yapılabilir? Eğer kolejden vazgeçeceksek her şeyden vazgeçmeliyiz. Dava ve kolej en başta gelmeli. Peki, kolej nasıl devam ettirilmeli? Kolej devam ettirilmeli aksi takdirde başarısız oluruz.” (PABCFM, Reel 607, No: 655-656).

Amerikalı misyonerler bu suretle yaptıkları hatayı itiraf ediyorlardı. Ermenilerin Merzifon Amerikan Koleji'ni kendi okulları gibi görmeye başlamaları, burayı tamamen Ermenileştirmek ve sahiplenmek istemeleri hızla gelişen Ermeni milliyetçiliğinin bir sonucuydu. Ancak unutulmaması gereken bir nokta vardı ki, o da Ermeni milliyetçiliğinin ortaya çıkmasının ve bu denli gelişmesinin en büyük sebebi Amerikalı misyonerlerdi. Tüm bu gelişmeler gösteriyordu ki, Ermeniler kolej içinde herhangi bir Rum etkisine hatta kolejin asıl kurucuları olan Amerikalı misyonerlere dahi tahammül edemiyorlardı.

1.2. Merzifon ve Civarında Meydana Gelen Ermeni Olayları (6 Ocak 1893)

Misyonerlerle Ermeniler arasında Merzifon Anadolu Koleji'nde bu gelişmeler ve çekişmeler yaşanırken aslında geri planda asıl gelişen Ermenilerin milliyetçilik hareketleriydi. Misyonerler Anadolu ve Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerini kolayca yürütebilmek amacıyla her yönden destekledikleri Ermenilerin içindeki ihtilalci ruhu da beslemişlerdi. Merzifon Anadolu Koleji'nde her yönden lider olmak isteyen ve yönetimi kendi ellerine geçirmeye çalışan Ermeniler Osmanlı Devleti için de aynısını istemeye başladılar.

“Bağımsız Ermenistan” fikrini gerçekleştirmeyi arzulayan Ermeni milliyetçileri bu isteklerinin büyük devletler tarafından yeterince dikkate alınmadığını görünce, terörizm yoluyla büyük devletlerin dikkatlerini Ermeni isteklerine çekmek istediler. Çünkü Ermeniler arasındaki genel kanı şu şekilde idi: *“Bu Avrupalı hükûmetler, özellikle İngiltere, Ermenilerin büyük tehlikelerden kendilerini kurtarmaları için yardıma ihtiyaçları olduğunu görünceye kadar asla onlara yardım etmeyecektir. Bunu emniyete almanın tek yolu ise, sadece Bulgaristan'da olduğu gibi Türk Hükûmeti'ni karıştırmak ve Osmanlı İmparatorluğu'nun üzerine Hristiyan dünyanın dikkatini çekecek bazı zulümlerdir”* (Bliss, 1896: 336). Ayrıca Ermeniler gayet iyi biliyorlardı ki, bağımsız bir Ermenistan'ı oluşturacak imkân veya şartlara hiçbir şekilde sahip değillerdi¹⁶.

Ancak Ermeniler, dış güçlerin özellikle Avrupa'nın müdahalesi ve onayı olmaksızın davalarını yalnız başlarına kazanamayacaklarını da biliyorlardı. Tomayan, *“Vatanda, millî toprak üzerinde hareket; bu hareketlerle, fedakârlıklarla güçlenmiş olarak siyasi veyahut herhangi bir şekilde Avrupa devletlerinin müdahalesini temin: İşte Doğu sorununun bütün tarihi”* (Uras, 1987: 423) diyordu. Avrupalı devletlerin müdahalesini temin için ise öncelikle Doğu Anadolu'da isyanlar çıkartılarak yöre halkı tahrik edilmeliydi. Osmanlı güvenlik güçlerinin aldığı her tedbir, komitelerin Batı'daki

¹⁶ Ermenilerin kurmayı amaçladıkları Ermenistan, Bulgaristan ve Yunanistan gibi tabii hudutlarla çevrili, birleşik bir halk kütlesiyle tarif edilmiş ve sınırlanmış bir vatan değildir. Ermeniler, asıl Ermenistan denilen yerlerde genel nüfusun % 87'sini oluşturan Müslüman denizinin içinde küçük adacıklar olarak yaşıyorlardı. Sadece Osmanlı Devleti değil, tüm dünyada yaşayan Ermeniler buraya göç ettirildiği halde bile, Ermenilerin Doğu Anadolu'da nüfus yoğunluğuna sahip olmaları mümkün değildi. (Öke, 1996: 116.)

propaganda bürolarınca “*katliam*” şeklinde kamuoyuna yansıtılacak ve devletler de güya bu kan dökümüne son vermeye davet edilecekti. Kısaca; Batı müdahalesi Doğu Anadolu’nun “*Ermenileştirilmesi*” için vazgeçilmez bir şart; terör ise o günkü şartlarda bu müdahaleye yol açacak kapının yegâne anahtarıydı. İşte bundan dolayıdır ki Ermeniler tedhiş ve terör yolunu amaçlarına ulaşmanın tek yolu olarak kabul etmişler ve bu fikri uygulama alanına koymuşlardı (Öke, 1996: 116-117). Diğer tüm Ermeni komiteleri gibi bağımsızlık yolunda kan akıtılması gerektiğini düşünen bir cemiyet de Merzifon’da kurulmuştu.

Aynı plan Merzifon Hınçak Komitesi tarafından uygulamaya kondu. Ankara ve Sivas vilayetleri dahilindeki tüm köy ve karyelerde cami duvarlarına, kilise kapılarına, okullara, hükümet binalarına, Müslüman hatta Ermeni hanelerinin kapılarına ilanlar asacaklardı. Bu ilanlar ile tüm Müslümanlar, Sultan Abdülhamit yönetimindeki Osmanlı Devleti’ne karşı isyana davet edilecekti. Ardından tüm şehirlerdeki Ermeniler ayaklanacaklar, şehirlerde ve kasabalarda dükkânları kapatarak büyük bir isyan dalgası başlatacaklardı. Amaç Müslüman halkı tahrik etmek ve onları Ermenilerle birlikte isyana teşvik etmektir.

1.2.1. Bildiri Asma Olaylarının Başlaması ve Gelişimi

Merzifon’daki Hınçak İhtilal Cemiyeti tarafından 1892 yılının Eylül ayında ön hazırlık toplantısı düzenlenmiş ve planlanan hareketin başlatılmasına karar verilmişti (Sonyel, 1987: 138). Toplantıdan yaklaşık üç ay sonra 5/6 Ocak 1893’te Kayseri, Develi, Yozgat, Çorum, Merzifon, Tenos (Şarkışla), Aziziye, Gemerek¹⁷ şehir ve kasabalarında aynı anda biri “İslam Vatanperver Komitesi”, diğeri “Müslümanların Selametini İsteyen Hindistanlılar” imzasıyla iki farklı ilan bazı Müslüman hanelerine,

¹⁷ Ceride-i Mehakim, 1309: 10541; Osmanlı Devleti’nin çeşitli şehirlerinde görev yapan elçiler de bu olaylar ile ilgili aldıkları bilgileri İstanbul’daki büyükelçilerine bildiriyorlardı. Olaylar ile ilgili olarak ilk bilgi İngiltere’nin Trabzon Konsolosu H. Z. Longworth tarafından 8 Şubat 1893 tarihiyle İstanbul’daki İngiliz Büyükelçisi Clare Ford’a iletilmişti. Ancak burada olayın 18-19 Ocak gecesi meydana geldiği Sultan’a karşı kıskırtıcı nitelikteki afişlerin eş zamanlı bir şekilde Amasya, Merzifon, Çorum, Tokat, Yozgat, Ankara ve Diyarbakır şehirlerinde özellikle resmi binalara asıldığını bildiriliyordu (Turkey, 1896: Belge No: 87, s. 62-63). Samsun’da bulunan fahri konsolos Spadaro ise Amasya, Merzifon, Çorum, Tokat, Yozgat, Ankara ve Diyarbakır’da bildirilerin dağıtılma tarihini 19 Ocak olarak vermektedir (Turkey, 1896: Belge No: 110, s. 80; Şimşir, 1989: Belge No: 125, s. 182).

camii ve kilise kapılarına, kamu binalarına ve Merzifon Anadolu Koleji'nin duvarlarına yapıştırıldı.

“İslam Vatanperver Komitesi” imzası yer alan ilan “*Osmanlılar!*” diye başlıyor ve şu şekilde devam ediyordu: “*İslamiyet’i beğenilmeyen ve mukaddes Osmanlı tahtını kirleten zorba hükümdar Abdülhamit’in son günleri yaklaşmıştır. Haksız yere gasp ettiği saltanatını devam ettirmek için sevgili vatanımızı yıkıp viran eden o gaddarın dökmüş olduğu kanların intikam sedası göklere kadar çıkmıştır. Bu intikamın vakti geldi. Milyonlarca Müslüman’a hükmeden büyük bir devlet sizlere yardıma geliyor.*” İlan “*Cesaretli olun*” diyerek sona eriyordu.

İkinci ilanda ise “Müslümanların Selametini İsteyen Hindistanlılar” imzası yer alıyordu. Bu ilanda Hindistan’da her derde deva olan bir ilaç bulunduğunu, ilacın insanların gözlerini kulaklarını açtığı belirtiliyordu. Bu ilacın Türkiye’de de kullanılması tavsiye edildiği halde zalim hükümdar Abdülhamit’in bunu engellediği ancak yakında bu ilacı kullanan doktorun Türkiye’ye gelip ilacı dağıtacağı ve kendilerini zorba ve diktatörlerden kurtaracakları yazılıydı. Mecazi ifadeler kullanmak suretiyle Osmanlı yönetimini kötüleyen bu bildirin tamamı şu şekilde idi:

“Her hastalığa deva olan ve bütün dünyada şan ve şöhret bulan meşhur Hint ilacıdır. Bu ilaç şimdiye kadar bilinen ilaçların en iyisidir. Osmanlı memleketlerinde her gün ve her saat insanların müptela olduğu ve her sene binlerce vatanperverin ölümlerine sebep olan kalp hastalığına ve inme (felç) ve boğaz ağrısına ve korkuya ve başka illetlere deva olduğu tecrübe edilmiştir. Bu ilaç bundan yüz sene evvel Hint’te meşhur olan kumpanyanın kullanmış olduğu ilaçtır. İngiliz kraliçesi Victoria tarafından bundan otuz dört sene evvel özel bir irade hükmünce hala bu memlekette kullanılmaktadır. İnsanın üzerine büyük tesiri vardır. Korkuya ve sefalete ve açlığa dayanmak için vücuda kuvvet verir. Her şeyi görmek ve işitmek için gözlere nur verir ve kulakları açar. Her ne kadar bundan evvel Osmanlı memleketlerinde bunun kullanılması tavsiye edilmiş ise de zalim adamlar mani olmuşlardır. Yakın vakitte bu meşhur ilacın kullanılması konusunda en çok mahareti olan bir hekim birçok muavinleriyle Osmanlı memleketine gelip ahaliye bedava ilaç dağıtacaktır. O vakit ahali bu hekimin yardımı ve bu ilacı sayesinde şifa bulmuş olacaklar ve o zalim ve

fesatçı adamları kovacaklardır. Ve bütün Osmanlı memleketi saadete kavuşacak ve rahat edecektir (BOA, Y. MTV, 73/134; Turkey, 1896: Belge No: 111, s. 82-83; Şimşir, 1989: Belge No: 128, s. 185-187). Merzifon, Yozgat, Çorum, Tokat, Ankara ve Diyarbakır'daki Hınçak hücreleri bazı devrimcilerin doğuda uyguladıkları yararsız baskınlar yerine uluslararası bir plan uygulamak istemişlerdi (Walker, 1990: 135). Ermenilerin, Müslümanlar tarafından yazılmış izlenimi vererek, Osmanlı yönetimini kötüleyen bu bildirileri dağıtmalarındaki amaç Müslüman halkı tahrik ederek, devlete karşı ayaklandırmaktı. Ancak hiçbir Müslüman isyan etmedi

Olayların meydana gelmesinden hemen sonra Babîâli'ye “*acildir*” başlıklı telgraflarla Yozgat'ta bazı mahallerde bildiriler dağıtıldığı haberi ulaştı. Yozgat'ta akşam ile yatsı arasında Müslüman mahallelerine, beldedeki saygın kişilerin evlerinin kapılarına, cami avlularına bazıları yapıştırılmış, bazıları ise zarf içine konarak bırakılmış hepsi aynı şekilde mürekkeple çoğaltılmış 25 adet ilan bulunduğu bildiriliyordu. Bu ilanlar Müslümanlar ile Ermeniler arasında fesat çıkarmak emeliyle padişah ve hükümet aleyhinde olarak biri “İslam Vatanperver Komitesi”, diğeri “Müslümanların Selametini İsteyen Hindistanlılar” tarafından imzalanmış ve matbu olarak basılmışlardı. Olayın araştırılması ve faillerinin bulunması için büyük bir gayret sarf edildiği ve neticenin derhal bildirileceği söyleniyor ve asılan bildirilerin birer sureti gönderiliyordu (BOA, Y. MTV, 73/134). Yozgat Mutasarrıflığı ile cereyan eden haberleşme neticesinde ilanları asanların Ermeniler olduğu, bunların karışıklık çıkarmak amacıyla tertip edilmiş olabileceği anlaşılmıştı.

Olayın derhal tahkik edilmesi için Ankara vilayetine iki bölük ihtiyat askerinin sevk edilmesi cevabı verildi. Daha sonra aynı bildirilerin Kayseri ve Çorum kasabalarıyla, Kayseri'ye yakın üç dört karyede de dağıtılmış olduğuna dair telgraflar ulaştı. Telgrafta bölgedeki Müslümanların silahları olmayıp hâlbuki Ermenilerin Amerika'dan getirilen silahlarla teçhiz edildikleri yolunda şayiaların dolaştığı bildiriliyordu (BOA, Y. A. HUS, 268/108). Bu söylentiler dolayısıyla bölgeye asker sevk edilmesi halk arasında heyecanın yükselmesine sebep olacağından ve asayişin temin edilmiş olmasından dolayı asker sevkine lüzum görülmedi. Ancak bildiri dağıtılması olayının derhal araştırılması ve Ermenilerde silah bulunduğu rivayetinin tahkiki istendi. Bu arada Merzifon'daki Protestan Okulu müdür vekilinin el yazısının

uygun bir şekilde temin edilmesi yahut daha önce yazdığı mektuplardan birkaçının hemen bulunup gönderilmesi ve bildirimlerdeki yazılarla karşılaştırılması isteniyordu (BOA, Y. A. HUS, 268/110).

Yozgat ve Kayseri’de olduğu gibi Sivas’ta da bazı mahallerde bildirimler dağıtıldığı bu suretle Ermenilerin bir gaile çıkarmak istedikleri ortaya çıktı. Sivas’taki olayların suçlularının kısa zamanda takip edilip yakalanması istendiği gibi vilayetlere yapılan tebligat ile de teyakkuzda bulunmaları ihtar edildi (BOA, Y. A. HUS, 268/116). Olayın üzerinden bir iki gün geçtikten sonra Ankara vilayetine bağlı Yozgat, Kayseri ve Çorum kazalarında, Kayseri’ye bağlı Develi, Efkere, Talas karyelerinde ve Sivas vilayetine bağlı Sivas, Amasya ve Tokat kazalarında ve Amasya’nın Merzifon, Gemerek, Tenos (Şarkışla), Aziziye, Gümüşhacıköy karyelerinde ve diğer bazı kasaba ve köylerde meydana geldiği anlaşılmıştı. 7-8 Ocak’ta Osmanlı hükûmeti vilayetlere gönderdiği telgraflarla olayların sadece bir yerde değil aynı anda çeşitli mahallerde birden meydana geldiğini, karışıklıklara sebep olanların bir an evvel meydana çıkarılması gerektiğini bildiriyordu (BOA, Y. EE. 871, s. 376). Diğer başka vilayetlerde ve kazalarda bu türden olayların olup olmadığı bu suretle tetkik edildi.

Meydana gelen olaylar ile ilgili Babiâli’ye gelen bir telgrafta bildirimlerin Aziziye, Tokat, Merzifon ve Gümüşhacıköy kazalarında cami kapılarına asıldığı ve bu işin Ermeni komiteleri tarafından tertip edilmiş olduğunun bilindiği yazıyordu. Ancak daha önceden bildiri dağıtıldığı söylenen Yozgat, Kayseri ve Çorum kazalarının da buralara hudut olduğu ve bu kazalarda da cami ve medreselerin bulunmasından ötürü olaylara sebep olan kişilerin İstanbul’a gönderilmiş olan talebe takımından olması ihtimalinin de göz önünde bulundurulması isteniyordu (BOA, Y. A. HUS, 268/120; Y. MTV, 74/14). Özellikle Ermeniler sultana karşı düzenlenen bu düşmanca gösterinin kendileri tarafından düzenlenmediğini ve kısa bir süre önce İstanbul’a gönderilen softalar tarafından gerçekleştirildiğini iddia ettiler¹⁸ (Turkey, 1896: Belge No: 87, s. 62-63). Ancak daha sonra ele geçirilen deliller ve bazı Ermenilerin itirafı ile olayın Ermeniler tarafından gerçekleştirilmiş olduğu kesinlik kazandı.

¹⁸ Arman Kirakossian tarafından ortaya atılan bir başka iddia ise olayların Avrupa milletleri ve kamuoyunun gözleri önünde Müslümanlar arasında anti-Ermeni duyguları kışkırtmak ve Ermenilerin imajına zarar vermek için hükûmet temsilcileri tarafından hazırlandığı ve desteklendiği idi (Kirakossian, 2003: 176).

7 Ocak tarihinde Ankara Valisi Abidin Paşa'nın Babiâli'ye gönderdiği telgrafta Ankara vilayetine bağlı kazalarda meydana gelen olayların ortaya çıkışı ve gelişimi anlatılarak, olaylar gün yüzüne çıkarılıyordu. Aynı gece Yozgat, Kayseri ve Çorum'da aynı bildirimler dağıtılmıştı. 20 kazadan ibaret olan Ankara vilayetinin sadece bu üç kazasında olaylar olmuştu. Bu yerlerin Merzifon'a yakın olmalarından dolayı akla Protestan Mektebi ile Ermeni komitelerini getiriyordu. Abidin Paşa, padişah aleyhindeki bu bildirimlerin Ermenilerin yortu gecesinde dağıtılmış olmasını ise Müslüman halkın tahrik edilerek harekete geçirilmesi ve olayların Avrupa kamuoyuna bir mesele olarak aktarılması isteğinden kaynaklandığına dikkat çekiyordu. Olayların asıl merkezinin Merzifon olduğu halde aynı anda başka birçok yere de bu bildirimlerden asmak suretiyle hükûmetin dikkatinin önemsiz noktalara çekilmek istendiğini belirtiyor ve karışıklıklara sebep olanların bir an evvel bulunacağını bildiriyordu. Bildiri faillerinin bulunması ve asayişin sağlanması için yeterli miktarda asker sevk edilmesi ve Kayseri'ye Ermenice bilen bir komiser ile altı polis gönderilmesi için de izin istiyordu (BOA, Y. MTV, 73/133). Abidin Paşa çeşitli yerlere asılan bu bildirimleri inceledikten sonra bunları yazan kişilerin asla Müslüman olamayacağı, ilanda kullanılan tabirlerin Protestan Ermenilere mahsus olduğuna dair mütalaasını (BOA, Y. PRK. UM, 26/22) dile getiriyordu.

Bu ilanların Merzifon, Yozgat, Sivas, Kayseri ve diğer köy ve kasabalarda oldukça geniş bir bölgede aynı günde dağıtılması, hareketin çok daha önceden planlandığını, hazırlıkların yapıldığını ortaya çıkarıyordu. Bildirimlerin asılması için seçilen gün de son derece manidardı. 6 Ocak tarihi Ermeni kilisesi tarafından İsa'nın kutlu doğum günü olarak kabul edilen ve kutlanan bir gündür. Ermeniler bu günü diğer Hristiyan mezheplerden farklı olarak vaftiz yortusu ile birlikte kutlardı. Bildirilere Müslümanlar tarafından asılmış izlenimi veren Ermeniler bu suretle Müslümanların da ayaklanmasını temin etmek istiyorlardı. Çıkacak olan karışıklıklardan istifade edecek olan Ermeniler de bunun üzerine her yerde harekete geçerek isyan edecekler ve Müslümanlar da buna karşılık verdiklerinde ise olaylar "*kutsal Noel gününde Müslümanlar Ermenileri katlediyor*" şeklinde propaganda malzemesi edilecekti¹⁹. Bu

¹⁹ Aslında Osmanlı idari makamları Ermenilerin ihtilal hazırlıkları yaptığını, bunun için Hristiyanlarca kutsal kabul edilen günlerin seçileceğini çok önceden biliyordu. Nitekim 1892 senesi Mart ayında Adana, Sivas, Van, Elazığ, Bitlis, Trabzon, Diyarbakır, Erzurum, Ankara vilayetleriyle İzmit

suretle başta İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere büyük devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine her fırsatta müdahale etmekten çekinmeyecekleri olaylar zinciri başlamış oluyordu.

1.2.2. Olaylara Karışanların Tespiti ve Tutuklanmaları

6 Ocak 1893 tarihinde Ankara ve Sivas vilayetleri dâhilindeki birçok kaza ve karyede aynı anda meydana gelen bildiri asma olayı üzerine suçluların yakalanması için Osmanlı hükûmeti tarafından geniş ve kapsamlı bir tahkikat başlatıldı. Bildirileri asmakla görevlendirilenlerden 30 kişi işbasında bildirilerle beraber bekçi, polis ve jandarma marifetiyle derhal yakalanıp tutuklandılar (Işıksal, 1974a: 50). Olayların hemen ardından görgü tanıklarının ihbarları ve bazı Ermenilerin itiraflarıyla durumun ne olduğu anlaşılmaya başladı. Yapılan ilk araştırmalar sonucunda ilanların Ermeniler tarafından dağıtıldığı ve bunun Müslümanlar tarafından yapıldığı izlenimi verilerek tüm bu şehirlerde büyük bir isyan başlatmak istedikleri ortaya çıktı. Bunun üzerine olaylara karıştığı tespit edilen Ermenilerin evlerinde kapsamlı bir arama faaliyeti başlatıldı ve bazı Ermeniler tutuklandı.

Hükûmet tarafından gerçekleştirilen kapsamlı inceleme ve araştırmalar sonucunda olayları meydana getiren kişilerin kimler olduğu, olayın nasıl ve ne şekilde planlandığı da tüm açıklığı ile ortaya çıkmaya başlıyordu. Konu ile ilgili olarak kişilerin yaptıkları ihbarlar, Osmanlı idari makamlarınca gerçekleştirilen aramalar ve yapılan sorgulamalardan elde edilen bilgiler ayrıntılı bilgilerin temin edilmesine yarıyordu. Bununla birlikte Osmanlı hükûmeti olayların bir an evvel açıklığa kavuşturulması için hafiyeler tayin edilmesini, Sivas, Amasya, Merzifon, Kayseri vilayet ve kasabalarında tahkikatlar yapılmasını istiyordu (BOA, Y. PRK. ZB, 10/112).

Bildiri asma olayları hakkında ihbarda bulunan Ermenilerden birisi de Gürünlü Agop isminde gezici antika kilim ve halı tüccarlığı yapan bir Ermeni idi. Yolculuk yaptığı

mutasarrıflığına gönderilen şifreli telgrafta Ermenilerin paskalyaya kadar büyük bir ihtilal çıkaracakları hakkında bazı ihbarlar alındığı bildirilmişti. Basiretli ve dikkatli hareket edilerek Ermenilerin bu hareketlerine müsaade edilmemesi, teyakkuzda bulunulması ve gerekli tedbirlerin alınması istenmiş ve bunda kusur edenlerin şiddetle mesul tutulacağı ihtar edilmişti (BOA, Y. PRK. BŞK, 25/62). Hristiyanlık inancına göre Hazreti İsa'nın öldükten sonra dirilişi ve göğe yükselişinin yıldönümü dolayısıyla nisan aylarında yapılan paskalya Hristiyan dünyasının en büyük bayramı olarak kabul edilmektedir. Merzifon Hınçakyan İhtilal Cemiyeti nisan ayında kutlanan paskalyada değil de ocak ayındaki Noel bayramını tercih etmişlerdir.

sırada öğrendiği haberleri mükâfat verildiği takdirde kanıtlarıyla birlikte bildireceğini ifade etmişti. Vereceği bilgilerin önemi ve gerçek olup olmadığına göre uygun şekilde ödüllendirileceğinin vaat edilmesi üzerine Talas'ta bundan 10 sene önce kurulan bir gizli cemiyete geçen yıl ölüm tehdidiyle kayıt olduğunu söylemişti. Bu cemiyetin Merzifon, Amasya, Tokat, Sivas, Yozgat ve Everek'te daha büyük şubeleri bulunduğunu, bu şehirlerde yaşayan Ermenilerin çoğunlukla bu cemiyete kayıtlı olduklarını ve ABD, Marsilya ve İngiltere'de de adamları olan bir cemiyet olduğunu bildirmişti. Agop, cemiyetin üyelerinden aldığı giriş ve aidat ücretleri, gasp ve hırsızlık yoluyla elde ettikleri paralarla silah ve cephane tedarikine giriştiğini ve hazırlıklarını tamamlar tamamlamaz uygun bir zamanda isyan çıkarıp Ermeni krallığı kurmak niyetinde olduklarını ifade etti. Yanına Ermeniceyi iyi bilen iki sivil polis verildiği takdirde komitecilerin kendisinden şüphelenmeyecekleri için elde edilecek bilgilerle her yere baskın yapılabileceğini sözlerine ilave etti (BOA, Y. MTV, 73/156; Y.PRK.DH, 5/83, lef. 27; OBE, c. 11, Belge No: 97). Gürünlü Agop'un ihbar ettiği bu komite, Merzifon'da kurulan Hınçak Komitesi idi.

Böylece ortaya çıkarılan cemiyete mensup oldukları tespit edilen 20 kadar komite üyesi yakalanarak adalete teslim edildi. Osmanlı hükûmeti, bildiri asma olaylarına karışan ve bir isyan çıkarma teşebbüsünde önemli payı bulunanların bir an evvel tutuklanarak cezalandırılması, diğerlerine ise mutedil davranılması yolunda ilgili mutasarrıf ve kaymakamlıklara talimat vermeyi de ihmal etmedi (BOA, Y. MTV, 73/176; OBE, c. 11, Belge No: 104). Bizzat Ermenilerin yaptığı ihbarlarla ilk tutuklamalar başladı.

Merzifon'da olaylara karıştığı ihbar edilen 10 kişi tutuklandı. Bildirilerin bu kişiler tarafından basıldığına dair 3 kişi ile 1 çarşı bekçisinin ifadeleri bulunuyordu. Tutuklanarlardan birisi Çerkez takımlı bir ata binmiş, Gürcü kıyafeti giymiş, üzerinde bir revolver, Çerkez kaması bir de kırmalı tüfek ile yeterli miktarda cephane bulunduğu halde Amasya'dan Merzifon'a giderken hal ve kıyafetinden şüphe edilerek yakalanan saatçi Dikran idi. Durumu incelendiğinde birkaç yıl önce cinayet suçundan Sivas ve Tokat'ta hapis yatmış olduğu ve olay gecesi bu kıyafetler ile çarşıda gezdiği ortaya çıkmıştı (BOA, Y. EE. 871, s. 376; Y. PRK. DH, 5/83, lef. 28). 12 Ocak tarihinde Ankara Valisi Abidin Paşa, bildiri olaylarında karışıkları tespit edilen 5

Ermeninin daha tutuklandığını bildiriyordu (BOA, Y. A. HUS, 268/129). Kayseri ve Yozgat mutasarrıflıklarından ve diğer bazı kaymakamlıklardan da olaylara karıştığı ihbar edilen birtakım Ermenilerin tevkif edildiği, evlerinde aramalar yapıldığı ve aramalar sırasında Ermenileri isyana davet eden nutuklar ile bazı zararlı evraklar bulunduğu haberleri geliyordu (BOA, Y. MTV, 73/165). Yozgat'ta 39 kişi tutuklanarak adliyeye sevk edilmişti (BOA, Y. PRK. DH, 5/83, lef. 21).

Trabzon'daki İngiliz Konsolosu Longworth yapılan aramalar sırasında bir gencin evinde 20 kilogram barut ve 10 adet revolver bulunduğunu bildiriyordu (Turkey, 1896: Belge No: 87, s. 62-63). Yozgat'ta bağlı Hüseyinabad nahiyesinin merkezi olan Alaca'da esnaflıkla meşgul olan bazı Ermenilerin bildiri asma olayından birkaç gün evvel dükkânlarını kapatarak Yozgat ve Merzifon'a gittikleri tespit edilmişti (BOA, Y. MTV, 73/161). Aziziye kazasında 3 Ermeni olaylara karıştığı için tutuklanırken, Gümüşhacıköy kazasında ise 7 Ermeni tutuklanmıştı. Bu Ermeniler yaptıklarını pişmanlık ile itiraf ederek bildirilerin kendilerine Tomayan tarafından gönderildiğini ve Tomayan'ın Ermeni komitesi mührüyle mühürlenmiş mektubunu gördüklerini söylemişlerdi (BOA, Y. EE. 871, s. 373). Tutuklanan Ermeniler ile birlikte yapılan ilk sorgulamalar sonucunda olayla ilgisi bulunmadıkları anlaşılan Ermeniler de serbest bırakılıyordu (BOA, Y. A. HUS, 269/136, OBE, c. 11, Belge No: 98). Bu suretle olaylara Merzifon Anadolu Koleji öğretmenlerinin de adı karışmış oluyordu.

Bu durum Anadolu Koleji Müdürü George Herrick'i harekete geçirdi. 12 Ocak tarihinde Çorum kaymakamlığına gönderdiği bir telgraf ile öğrencilerinden Manuk Kigork'un tatil münasebetiyle Çorum'a gittiğini, burada tutuklandığını işittiğini ve tutuklanma sebeplerini soruyordu. Okul müdürü bu sorusuyla yetkisini aşmakla kalmıyor bir de Ermenileri koruyucu bir tavır takınıyordu. Ayrıca kaymakama yazdığı bu telgrafi Ermenilere göstererek kendilerinin arkasında olduğunu söylüyor ve onları cesaretlendiriyordu. Osmanlı idari makamları tarafından Müdür Herrick'in bu çabaları tevkif edilen Ermenilerin itiraflarından endişe ederek telaşlanmış olduğu şeklinde yorumlanmıştı (BOA, Y. MTV, 73/165, OBE, c. 11, Belge No: 103). Gerçekleştirilen tutuklamalar ve ilk sorgulamalar sonucunda olayların ne şekilde ortaya çıktığı meselesi de yavaş yavaş aydınlanmaya başlıyordu. Ve yapılan ilk incelemelerin sonuçları ise

tüm dikkatleri Merzifon'daki Anadolu Koleji'ne ve burada kurulan Hınçak Cemiyeti'ne çevirmeye başlamıştı.

Bu hususu destekleyen en büyük olay Londra ve Atina'yı dolaştıktan sonra Kayseri'ye gelen Andon Rüştuni'nin komiteyi takviye için bir talimatname ile gönderildiği haber alınması (BOA, Y. PRK. DH, 5/83, lef. 26) üzerine 22 Ocak'ta Derevenk Manastırı'nda yakalanması ve yaptıklarını itiraf etmesi olmuştur. Manastırda bir süreden beri saklandığı anlaşılan Rüştuni'nin tutuklanması sırasında çok sayıda evrak, "Atina Merkez Komitesi'nin Hınçakyan İhtilal Genel Komitesi" yazılı büyük bir mühür ile Rüştuni'nin kimliğini açıklayan belgeler ele geçirildi. Rüştuni'nin yanında daha önceden yerel bir postaya saldıran, Talaslı bir kadını öldürerek diğer yolcuları soyan suçlu bir Ermeni silah ve cephanesiyle beraber yakalandı. Manastırın papazı ise eşkiyaya yataklık etmek ve fesat işlerine karışmak suçlarından tutuklandı (BOA, Y. MTV, 74/46, A. VRK, 33/79, OBE, c. 11, Belge No: 116). Andon Rüştuni ile birlikte "Hınçakyan Sosyalist Güruhunun Kanun-i Esasisi" namıyla tercüme edilen risaleler de ele geçirilmişti (BOA, Y. MTV, 74/84; Y. MTV, 74/94, Y. PRK. UM, 26/40, OBE, c. 11, Belge No: 128). Cemiyetin nizamnamesinin daha önce Londra'da matbu olarak basıldığı ve Merzifon'a gönderildiği, burada ise Ermeniceye çevrilerek diğer şubelere dağıtıldığı anlaşılmıştı. Böylece Merzifon Anadolu Koleji öğretmenleri Tomayan ile Kayayan'ın Hınçak Cemiyeti'ne bağlı olarak bir komite kurdukları, bu cemiyete mensup pek çok Ermeninin olduğu (BOA, Y. PRK. DH, 5/83, lef. 26), Merzifon ve çevresindeki kaza ve köylerde şubelerinin bulunduğu ve bildiri asma olayını planladıkları meydana çıkarıldı.

Kolej öğretmenleri Tomayan ve Kayayan'ın daha 1891 yılı sonbaharında Tenos'a bağlı Gemerek köyüne gittikleri, Protestanlar ile Ermenilerin bağımsızlık hedefinde birleşerek silahlamaları gerektiğini telkin ettikleri ve komitenin bir şubesini de burada kurmaya çalıştıkları anlaşılmıştı. Londra'daki Hınçak merkezinden gelen Jirayir'in de kendilerine yardım ettiği ortaya çıktı. Bildiriler Merzifon'da basılmış²⁰ ve 1 Ocak

²⁰ Gemerek Protestan vaizi Mardiros ile daha önce öğretmenlik yapan fakat o sırada tüccarlık ile meşgul olan Agop bildirilerin Merzifon'da basıldıktan sonra Yozgat'a oradan da Gemerek'e ve muhtelif yerlere gönderildiğini, daha önce Maden postasını Gürcü kıyafetleri ile basan ve iki zaptiyeyi öldürenlerin Gürün kazasından Taros ile Kayseri'nin Talas karyesinden Gülbenk ve arkadaşları olduklarını itiraf etmişlerdir. Taros'un Merzifon Hınçak Komitesi tarafından özel olarak eşkiyalık etmek suretiyle gezip

tarihinden itibaren Merzifon ve çevresindeki birçok şehir ve kasabadaki cemiyet üyelerine gönderilmişti (Turkey, 1896: Belge No: 88, s. 63; Şimşir, 1989: Belge No: 109, s. 150).

Cevahirciyan Rupen'in yaptığı ihbarlara göre Sivas vilayetinden başka Boğazlıyan ve Yozgat kazalarındaki Ermenilerinin hepsi birden cemiyete üye olmuşlardı. Kayseri köylerinde bulunan Ermeniler ise yapılan nasihatler üzerine ellerinde bulunan silah ve barutu hükûmete teslim edeceklerini bildirdiler. Bu sırada Osmanlı hükûmeti tarafından bildirilerin basılması ve dağıtılmasında ön ayak olanlar dışındakiler evlerine gönderiliyordu (BOA, Y. PRK. DH, 5/83, lef. 23). Olaylara karıştıkları tespit edilen kişilerin tutuklanmalarının ardından ilk sorgulamalar da başladı. Yapılan bu ilk sorgulamalar sırasında verilen ifade ve itiraflar olaylar hakkında daha detaylı bilgileri gün yüzüne çıkarıyordu. Tutuklu bulunanlardan Keçeciyan Misak yapılan ilk sorgusunda Merzifon'daki cemiyet tarafından kendisine bir mektup ile birlikte 150 adet bildirinin gönderildiğini ve bu bildirilerin cemiyete mensup kişiler tarafından dağıtılıp astırıldığını itiraf etmişti (BOA, Y. MTV, 74/45, OBE, c. 11, Belge No: 117). Misak 30 Ocak'ta tekrar verdiği ifadesinde başlangıcından itibaren olayların ne şekilde geliştiğini anlatmıştı.

Buna göre; Eylül 1892 tarihinde Merzifon'da Hınçak Cemiyeti tarafından genel bir meclis toplanmıştı. Kendilerine bir nizamname ile bir de mühür verilmişti. Üyelerden komitenin genişletilmesine yardım etmelerini istenmiş ve ardından dağıtımları için bildiriler verilmişti. Meselenin ortaya çıkması ile birlikte ise Misak, hükûmet tarafından bazı evlerin aranması üzerine korkarak nizamname ile diğer evrakları yaktığını, mührü de kırarak her parçasını bir tarafa attığını söylüyordu (BOA, Y.PRK.DH, 5/83, lef. 17).

Keçeciyan Misak ile birlikte tutuklanan Kalıpçı Moşe ise verdiği ifadesinde Yozgat'ta gerçekleştirilen hücre yapılanmasını anlatmıştı (Karaca, 2004: 103-104). Bildiri asma olayı ile ilgili olarak ise olaydan bir gece önce saat dokuz buçuk civarlarında Mihekyan Kirkor, Sinekerim Keçeciyan, Misak ve Köşker oğlu Batros'un bildirileri hazırladıklarını, dağıtılması kendi payına düşen kısmı saat bir sularında mahkeme

dolaştığı, yaptıklarını ifşa edenleri ise öldürdüğünü açıklamışlardı. Bunun üzerine Gürünlü Taros yakalanmıştı (BOA, Y. A. HUS 271/54; OBE, c. 11, Belge No: 156).

azasından Kirkor Ağa'nın adamı Mikail Mihran'ın gelip aldığını ve dağıttığını söylemiştir. Kendisinin de orada bulunduğunu, bildirileri gördüğünü fakat dağıtma işini yapmadığını iddia etmiştir. Bildirilerin Merzifon'dan geldiğini, buradan Kayseri'ye gönderildiğini söyleyen Moşe, Yozgat'ta da cemiyetin bir şubesi bulunduğunu bildirmiştir. Kendisinin komiteye üye olmamakla beraber komite üyeleri ile birlikte bulunduğunu, bir yıl evvel İncil üzerine yemin ettirilerek komiteye alındığını, kendilerine sır saklamak için de yemin ettirildiğini söylemiştir. Cemiyetin kendilerine devamlı sırları güzelce saklayıp, silahı olmayanların da silah edinmelerini telkin ettiklerini bildirmiştir. Asıl vazifelerinin Hristiyanları ihtilale teşvik etmekten ibaret olduğunu ve bildiri dağıtılmasından maksadın ise Müslümanları galeyana getirerek Hristiyanlar ile Müslümanlar arasında bir karışıklık meydana getirmek ve bunu Avrupa'ya karşı şikâyet vasıtası olarak kullanmak olduğunu beyan etmişti (BOA, Y. MTV, 74/50; Y. PRK. DH, 5/83, lef. 8; OBE, c. 11, No: 118).

Kayseri'de bulunan Çorumlu Devletyan Agop ile attar Mihran da komite üyesi oldukları ele geçirilen mektuplarından anlaşılması üzerine tutuklanmışlardı (BOA, Y. A. HUS, 269/79; Y. EE. 871, s. 375). Agop'un komite için para topladığı tespit edilmişti (BOA, Y. PRK. DH, 5/83, lef. 14). Yozgat'ta bulunan Ermenilerin ileri gelenlerinden Papazyan Hamparsum ile Arslanyan Aram görülen lüzum üzerine tutuklanmışlardı. Yaptıkları itiraflardan dolayı şüphe üzerine tutuklanan Ermenilerden 21 kişi ise serbest bırakıldı (BOA, Y. MTV, 75/110). Ermenilerin yanında şüphe üzerine tutuklanan Müslümanlar da bulunuyordu.

6 Ocak günü meydana gelen bildiri asma olaylarının hemen ardından hükûmetin Merzifon ve çevresinde teşkilatlanmış gizli Hınçak cemiyetini ortaya çıkarması ve olaylara karıştığı tespit edilen kişileri tek tek yakalaması cemiyet mensubu Ermenileri harekete geçirdi. Komiteci Ermeniler kendilerini ihbar edenlere karşı oldukça sert bir tutum takınıyorlardı. Verdikleri ceza ise ölümdü. Merzifon Hınçak Komitesi'nin faaliyetleri ve üyeleri hakkında ihbarda bulunan Ermeni de Sahak²¹ da bu muameleden

²¹ Olayların ortaya çıkarılmasında ihbarda bulunan Ermenilerin ve hafiyelerin önemli bir rolü olmuştur. Bu önemi iyi bilen Sivas Valisi Halil Paşa, vilayetin iki bin kuruşa hafiyeye tahsis ettiğini ancak mali senenin başlangıcından beri bu uygulamaya son verildiğini bildiriyordu. Vali Halil Paşa, vilayet merkezi ve çevresinden haber alınabilmesi için hafiyeye tahsis edilmesinin çok zaruri olduğunu, bu konuda yeniden bir çalışma yapılması gerektiğini vurguluyordu (BOA, Y. E. E. 871, s. 372).

kurtulamadı. Amasyalı olup Merzifon'da ikamet eden ve Ermeni komitecilerini ihbar eden Sahak, kilisenin önünden geçerken kiliseden çıkan kalabalık içinden altı silahlı Ermeni tarafından yaralanmıştı. Sivas Valisi Halil Paşa daha önce de Ermeni muhbirlerin öldürülme olaylarının gerçekleştiğini hatırlatarak daha sert tedbirlerin alınması gerektiğini bildiriyordu. Sahak'ın yaralanması olayı ile birlikte cemiyetin reis, kâtip ve yüzbaşı gibi ileri gelenlerinden tutuklanan 40 kadar kişinin bir yıldan beri 1.000 kadar eşkıyayı silahlandırdıkları, Tomayan Artin'in ve arkadaşlarının bol miktarda silah ve cephaneyi Protestan kilisesinde sakladıkları da ortaya çıkarılmıştı (BOA, Y. A. HUS, 270/59; Y. EE. 871, s. 373; OBE, c. 11, Belge No: 143).

Bildiri asma olaylarına karıştıkları şüphesiyle tutuklananların sayısının giderek artması bölgedeki askerî kuvvetlerin sayılarının yetersiz kalmasına yol açtı. Sahak'ı yaralayanların tutuklanması ve Merzifon'da tutuklu bulunan 40 kadar Ermeninin muhafazası için mahalli zaptiye kuvvetlerinin yeterli gelmeyeceği, şimdilik Tokat ve Amasya sancakları dâhilindeki tabur merkezlerinde bulunan ihtiyat askerlerinden 150 neferin acilen Merzifon'a gönderilmesi isteniyordu (BOA, Y. EE. 871, s. 373). Sivas vilayeti dâhilinde ise yalnız merkezde bir ikinci, bir üçüncü komiserle dört polis neferi hizmet veriyordu. Sancak ve kazaların hiç birinde polis memurları bulunmadığından bir baş komiser ile ikinci sınıftan üç komiser ve yirmi beş polis memurunun ilave edilmesi gerekli görülmüştü (BOA, Y. EE. 871, s. 372).

Tutuklanan şüphelilerden olaya karışanların birkaç yüz fakir ve genç Ermeni olduğu anlaşılmıştı. Onlara Rus sınırında 100.000 kişilik bir Ermeni ordusunun Avrupalı subaylarla birlikte Osmanlı topraklarını istila etmek ve kendilerini özgür bırakmak için bekledikleri söylenmişti. Bazılarına ise İngiltere'de kurulan yeni kabinenin kendilerine yardıma geleceği vaat edilmişti. Diğerleri ise komiteye katılmaları için şiddet veya hükûmete komplocu olduklarının ihbar edileceği yoluyla tehdit edilmişlerdi (Sonyel, 1987: 138). Tutuklanan Ermenilerin itiraflarından ya da yapılan ilk sorgulamalarından olayların ne şekilde planlandığı ve uygulamaya konulduğu hususları aydınlanıyordu. Bu suretle önce bildirileri dağıttıkları tespit edilenler ele geçirilmiş daha sonra ise olayları asıl planlayan ve organize edenlerin kimler olduğunu ortaya çıkarılmıştı. Ayrıca evlerinde yapılan aramalar sırasında birçok delil de ele geçirilmişti.

1.2.3. Merzifon Hınçak İhtilal Komitesi ve Teşkilat Yapısı

Bildiri asma olayının ardından yakalanan Ermenilerin verdikleri ifadeler ve yaptıkları itiraflar sonucunda Merzifon'da kurulmuş olan bir ihtilal komitesinin varlığı kesinleşti. Komite “*Küçük Ermenistan Hınçakyan İhtilal Cemiyeti*” adını taşıyordu. Peki nasıl olmuştu da Merzifon'da bir Hınçak Cemiyeti kurulmuştu, maksadı ve hedefi neydi? Bu sorular 1887 yılında Cenevre’de kurulmuş olan Sosyalist ve Marksist Hınçak Komitesi’ni akla getirmektedir. Komite, Ermenilerin zincirlerini kırmaları gerektiğini, isyan edip ayaklanmadıkça özgürlüklerine kavuşamayacaklarını söylüyordu. Siyasi gayesinin “*Türkiye Ermenistanı’nı kurtarmak, burayı Rus ve İran Ermenistanı’yla birleştirerek hür ve bağımsız bir büyük Ermeni devleti kurmak*” olduğunu açıklıyordu²². Cenevre’den sonra Londra’ya taşınan Hınçak Cemiyeti kendisine faaliyet alanı olarak Osmanlı topraklarını seçmişti. İşte tam bu noktada Cenevre’ye birkaç saat uzaklıkta Lozan’da eğitim görmüş ve 1886 yılında da İsviçre’yi ziyarete gitmiş olan Karabet Tomayan’ın Ermenilerin bağımsızlığını hedefleyen bu cemiyetin fikirlerinden etkilenmemiş olduğu düşünülemez. Hatta kendisinin cemiyetin kurucuları arasında bulunduğu iddia edilebilir²³.

Hınçaklar, ilk merkezlerini İstanbul’da kurmuşlardı. İstanbul merkezi kurulduktan sonra daha evvel kurulmuş olan bir isyan örgütü de Hınçaklara katıldı. Bu suretle daha da kuvvetlenen İstanbul merkezi derhal harekete geçti, komiteye girmeyenlere veya para vermeyenlere suikastlar düzenlemeye başladı. Komite daha sonra Anadolu’nun içlerine doğru yayılmak için faaliyetlerini hızlandırdı. Anadolu’daki merkezleri Merzifon şehriydi. Merzifon’daki Anadolu Amerikan Koleji’ne bağlı olarak 1887 yılında burada bir şube açmışlar, burası Hınçak teşkilatının batı bürosunu oluşturmuştu. Hınçak batı bürosunun başkanı bu kolejde öğretmen olan Karabet Tomayan, sekreteri ise yine aynı okulda öğretmenlik yapan Ohannes Kayayan idi (Tuzcu, 1994: 807; Uras, 1987: 464). İşte bu iki Ermeni öğretmenin desteği ile kolej

²² 1891 yılında Londra’da basılan Hınçak Cemiyeti’nin siyasi programına göre Hınçaklar öncelikle Türkiye Ermenilerini Türklerden, sonra da İran Ermenilerini İran’dan ve Rus Ermenilerini de Rusya’dan kurtaracaklar, sonunda da bütün insanlığı kapitalistlerden temizlemeye çalışacaklardı (Uras, 1987: 441).

²³ Hınçak komitesinin Merzifon merkez olmak üzere örgütlenme girişimlerinde bulunması açısından Tomayan’ın Merzifon’da bulunması bir tesadüf olmamalıdır. Çünkü Tomayan Merzifon’a gelmeden önce İsviçre’de, yani Hınçak İhtilal Partisi’nin tesis edildiği ülkede bulunmuştu. Bu süre içerisinde Ermeni ihtilal fikirlerinden haberdar olmaması ve etkilenmemesi mümkün değildir (Karaca, 2004: 101)

öğrencileri tarafından “Küçük Ermenistan İhtilal Komitesi” kuruldu. Böylece Osmanlı hükûmeti bildiri asma olaylarının ardından karşısında geniş bir alana yayılmış, merkez teşkilatı, şubeleri, nizamnamesi ve çeşitli alt birimleri olan gizli bir cemiyet bulmuştu.

Komitenin merkezi Merzifon, basın, yayın ve propaganda merkezi Anadolu Koleji ve yöneticileri ise kolejin iki öğretmeni idi. Sivas'ta bulunan Protestan vaizi Mardiros Kalosniyan'ın verdiği ifadeye göre (BOA, A. MKT. MHM, 733/10), Tomayan ve Kayayan yanlarına vaiz Mardiros'u da alarak faaliyetlerine başlamışlar, öncelikle Merzifon civarındaki köy ve kasabaları gezerek buralarda vaazlar vermişler, Ermenilere telkinlerde bulunmuşlardı. Merzifon'daki Hınçak komitesi Ankara ve Sivas vilayetleri içerisine yayılmış durumdaydı. Başta Merzifon olmak üzere Kayseri, Yozgat, Develi, Talas, Efkere, Tenos (Şarkışla), Aziziye, Gemerek, Gümüşhacıköy, Çorum, Tokat, Amasya, Sungurlu, Sivas ve Vezirköprü'de şubeleri ve bu şubelere ait idare heyetleri bulunuyordu (BOA, Y. A. HUS, 269/88). Londra'da basılan Hınçak Gazetesi Avrupa devletlerinin Ermenilerin bağımsızlık meselesini ele alabilmeleri için Ermenilerin silaha sarılmaları gerektiğine dair bentler yayınlarken (BOA, Y. PRK. ZB. 11/16), Tomayan ise Ermenilerin 93 harbi sırasında büyük kayıplara uğradığını öne sürerek bütün Ermenilerin birleşmesinin şart olduğunu, yabancı devletlerin müdahalesini sağlamak için ise büyük olaylar çıkarılması yönünde propagandalar yapıyordu (Uras, 1987: 464-465). Başlıca faaliyetlerinden birisini de, millî gaye uğrunda Protestan Ermenilerle Katolik Ermenileri birleştirmek teşkil ediyordu (Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi, 1989: XXVI).

Keçeciyan Misak'ın sorgusu sırasında verdiği açıklamalara göre ise “Küçük Ermenistan Hınçakyan İhtilal Cemiyeti” maksatlarını gerçekleştirmek amacıyla 25-26-27 Eylül 1892 tarihinde Merzifon'da genel bir meclis toplamıştı. Toplantının açılış konuşmasında Karabet Tomayan, İngiltere'den Gladstone ve Amerika'dan James Bryce ve Yunanistan'dan da ismini hatırlamadığı birinden aktardığı sözler cemiyetin gerçekleştirmek istedikleri ihtilal fikirlerini açıkça ortaya koyuyordu: *“Eğer Ermeniler imtiyaz istiyorlarsa böyle olmaz. Büyük olay çıkarılmalı, bazıları asılmalı, bazıları kesilmeli, Müslümanlarla tutuşmalıdırlar. Biz de o vakit işin içine girip bunların isteklerini yerine getirmeye çalışalım”* (BOA, Y. MTV, 74/77; Y. MTV. 74/94; Y. A. HUS, 272/81; OBE, c. 11, Belge No: 118). Toplantıya Vezirköprü ve Gemerek

mebusları hariç Merzifon, Sivas, Tokat, Amasya, Yozgat, Kayseri, Çorum, Sungurlu ve Hacıköy mebusları katılmıştı. Hatta Yozgat'tan gelen şube üyeleri arasında ruhani meclis heyetinden, idare meclisinden ve adliye mahkemeleri azalarından kişiler de yer almıştı (BOA, Y. A. HUS, 269/88).

Merzifon'daki Ermeni komitesinin düzenlediği bu meclis ve aldığı kararlar ile ilgili evrak 7 Şubat 1893 tarihinde ele geçirildi. Buna göre; meclis ilk olarak bir divan heyeti tertip etmişti. Merzifon mebusu Tomayan "Mize" takma adıyla meclis başkanı seçilirken diğer Merzifon mebusu Kayayan ise "Vahram" olarak sekreter oldu. Meclis yapılan tavsiyelerin okunup kabul edilmesinden sonra daha önceki toplantıda verilen on adet kararın uygulanması meselesini ele aldı. Meclis başkanı meclis zabıtnamesini ele alarak verilen kararları tek tek okuyarak bunların yapılıp yapılmadığını sordu. Her şubenin mebusu bu sorulara cevap verdi. 26 Eylül günü başlayan ikinci oturum ise daha önce alınan karar zabıtnamelerinin tekrar okunmasından sonra her bir mebusun görüşünü bildirmesi ve birkaç meselenin müzakere edilmesinden sonra kapandı. Üçüncü oturum ise ertesi günü başladı. Alınan kararlar birer birer tasdik olundu. Meclis, alınan kararların aynı saatte uygulanması talimatını vermişti.

Üç gün boyunca devam eden toplantıların ardından alınan kararlar özetle şu şekilde idi: Birincisi bu meclis şubelerin işlerine dikkat ve nezaret etmek ve kendilerine gerekli talimatları vermek üzere Küçük Ermenistan'ın vilayet merkezinde yani Merzifon'da kurulmuştu. İşlerin gereği gibi yapılması için bir seyyar müfettiş ve onun gözetiminde ufak zaptiye bölükleri bulundurulacaktı. Bunun gerçekleştirilebilmesi için şubelerden vergiler peşinen alınacak ve bu paralar merkezdeki kasada toplanacaktı. İkinci karar ile de şubelerin verecekleri vergi miktarları tespit ediliyordu. Üçüncü olarak 1893 yılının başından itibaren on beş günde bir "Harp" isiminde gazetenin çıkarılması kararlaştırılıyordu. Dördüncü madde ile her bir şubede komite tarafından alınmış bir at bulundurulacaktı. Beşinci karar ile Kasım ayının birine kadar her şube silah alınması için para gönderecekti. Meclis başkanı ve kâtibin meclisi olağanüstü toplama hakları vardı (BOA, Y. MTV, 74/95).

Ermeniler tarafından düzenlenen toplantı hakkında bilgi veren Amerika Birleşik Devletleri Sivas Konsolu Jewett, Merzifon'da yapılan toplantıda gizlilik ve ihaneti

cezalandırma kurallarının benimsendiğini, örgütün başlıca işlerinden biri olan para toplama işinin saptandığını, bir mühür belirlendiğini anlatıyordu. Toplantı sonunda Ermeniler silah ve cephane edinmeyi, ihtilal bildirimleri dağıtmayı ve örgütü tüm Ermenilere yaymayı teşvik ettiler. Türkler yapmış gibi görünecek cinayetler işlemeye karar verdiler. Dış müdahaleyi sağlamak için Türklerin Hristiyanları öldürmeleri sağlanmalıydı. Örgütün merkezi Merzifon'du Merzifon, Amasya, Yozgat, Sivas, Kayseri, Karahisar, Divriği ve Gürün gibi başlıca şehir ve kasabalarda komite yönetim kurulları, birer başkan, başkan yardımcısı, sekreter, muhasebeci ve birçok yardımcı üye vardı (Kolbaşı, 2005: 133). Komitenin teşkilat yapısını ele geçirilen belgeler ortaya koyuyordu.

Olaylar sonucunda yapılan tahkikatlarda yakalanan Andon Rüştüni ile birlikte "Hınçakyan Sosyalist Gürhunun Kanun-i Esasisi" adıyla tercüme edilen risaleler ele geçirilmişti (BOA, Y. MTV, 74/84; Y. MTV, 74/94; OBE, c. 11, Belge No: 128). Bu belge cemiyetin teşkilat yapısını ortaya çıkarıyordu. Hınçak cemiyeti örgütlendiği yerleri büyüklüklerine göre vilayetlere ayırmıştı. Bu vilayetler hiyerarşik bir şekilde merkezlere, şubelere ve takımlara bölünmüştü.

Merzifon Anadolu Koleji öğretmenlerinden Karabet Tomayan ile Ohannes Kayayan'ın öncülüğünde Küçük Ermenistan devletinin merkezi olarak kabul ettikleri Merzifon şehrinde tesis edilen bu Ermeni komitesi ise Hınçak cemiyetinin batı bürosunu teşkil ediyordu. Dolayısıyla kuruluşu, amacı ve teşkilat yapısı itibariyle de Hınçak Komitesi'ne ait genel kuralları esas almıştı. *Hınçak Sosyalist İhtilal Güruhu Programı*'nda kuruluş maksatlarını birinci kısımda şu şekilde açıklamışlardır:

"... Türk hükûmeti kimdir (el-cevap) hiçtir. Cemaat kimdir (el-cevap) herkestir. Bu fikirden hareketle bizler cemaatin akıllı ve duygulu kısmı olduğumuz halde bir ten bir vücut gibi bir heyet meydana getirdik ki cemaatin en ufak bir kısmına dahi Türk hükûmeti bir zarar verirse ona dirensin. Amacımız esarete, kabalığa, zulme karşı cemaat arasında ihtilal çıkarmaktır. " (BOA, Y. MTV, 74/94; OBE, c. 11, Belge No: 128).

İkinci kısımda cemiyete üye olma şartları sıralanmıştı. Mezhep, hâl ve mevki ayırt etmeksizin her şahıs bu cemiyete dahil olunabilir denildikten sonra cemiyetin amaçları

için dinî, eşi, annesi, babası, kardeşleri, mevkii, evi yani her şeyini feda etmek için yemin etmesi gerektiği belirtilmişti. Üye yemin ettikten sonra adını, sahte mahlasını ve haftalık vereceği vergi miktarını kaydettirirdi.

Hınçak Sosyalist İhtilal Güruhu Programı'nın *Teşkilat* başlığını taşıyan üçüncü kısmı ise 14 maddeden oluşuyordu. Buna göre; üyelerin yaklaşık olarak yirmiye ulaşması gibi özel durumlar haricinde birliğin ancak on üyesi birbirini tanıyabilirdi. Sadece on üyenin birbirini tanması şartı üyelerin yakalandıklarında kendilerini ve faaliyetlerini açıklamaması için alınmış bir tedbir olarak düşünülebilir. Birbirini tanıyan her on kişi içlerinden birini onbaşı olarak, onbaşılar içlerinden birini yüzbaşı olarak, yüzbaşılar ise içlerinden birini binbaşı olarak seçeceklerdi. Bu görevleri iki seneden fazla sürmeyecekti. Birliğin her memuriyeti ücretsiz olarak yapılacaktı. Seçimler günleri çift gelen senenin ocak ayında onbaşılardan başlayarak, yüzbaşılar, binbaşılar ve diğerleri şeklinde devam edecekti. Bu onbaşılar, yüzbaşılar ve binbaşılar kendi aralarından üçer kişiyi seçecek, onlar da idare meclisini seçeceklerdi.

Programda, daha sonra toplam altı bölümden oluşan *Mülahazalar* kısmı başlamaktaydı. Birinci bölümünde üyelerin genel vazifeleri sıralanmıştı. Üyelerin parolası "*fert ve kişi toplum için, toplum ise fert ve kişi canını feda etmelidir*" şeklinde idi. Her bir ferdin en yakın dostunun kendi arkadaşı olduğu, bu arkadaşın yanında anne, baba, kardeş ve eşin önemi olmadığı söyleniyordu. Üyelerin birbirleri ile iyi dostlukları bu çerçevede kurulmalıydı. Arkadaşını ayıplama, iftira veya onu şikâyet etme yasaktı. Her üye oyçokluğu ile seçilen reisine itaat etmek zorundaydı. İtaatsizlikte bulunanlar ve kendilerine verilen görevleri yapmayanlar şiddetle cezalandırılacaklardı. Her üye kendi kesesinden silahlanmalı ve her zaman silah taşımalıydı. Taşımamanın cezası ise en az beş kuruş idi. Toplantılara da silahla katılacaklardı. Her üye birliğin işlerini ileri götürmeye gayret etmeli, birliğin fikirlerini yayarak yeni üyeler kazandırıp aidatı çoğaltmalıydı. Birlikten ihraç olanlarla oldukça az görüşmek veyahut tamamen ilişkiyi kesmek her üyenin vazifelerindendi.

Üyelerin vazifelerinin ardından ikinci bölümde onbaşılardan görevleri sıralanmıştır. Bunlar birliğin esas kurucuları olarak görülmektedir. Bu kişiler ne kadar kuvvetli, sağlam ve emin iseler teşkilatın da o kadar kuvvetli olacağı düşünülmektedir. Her on

kişi bir reis ve bir de vekil seçecekti. Her onbaşı takımı reisin başkanlığında ayda bir defa toplanacaktı. Onbaşı takımı oyçokluğu ile kendi reisini azledip yenisini seçebilirdi. Yine istemedikleri üyeyi aynı şekilde ihraç edebilirlerdi. Birlikten kovulan ya da istifa eden üyeler verdikleri aidatları geri isteyemezlerdi. Bilakis eğer kendilerine silah verilmişse iade etmeliydiler, aksi takdirde idam edilirdiler. Bu madde Ermenilerin silaha ve silahlanmaya ne kadar önem verdiklerini göstermektedir.

Üçüncü bölümde onbaşı, yüzbaşı ve diğer memurların vazifeleri anlatılmıştı. Yönetici durumunda olan bu kişilerin diğer üyelere karşı sevgi ile muamele etmesi isteniyordu. Reis idare meclisi nezdinde kendi takımından sorumluydu. İtaatsiz ve vazifesiz üyelerin isimlerini yazılı olarak meclise arz edecekti. Azledilmiş reis yeni seçilene itaat etmez ise şiddetle cezalandırılır, karışıklık sırasında reisin şehirden gitmesi firar olarak değerlendirileceğinden idamına karar verilirdi.

İdare Meclisi ile ilgili maddeler dördüncü bölümde ele alınmıştı. Üyelerin miktarına göre bu meclis ya onbaşılardan, ya mülazımlardan yahut yüzbaşılardan oluşurdu. Birliğin tüm işlerini yürüten bu meclisin azalarının sayısı tek olup beşten eksik ve dokuzdan fazla olmayacaktı. Azalık süresi ise iki yıldır. Meclis oy çokluğu ile divanı teşkil ederdi. Divanda idari merkezle haberleşmeyi sağlayan bir mebus, kasadar, silahşor, baş hafiyeye, cemiyet esaslarını neşreden bir memur, bir tahrikçi veya teşvikçi ile örfiye memuru yer alırdı.

Bunların son dördü birer takım teşkil ederdi: Hafiyeler takımı, şirket müntezirleri takımı, muharrik veyahut müşevvikler takımı ile örfiye memurları takımı. İdare meclisi haftada bir defa ihtiyaç olduğunda ise birkaç defa toplanırdı. Yılda bir kez de idari merkeze hesap verirdi. İdari merkezin her emrini yerine getirmek zorundaydı. Getirmezse suçlu bulunanlar idam edilirdi. Meclisin bir mührü bulunurdu, yukarısında (Hınçakyan Taraftarları), altında ise (filan şehrin şubesi) yazılıydı. İdam cezası kararı meclisin oyuna bağlıydı.

Beşinci bölüm *Şirket Mahkemesi* başlığını taşıyordu. Türk hükûmetinin çağa uygun nizamnameleri olmadığı, olanların da uygulanmadığını ve Türk mahkemelerinin aciz olduğunu iddia etmekte, bu sebeple kendi mahkemelerini oluşturduklarını söylemektedirler. Cemiyete mensup kişilerin hükûmet mahkemelerine başvurmaları

kesinlikle yasaklanmıştı. Buna muhalefet eden yirmi kuruştan elli kuruşa kadar nakdi ceza verecekti. Her kişi şirket mahkemelerinin kararlarına uymak mecburiyetindeydi. İtaatsizliğe şiddetli cezalar uygulanırdı. Şirket mahkemesi idare meclisinin şirket azalarından takriben 10 kişiden oluşurdu. Altıncı bölümde hâkimlerin vazifeleri sıralanmıştı.

Hınçak Sosyalist İhtilal Güruhu Programı'nda mülahazalar kısmı bu suretle sona erdikten sonra dördüncü kısımda *Ceza Kanunnamesi* ele alınmıştı. Toplam sekiz maddeden oluşan bu cezalar şu şekildedir:

“Bu mukaddes işe doğrudan ya da dolaylı olarak zarar verenler idam cezasına çarptırılır. Kendi yanlış hareketleriyle şirkete zarar verenler hakkında idare meclisi veya icap ederse mahkeme gereken cezayı verecektir. Hırsızlık suçunu işleyenler şirketten uzaklaştırılırlar. Aleni surette sarhoşlukta bulunanlar on kuruştan on liraya kadar nakdi cezaya çarptırılırlar, eğer bu suçu dördüncü defa işlerlerse şirketten kovulurlar. Şirketten çıkan veya kovulanların ihanetleri görülürse idam edilirler. Hafiyelere ancak idam cezası verilir. Şirketin parasını boş yere sarf veya gasp edenlere de idam cezası verilir. Şirketin silahını iade etmeyenlere de aynı ceza verilecektir.” (BOA, Y. MTV, 74/94; OBE, c. 11, Belge No: 128).

Yedinci kısım Hafiyeler Takımı, Örfiye, Müşevvik ve Münteşir-i Şirket Takımları hakkındadır. Son kısım ise *Şirket Sandığı* başlığını taşımaktadır. Cemiyetin başlıca gelirleri yeni üyelere alınan giriş ücreti (duhuliye vergisi) ile üyelerin düzenli vermeleri gereken haftalık vergiler, ianeler, tiyatro, nutuk ve derslerden alınan ücretler, Hınçak gazetesini okuyan ve kütüphanelerden yararlananlardan alınan vergilerdi. Nakdi cezaların tamamı şirket sandığına verilirdi (BOA, Y. MTV, 74/94; OBE, c. 11, Belge No: 128). Şirket sandığının gelirleri olarak sayılan nutuk ve derslerden alınan ücretler ise ilk olarak akla bölgede faaliyet gösteren Merzifon Anadolu Koleji'ni ve burada görev yapan öğretmenleri getirmektedir.

Hınçakların şube programına bakıldığında önemli yetkilerin ve karar alma mekanizmalarının merkezde toplandığı görülmektedir. Takımlar ve şubeler alınan kararları harfiyen uygulamakla ve kusursuz itaatle vazifelendirilmişler, itaatsizliğin cezası ise her zaman idam olmuştur. Merkez alınan kararların uygulanmasını sıkı bir

şekilde denetlediği gibi finansmanı da kontrolü altında tutmuştur. Üyelerden istenen ise her zaman emirlere tam itaat etmeleri ve vergilerini düzenli olarak ödemeleri olmuştur. Sosyalist kimliği ile ön plana çıkan Hınçak Cemiyeti Osmanlı topraklarında daha ziyade Ermeni milliyetçiliği ve bağımsız Ermeni devleti fikirleri ile taraftar bulmuştur. Zira Osmanlı Ermenileri cemiyetin bu yönü ile daha fazla ilgilendikleri gibi Avrupa ve Amerika da cemiyete bu suretle destek vermiştir. Dolayısıyla Merzifon Hınçak İhtilal Cemiyeti'nin şube programı sosyalist fikirlerden ziyade Ermeni milliyetçiliğine ve davasına hizmet edecek şekilde hazırlanmıştı.

1892 yılında Merzifon'da yapılan toplantının ardından alınan kararların uygulanmasına geçilmişti. Komite üyelerine Rus yapımı bir tüfek ile 50 adet mermi verilir, gidecekleri yerler ve yapılacak işler hakkında talimatlar hazırlanırdı. Bu talimatların komite mühürüyle mühürlenmesi şarttı. Anadolu'nun her yerine giden bu komiteciler fırsat buldukça posta arabalarına baskın yapıyorlar, güçlerinin yettikleri yerlerde zaptiye ve jandarmalarla silahlı çatışmalara giriyorlardı (Işıksal, 1974a: 49). Komitenin Derevenk ve Merzifon merkezlerinden yönetilen çeteleri, düzenli bir plan ile işe başlamışlardı.

Bu çerçevede, Osmancık postasının yolu kesilmiş, posta sürücüleri, zaptiyelere yönelik saldırılar düzenlenmişti. Ermeni çeteleri Yozgat'a giden postanın koruyucusu İbrahim ile posta sürücüsü öldürmüşlerdi. Atları, silahları ve paralarını çalmışlardı. Ayrıca, Çorum-Merzifon arasındaki Derbent Karakolu'nu basarak buradaki zaptiyeleri öldürdüler. Panos ve Misak adındaki komite üyeleri tarafından Panos Tuzlası'nın postası soyulmuş, Kolcu İzzet'in atını alarak Derevenk'e getirmişlerdi. Maden postası sürücüsü İsmail ile Zaptiye Necip öldürülmüştü. Gülbenk, Panos ve Mihircan isimli üç komiteci İstanbul'dan dönüşlerinde Ankara'da tuttıkları bir arabanın sürücüsü olan Köse Hasan'ı Yozgat yolunda boğmuşlar ve bir çukura gömmüşlerdi. Atlarını, saatini ve parasını almışlar, daha sonra atları Tokat'ta satmışlardı (Selvi, 2004: 185; Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi, 1989: XXVI). Ancak bütün bu olaylar Ermeniler için yeterli değildi. Çünkü Ermeniler bu türden eylemlerin uluslararası alanda ses getirmeyeceğini biliyorlardı. İşte bu sebeple Ermeniler aldıkları bu kararlar çerçevesinde 1893 yılı Ocak ayı başlarında Sivas ve Ankara vilayeti dâhilindeki birçok köy ve kasabayı kapsayan geniş kapsamlı bildiri asma olaylarını başlatmışlardı.

1.2.4. Karabet Tomayan ile Ohannes Kayayan'ın Tutuklanmaları

Bütün gizliliklerine rağmen Osmanlı hükûmeti aslında Hınçak Komitesi'nin faaliyetlerinden haberdar idi ve gelişmeleri dikkatle takip ediyordu. Merzifon'da bulunan bir ihtilal komitesi üyesi Sarkis Mubaihadyan'ın belirttiğine göre Tomayan 1891 yılından da önce hükûmet tarafından izleniyordu. O ve diğer Hınçaklar birbirlerine danışıyorlar ve devlete karşı bir ihtilal planlıyorlardı (Nalbandian, 1963: 120). Bölgeden gönderilen raporlara göre Tomayan ile Kayayan bu hareketin liderleri konumundaydılar (Berberian, 2007). Hükûmet, Ermenilerin bu niyetlerinin ve yaptıkları hazırlıkların farkındaydı.

1892 yılında Sivas, Amasya, Merzifon ve Kayseri çevresinde faaliyet gösteren bu cemiyetin varlığı Osmanlı idari makamlarınca biliniyordu. Cemiyet merkezinin Merzifon'da bulunduğu, ihtilal çıkarmak amacıyla kurulan bu cemiyetin her on kişiye bir onbaşının nezaret ettiği fırkalar halinde teşkilatlandırılıp, bir buçuk liraya satın alınan martini tüfekleri ile teçhiz edildiği (BOA, Y. A. HUS, 268/24, A. MKT. MHM, 749/5, lef. 4, 7), cemiyete üye olan pek çok Ermeni'de barut, kurşun ve tüfek bulunduğu, bazılarının ise patlayıcı madde yapmak için uğraştıkları bilinen hususlardandı. Bu cemiyetin faaliyetlerine izin verilmemesi için Sivas ve Ankara vilayetlerine gereken tebligat yapılmıştı²⁴ (BOA, Y. MTV, 72/56). 14 Aralık 1892 tarihinde Dâhiliye Nazırı Halil Rıfat Paşa'nın Sadrazam'a sunduğu takrirden özet olarak şöyle deniliyordu: *“Sivas ve Ankara'ya bağlı çeşitli kasaba, nahiye ve köylerde Hınçak Cemiyeti'nin şubelerinde ve komitacıların ellerinde bir hayli cephane ve silâh bulunmaktadır. Bunların patlayıcı maddeler yapmaya başladıklarına dair haberler alındığı için, her hangi bir olayın çıkmaması için Sivas ve Ankara Vilâyetlerine gereken tebligatın yapılmıştır”* (Bulut, 2006: 4-5).

Merzifon'daki Hınçak Cemiyeti Avrupa'daki cemiyet merkezi ile de sürekli iletişim halindeydi (BOA, Y. PRK. UM, 25/69). Ermeni komitecileri her ne kadar kendi aralarından çıkan muhbirleri öldürüyorlarsa da (OBE, c. 12, Belge No: 122), Osmanlı

²⁴ Ermenilerin isyan hazırlıklarında olduğunu çeşitli vesilelerle anlayan hükûmet hassas vilayetlerde herhangi bir kargaşa olmaması için emirler veriyor ve durum raporları istiyordu. 28 Nisan 1892 tarihinde hazırlanmış bir raporda Yozgat Mutasarrıfı Abdülvahhab Bey, Ermenilerin bayram gününde herhangi olumsuz bir harekette bulunmadıkları ve hareketlerinin itinalı bir şekilde takip edildiğini bildiriyordu (Karaca, 2004: 103).

hükûmetinin haber alma teşkilatı yine de bu cemiyetin faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgiler elde edebiliyordu. Osmanlı hükûmeti ayrıca Merzifon ve Antep gibi bazı şehirlerde faaliyet gösteren Protestan okullarının bu faaliyetlerin en büyük destekçileri olduğunu da biliyordu. 29 Aralık 1892 tarihinde Maarif Nezareti'ne gönderilen bir yazıda bu okulların öğretmen ve müdürleri vasıtasıyla görünüşte eğitim yaptıkları ancak gerçekte en zeki Ermeni gençlerini seçerek, bunların zihinlerini ihtilal fikirleriyle doldurdukları belirtiliyordu. Bu gibi yerlere yetenekli kaymakamlar tayin edilerek, ara sıra bu okulların teftiş ettirilmesi ve bu okulların durumunu haber vermek üzere içlerine birer hafiye yerleştirilmesi gibi tedbirler üzerinde duruluyordu²⁵.

İşte Osmanlı idari makamları, daha önceden elde edilen bilgiler ile 5/6 Ocak gecesi aynı anda birçok şehir ve kasabada gerçekleştirilen bildiri asma olayının ardından başlatılan geniş çaplı inceleme ve araştırmalar sayesinde olayların Merzifon Hınçak İhtilal Cemiyeti tarafından planlandığı, bu cemiyetin başında ise Merzifon Anadolu Koleji'nde öğretmenlik yapan Karabet Tomayan ile Ohannes Kayayan'ın bulunduğunu ortaya çıkardı. Bildiriler kolejde yer alan bir taş matbaada basılarak cemiyet üyelerine dağıtılmıştı. Elde edilen belge ve bilgilerden kolejin büyük bir askerî kışla gibi ruhsatsız faaliyet gösterdiği ve Amerikalı misyonerlerin idaresinde uzun zamandan beri Ermenilere kışkırtıcı türden birtakım bilgilerin öğretildiği öğrenilmişti.

Bunun üzerine Tomayan 28 Ocak günü tutuklandı. Bu sırada Kayayan ise koleje giderek Tomayan'ın tutuklandığını, kendisinin ise arandığını, doğrudan hükûmet konağına giderek yetkililerle görüşeceğini söylemişti. Kolej Müdürü Herrick ise yalnız gitmesinin doğru olmadığını, önce kendisinin gidip bir görüşme yapmasını teklif etti. Ancak Herrick'in çabaları Tomayan'ı serbest bırakmaya yetmediği gibi Kayayan da iki gün sonra tutuklandı (USA, NA: M46, reel 54, No:37). Osmanlı vatandaşı olan, Anadolu Koleji'nin iki öğretmeni Tomayan ve Kayayan'ın tutuklanma sebepleri ise Merzifon'da ve çevresinde Ermeni halkını, Anadolu Koleji'nde bulunan matbaada bastıkları ilanlar yoluyla isyana teşvik etmeleri olarak açıklandı. Bildirilerin okul öğretmenleri tarafından Anadolu Koleji'ndeki *skolastil* denilen baskı makinesinde basıldığı ve çevre yerleşim yerlerindeki komite elemanlarına gönderildiği ve olayların

²⁵ Yazının devamında Osmanlı topraklarında eğitimin serbest olduğu, ancak devletin kendi tebaasını kendi menfaatine uygun şekilde yetiştirmek ve menfaatine aykırı harekette bulunanlara da meydan vermemeye hakkı olduğu vurgulanıyordu (BOA, A. MKT. MHM, 749/5, lef. 6).

içinde bir numaralı adam olarak çalıştıkları tespit edilmişti (BOA, Y. A. HUS, 269/36; Y. A. HUS, 269/100).

Merzifon Anadolu Koleji'nde basılmış ve ele geçirilmiş olan bir şarkı metni incelendiğinde, yazı Ermenice olmasına rağmen bildirilerle aynı alette basılmış olduğu anlaşılmıştı. Okulda skolastil olarak tabir edilen bu baskı makinesinin mevcut olduğu ve tutuklanan Tomayan'ın evrakları arasından çıkan Osmanlıca programın yazısı ve baskısının da bunlarla tamamen örtüştüğü tespit edildi. Böylece Osmanlı hükûmetine göre Merzifon ve çevresinde hükûmet binalarına, cami ve kilise kapılarına yapıştırılan bildirilerin kolej öğretmenlerinden Tomayan ve Kayayan tarafından okulun matbaasında basıldığı ispatlanıyordu. Sivas Valisi Halil Paşa 3 Şubat tarihli şifreli telgrafında sadarete *“bildirileri dağıtmalarından dolayı tutuklananların şahitlikleri ve öğretmenlerin de olayı kabul etmeleri ile olay meydana çıkarılmıştır”* diye bildiriyordu (BOA, Y. EE. 871, s. 375; Y. PRK. DH, 5/83, lef. 13).

Anadolu Koleji Müdürü Herrick'in iki Ermeni öğretmeni himaye etmek için çalışmaları bundan sonra devam etti (BOA, Y. A. HUS, 269/88). Öğretmenlerin tutuklanmasından hemen sonra okul müdürü yanına okuldan bir meslektaşını da alarak hükûmet binasına gitti ve yetkililerden öğretmenlerinin tutuklanma sebeplerini öğrenmeye çalıştı. Fakat aldığı cevapları yeterli bulmayan Herrick öğretmenlerle görüşmek istedi. Bu isteğinin reddedilmesi üzerine okula giderek öğretmenleri kefaletle çıkarmak için başvuruda bulunmaya karar verdi (USA, NA: M46, reel 54, No:37). Ancak yetkililer görüşme isteği ile birlikte kefaletle serbest bırakılmaları yönündeki tüm istekleri reddettiler (Bliss, 1896: 339). Sivas Valisi Halil Paşa'nın bildirdiğine göre Herrick öğretmenlerin bir an önce serbest bırakılmaları, aksi takdirde öğrencilerin birtakım başkaldırı hareketlerinde bulunacakları yolunda tehditten de geri durmamıştı. Bunun üzerine Herrick'e, Osmanlı Devleti vatandaşı bulunan kişilerin hükûmetle olan münasebetlerine müdahaleye hakkı olmadığı ve bir olay çıkarsa bundan kendisinin mesul tutulacağı bildirildi (BOA, Y. EE. 871, s. 376-375).

Bildiri asma olaylarına karıştıkları iddiasıyla Merzifon'da tutuklanan Tomayan ile Kayayan hakkında gerçekleştirilen istihbarat sonucunda Tomayan'ın eşinin İsviçreli olduğu ve bu dönemde Merzifon'da inşası düşünülen hastane için yardım toplamak

bahanesiyle Fransa ve İngiltere’de dolaşmakta olduğu anlaşılmıştı. Kayseri’de ele geçirilen bir Ermeninin evrakları arasında bulunan ve temmuz ayında Atina’da basılmış olan Hınçak Gazetesi’nde bu bildirilerin harfiyen suretlerinin yer aldığı ortaya çıkarılmıştı (BOA, Y. EE. 871, s. 375). Osmanlı Hükûmeti, Merzifon Anadolu Koleji’nde öğretmenlik yapan ve Osmanlı vatandaşı olan bu iki Ermeni hakkındaki delillerin yeterli olduğuna inanıyordu. Ancak olayların seyri hiç de beklenen gibi olmayacaktı. Kolej müdürünün iki Ermeni öğretmeni himaye etmek için başlattığı çalışmalar kısa sürede büyük devletlerin himayesine dönüşecekti.

1.2.5. Osmanlı Devleti Tarafından Olayların Değerlendirilmesi ve Alınan Tedbirler

Ankara ve Sivas vilayetleri dâhilinde birçok kaza ve karyede aynı anda meydana gelen bildiri asma olaylarının faillerinin ortaya çıkarılması amacıyla sürekli telgraf başında Babîâli’ye haber verilmekteydi. Ancak Osmanlı Hükûmeti bununla yetinmeyerek olayların yerinde araştırılması amacıyla Arif ve Sadi Paşaları görevlendirildi (BOA, Y. PRK. DH, 5/83, lef. 18). Arif Paşa, bildiri asma olayını gerçekleştirenlerin bazı Müslüman öğrenciler olabileceği yönündeki iddiaları şiddetle eleştirmiş ve Ermenileri himaye ile Müslümanları itham etmek anlamına gelen bu tavrı hayretle karşıladığını bildirmişti. O, hükûmetin gözü önünde gerçekleşen bu olayların bazı memurların dikkatsizliğinden ileri geldiğini düşünüyordu (BOA, Y. EE. 871, s. 377).

Bu sebeple Osmanlı Hükûmeti araştırmalar ve soruşturmalar sırasında temkinli davranılması hususunda valiliklere uyarılar yapmayı ihmal etmedi. Ankara ve Sivas dâhilindeki vilayetlere sadece bildiri asma olayına karışanlarla Merzifon’daki komiteye mensup olanlar hakkında işlem yapılmasını, konuyla ilgili bilgileri olup da fiilen olaylara karışmayanların ise tevkif edilmemelerini bildirmişti (BOA, Y. A. HUS, 269/60).

Ayrıca meydana gelen olayların araştırılması ve asayiş ve intizamın bölgede temin edilmesi amacıyla Ankara Valisi Abidin Paşa önce Kayseri’ye gönderildi (BOA, Y. A. HUS, 269/168). Kayseri’de düzenin temin edilmesinden sonra Abidin Paşa Yozgat’a geçti (BOA, Y. A. HUS, 269/53). Vali Kayseri ve Yozgat’taki durumu rapor etmiş ve tutuklananlarını hepsinin Ermeni olduğu söylentilerinin ise büyük bir abartma

olduğunu bildirmişti (BOA, Y. MTV, 75/33; Turkey, 1896: Belge No: 90, s. 65; Şimşir, 1989: Belge No: 112, s. 153-154). Vali Kayseri’de iken yaptığı tetkikler sırasında Ermeni ruhani liderlerinden ve ileri gelenlerden bazıları kendisini ziyaret etmiş ve birtakım bilgiler vermişlerdi. Buna göre Kayseri’de komite defterine kayıtlı olanlar avam tabakasına mensup Ermeniler idi. Komitenin maksadı Berlin Antlaşması’nın 61. maddesine göre Ermeniler için geniş imtiyazlar temin etmektir. Marsilya ve İsviçre’de yer alan komite merkezinin maksadı ise bir Ermeni hükûmeti teşkil etmektir. Atina’daki komite ise Osmanlı Hükûmeti’nin yerine Sosyalizm usulü üzerine bir cumhuriyet kurmayı hedefliyordu. Kayseri’de komiteye mensup bulunan 80 kadar kişi ile köylerden dahil olan 80 kişinin itirafları doğrultusunda bildirilerin Merzifon’dan kimin vasıtasıyla gönderildiği ve Kayseri’de kimler tarafından dağıtıldığı anlaşıldı (BOA, Y. MTV, 75/46).

Olayla ilgili olarak tutuklananların verdikleri ifadeler olayların ne şekilde gerçekleştiğini de ortaya çıkarıyordu. Ermenilerden bazılarının yaptıkları itiraflar ve ihbarlar ile de yeni isimlere ve delillere ulaşıyordu. Yapılan ilk sorgulamalarda ise olayla ilgisi bulunmadığı tespit edilenler serbest bırakılıyordu. Yozgat’a gönderilen Sadi ve Arif Paşalar, bölgede yaptıkları araştırmalar sırasında halka nasihatlerde bulunmayı da ihmal etmiyorlardı (BOA, Y. MTV, 75/68). 4 Şubat tarihine kadar yaptıkları tahkikatlar sonucunda olaya karışanların sadece Ermeniler olduğunu tespit etmişlerdi. Ancak Yozgat’a dört saat mesafede bulunan ve 32 haneden oluşan Güllük karyesinin 12 hanesinin Sünni ve 20 hanesinin ise Rufai olduğunu, olaylardan önce Ermeni Müsteciyan’ın Rufailerden bir senet aldığıının ihbar edildiğini bildiriyorlardı (BOA, Y. PRK. DH, 5/83, lef. 11). Müslümanlar Rufailerin Ermenilere verdikleri senedin bir ittifak senedi olabileceğinden şüpheleniyorlardı.

Sadi ve Arif Paşalar 4 Şubat’ta Yozgat’taki araştırmalarını tamamladıktan sonra Kayseri’ye geçtiler. Bu arada Osmanlı Hükûmeti meseleyi çözmek ve gerekli görülen tedbirleri almak amacıyla özel bir komisyon kurulmasına karar verdi. Şura-yi Devlet, Adliye, Hariciye ve Zaptiye nezaretlerinden olaylar hakkında bilgi sahibi birer kişinin tayin edilmesi ile Babiâli’de bir komisyon teşkil edildi (BOA, Y. A. HUS, 269/36). Kayseri’de bulunan Sadi ve Arif paşalardan komisyonda değerlendirilmek üzere bir rapor hazırlamaları istendi. Özellikle bu dönemde Fransa parlamentosunun açık

bulunduğu ve İngiltere parlamentosunun da açılacağı ve Ermenilerin bu parlamentolardan himaye elde etmek için teşebbüse geçecekleri düşünülüyordu. Bu sebeple Ermeniler tarafından meydana getirilen bu olayın hiç kimsenin itiraz edemeyeceği bir şekilde ortaya konulması isteniyordu (BOA, Y.PRK.DH, 5/83, lef. 10). Ayrıca Sadi ve Arif Paşalardan Kayseri’de mutasarrıf ile birlikte şehrin ileri gelenlerini toplayıp Ermenilere karşı bir intikam fikrine kapılmamaları ve adalete güvenmeleri hususlarında nasihatlerde bulunmaları, bu olaylarda yabancıların payının bulunup bulunmadığının araştırılması emrediliyordu (BOA, Y. PRK. DH, 5/83, lef. 6).

Ankara vilayeti dâhilindeki Yozgat, Çorum, Kayseri vilayet ve kazalarında, Sivas vilayeti dâhilinde ise Merzifon, Gümüşhacıköy, Aziziye vilayet ve kazalarında bildiri dağıttığı tespit edilenler tutuklanmıştı. Bu hareketin asıl kaynağının “*Küçük Ermenistan’ın Hınçakyan İhtilal Cemiyeti*” adıyla Merzifon’da kurulmuş olan bir komite olduğu, bu komitenin Sivas, Tokat, Amasya, Yozgat, Kayseri, Çorum, Gümüşhacıköy, Sungurlu, Vezirköprü ve Gemerek’te şubeleri bulunduğu biliniyordu. Hatta 1892 yılı Eylül ayı içinde Merzifon’da bir genel meclis topladıkları ve bu şubelerden mebuslar gönderildiği ortaya çıkarılmıştı. Ankara vilayetince Kayseri, Yozgat ve Talas’ta bulunan komiteler tespit edilmiş, bu komitelere mensup olanlar silahlarını hükûmete teslim ederek pişman olduklarını bildirmişlerdi. Yozgat’taki komite üyeleri arasında Ruhani ve idari meclis üyeleri ile Adli Mahkeme azalığı yapan Ermeniler de vardı. Diğer taraftan Merzifon’da bulunan Protestan okulunun bir fesad merkezi olduğu ve bu okul öğretmenlerinin ise bu fesadın ileri gelenlerinden bulunduğu anlaşılmıştı.

Ankara ve Sivas vilayetlerinde bazı Protestanlar ile Ermenilerin müşterek olarak kurdukları gizli bir cemiyetin varlığı biliniyordu. Merzifon kasabası bunlar tarafından merkez tayin edilmişti. Maksatları kendi hükûmetlerini kurmak için bir ihtilal çıkarmak ve böylece bu maksatlarını gerçekleştirmenin yollarını aramaktan ibaretti. Osmanlı idari makamlarınca yapılan ilk araştırmalar sonucunda Anadolu Koleji öğretmenlerinden Tomayan ile Kayayan’ın Merzifon’da Hınçak İhtilal Cemiyeti’ni kurdukları ve bu cemiyetin yöneticileri oldukları ortaya çıkarıldı. Müslümanlarla Hristiyanlar arasında karışıklık çıkarmak amacıyla hazırlanan bildirilerin kolejde yer alan *skolastil* denilen taş bir matbaa makinesinde çoğaltılmış ve cemiyet üyeleri

tarafından daha önceden tespit edilen şehir ve kasabalara dağıtılmıştı. Ancak bu cemiyete mensup olan kişilerin tam sayısı henüz tespit edilememişti. Hükûmet olayların sessizce neticelendirilmesi için sadece olaylara karışan kişilerin tutuklanmasını istiyordu.

Merzifon'daki Protestan Okulu Müdürü Herrick'in Çorum kaymakamı ile Merzifon'da bulunan zaptiye kumandanına müracaat ederek tutuklanan Ermenileri himaye etmeye çalışması Osmanlı idari makamlarınca okul müdürü ve öğretmenlerinin de bu meseleye karıştığı şeklinde yorumlanmıştı. Ancak olayların bu şekilde gelişmesi Osmanlı hükûmetini de büyük bir sıkıntı içine sokmuştu. Kolejin öğretmenleri Tomayan ve Kayayan Osmanlı Devleti vatandaşları ise de Merzifon'daki Protestan Mektebi Amerikalı misyonerler tarafından kurulmuştu. Dolayısıyla işin içine Protestan misyonerlerin girmesi olaya İngiltere ve Amerika'nın müdahil olması kapısını açıyordu. Bildirilerin okulda bulunan bir matbaa makinesinde basıldığı ve hatta bu bildirilerden okulda bulunduğu tahmin ediliyordu (BOA, Y. A. HUS, 269/88; Y. PRK. DH, 5/83, lef. 9). Yapılan ihbar ve incelemelerde ise okul binalarından birinde silah dahi bulunduğu kesinlik kazanmıştı²⁶.

Bu sebeple bölgeye gereği kadar jandarma sevk olunarak ve bir mesele çıkarılmamaya dikkat edilerek, kanun ve yabancıların istimlâk haklarına dair olan protokole göre okulun aranmasına karar verildi. Silah ve zararlı evrak bulunması durumunda ise bunların kanun gereğince zabıtları tutularak, gerek azınlıklardan ve gerek Amerikan misyonerlerinden hazır bulunanlara bu zabıtların imzalatılmasına özen gösterilmesi istendi. Arama esnasında herhangi bir şeyin dışarı kaçırılmaması için de okul mensuplarının gözetim altında tutularak dikkatli olunması tavsiye edildi (BOA, Y. A. HUS, 269/129). Osmanlı idari makamları, İngiltere ve Amerika Hükûmetleri tarafından da kabul ve imza edilmiş olan bir protokol sayesinde suç unsuru görüldüğü takdirde tayin olunan usul ve kurallar dairesinde yabancıların oturduğu ikametgâhların aranmasına yetkisi vardı. Ancak hükûmet tarafından böyle bir aramanın yapılmasının önemli mahzurları olabileceği, koleje bağlı iki binanın da ambarının olması ve

²⁶ Sadrazam Cevat Paşa, Merzifon'da Protestan Mektebi altında gizlenmiş pek çok silah bulunduğunun Ankara Vilayeti'nden bildirildiğini söylüyor ve konunun derhal araştırılmasını istiyordu (BOA, A. VRK, 32/92).

cephanenin saklı olduğu yerin tam olarak tespit edilememiş olması dolayısıyla böyle bir girişimden vazgeçildi (BOA, Y. A. HUS, 269/88).

Osmanlı Hükûmeti, koleji arama düşüncesiyle harekete geçmeye çalışırken yapılan incelemeler sonucunda ilginç bazı gerçekler de ortaya çıkarıldı. Merzifon Anadolu Koleji'ndeki *skolastil* denilen baskı makinesinin ruhsatsız olarak okulda yer aldığı, kasabadaki hükûmet görevlilerinin bu durumu iki seneden beri biliyor olmasına rağmen hiçbir şey yapmadıkları yapılan inceleme sonucunda anlaşıldı. Bunun üzerine hiç olmazsa bundan sonra bölgede huzuru sağlamak için gerekli tedbirleri alma niyetinde olan Osmanlı Hükûmet yetkilileri, bu tarihten itibaren daha başka zararlı evrakların basımına meydan verilmemesi için baskı makinesine el konulmasına karar verdi. Ancak bu durumun soruşturmaları sekteye uğratacağı ve halk üzerinde olumsuz etkileri olacağı düşüncesiyle bundan da vazgeçilmişti (BOA, Y. A. HUS, 269/129). Osmanlı Hükûmeti, okulun aranması ve baskı makinesi el konulması suretiyle olayların yeniden alevlenmesine ve yeni bir isyan hareketinin başlatılmasına fırsat vermek istemiyordu.

Yeni karışıklıklara fırsat verilmemesi ve olayların değerlendirilmesi amacıyla kurulan özel komisyon tarafından alınması gerekli tedbirler hakkında bir mazbata hazırlandı. Buna göre; olayların gelişimi bir süreden beri Ermeni fesat hareketlerinde dış etkenlerin de tesiriyle gizli cemiyetlerin teşkil edildiği ve bu suretle amaçlarını gerçekleştirmeye çalıştıkları anlaşılmıştı. Komitelerin Avrupa'nın müdahalesini temin etmek için çalışırken, İngiltere ve ABD'nin bazı devlet adamlarından da vaat ve yardım aldıkları bilinmektedir. Görünürde Hristiyanlık dinini telkin için Osmanlı topraklarına gelen Protestan misyonerler gerçekte Ermenilerin bulunduğu bölgelerde kurdukları okullar ile onların fikirlerini karıştırmaya çalışıyorlardı. Merzifon Anadolu Koleji bunların başında geliyordu. Ermeni nüfusunun az olduğu Ankara ve Sivas vilayetlerinde bu türden harekete geçmeleri ve "*Küçük Ermenistan Hınçakyan İhtilal Komitesi*" adıyla bir cemiyet kurmaları, Ermeni nüfusunun daha kalabalık olduğu yerlerde de komiteler teşkil edeceklerine işaret etmektedir. Bu durumlara karşı devletin esaslı ve ciddi tedbirlere başvurması gerekliydi. Bu tedbirler şu şekilde sıralanıyordu:

Birinci olarak Ankara ve Sivas vilayetlerinde görülen bu isyan teşebbüsleri yalnız bu iki vilayetle sınırlı değildir. Ermeni nüfusun yoğun olarak bulunduğu Van, Bitlis, Erzurum, Elazığ, Trabzon, Adana ve Halep vilayetlerinin durumu da göz önünde bulundurulmalıdır. Bu yerlerde bulunan yerel memurların muktedir, dürüst ve en fazla güvenilen kişiler arasından seçilmesi, bu vasıflara sahip olmayanların ise hemen azledilmeleri gereklidir. Protestan okulları bulunan kazalarda görev yapacak kaymakamların misyonerlerin durumlarını takip edebilmeleri için Fransızca ya da İngilizce dillerini bilmeleri istenecek ve bu vilayetlerin öneminden dolayı düzenli olarak teftiş edilmeleri amacıyla güvenilir bir iki müfettiş tayin edilecekti.

İkincisi, Ermeni komitecilerin Yunanistan, Amerika, İngiltere ve Kafkasya gibi bazı dış memleketlerde merkezleri vardı. Buralardan Osmanlı topraklarına zararlı evrak, silah ve patlayıcı maddeler getirilmekteydi. Bu komitelerin durumları ve hareketleri, Osmanlı ülkesinde kimlerle haberleştikleri tespit edilmeye çalışılacak ve bu ülkelerdeki güvenilir olmayan memurların yerleri değiştirilecekti.

Üçüncüsü, silah ve patlayıcı maddelerin Osmanlı topraklarına sokulması yasak olduğu gibi hem bunların hem de ihtilale sebep olacak olan evrak, kitap ve risalelerin de gümrüklerden sokulması yasaklanmıştır.

Dördüncüsü, bazı zabita ve nüfus memurlarının dikkatsiz davranmaları sonucunda birtakım kişilerin pasaport ve mürur tezkeresi olmadığı halde ya da evraklarında eksiklikleri bulunduğu halde Osmanlı topraklarına girdikleri ve serbestçe seyahat ettikleri bilinmektedir. Bu hususta usulsüzlükleri görülen memurlar hemen azledilecek ve haklarında cezai işlem yapılacaktır.

Beşincisi, jandarma ve polis kuvvetlerinin sayıları arttırılacaktır. Altıncısı, silah gizlenmiş olduğu haber alınan yerler vakit kaybedilmeksizin kanunlara uygun olarak aranacak ve aranacak yerin sahibi yabancı olduğu takdirde yabancıların istimlâk haklarına dair protokole göre hareket edilecekti. Yedincisi, özel okullar hakkındaki maarif nizamnamesinin okulları ve öğretmenleri teftiş edebilmelerini sağlayacak şekilde düzenlenmesi ve yabancı elçiliklerin de onayı alındıktan sonra yürürlüğe konması sağlanmalıydı.

Sekizincisi, Osmanlı Devleti'ne gelen Protestan misyonerlerin vazifeleri Hristiyanlara dinî telkin etmek olduğu halde her tarafa yayılarak ve yerel idarecilerin kayıtsızlığından istifade ederek ruhsatsız birçok okul açmışlardır. Bunlar öğretmen sıfatındaki bazı Ermeni ihtilalcileri ile birlikte öğrencilerine bu fikirlerini aşılamaaktadırlar. Bunların faaliyetleri sefirlerin de itiraz edemeyecekleri deliller ile ispata çalışılmalı ve bu okulların sıkı bir şekilde denetlenmesi sağlanmalıdır.

Dokuzuncusu, mülkiye mektebinde Arapça dili okutulmakla birlikte bir iki seneden beri Ermenice ve Rumca da okutulmaya başlanmıştır. Ancak bu dilleri öğrenmeye istekli olanların sayısı az olduğundan kaymakam namzedi öğrencilerin üç kısma ayrılarak bu dillerden birini öğrenmeleri zorunlu tutulmalıdır.

Son olarak ise yurtdışında basılmakta olan bazı gazetelerin ve zararlı yayınların yurda sokulmaması, ruhsatsız olarak açılan basımevlerinin teftiş edilmeleri gerekmektedir. Daha önce tanzim edildiği halde sefaretlerin itirazlarından dolayı yürürlüğe konulamayan matbaalar nizamnamesinin yeniden ele alınarak kısa sürede yürürlüğü konulması sağlanmalıdır (BOA, Y. A. HUS, 269/160; OBE, c. 11, Belge No: 134). Osmanlı Hükûmet yetkilileri bu suretle olayların ne şekilde meydana geldiğini ve Ermenilerin bu olayları ne maksatla çıkardıklarını ortaya koymuş ve bütün bunlara karşı ne yapılması gerektiğini de tespit etmişti.

Komisyon tarafından tespit edilen hususlara göre Ankara vilayeti dâhilinde Kayseri, Yozgat ve Çorum kazalarında ve Sivas vilayeti dâhilindeki Merzifon, Gümüşhacıköy ve Aziziye'de dağıtılan bildirimlerin bir kısmı yakalanmıştı. Ancak bu olayı asıl tertip edenlerin Merzifon'da bulunan bazı Protestanlar ile Ermeniler tarafından kurulan bir cemiyet olduğu anlaşılmıştı. Merzifon, Gümüşhacıköy, Çorum ve Aziziye gibi kazalarda ve lüzum görülen diğer yerlerde asker sayısının arttırılmasına karar verildi. Amasya tabur ağasının değiştirilmesi, yerine münasip biri bulununcaya kadar bir vekil tayin edilmesi bildirildi (BOA, Y. MTV, 75/113).

BÖLÜM 2: AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ VE İNGİLTERE’NİN ERMENİ OLAYLARINA MÜDAHALELERİ

Amerika Birleşik Devletleri ile Osmanlı Devleti arasındaki münasebetlerin gelişiminde Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Amerikalı misyonerlerin oldukça önemli bir rolü bulunuyordu. Amerikalı misyonerler ve misyoner teşkilatı Türk-Amerikan ilişkilerine şekil veriyorlardı. Amerika’da bulunan misyoner teşkilatı, Osmanlı topraklarında görev yapacak olan Amerikan hükûmet memurlarının seçimine dahi karışabiliyordu. Bunlar sayesinde Osmanlı Devleti’ne yapılacak olan antlaşmalarda ve diğer yasal düzenlemelerde misyoner haklarının savunulmasını temin etmek istiyorlardı. Bu sebeptendir ki Amerika’nın İstanbul’daki büyükelçisi en büyük sorumluluğunun misyonerlerin hayatlarını ve mülklerini korumak olduğunu düşünüyordu (Reed, 1972: 234). İşte 1893 yılı Şubat ayı başında gerçekleşen bir yangın olayı misyonerlerin ve Amerika’nın İstanbul’daki büyükelçisinin etkisiyle Türk-Amerikan hükûmetleri arasında bir mesele halini alacaktı.

2.1. Merzifon’daki Yatılı Kızlar Okulu’nda Meydana Gelen Yangın

Anadolu Koleji öğretmenlerinin tutuklanmasının hemen ardından, 1 Şubat’ı 2 Şubat’a bağlayan gece saat 1 civarlarında, henüz inşaat halinde bulunan Yatılı Kızlar Okulu binasından alevler yükselmeye başladı. Bu olay Merzifon’da ortaya çıkan durumu daha da karmaşık hale sokuyordu. Amerikalı misyonerler ile kolej müdürü George F. Herrick, olaydan Jandarma Kumandanı Hüsrev Bey’in sorumlu olduğunu iddia ettiler. Herrick’e göre Jandarma Kumandanı Hüsrev Paşa, tamamen cahil, eski bir hayduttu. Merzifon’a gelir gelmez Ermeni evlerinde aramalar yapıp insanları korkutarak işe başlamıştı. Aynı zamanda kolejde de arama yapacağına ve burayı yok edeceğine dair tehditlerde bulunduğunu söylüyorlardı (Berberian, 2007). Herrick, bu iddialarına delil olarak da 24 Ocak akşamı iş adamı John Swordsman’ın Amasya’da hükûmet binasına çağrılarak sorgulanmasını göstermişti. Sorgulama esnasında Hüsrev Bey’in koleje ve kolejin öğretmenlerine karşı şiddetli sözler sarf ettiğini ayrıca koleji yıkmak için Merzifon’a gideceğini söylediğini belirtmişti. Misyonerler, aynı iş adamının bina yanarken Türklerin “*binayı Hüsrev Paşa yaktı, diğerlerini de yakacak*” dediklerini duyduğunu beyan ediyorlardı. Kolej Müdürü Herrick’in gösterdiği bir başka delil ise,

yakın bir arkadaşının sokakta duyduğunu iddia ettiği konuşmalardı. Arkadaşı Herrick'e yangın gecesi caddede iki kişinin birbirleriyle yaptıkları konuşma esnasında “*Hüsrev Paşa ne büyük bir ateş yaktı, ama hava henüz ısınmadı*” dediklerini duyduğunu anlatmıştı (USA, NA: Mc. 46, Reel 54, No: 37). İstanbul'daki Robert Koleji'nin Amerikalı başkanı George Washburn ise James Bryce'a yazdığı bir mektupta Merzifon'daki askerî birliklerin başında bulunan Hüsrev Paşa'nın Kafkasyalı bir haydut olduğunu söylüyordu. İki bin zengin Ermeninin tutuklanmasını ve Merzifon'daki Amerikan Koleji'nin yakılmasını Hüsrev Paşa'nın yaptırdığını iddia ediyordu. Washburn, Bryce'tan bütün bu Ermenilerin serbest bırakılmalarının sağlanmasını ve Hristiyanlara yönelik herhangi bir saldırı konusunda Türk Hükûmeti'nin uyarılmasını İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan rica etmesini istiyordu (George, 2002: 75). Amerikalı misyonerleri ve kolej idarecileri, olaylarla ilgili olarak öne sürdükleri sadece duyumlara ve söylentilere dayalı bu iddialarını İstanbul'daki Amerikan Büyükelçiliği'ne iletmekte gecikmediler.

Kolejde meydana gelen yangının ardından misyonerler tarafından öne sürülen iddialar Amerika Birleşik Devletleri'nin ilgisini çekmeye yetti¹. Amerika'nın İstanbul'daki Büyükelçisi David Thompson önce 2 Şubat 1893'te Amasya'daki Alman Konsolos Vekili Garhman'dan kolejin yandığı haberini aldı. 3 Şubat'ta ise Kolej müdürü Herrick büyükelçiliğe çektiği telgrafta yatılı kızlar okulunun yandığını bildiriyor ve güvenliklerinin sağlanması için yardım istiyordu. Aynı tarihlerde Amerika'nın Sivas Konsolosu Jewett de durumu bildiriyordu (USA, NA: Mc. 46, Reel 54, No: 24). İngiltere'nin Trabzon Konsolosu H. Z. Longworth da kolejin bir kundaklama sonucu yandığını rapor ediyordu. Ancak olayın kimler tarafından düzenlendiğini veya kimlerin talimatıyla gerçekleştirildiği hakkında kesin bilgisi olmadığını, yapılacak soruşturma sonucunda gerçeklerin ortaya çıkacağını bildiriyordu (Turkey, 1896: Belge No: 89, s. 64; Şimşir, 1989: Belge No: 110, s. 152).

¹ ABCFM'nin ve diğer misyoner cemiyetlerinin Amerika dış işlerine etkisi, misyoner hareketin halk arasındaki büyük itibarından kaynaklanıyordu. Misyoner yayınları diğer ülke ve toplumlara karşı kamuoyunun fikirlerine şekil vermeye yardımcı oluyordu. Misyoner cemiyetleri doğrudan hükûmete etki ederdi. Amerikan Board'ın uluslararası meselelerdeki görüşü ciddiye alınır ve hükûmetin üst düzey yöneticileri tarafından resmi bir saygı ile karşılanırdı. Pek çok idareci ise misyoner hareketin amaçlarına sempati ile bakardı (Reed, 1972: 232).

Bunun üzerine büyükelçi Thompson, Dışişleri Bakanı Sait Paşa ile bir görüşme yaptı. Bu görüşme sırasında Sait Paşa, kolej binasında meydana gelen yangından yeni haberi olduğunu, suçluların cezalandırılması için Osmanlı Hükûmeti'nin gerekeni yapacağını söyledi. Görüşmeler sırasında Sait Paşa kendi görüşlerini de büyükelçi ile paylaşmış ve bu bölgedeki sıkıntıların sebebinin Ermeniler olduğunu belirtmişti. Thompson ise paşanın dikkatini Merzifon ve çevresinde 6 Ocak tarihinde meydana gelen ve kolej duvarlarına da yapıştırılan hükûmet karşıtı bildiriler üzerine çekti. Büyükelçi olayların ardından valiye dikkatli olması için çağrıda bulunulduğunda kolej yöneticilerine “*siz yaptınız*” dediğini ve Merzifon postanesine pul almak için gittiklerinde ise posta memurunun “*siz pullarınızı ilanları dışarıya göndermek için kullandınız*” diyerek vermediğini anlattı. Ve meydana gelen bu olayın aniden ortaya çıkan bir gelişme olmayıp 6 Ocak'tan beri muhtemel bir tehlikenin belli olduğunu söyledi. Thompson görüşmenin sonunda yanan binanın Amerikan Misyoner Cemiyeti'ne ait olduğunu söyledi ve olayın incelenerek sonuçların kendisine de bildirilmesini talep etti. Sait Paşa da en kısa süre içinde bilgi verebilmeyi ümit ettiğini söyledi (USA, NA: Mc. 46, Reel 54, No: 24; *The Washington Post*, 21 May 1893: 15).

Osmanlı hükûmet yetkilileri olayların gelişimi hakkında hemen Sivas vilayetinden bilgi istedi. Meydana gelen olaylar neticesinde Merzifon Yatılı Kızlar Okulu'nun henüz inşaat halinde olan binası ve bu binaya bitişik Melkon isimli bir Ermeninin oturduğu ev de yakılmıştı. Okul içinde bir tulumba bulunduğu halde yangını söndürmek için kimse bunu kullanmamıştı. Merzifon zaptiye kumandanı yangını söndürmek için hemen gelmiş, fakat ateş binanın her tarafını sarmış olmasından dolayı yangını söndürme çalışmaları başarılı olamamıştı. Binada bulunan bekçi gece yarısı yangını görür görmez gerekli yerlere haber vermiş, fakat bu şahıslar gelinceye kadar yangın binanın her tarafını sarmıştı. Yapılan ilk incelemelerin ardından yangın olduğu gece okula dışarıdan hiç kimsenin girmediği tespit edildi. Bu okul yaklaşık yirmi beş sene önce ruhsatsız olarak açılan Amerikan misyonerlerine aitti. Sivas Valisi Halil Paşa, misyonerlerin Ermeniler nazarında kazanmış oldukları önemi kaybetmemek ve bildiri olayından dolayı oluşan mesuliyeti ortadan kaldırmak için meseleyi sefaretlere kadar duyurduklarını söylüyordu. Hatta bu yangını tutuklu bulunan öğretmenlerin taraftarı olan bazı öğrencilerin çıkarmış olabileceğinin ihtimali üzerinde duruyordu

(BOA, Y. A. HUS, 269/36; Y. EE. 871, s. 375-374; Işıksal, 1974b: 26-27). Yangın günü boş olan binaya dışarıdan hiç kimsenin gelmemiş olması, yangın sırasında misyonerlerin yangına müdahale etmemeleri ve okuldaki yangın tulumbalarını kullanmamaları olaylarla ilgili şüpheleri arttırıyordu.

Merzifon Yatılı Kızlar Okulu'nda meydana gelen yangının faillerinin ortaya çıkarılması için yapılan ilk tahkikatlar sonucu binada bekçi olarak bulunan Nişan'ın ateşi gördüğü sırada durumu "*yangın var*" diyerek duyurmaya çalıştığı sırada yine aynı okulun marangozu olan Kazaros'un "*bundan sana asla zarar gelmez ilişik etme varsın yansın*" demesi üzerine sustuğu söyleniyordu. Kolejde bulunan tulumba ile yangının söndürülmesi mümkün olduğu halde tulumabaya dokunmadıkları gibi yangını söndürmek için gelen görevlilere de kapıyı açmadıkları anlaşılmıştı. Olay yerine gelen zabıta memurlarının kolejin etrafında yaptıkları incelemelerde kar üzerinde hiç ayak izine rastlamamaları yangının içeriden çıkarılmış olabileceği şüphelerini kuvvetlendiriyordu. Okul müdürü Herrick, okulun marangozu Kazaros'u hükümet yetkililerine teslim etmediği gibi kolejde bulunan skolastil isimli baskı makinesini de vermemişti (BOA, Y. PRK. DH, 5/83, lef. 5). Bu durum yangın olayı ile ilgili soruşturmanın önünü kapatıyordu.

1893 yılı Şubat ayının başlarında meydana gelen kolej yangınının ardından Osmanlı Hükûmeti başka yerlerdeki Amerikan okullarının da yakılacağı konusunda ihbarlar almaya başladı. Merzifon Anadolu Koleji öğrencilerinden biri Ermenilerin kolejde yaptıkları toplantıda aldıkları kararları bildiriyordu. Buna göre Ermeniler, Boğazlıyan kazasında Ermeni kilisesini ve Yozgat'ta ise Protestan okulunu yakma ve ilkbaharda Müslüman kıyafeti giyecek olan çeteler vasıtasıyla asayışı bozma kararları almışlardı. Hatta bu toplantıda aldıkları kararlar Ermeniler bir misyoneri de öldürmeyi, yanıcı güller hazırlayarak yangınlar çıkarmayı ve katliam hareketlerine girişmeyi planlıyorlardı. Muhabirler de dâhil olmak üzere 8 Ermeninin öldürüleceği ve bunları ele veren olursa onların da öldürüleceği yapılan toplantıda karara bağlanmıştı (BOA, Y. A. HUS, 272/56; Y. MTV, 76/46; OBE, c. 12, Belge No: 19, 22, 27, 93). Bu ihbar üzerine Ankara valiliği merkez vilayette böyle bir olayın meydana geleceğine ihtimal vermediklerini ancak Yozgat, Kayseri ve Boğazlıyan taraflarının önem verilmesi gereken yerler olduğu için hiç olmazsa yirmi beşer süvarinin Yozgat ve Kayseri'ye

kaydı için izin verilmesini istedi. Osmanlı hükûmet yetkilileri Ankara Valiliği'nin bu isteği üzerine asayişe dikkat ve itina edilmesi konularında gerekli yerlere emirler gönderdi (BOA, Y. A. HUS, 272/56; Y. MTV, 76/46). Böylece Osmanlı Hükûmeti olaylarla ilgili önlemleri alarak muhtemel bir dış müdahalenin kapılarını kapatmaya çalışıyordu. Ancak bu önlemler yeterli gelmeyecekti.

2.1.1. Amerika Birleşik Devletleri'nin Olaylara Müdahalesi

Amerika Birleşik Devletleri, İstanbul'daki büyükelçisi Thompson'un hemen harekete geçmesini istiyordu. Ancak Merzifon'a yakın ne Amerika'nın ne de İngiltere'nin konsolosluğu bulunmadığı için, ilk araştırmayı Amasya'da bulunan Alman Konsolos vekili Garhman'ın yapmasına izin verilmesi hususunda Alman büyükelçisi Radolin'e başvuruldu. Konsolosun Merzifon'a giderek yanan kolej binası hakkında bilgi toplaması, koruyucu tedbirler alması ve edindiği bilgilerle bir rapor hazırlaması isteniyordu. Amasya, Merzifon'a 6 saat uzaklıktaydı. Büyükelçi Radolin tarafından gerekli iznin verilmesi üzerine Amasya'daki konsolosa bu konuda gerekli talimatlar verildi (USA, NA: Mc. 46, Reel 54, No: 24). Thompson'ın bu girişimleri Amerika'daki gazetelere de konu oldu. Los Angeles Times, Amerikan'ın İstanbul'daki elçisinin Alman konsolosundan kızlar okulunda meydana gelen yangın hakkında bilgi istediğini haber veriyordu (*Los Angeles Times*, 12 February 1893: 1).

Alman büyükelçiliğinden gerekli iznin alınmasını ardından Thompson, 6 Şubat'ta Amasya'daki Alman konsolos vekili vasıtasıyla Sivas'taki Amerikan Konsolos Jewett'e acilen bölgeye gitmesi gerektiğini bildiren bir telgraf gönderdi. Thompson bölgede meydana gelen bu olayların Hristiyanlar için tehlikeli bir hâl almasından dolayı İngiliz ve Alman elçilerinin işbirliği içinde çalışmaları gerektiğini de bildiriyordu (USA, NA: Mc. 46, Reel 54, No: 27). Thompson, Jewett'ten bölgede meydana gelen karışıklıklar, özellikle de kolej binasında meydana gelen yangın ile tutuklu bulunan kolej öğretmenleri hakkında araştırma yapmasını istiyordu. Eğer mümkün olursa Türk yetkililer ile görüşmesini ve yaptığı araştırma sonuçlarını bir rapor halinde sunması bekleniyordu (USA, NA: Mc. 46, Reel 54, No: 29). Gerek Sivas'taki Amerikan konsolosunu, gerekse Amasya'daki Alman konsolos vekilinin

Merzifon'a gideceğinin haber alınması üzerine Babıâli, Sivas valiliğinden konsoloslara gerekli kolaylığı göstermelerini istedi (BOA, Y. A. HUS, 269/95).

Ancak olayları araştırmak üzere Merzifon'a gelen Konsolos Vekili Jewett, Osmanlı Hükûmeti'nin bu iyi niyetine karşılık ilk olarak Merzifon'daki Protestan Okulu'na gitmiş ve okulun çan kulesi üstüne bir bandıra çekmişti. Bu durumun Amerikan Elçiliğine iletilmesi üzerine, elçilikten verilen cevapta konsolosun bir Ermeni evinde kalmaktansa Protestan okulunda kalmayı tercih etmesinin normal olduğu, kaldığı yere bandıra çekmesinin ise usullere uygun olduğu, durumun Sivas vilayeti tarafından yanlış yorumlandığı bildiriliyordu (BOA, A. MKT. MHM, 733/1; A. MKT. MHM, 733/4; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri*, Belge No:18, s. 42-43). Bu açıklamalara rağmen konsolosun Merzifon'a gelmesi ve kolejin çan kulesine bandıra çekmesi ortamı yatıştırmaktan çok harekete geçirdi. Sivas vilayetine gönderilen telgrafla konsolos vekilinin yaptığı açıklamalar ile misyonerlerin ifadelerinin bildirilmesi isteniyordu (BOA, A. MKT. MHM, 733/2). Jewett'in misafir olarak ikâmet ettiği okulun çan kulesine bandıra çekmesiyle birlikte başlayan gerginlik, okulun öğrencileri ve konsolosluk memurlarının bazı Müslümanları döverek silah çekmeleri (BOA, A. MKT. MHM, 733/8) ile daha da karışık bir hale geldi. Sivas'taki Amerikan Konsolos Vekili Jewett'in takındığı bu tutum Osmanlı Hükûmeti tarafından hoş karşılanmadı. Bunun üzerine harekete geçen Osmanlı Hükûmeti, Sivas Amerikan Konsolosluğu mensuplarının Merzifon'da sergiledikleri kötü hareket ve davranışlardan dolayı konu ile ilgili olarak Amerikan elçiliği nezdinde teşebbüste bulunmaya karar verdi (BOA, A. MKT. MHM, 733/7). Bu arada Jewett bölgede yaptığı araştırmalar sonucu elde ettiği bilgileri ve izlenimlerini Amerikan Dışişlerine aktarmayı da ihmal etmiyordu.

Sivas Amerikan Konsolosu, kolejde meydana gelen yangın olayı ile ilgili düzenlediği raporunda yangını gördüğünü iddia eden tanıkların ifadelerine yer veriyordu. Buna göre gece bekçisi yangının olduğu gece polis gibi giyinmiş ve silahlanmış yaklaşık 50 muhacir gördüğünü söylerken, Ohannes Davikyan iki polisin yangın başladığında kolejin önünden koşarak uzaklaştığını belirtiyordu. Dr. Smith ise yan yana olan iki Türk evinden iki erkek izinin yanan binaya doğru gidip tekrar geri döndüğünü görmüştü. Ernest Riggs itfaiyecilerin boyalı iki izden bahsettiklerini duymuştu.

Garabet Ağa ise olaylar boyunca halkın yangını Hüsrev Paşa'nın çıkarttığını söylediklerini aktarıyordu. Tanıklardan Heagop ise bir Ermeninin polis müdürünün “*her şey Allah'ın takdiridir. Ateş cennetten gelmiştir ve koleji yakmıştır*” dediğini duyduğunu söylüyordu (İnce, 2007: 472). Birbirinden kopuk ve tamamen çelişkili bu tanık ifadelerinin tek ortak noktası Merzifon Kız Okulu'nun inşaat halindeki binasında çıkan yangından dolayı Türklerin suçlanması idi. Yangın olayından dolayı Türkleri suçlayan Konsolos Jewett, bildiri asma olayları ile ilgili yaptığı açıklamalarda kolej öğretmeni Karabet Tomayan'ın suçlu olduğunu vurguluyordu.

Sivas Valisi Halil Paşa, Amerikan misyonerlerinden Perry'nin Herrick'e yazdığı mektuplar ile Konsolos Jewett'in mektuplarını ele geçirmişti. Her iki mektup da Tomayan'ın suçlu olduğuna ve kendisi hakkında hükûmetin kuvvetli delillere sahip bulunduğu dair idi. Jewett mektubuna “*son mektubumda bahsettiğin mühim noktalara dair işte bugün izahat veriyorum*” diye başlıyordu. Jewett'in mektubu şöyle devam ediyordu:

“Gemerek karyesinin Protestan vaizi Mardiros Kalustyan iki sene önce Tomayan tarafından kurulmuş olan bir ihtilal komitesine üye olduğunu İncil üzerine yemin ederek kabul etti ve geçen sene yine Tomayan'ın teşvikiyle gerçekleştirilmiş olan bazı cinayetler hakkında bilgi verdi. Mardiros'un verdiği bilgileri Agop Pehlakyan da tasdik etti. Bildirilerin dağıtıldığı yerlerde suçlarını itiraf edenler bu ihtilal hareketinin Tomayan tarafından tertip edildiğini söylüyorlar. Bu da adı geçen kişilerin verdiği ifadeleri doğruluyor. Vali işin başlangıcında bir ihtilal fikri ile hareket edildiğinden dolayı son derece üzgündür. Ben de cevap olarak düşüncesini tasdik etmekle beraber bu konuda her iki tarafta da hata olduğunu söyledim. Bunun üzerine vali sizin iyi niyetinizi hatırlatarak ihtilal fikrinde olduğu anlaşılan okul müdürü Herrick'in etkisi altında hareket etmekte olduğunuzu söyledi. Merzifon'daki kız okulunu imha eden yangın olayının sebeplerini ortaya çıkarmak çok güçtür. Nasıl ki Merzifon'daki Amerikalılar okulun Müslümanlar tarafından yakıldığını düşünüyorlar, - hükûmet de yangının Ermeniler tarafından çıkarıldığına inanmıştır- bu durum taraflar arasındaki çekişmelerin devam etmesine sebep olabilir. Tutuklu öğretmenler konusuna gelince, bunlar Osmanlı Devleti vatandaşı olduğundan bu hususta hiçbir yabancı devletin müdahaleye hakkı yoktur. Serinkanlı ve tarafsız bir

şekilde hareket eden valinin elinde kesin deliller bulunmakla beraber anlaşmaya meyilli görünmektedir. Valinin görüşüne göre Sivas'ta fikir birliği sağlanması Merzifon'daki ikametimizi uzatmamızdan daha uygundur. Bilirim ki geri dönmek güç gelir, lakin padişahın sadık olan bir kısım vatandaşları arasında fesat çıkarmak isteyen birkaç Ermeniye himaye etmek sevdasına karşı Babıâli ile olan dostane münasebetlerimizi feda etmeye Amerika elçiliğinin belki istekli olmayacağını dikkate almamız gerekir. Meseleyi başka bir noktadan baktığımız halde Amerika misyonerlerinden bir şahsın yani Herrick'in saçma inadı dolayısıyla suçlu birtakım Ermenileri himaye etmek istemesi ve bu suretle bir yarım asır emeğin semeresini zayi etmesi son derece üzücüdür. Sevdiğim konsolos! Bir dostun sözüne güveniniz! Sivas'a geliniz. Cümlemiz adaletle sonuçlanmasını arzu ettiğimiz bu kederli olayı bitirmek için burada hep birlikte çalışabiliriz (BOA, A. MKT. MHM, 733/10, A. MKT. MHM, 733/42; Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri, Belge No: 19, s. 43-48)."

Konsolos vekilinin bölgede yaptığı ilk incelemeler sonucundaki izlenimlerini aktardığı bu mektup özellikle Osmanlı-Amerikan ilişkilerinin Ermeniler dolayısıyla yıpratılmaması gerektiğini savunuyordu. Diğer mektup ise Sivas'taki Amerika Protestan Mektebi misyonerlerinden Perry tarafından Merzifon'da bulunan Amerikan Okul Müdür Herrick'e yazılmıştı. Misyoner Perry mektubunda şöyle diyordu:

"Benim fikrime göre vali adaleti savunur ve anlaşmayı seven bir adamdır. Doğrulukla hareket edenler hakkında istekli ve yardım eder görüyorum. Fakat oyun ve hile sevmiyor. Amerikalılar hakkındaki muamelesi de pek haklıdır. Eğer vali ile birkaç defa karşılıklı görüşüp de bulunan delilleri birlikte müzakere ve muayene etseniz valinin görüşüne tabi olacağınıza eminim. İşte söz konusu deliller bunlardır:

"Birincisi bir buçuk sene önce Tomayan ve Kayayan'ın Gemerek ve Burhan karyelerine gittikleri zaman meydana gelen ihtilale teşvikleri; ikincisi Londra komitesinden gelen bir özel memur tarafından Gemerek komitesinin kurulması; üçüncüsü korkutucu mektuplarla bildirilerin Merzifon'dan Gemerek'e gönderilmesi; dördüncüsü Gürünlü Toros'un faaliyetleri. Eğer artık ihtilal teşebbüsü ile bu kişiler arasında ciddi münasebetler mevcut olduğuna inandıysanız mektubunuzda bulunması

muhtemel en küçük bir fesat fikrini temizleyerek ve binaenaleyh emniyetin sağlanması ile hala içinde bulunduğumuz bu zor durumdan bizi kurtarmanız gerekmektedir zannederim (BOA, A. MKT. MHM, 733/10, A. MKT. MHM, 733/42; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri*, Belge No: 19, s. 43-48).” Konsolos Vekili Jewett’in ve misyoner Perry’nin ılımlı açıklamalarına karşın Amerikan ve İngiliz basınının tepkisi hiç de yumuşak olmadı.

Amerika Birleşik Devletleri konsolosları Merzifon’daki yatılı kızlar okulunda gerçekleşen yangın olayı ile ilgili bölgede araştırma ve incelemelere başladıkları sırada yangın olayı ve sonrasındaki gelişmeler hem Avrupa hem de Amerikan basınının ilgisini çekmişti. 15 Şubat 1893 tarihinde Berlin Sefareti’nden gönderilen bir telgrafta, kolejin Müslümanlar tarafından yakıldığı ve Kayseri’de Müslümanlarla Hristiyanlar arasında kanlı çatışmalar olduğuna dair haberlerin Journal de Geneve gazetesinin bir nüshasında da yer aldığı bildiriliyordu. Avrupa’da olumsuz bir etkiye sebep olacağı düşüncesiyle bu haberlerin tekzip edilmesi isteniyordu (BOA, HR. SYS, 26/53). Ertesi gün Paris Sefareti’nden gelen bir telgrafta da gazetelerin Merzifon ahalisinden bazı kimselerin Amerika misyonerler mektebini yaktıklarına dair haberler çıktığı yazıyordu (BOA, HR. SYS, 2825/2). Fransız gazetelerinin Merzifon’da meydana gelen olaylarla ilgili gelişmeleri İngiliz basınından takip etmesi üzerine Sivas Valisi Halil Paşa sessiz kalamamış, konunun bir an önce ele alınmasını istemişti. Fransa Büyükelçiliği Merzifon olayları ile ilgili birtakım rivayetlerin dolaştığını, burada konsolosları olmadığından ve Sivas’taki konsoloslarının konu ile ilgili bilgisi olmadığından dolayı gerçekleri bilemediklerini söylüyordu. Ermeni olaylarına dair gazetelerde yayınlanan yazıların Fransa tarafından tekzip edileceği belirtiyordu (BOA, Y. PRK. HR, 16/66). Ancak bu tedbirlere rağmen çok geç kalınmıştı. Bölgedeki misyonerlerin kaleminden çıkan haberler önce İngiliz basının (BOA, Y. PRK. HR, 16/82) ardından da Amerikan basınının sütunlarına taşınıyordu.

Amerikan basınında, kolej yangını hakkında ilk haber 9 Şubat tarihinde Colorado eyaleti gazetelerinden Fairplay Flume’de yer aldı (*Fairplay Flume* 9 February 1893: 2). Haberde İstanbul’daki Amerikan elçiliğinden alınan telgrafa göre Merzifon’daki Amerikan Kız Koleji, Müslümanlar tarafından yakılmıştı. Los Angeles Times gazetesinin haberinde de yine kolejin Türkler tarafından yakıldığı iddia ediliyordu.

Okul müdürü Herrick'in yangının, hükûmet karşıtı afişlerin kolej duvarlarına asılmasından kaynaklandığına inandığı belirtilmişti. Okul müdürünün yetkililerle yaptığı görüşmelerde bu olaylarla ilgisi olmadığını açıkladığı ancak valinin koleji korumak hususunda isteksiz olduğu ve bunun için hiçbir gayreti olmadığı yazılıydı (*Los Angeles Times*, 11 February 1893: 1). Brooklyn Eagle gazetesinde ise kolejin Türk çeteleri tarafından yakıldığı iddialarına yer veriliyordu (*Brooklyn Eagle*, 11 February 1893: 4). Aynı haber daha sonraki günlerde Castle Rock Journal (*Castle Rock Journal*, 15 February 1893: 2) ve Colorado Transcript (*Colorado Transcript*, 15 February 1893: 7) gazetelerinde de yayımlandı. 27 Şubat tarihli Daily News gazetesi İngiliz elçisi Clare Ford'dan aldıkları bilgiye göre Merzifon'da Herrick'in okulunda yangın çıktığını, Kayseri ve çevresinde karışıklıklar olduğunu duyuruyordu (Şimşir, 1993: Belge No: 204/2, s. 217). New York'ta yayınlanan bir gazetenin sahibi Amerikan halkı adına gönderdiği bir telgraf ile misyonerlerin hayatlarının tehlikede olmadığına dair Osmanlı Hükûmeti'nden teminat talep edebiliyordu (BOA, Y. PRK, EŞA, 16/96).

Atlanta Constitution, olayları 8 Nisan'da verdiği haber ile duyuruyordu. Anadolu'nun merkezinde Merzifon ve Kayseri bölgelerinde hükûmete karşı afişlerin 10 Ocak tarihinde dağıtıldığını yazıyordu. Haberde olaylara Amerikalıların da karıştığını iddia eden Türk otoritelerinin bu bildirimlerin yazarlığını Merzifon'daki bir Amerikan kurumu olan Anadolu Koleji öğrencilerine atfettiği ve 2 Şubat gecesinde ise bu kurumun bir şubesi olan kız okulunun yakıldığı anlatılıyordu. Habere göre bölgedeki Amerikalıların durumunun kritik bir hal alması üzerine Amerikan Konsolosu Milo A. Jewett'in Sivas'tan buraya gönderilmişti ve böylece Amerikalılar onun koruması altına alınmıştı. Sekreter Gresham'ın İstanbul'daki büyükelçi Thompson'a çektiği telgrafta yakılan okul için sadece tazminat talep edilmemesini aynı zamanda suçluların bulunarak bir an önce cezalandırılmasını da istediği bildiriliyordu. Thompson olayları daha dikkatli incelemekle ve eğer konsolos Jewett'e gerekirse özel bir haberci göndermekle ve resmi yazışmaların dokunulmazlığını kabul ettirmekle görevlendirildi. Haberin sonunda "*Hiçbir gayret, Türkiye'deki vatandaşlarımızın yasal haklarının güvence altına alınmasını yumuşatamaz. Amerika Birleşik Devletleri bu Merzifon olayını Türkiye ile olan ilişkilerinde bir emsal dava olarak kabul etti. 2 milyon değerinde mülkün*

idaresine sahip 200'den fazla Amerikan vatandaşı Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşıyor.” deniliyordu (*The Atlanta Constitution*, 8 April 1893: 1). Aynı gün bir başka Amerikan gazetesi Chicago Daily Tribune, “*Türkiye mutlaka tazminat ödemeli*” başlığıyla bu haberi yayınlarken (*Chicago Daily Tribune*, 8 April 1893: 4), The Washington Post da aynı gün aynı haberi yayınlıyordu (*The Washington Post*, 8 April 1893: 1). Bu haber Lock Haven Express'in akşam gazetesi ile de duyuruluyordu (*The Lock Haven Express*, 8 April 1893: 1). Ogden Standard Examiner gazetesini haberi ise “*Büyükelçi Thompson tazminat ve ceza talep edecek*” şeklinde idi (*Ogden Standard Examiner*, 8 April 1893). İngiltere'de The Times gazetesi haberi Cleveland Hükûmeti'nin Merzifon olayını Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri arasındaki ilişkiler için bir olay vaka olduğu şeklinde duyuruyordu (*The Times*, 8 April 1893: 7). Bu haberlerde olayların Türkler tarafından çıkarıldığına neredeyse kesin gözle bakılıyor ve Osmanlı Hükûmeti nezdinde yapılan inceleme ve araştırmaların sonuçlarına hiç yer verilmiyordu. Kolejin ruhsatsız olarak faaliyet gösterdiğine, 6 Ocak tarihinde meydana gelen bildiri asma olaylarının kolej ve öğretmenleri çevresinde geliştiğine de değinmemişlerdi.

Merzifon Kolej binasının kundaklanması ve kolej öğretmenlerinin tutuklanması konusu İngiliz ve Amerikalı diplomatların arasındaki müzakereleri hızlandırmıştı. Amerikan Hükûmeti ve siyasi kuruluşları, Ermeniler ile ilgili gelişmeleri büyük bir merakla takip etmiş ve Amerika diplomasisi Ermeni meselesini imparatorlukta Hristiyan nüfusun vaziyetlerinin geliştirilmesi için Sultan'a baskı uygulamak manasında görmüştü. Bu dönem boyunca, Beyaz Saray ve senato Venezüella meselesinden daha çok Ermeni meselesini müzakere etmek için zaman harcadılar. Osmanlı Devleti, Amerikan dış politikasının merkezinden çok uzak olmasına rağmen, Amerikan misyonerlerinin bu bölgedeki mevcudiyetleri önemliydi ve bu misyonerler Hristiyan kiliselerinin dikkatini bu bölgeye çekmiş, Ermeni meselesi ile Hristiyan toplulukların durumları üzerinde birleşmişlerdi (Kirakossian, 2003: 178-179).

4 Aralık 1893 tarihinde kongreye verdiği yıllık mesajında Amerika Birleşik Devletleri Başkanı M. Cleveland, Amerikan vatandaşları tarafından Merzifon'da kurulan Anadolu Koleji'ne ait binaların kalabalık bir grup tarafından ateşe verilip bir kısmının yok edilmesine izin verildiğini söylüyordu. Türk Hükûmeti sorumluların

cezalandırılacağı ve tazminat ödeneceğine dair söz vererek olayları protesto etmişse de, Türk yetkililerinden bir kısmının suç ortağı olduğu bu olaylarda hükûmetin ilgisizliğinin açık olduğunu belirtmişti (Document: A/CN.4/315, 1978, vol. II/1, Belge No: 209, s. 113). Amerika Birleşik Devletleri Başkanı ayrıca İstanbul'daki Amerikan Büyükelçisi'ne Türkiye'de ikamet eden Amerikan vatandaşı Ermenilere hürmetle muamele edilmesi hususunda Babıâli'ye müracaat etmesi hususunda talimat verdiğini de bildiriyordu. Amerikalılar olayların sadece Merzifon'daki Anadolu Koleji ve bölgedeki Amerikan vatandaşlarının durumu açısından değil aynı zamanda iki ülke arasındaki ilişkilerin geleceği açısından değerlendirilmesi gerektiğini söyleyerek olayları ülkelerarası bir mesele haline getireceklerdi.

2.1.2. Harry R. Newberry'nin Olayları Araştırmak Üzere Bölgeye Gönderilmesi

Büyükelçi Thompson, Amerika'dan da gelen yoğun baskılar üzerine Sefaret Başkâtibi Harry R. Newberry'yi Merzifon'a göndermeye karar verdi. Osmanlı Hükûmeti Amerikan sefirinin bu isteğini kabul etti, fakat Newberry'nin Türkçe bilmemesi ve kendi tutacağı tercümanın da birtakım sıkıntılara sebep olacağı düşüncesiyle kendisine bir tercüman tayin edilmesini teklif edildi. Bu teklifin kabul görmesi üzerine Osmanlı Dışişleri'nde çalışan Cemal Bey tercüman olarak görevlendirildi (BOA, Y. A. HUS, 271/86; Y. A. HUS, 271/87).

18 Mart tarihinde Amerika'nın İstanbul Büyükelçisi David Thompson tarafından Newberry'ye bir talimat verildi. Buna göre Samsun yoluyla Merzifon'a gitmesi istenen Newberry, bugüne kadar Merzifon ve çevresinde meydana gelen olaylar, bu olayların arkasındaki gerçekler ile Merzifon Anadolu Koleji'ne ait henüz tamamlanmamış durumda olan kızlar okulunda meydana gelen yangın hakkında araştırma ve inceleme yapmakla görevlendirilmişti. Kendisine araştırma yapacağı konular hakkında verilen talimatta öncelikle 14 Mart 1893 tarihinde Amerikan Dışişleri Bakanlığı'ndan elçiliğe gönderilen raporun incelenmesi ve bu raporda yer alan bilgilerin doğruluğunun araştırılması isteniyordu. Newberry'nin araştırmaları istenen ikinci konu ise inşaat halinde bulunan binanın yanmasında Osmanlı yetkililerinin doğrudan ya da dolaylı olarak bir ilgilerinin bulunup bulunmadığının araştırılması idi. Amerikan Hükûmeti, kolej binasında halkın güvenliğini tehdit edecek

miktarda silah ve cephane depolandığını beyan eden Osmanlı Hükûmeti'nin bu iddialarının doğru olup olmadığının da araştırılmasını istiyordu. Newberry'nin araştırması istenen bir başka husus ise 6 Ocak 1893 gecesi Merzifon ve çevresinde hükûmet aleyhine dağıtılan afişler ve bu afişlerin nereden geldiği idi. Verilen talimata göre, Newberry'nin bu hususları araştırdıktan sonra bir rapor halinde sunması isteniyordu. Sivas'ta bulunan Amerikan Konsolosu Jewett ile birlikte hareket edecek, ona gönderilen bilgilerden yararlanacaktı. Fakat mevki itibariyle konsolostan daha üstün bir konumda bulunacaktı. Soruşturma sonunda ise hemen İstanbul'a dönmesi isteniyordu. Thompson, Newberry'ye araştırması sırasında Cemal Bey'in kendisine eşlik ve yardım edeceğini de bildiriyordu. Samsun'dan Merzifon'a geçişlerinde kolaylık sağlanması, kalacakları yerlerin ayarlanması ve diğer hususlarda kendilerine yardım edilmesi amacıyla bölgedeki valiler bilgilendirilmişti (USA, NA: M46, reel 54, No:78).

Büyükelçi Thompson konuyla ilgili olarak Sivas Konsolosu Jewett'e de birtakım talimatlar verdi. Buna göre 5-6 kişiyi geçmemek üzere savcı ve savcının belirlediği kişilerle birlikte, bunların içinde Hüsrev Paşa ve polis kuvvetleri de olduğu halde 6 Ocak'ta dağıtılan bildirimlerle ilgili olarak kolej binasında bir araştırma yapılması isteniyordu. 3 Şubat'ta kolej binasının yakılması ile ilgili olarak da incelemelerde bulunacaktı. Kimin ya da hangi grubun binanın yakılmasına sebep olduğunu öğrenmek için şahitlerle konuşma hakkı bulunduğu ve kolej öğretmenlerinin ifadelerine başvurabileceği belirtiliyordu. Konsolosun gelişmeleri günlük olarak rapor etmesi isteniyordu (Şimşir, 1989: Belge No: 114, s. 155-156). Böylece Merzifon ve çevresinde arka arkaya patlak veren bu olaylar hakkında yapılacak araştırma gezisi başlamış oluyordu.

Sefaret Başkâtibi Harry R. Newberry yanında Cemal Bey olduğu halde 18 Mart'ta saat üç buçukta hareket eden vapur ile Samsun'a doğru yola çıktı (BOA, Y. A. HUS, 271/87). İlk durakları olan Samsun'da üç gün kalan Newberry burada Ermeni din adamları ve Ermeni ileri gelenleri ile görüştü. Hiçbir şikâyetleri olmadığını, dinî ibadetlerini serbestçe yapabildiklerini sadece arada sırada dinî kitapların ithalatında meydana gelen engelleme ile karşılaştıklarını, bunun dışında her şeyin güzel olduğunu söylediler. Görüştikleri bir Protestan papazı, Samsun ve çevresindeki yerlerde yaşayan

Protestanların tamamen memnun olduklarını belirtti. Sivas vilayetinin 5.000 nüfusluk Kavak beldesinde yaşayan tüm gruplar da memnuniyetlerini dile getirmişlerdi. Newberry burayı ziyareti sırasında küçük bir hapishaneyi de dolaşmıştı. Ancak burada hiç mahkûm yoktu. Sadece eşkıyalar postanın yolunu kesmişti. Yaklaşık 15.000 nüfusu bulunan Havza'da da Ermeniler, Türk yönetiminden memnun olduklarını belirtmişlerdi. Newberry, 7.000 nüfuslu Ladik'te ise belediye görevlilerinin neredeyse tamamının Ermenilerden oluştuğunu söylüyordu. Bu Ermenilerin de hiçbir sorun yaşamadıklarını, hiç kimsenin tutuklanmadığını ve dinî ibadetlerini uygulamada serbest bırakılmış olduklarını haber almıştı (Şimşir, 1989: Belge No: 134, s. 195-196; BOA, Y. A. HUS, 273/9).

Newberry 21 Mart 1893 tarihinde Samsun'dan Osmanlı Dışişleri'ne yaptığı ilk tespitler ile ilgili olarak bir telgraf gönderdi. Bu telgrafta Merzifon ve Amasya'da büyük bir fesat cemiyeti mevcut olduğuna, bazı Ermeni hanelerinde silah ve dinamit ile humbaralar saklı bulunduğu dair kesin bilgiler elde ettiğini bildırıyordu (BOA, HR. SYS, 2825/11). Almanya'dan getirilen bu humbaralardan bazılarını gördüğünü belirtiyordu. Vereceği talimatlara uygun şekilde hareket edilmesi için Cemal Bey vasıtasıyla Merzifon'daki hükûmet memurlarına gerekli emirlerin verilmesini rica ediyordu. Çok önemli bazı bilgiler vermeyi ümit ettiğini söyleyen Newberry, bu hususun Amerikan Sefareti'nden bile gizli tutulmasını istemişti. Merzifon'da bulunan Amerikalıların bu olaylara karışmadıklarını öğrendiğini belirten Newberry, Amerikalıların kendi okullarında Ermenice öğretmeni olan ve fesat cemiyetine dâhil bulunan bir şahsa varıncaya kadar olaylara karışan kişileri ortaya çıkarmak için kendisine yardım edeceklerini umuyordu. Bunun için Merzifon'daki mahalli memurların vereceği talimatlara uygun hareket etmesi gerektiğini söyleyen Newberry, 23 Mart Perşembe sabahı Merzifon'a gitmek üzere hareket edeceğini bildırıyordu. Kendisine verilen cevapta öncelikle teşekkür edilmekle beraber, istenilen tebligatın yazılacağı bildiriliyordu (BOA, Y. A. HUS, 272/28). Osmanlı Hükûmeti istenileni yapmakla birlikte Merzifon'daki gelişmeleri yakından takip etmek ve Newberry'nin faaliyetlerini izleyebilmek amacıyla Amasya Mutasarrıfı Nazım Paşa'nın hemen Merzifon'a gitmesini emretti (BOA, A. MKT. MHM, 733/20).

Newberry'nin Merzifon'a yaptığı bu araştırma gezisi Amerikan basını tarafından da ilgiyle takip ediliyordu. Chicago Daily Tribune gazetesi Sefaret Başkâtibi Harry R. Newberry'nin Merzifon ve Kayseri dolaylarında araştırmalarına başladığını haber veriyordu (*Chicago Daily Tribune*, 3 April 1893: 5). Newberry Merzifon'a ulaşmıştı. Takriben 25.000 nüfusu olan Merzifon şehrinde 15 gün kaldığını bildiriyor, şehirde işlerin biraz karışık olduğunu söylüyordu. Burasının önceden de bir ihtilal merkezi olduğunu, bu durumun halen devam ettiğini ifade ediyordu. Merzifon'daki bu ihtilal cemiyetinin silah ve mühimmat depoları ile Amasya, Kayseri, Tokat, Çorum ve Ankara şehirlerinde şubeleri ve bazı adamları vardı. Newberry, “*bunların mevcut olduğunu reddedilmesi imkânsız olan deliller ile ispat ederim*” diyordu. Fikir ve arzularını anlamak üzere bu cemiyet üyelerinden bazılarıyla görüştüğünü bildiriyordu (Şimşir, 1989: Belge No: 134, s. 195-196; BOA, Y. A. HUS, 273/9).

Newberry, Merzifon'a gelişinin üçüncü günü Amasya'da tutuklu Merzifonlu Agop ile görüşmek istedi. Kendisiyle konuştuktan sonra Agop'un tahliye edilmesini teklif etti. Bunun kanunlara uygun olmadığı cevabı verilmişse de İstanbul'dan gerekli emirleri aldığını söyleyerek salıverilmesini sağlamıştı (BOA, Y. PRK. UM, 26/79; Y. EE. 871, s. 367). Merzifon'daki Protestan Okulu ile ilgisi bulunan ve Çorum'da tutuklu bulunan şahısların Newberry tarafından görülmek istenmesi üzerine bu kişiler Merzifon'a getirilmişlerdi (BOA, A. MKT. MHM, 733/22). Osmanlı Hükûmeti Ermeni olaylarını ortaya çıkarması için gönderilen sefaret başkâtibinin vereceği malumatların dikkatle değerlendirilmesini istiyor ve Amasya Mutasarrıfı Nazım Paşa'ya kendisiyle müzakere halinde bulunmasını tavsiye ediyordu (BOA, A. MKT. MHM, 733/25). Hükûmetin bu emri üzerine yerel yöneticiler Newberry'nin isteklerini geri çevirmemişti.

Merzifon'da Newberry'nin istekleri doğrultusunda çalışmalar yürütülürken İstanbul'daki Amerikan Sefiri Thompson bölgeden bilgi gelmediği ya da gönderilen bilgilerin zamanında kendisine ulaşmadığı yönünde Amerika'ya şikayetlerde bulunuyordu. Merzifon ile İstanbul'un haberleşmesinin çok zor olduğunu, mektupların postaya verildikten ancak bir ay sonra İstanbul'a ulaştığı, ele geçtiğinde ise oldukça yıpranmış olduğunu söylüyordu (USA, NA: M46, reel 54, No:57). 25 Mart'ta gönderdiği bir başka raporunda ise Merzifon'a gönderdiği Newberry'den araştırma sonuçları hakkında bilgi elde edemediğini tekrarlıyordu (USA, NA: M46, reel 54,

No:62). Osmanlı Hükûmeti ise Amerikan Sefareti tarafından Merzifon'a gönderilen ancak yerine ulaşmadığında şikâyet edilen mektupların bir an önce ulaştırılması için gerekli araştırmanın yapılmasını emrediyordu (BOA, A. MKT. MHM, 733/23).

2.1.3. Merzifon Koleji'nde Arama Yapılması Sorunu ve Newberry'nin Merzifon Çevresinde Yaptığı Araştırmaları

Osmanlı Hükûmeti gelişen Ermeni olaylarının önlenmesi için alınması gerekli görülen bir dizi tedbir arasında yabancı okulların denetlenmesi ile ilgili birtakım hususları da kabul etmişti. Zira Protestan misyonerleri tarafından Osmanlı topraklarında kurulan bu okulların Maarif Nizamnamesi'ne göre ruhsatsız olarak açılmaması, okutulan kitapların Maarif Nezareti tarafından tasdik edilmesi ve okulların maarif memurları tarafından denetimlerinin yapılması gerekiyordu. Merzifon'da Ocak ayında hükûmet aleyhine bildirilerin dağıtılması ve ardından Şubat ayında Amerikan Koleji'ne ait kızlar okulunun yakılması ile genişleyen olayları daha detaylı araştırmak ve doğru bilgiler edinebilmek amacıyla Osmanlı Hükûmeti kolejin Sivas Amerikan konsolosu ve mahalli idarecilerin de hazır bulunduğu sırada müşterek olarak aranmasını istedi. Büyükelçi David Thompson kolejin Sivas Amerikan Konsolosu Jewett ile hükûmet yetkilileri hazır bulunduğu takdirde aranmasına izin verdi. Hatta Amerikan uyruklu kişilerin bu olaylarda suçlu oldukları adil bir biçimde ortaya çıkarıldığı takdirde bunların Osmanlı ülkesinden uzaklaştırılmalarının bile mümkün olduğunu ifade etti. Bunun üzerine arama için Adliye Nezareti ile Sivas Valiliği'ne gerekli tebligatlar yapıldı. Hariciye Nezareti'nden de Amerika Elçiliği'nin bu hususta konsolosa talimat göndermesinin sağlanması istendi (BEO, AYN. d, 1632, s. 415). Merzifon'daki Anadolu Koleji'nin, Sivas konsolosu ve hükûmet memurlarınca müştereken aranması yolunda Amerikan Elçiliği'nin de onayı alınmasına rağmen, konsolos bu hususta alınmış karar ve emre uymadı. Ve tam okulda arama yapılacağı sırada Konsolos Jewett, okul müdürü Herrick'i de yanına alarak 17 Mart 1893'te İstanbul'a doğru yola çıktı (BOA, A. MKT. MHM, 733/13, HR. SYS, 2781/3, lef. 43). Samsun'a gelince İstanbul'daki Amerikan Sefareti'nden başkentte dönmemesi için talimat aldığı halde yolda oyalandı (Işıksal, 1974a: 50). Bu durum okulun aranmasına engel oldu. Sefarete kararlaştırılmış olan arama izni konusunda konsolosun okul müdürünü de yanına alarak ve verilen emirlere muhalefet ederek Merzifon'dan ayrılması büyük bir

cüretkarlık olarak değerlendirilmiş ve bu konuda Amerika sefirinden açıklama talep edilmişti (Koltuk, 2007: 194).

Newberry'nin Merzifon'a gönderilme sebeplerinden en önemlisi ise Anadolu Koleji'nde arama yapılmasına nezaret etmesi idi. Zira Osmanlı yetkilileri Anadolu Koleji'nin aranması için bazı girişimlerde bulunmuş ve İstanbul'daki Amerikan Sefiri Thompson sonunda buna razı olmuştu. Sivas Valisi Halil Paşa eğer vaktiyle Merzifon Anadolu Koleji'nde silah ve zararlı yayınlar bulunduğuna dair ihbar yapıldığı sırada arama yapılmış olsaydı belki pek çok şey bulunabileceğini ancak şimdiki araştırmadan bir sonuç elde edilemeyeceğini düşünüyordu. Zira Sivas Valisi'ne göre bu konuda çok geç kalınmıştı. Şimdiye kadar okulda olduğu ihbar edilen zararlı evrakların ortadan kaldırılmış olduğunu ve okul civarında bir ambarda bulunduğu Ankara vilayetinden ihbar edilen silahlar konusunda da bir şey çıkmayacağını bildiriyordu. Bir miktar revolver ve tüfek gibi şeyler bulursa da bunların okul bekçileriyle konsolos görevlilerine ait olduklarını ve okulun korunması için kullanıldıklarını iddia edecekleri aşikârdı. Bu sebeple okulun aranmasından vazgeçilerek sadece tutukluların mahkemelerinin yapılmasına çalışılması, konsolosun geri gönderilmesi ve mümkün ise matbaa takımının hükûmete aldirılması sağlanmalıydı. Şimdilik aramanın bir tarafa bırakılarak zanlıların mahkemelerinin yürütülmesine çalışılmasının daha uygun olacağını söylüyordu (BOA, A. MKT. MHM, 733/10; OBE, c. 12, Belge No: 2). Kendisine verilen cevapta ise okulların aranması için sefaretlerle uzun süren yazışmalar sonucunda ancak şimdi izin alınabildiği bildiriliyordu. Bu sebeple aramanın konsolos ve gerekli idareciler hazır bulunduğu halde bir an evvel yapılması isteniyordu. Verilen cevapta, okulda bulunduğu ihbar edilen evraklar eğer az miktarda ise bunların arama sırasında yok edilmesinin mümkün olabileceği, ancak eğer evraklar çok miktarda ise bunların saklanamayacağı söyleniyordu. Okulda olduğu söylenen silahların meydana çıkarılması ise bu aramaya bağlıydı. Bu aramadan vazgeçildiği takdirde silahlar ile ilgili şüphelerin ortadan kaldırılamayacağı gibi elçiliklere karşı bu iddiaların doğru olmadığı itiraf edilmiş olacaktı. Üstelik yabancı okulların aranması konusunda elçiliklerle uzun süreden beri devam eden yazışmalar sonucu olumlu bir netice elde edilmişti. Şimdiye kadar bu okulların teftişinde ve aranmasında başarı elde edilememiş iken ilk defa olarak Amerikan elçiliği tarafından hükûmete izin verilmişti.

Bu sebeple okulun aranması sırasında zararlı evrak ve silah zuhur etmese bile bu şekilde emsal teşkil edeceği ve hükûmetin gelecekte bu emsalden istifade edebilmesi için okulun hemen aranması isteniyordu (BOA, A. MKT. MHM, 733/10). Sonunda bildiri asma olaylarının ardından 3 ay geçtikten sonra Merzifon Anadolu Koleji sessizce arandı, ancak hiçbir şey bulunamadı (Işıksal, 1974a: 51). Okulun aranması sırasında ihbar edilenlerden hiçbirine rastlanmamış sadece skolastil denilen matbaanın okulda olduğu tespit edilmişti (BOA, Y. PRK. UM, 26/79; Y. EE. 871, s. 368). Fakat bununla ilgili bir işlem yapılamamıştı. Bu durum Osmanlı topraklarında ruhsatsız olarak açılan, üstelik hükûmet aleyhine faaliyetler içinde bulunduğu dair deliller bulunan bir okulda arama yapmak için hükûmetin ne kadar büyük bir sıkıntı içine düşürüldüğünü göstermesi bakımından dikkate değer bir olaydır. Osmanlı Hükûmeti bundan önceki yıllarda olduğu gibi bundan sonraki yıllarda da benzer olaylar karşısında aynı zorluklarla karşılaşmaya devam etti².

Merzifon Anadolu Koleji'nin Osmanlı hükûmet yetkilileri ve konsolosluk görevlileri nezaretinde aranma işlemi bu şekilde sonuçlandıktan sonra, Merzifon'da bulunan Newberry'ye, Anadolu Koleji öğretmenlerinden Tomayan ve Kayayan'ın tutuklanması ve faaliyetleri hakkında ele geçirilen deliller ile ilgili olarak Merzifon'da bulunan Amasya mutasarrıfı ve savcı tarafından bilgi verildi. Kendisine verilen tafsilatlı bilgiler üzerine Newberry bu iki öğretmenin suçlu olduklarına kanaat getirerek okuldan kayıtlarının silinmesini istedi³. Merzifon'da yakılan kolej binası ile ilgili olarak da mektep marangozunun Amerikan konsolosu tarafından hükûmete gönderilmediği, ifadesinin alınması gerektiği söylenince konuyu koleje getirmemek için Newberry iyi niyet göstermeye yanaşmamıştı. Üstelik “*sizi şiddetle protesto ederim*” gibi sözlerle

² 1890 yılı Haziran ayında Erzurum'da Ermeni Kilisesi'nin aranmasından dolayı çıkan Ermeni olayları sebebiyle, hükûmet bundan sonra silah imal ve depo edildiğinden şüphelendiği kilise ve okullarda arama yapmaktan adeta çekinir bir hale gelmişti. 1894 yılında Yozgat'ta bir kilisenin aranması gerektiğinde de aynı sorunla karşılaşıldı. Mabeyn Başkâtibi Süreyya Paşa, hükûmet içinde hükûmet olamayacağı ve içinde silah, barut gibi yasak eşyaların saklandığı yerlerin istisnasız olarak hükûmet tarafından aranabilmesinin devletin usul ve nizamı gereği olduğunu İstanbul Ermeni Patrikliğine bildiriyordu (BOA, Y. MTV, 88/219).

³ Newberry'nin istediği bir başka husus ise Zaptiye Mülazımı İbrahim Ağa'nın Merzifon'dan başka bir yere tayin edilmesi idi (BOA, A. MKT. MHM, 733/28). Sait Paşa 23 Nisan'da İngiltere'deki büyükelçi Rüstem Paşa'ya Tomayan'ın ihtilalci afişlerin yazarlarından biri olduğunu, bu hususu destekleyen delillerin ele geçirildiğini ve bölgeye araştırma yapmak için gelen Newberry'nin Merzifon'daki Anadolu Koleji idarecilerine bu kişinin adının okul kayıtlarından silinmesini tavsiye ettiğini bildiriyordu (Şimşir, 1993: Belge No: 241, s. 254).

tehditlerde bulunmuştu. Araştırmasını tamamladığını, hazırladığı raporu İstanbul'a gönderdiğini ve buna karşılık teşekkürnamesini aldığını söyleyerek yangın meselesinden haberdar olduğunu hükûmetin gerekeni yapacağını belirterek konuyu kapatmıştı. Harry Newberry 4 Nisan'da Merzifon'dan ayrıldı (BOA, Y. PRK. UM, 26/79; Y. EE. 871, s. 368).

Ancak Newberry tam İstanbul'a dönmek için yola çıkmışken 5 Nisan tarihinde gönderdiği bir telgrafında yaptığı araştırmalar sırasında iki dinamit humbarası elde etmiş olduğunu, birini İstanbul'a diğerini ise Amasya mutasarrıflığına göndereceğini bildiriyordu. Bu ve buna benzer diğerlerinin bir Ermeni evinde imal edildiğini söyleyen Newberry bu suretle bir ihtilal komitesinin mevcut olduğunun anlaşıldığını belirtiyordu. Bu patlayıcı maddenin incelenerek elde edilen bilgilerin gerekli yerlere bildirilmesi ve Merzifon'da patlayıcı madde imal eden Ermenilerin araştırılması, usulüne uygun olarak evlerinin aranması ve başka humbaralar varsa bulunup adli makamlara teslim edilmesi Amasya mutasarrıflığına tebliğ edilmişti. Newberry tarafından bulunan humbaranın İstanbul'a getirildiğinde tophaneye teslim ettirilmesi isteniyordu (BOA, Y. A. HUS, 272/90; OBE, c. 12, Belge No: 33).

Bu haber Osmanlı Hükûmetini hemen harekete geçirdi. Newberry ele geçirdiği humbarayı mahalli memurlara teslim etmesi gerekirken kendisini alıp bizzat İstanbul'a getirmek istemesi hükûmetin dikkatini çekti. Onun bu tavrı Newberry'nin bulduğu humbara sayısının ikiden fazla olabileceği kuşkusunu akla getiriyordu. Bunun üzerine Cemal Bey'den humbaraların nasıl bulunduğu hakkında bilgi istendi. Cemal Bey'in verdiği malumata göre 3 Nisan tarihinde Merzifon'daki araştırmalarını tamamlayan Newberry, Havza yoluyla döneceği sırada Amasya yolunun daha uygun olacağını haber alarak gece vakti Amasya'ya varmıştı. Amasya'ya gelişlerinden haberdar olan Amasya'daki Almanya fahri konsolosu Krug ziyaretlerine gelmiş ve kendilerini akşam yemeğine davet etmişti. Newberry kendisiyle orada görüşmek isteyen kişiler olduğunu, Cemal Bey'le birlikte bulunmalarının uygun olmayacağını söyleyerek kendisi erken gitmişti. Daha sonra Cemal Bey Tahrirat Müdürü ile birlikte Krug'un evine vardığında Newberry kendisine iki humbara bulunduğunu söyledi. Newberry, Krug'un yazıhanesine geçerek Cemal Bey'i de yanına çağırmış, iki humbara bulunduğunu, bunlardan birini İstanbul'a, diğerini de Amasya mutasarrıfına vereceğini, bu ve benzeri birçok

patlayıcının Merzifon'da bir Ermeninin evinde imal olduğunu öğrendiğini anlattı. Cemal Bey bu kadar bilgiyi nasıl öğrendiğini ve bu humbaraları nasıl ve nerede bulunduğunu sorunca Newberry, Krug'un evine geldiğinde yazıhanedeki kutuyu fark ettiğini ve ev sahibinin bir ara odadan ayrılmasından istifade ederek kutuyu aldığını anlatmıştı. Bunun üzerine Cemal Bey kutuyu nasıl dışarı çıkaracağını sorması üzerine kendisinin de buna çare aradığını ifade etti. Bir müddet sonra Newberry odada serili bulunan keçi postunu çok beğendiğini söylemiş ve ev sahibinin kendisine bu postu hediye etmesi üzerine kutuyu postun arasına koyarak humbaraları evden çıkarmayı başarmıştı. Cemal Bey'e göre Krug bu humbaraları Amasya'dan Merzifon'a gittiği sırada Merzifon'dan alarak Samsun'a götürmüş ve oradan da Amasya'ya getirmişti, humbaraların ikiden fazla olmadığını düşünüyordu (BOA, Y. A. HUS, 272/115; Y. PRK. UM., 26/76).

Newberry'nin Merzifon'da bulamayıp Amasya'da ele geçirdiği bu patlayıcılar Osmanlı yetkililerini de şaşırtmıştı. Bir yandan Merzifon'da araştırma yapılmasının devam etmesi diğer yandan da Alman konsolosunun bunları nereden bulunduğunun araştırılması isteniyordu (BOA, Y. MTV, 76/114). Alman konsolosunun görüştüğü kimler varsa bunların araştırılması, gerekirse evlerinin aranması istenmiş, fakat yapılan bütün incelemelere rağmen başka humbara ya da zararlı evrak bulunamamıştı (BOA, Y. EE. 871, s. 368). Bu arada Newberry'nin Amasya mutasarrıfına teslim ettiği humbara incelenmiş tuncıtan yapılmış portakal büyüklüğünde ve üzerinde yirmi kadar kapsül olduğu ve bunun Merzifon'da bulunan dökümcüler tarafından yapılmış olmasının mümkün olduğu anlaşılmıştı (BOA, Y. PRK. UM, 26/79). Newberry 9 Nisan sabahı İstanbul'a gelerek bulduğu humbaralardan birini getirip Sadaret'e teslim etti (BOA, A. MKT. MHM, 733/34). Ancak bu humbaranın içinin dolu olup olmadığı bilinmediğinden dolayı patlayıcı maddenin bir memur gönderilerek aldırılması ve incelenmek üzere tophaneye gönderilmesi istendi. Humbara incelendiğinde içinin boş olduğu, fakat içine dinamit veya patlayıcı herhangi bir madde konulmak suretiyle ateşlendiği takdirde patlayacağı anlaşılmıştı. Humbara ile ilgili yapılan araştırma bununla da sınırlı kalmıyordu. Bu humbara tophaneye incelenmek üzere getirilen ve bilinen humbaralara benzemiyordu. Bu yeni bir humbaraydı. Dolayısıyla Newberry'in

bulduğu bu patlayıcı maddenin yalnız bundan ibaret olmadığı düşünülüyor ve bir an önce konuyla ilgili araştırma yapılması isteniyordu (BOA, Y. PRK. ASK, 89/66).

Ankara Valisi Abidin Paşa, patlayıcı maddeler ve dinamitler ile ilgili olarak başlatılan tahkikatlar neticesinde Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Ermeniler arasında bağımsızlık fikrinin yerleşmiş olduğu, Londra, Marsilya, Tiflis, Atina ve İsviçre'de bulunan Ermenilerin gönderdikleri gazeteler ve yayınlar ile bu fikirlerin Anadolu'da da yayıldığına anlaşıldığını bildiriyordu. Ona göre, bu fikirlerin Anadolu'da yayılmasını kolaylaştıran bir diğer sebep ise Amerikan ve İngiliz misyonerleri tarafından kurulan okullar idi. Bu fikirlerin sadece Ermenilerin yoğunlukta olduğu yerlerde değil diğer bölgelerde de yaygınlaştığını söylüyordu. Bunlardan biri de Merzifon'du. Burası Ermeniler tarafından ihtilal merkezi olarak şekillendirilmiş, teşkilatın karar merkezi, uygulama ve haberleşme merkezi haline getirilmişti. Abidin Paşa, Amerika Sefareti Başkâtibi Newberry'nin bulunduğu humbaraların da bu şekilde yurtdışından getirilmiş olabileceğini düşünüyordu. Bu yüzden iskele ve hudut başlarında yolcuların dikkatle aranması gerektiği hususu daha da önem kazanıyordu (BOA, Y. MTV, 76/115).

Sivas vilayetinin birçok kazasıyla Ankara vilayeti dâhilinde Kayseri, Yozgat ve Çorum'da bildirilerin dağıtılmasıyla ortaya çıkan ihtilal cemiyetinin ele geçen bazı evrakından, bir bombanın, bir mecidiye çeyreğine ısmarlanabildiği, silah ve benzeri ihtiyaçlarını dışarıdan getirmekte oldukları anlaşılmıştı. Silahların gaz teneke ve sandıklar içinde götürüldüğü ve bunları depolayan Ermenilerin takma sakal, bıyık takarak ve cübbe giyerek kendilerine Müslüman görüntüsü verdikleri bazı Ermenilerin ifadelerinden anlaşılmıştı. Bu sahte kıyafetlerle silah ve yanıcı madde getirenlerin, içlerinde Ermenilerin de bulunduğu gümrük memurları ve kolcuların kontrollerinden sıyrılabilmeleri bir türlü önlenememişti. Mersin, İskenderun, Antalya, İzmir, Trabzon, Giresun, Samsun, İnebolu ve İzmit gibi kıyı şehirleri ile Erzurum, Van, Batum ve Tiflis cihetleri boyunca karadan ulaşılabilecek bütün yollarda durumları şüpheli bulunan şahıs ve yolcuların iyice aranması isteniyordu (OBE, c. 12, Belge No: 34). Osmanlı Hükûmeti hızla silahlanmaya başlayan Ermeniler konusunda daha ciddi ve sıkı önlemler alması gerektiğini anlamıştı.

2.1.4. Newberry'nin Araştırma Gezisi Sonunda Hazırladığı Rapor

Amerikan Sefaret Başkâtibi Harry R. Newberry Merzifon'da yaptığı inceleme ve araştırmalarının sonucu bir rapor haline getirdi. Raporun bir suretini Osmanlı Hükûmeti'ne, bir suretini ise Amerikan Büyükelçisi Thompson'a sundu. Newberry, Trabzon ve Sivas vilayetlerinde yaşayan Ermenilerin Osmanlı memurlarından bazılarının şiddetli muamelelerine maruz kaldıklarına dair bir süreden beri bazı rivayetlerin dolaştığını bildiriyordu. Bu rivayetlerin Avrupa gazetelerinde de yayılmış olduğunu söylüyordu (BOA, HR. SYS, 2790/4; HR. SYS, 2825/16). Zira tam da bu dönemde İngiliz ve Amerikan gazeteleri Türklerin Hristiyan Ermenilere zulüm ettiği şeklindeki haberlerle doluydu.

Bu haberlerde, Türklerin Hristiyan kızları kaçırarak onları haremlerine yerleştirdikleri, eğer akrabaları kızlarını geri almak isterlerse kızın Müslüman olduğu söylenip işe karışmalarının engellendiği, Hristiyanlarla sürekli alay edildiği ve büyük zulümlere maruz bırakıldığı yazılıydı. Ermeniler bu muamelelere itiraz ederlerse uydurma bir suçla tutuklandıkları ve daima suçlu buldukları iddia ediliyordu (*The Rolla New Era*, 15 April 1893: 2; OBE, c. 12, Belge No: 48). Özellikle Amerika'ya göç etmiş olan Ermeniler tarafından yazılan yazılar dikkat çekiyordu. Bu türden bir haberde, “*Anadolu'da meydana gelen Ermeni olayları ve Türk Hükûmeti'nin yapılan yazışmalara müdahale etmesi Amerikan halkının bu yabancı ülkedeki olaylara dikkatini çekmiştir*” denildikten sonra “becerikli ve bilgili” Hamparitzoon Garabedian ile yapılan röportaja yer verilmişti. “*Bu ülkede yaşayan insanların Türkler tarafından Ermenilerin sürekli maruz tutuldukları zulüm ve sıkıntılar hakkında hiçbir fikirleri yok. Bu özgür ve aydınlık ülkeye ara sıra bazı huzursuzlukların yankıları ulaşır*” diyen Garabedian, misyonerler gelinceye kadar Ermenilerin Hristiyan olduklarının bilinmediğini söylüyordu. Hâlbuki Ermenilerin İsa'nın havarilerinden sonra Hristiyanlığı devlet dini olarak benimseyen ilk topluluk olduğunu anlatıyordu. Ermeni tarihinden bahsettikten sonra sultanın kendilerine dinî özgürlük tanıdığını, fakat kendilerini aşağılanmalara, kötü muamelelere ve zulümlere karşı korumadığını iddia ediyordu. Müslümanlar Türk ordusunda görev yaparken Ermenilere ne bu husus sorulur ne de askerlik vazifesi yapmalarına izin verilirdi. Ateşli silahların her çeşidini taşımaları ise yasaktı. Bu acizliklerine bir ceza olarak ise yüksek vergiler ödemek

zorundaydılar (*The Washington Post*, 23 Nisan 1893: 9). Osmanlı ülkesinde meydana gelen olayların Ermeniler tarafından nasıl propaganda malzemesi olarak kullanıldığını gösteren daha pek çok gazete haberi örnek olarak verilebilir.

İşte tam da bu dönemde Anadolu'ya bir inceleme gezisi düzenleyen Amerikan Sefaret Başkâtibi Harry R. Newberry'nin raporu büyük önem taşıyordu. Newberry ise raporunda gazetelerde yer alan haberlerin tam tersini söylüyordu. Samsun'dan itibaren Merzifon'a kadar gittiği yerleri ve izlenimlerini aktardığı raporunda, görüştüğü Ermenilerin Osmanlı idaresinden memnun olduklarını belirtiyor ve dinî vazifelerini özgürce yaptıklarını ifade ediyordu. Raporunda, 15 gün kaldığı Merzifon şehrinde halkın hayatından oldukça memnun bulunduğunu, burasının evvelce bir ihtilal komitesi merkezi, aynı zamanda da meydana gelen olayların merkezi olduğunu yazan Newberry, aslında karışıklıkların asıl sebebinin Ermeniler olduğunu bildiriyordu. Raporunda Ermenilerin dinamit ve humbara gibi patlayıcı maddeler de imal ettiklerini yazıyordu. Newberry yaptığı araştırmalar sırasında iki tane humbarayı da ele geçirmeyi başarmıştı.

5/6 Ocak 1893 gecesini meydana gelen bildiri asma olayı ile ilgili olarak ise Osmanlı Devleti'nin iki Ermeni casusu vasıtasıyla olaylardan ve komitenin faaliyetlerinden haberdar olduğunu belirtiyordu. Merzifon ve çevresinde dağıtılan bildirilerin birer kopyasını da raporuna eklediğini söylüyordu⁴. Newberry raporunda bu iki kişinin kendi mezheptişleri tarafından nasıl katledildiklerini de açıklıyordu. Ermenilerle yaptığı görüşme sırasında bu iki kişiden hiç bahsedilmemiş ve bunların Osmanlı Devleti tarafından öldürüldüklerine dair söz dahi söylenmemiş olduğunu ifade ediyordu. Meydana gelen bu bildiri asma olayı üzerine yaklaşık 700 kişinin tutuklandığını yazan Newberry, daha sonra 500-600 kişinin tahliye edildiğini bildiriyordu. Tutuklanan kişiler arasında Merzifon Amerikan Koleji hocalarından iki kişinin de bulunmasının Amerika'nın menfaatine üzüntü verici olduğunu yazıyordu. Bunlar aleyhinde Osmanlı Hükûmeti tarafından bulunan deliller kendisine sunulduğunda kolejin yöneticilerinden Riggs'i ciddi bir araştırmaya davet ettiğini söyleyen Newberry, kendisine sunulan bu delillerin oldukça yeterli olduğunu ve

⁴ İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Clare Ford hükûmetine olaylar ile ilgili bilgileri aktarırken, Newberry sayesinde dağıtılan bildirileri elde ettiğini söylüyor ve kendisine müteşekkik olduğunu bildiriyordu (Şimşir, 1989: Belge No: 128, s. 185).

Tomayan ile Kayayan'ın hakkında Osmanlı mahkemeleri tarafından beraat ya da suçlu oluklarına dair karar verilinceye kadar isimlerinin okul kayıtlarından silinmesini tavsiye ediyordu. Newberry, Merzifon'da meydana gelen olayların Hristiyanların hükûmete karşı bir komiteye mensup oldukları şüphesinden dolayı tutuklanmalarından ibaret olduğunu söylüyordu. Gerek komiteye, gerekse bunların niyet ve planlarına dair aldığı malumata göre bu kişilerin tutuklanmalarının haklı olduğunu ifade ediyordu.

Merzifon Ermenilerinin kolej binasının yakılmasından dolayı Jandarma Kumandanı Hüsrev Paşa ve Merzifon Kaymakamı, Mal Müdürü ile Belediye Reisi Halil Efendi ve Zabıta Müdürü İbrahim Gökman Efendi'yi suçladıklarını bildiren Newberry, İbrahim Efendi ile Halil Efendi'nin azledildiğini belirtiyordu. Newberry, bu kişilerin Hristiyanların menfaati aleyhine çalıştıklarını ve vilayette bulunmalarının halkın emniyet ve asayişine karşı daimi bir tehdit olduğunu iddia ediyordu. Amasya mutasarrıfı ile savcıcıyı da bunların arasına dahil eden Newberry bu adamların tehlikeli olduğunu savunuyordu (Şimşir, 1989: Belge No: 134, s. 195-196; BOA, Y. A. HUS, 273/9).

Osmanlı Hükûmeti Newberry'nin raporu üzerine harekete geçti. Özellikle de suçlanan Osmanlı idarecileri hakkında tahkikat başlatıldı. Bunlardan Merzifon'da bulunan Zaptiye Mülazımı İbrahim Ağa'nın hemen merkeze gönderilmesi hususu Amasya mutasarrıflığından istendi. Ancak İbrahim Ağa hakkında şimdiye kadar hiçbir şikâyet duyulmamıştı. Suçlanma sebebi sorulduğunda ise herhangi bir açıklama yapmayan Newberry kızarak, İbrahim Ağa'nın fena bir adam olduğunu yaptığı araştırmalar sonucunda anladığı cevabını vermişti (BOA, Y. EE. 871, s. 368). Onun bu tavrı kolej yangını ile ilgili bir sorumlu bulma çabasından kaynaklanıyor olmalıdır.

Newberry'in çelişkili tavrı daha sonra da devam etti. Kolej binasında çıkan yangın ile ilgili olarak bazı Osmanlı idarecilerin suçlamaktan çekinmediği gibi hem Tomayan'ın suçlu olduğuna dair kuvvetli deliller bulunduğunu söylüyor, hem de kurtarılması için yapılan çalışmalara destek veriyordu. 9 Mayıs tarihinde Washington'a gönderdiği bir mektupta özellikle İngilizlerin tutuklu bulunan kolej öğretmeni Tomayan'ı kurtarmak için yaptıkları çabalara değinmişti. Merzifon'a yaptığı seyahat sırasında Türk idareciler tarafından bulunan delillerin kendisine sunulduğunu, Tomayan'ın anarşist hareketler

içinde yer aldığına dair ciddi suçlamalar olduğunu belirtmişti. Ancak buna rağmen Newberry, sadrazam ile yaptığı görüşmede genel affın Tomayan'ı da kapsayıp kapsamayacağını soruyordu. Misyonerlerin kendisine tavır aldığını belirten Newberry, Tomayan'ın Merzifon'daki Amerikalıların itibarına zarar verdiğini ve koleji de bu işe bulaştırdığını söylüyordu. Kolejin veznedarı ile yaptığı görüşme sırasında Tomayan'ın suçlu olduğunun kesinleştiğini ve bu anarşist hareketlerde aktif şekilde suç ortaklığı yaptığını ifade etmişti (USA, NA: M46, reel 54, No:86).

Newberry'nin araştırma gezisi sonucunda hazırladığı raporu, onun özellikle İngiliz ve Amerikan kamuoyunu memnun etme çabalarını da göstermekteydi. Amerikalıların yegane isteği kolej yangınına sebep olan suçluların bulunması ve zararlarının karşılanması idi. Newberry tarafından hazırlanan rapor neticesinde Amerikan Hükûmeti kolej yangınının Osmanlı idarecilerinin ihmali sonucu gerçekleştiğine kanaat getirmişti. Amerika'nın İstanbul büyükelçisi Thompson'un istekleri gecikmedi. Yanan binaların bedeli olarak Osmanlı Hükûmeti'nin 500 lira tazminat ödemesi, yanan kızlar koleji inşaatına yeniden başlanması ve Osmanlı Hükûmeti tarafından bu okulların tanınması isteniyordu (USA, NA: M46, reel 54, No:82). Diğer taraftan Amerikan gazeteleri Merzifon olayları ve kolej yangını ile ilgili Newberry'nin hazırladığı raporu hakkındaki gelişmeleri aktarıyorlardı (*The New York Times*, 18 April 1893: 2). Gazete haberleri yine Newberry'nin raporunun aksine Hristiyanlara zulüm yapıldığı şeklindeydi (*Colorado Transcript*, 26 April 1893: 2). Zira artık Amerikalıların tazminat talepleri karşılanmıştı.

Newberry'nin araştırma gezisi İngiliz basında da yer buldu. *The Times* gazetesi Newberry'nin Ermenilerin durumu ile ilgili olarak yaptığı araştırmasını tamamlayıp geri döndüğünü haber veriyordu. Araştırma sonucunda Newberry'nin bir Ermeni meselesi olmadığına ve Türklerin Hristiyanlara karşı ayaklanmadığına ikna olduğu yazılıydı. Anlatılan zulümler ve kötülükler oldukça abartılıydı. Türk otoriteleri son derece iyi ve nazik muamele ediyorlardı. Fanatik Müslümanlara dair anlatılan hikâyeler veya Hristiyanlara yapılan zulümler asılsızdı. Bu hikâyeler huzursuzluk çıkarmak isteyenler tahrikçiler tarafından kasıtlı olarak yayılıyordu. Bu tahrikçiler kendi suç ortakları tarafından verilen deliller sayesinde keşfedildi ("*The Times*, 17 April 1893: 5). İngilizler Newberry tarafından yapılan araştırma sonucunda, Tomayan

ve arkadaşlarının suçlu olduklarına dair tartışılmaz deliller bulunduğu, Hristiyan halka zulüm yapıldığı iddialarının birer hikayeden ibaret olduğunu görmüşlerdi. Ancak bütün bunlara rağmen kolej öğretmenlerinin masum olduğu inancını İngilizlerin zihninden silmek kolay değildi.

2.2. İngiltere'nin Olaylara Müdahalesi

“*Ermenilere hizmet, medeniyete hizmettir* (Hacobian, 1917)” diyen William Ewart Gladstone⁵’un 1892 Ağustos’unda dördüncü ve son kez olarak başbakan seçilmesi, İngiltere’nin dış politikasında değişikliklere sebep oldu⁶. Bu değişim, Ermenileri ve onların İngiliz dostlarının heyecanlarını daha da artırıyordu. Avustralya gazetesi Pester Lloyd, “*Şu anda, Ermeni meselesine derin bir sempati besleyen bir hükümet İngiltere’de iktidara geldi. Bundan dolayı Ermeniler lehine Türkiye’ye daha kuvvetli ve daha etkili baskılar gerçekleşmesi beklenebilir*” diye yazıyordu (Şimşir, 1993: Belge No: 193, s. 205-206). İngiliz-Ermeni Cemiyeti’nin⁷ üç aktif üyesi yeni kabineye girdi. Bunlardan biri de cemiyetin kurucusu James Bryce idi.

⁵ William Ewart Gladstone, tüccar bir ailenin çocuğu olarak 29 Aralık 1809 yılında Liverpool’da doğdu. Ailesinin her iki tarafı da İskoç asıllı idi. Eton Koleji’ni bitirdikten sonra Oxford Üniversitesi’nde okudu. 1832 yılında parlamentoya giren Gladstone, siyasi hayatına muhafazakârların yanında yer alarak başladı. 1841-1843 yılları arasında Ticaret Bakanı Yardımcısı ve ardından da 1843-1845 yılları arasında da Ticaret Bakanı oldu. 1845-1846 yıllarında ise Sömürge Bakanıydı. Bir süre sonra muhafazakârlıktan ayrılarak Liberal Partiye katıldı. 1852 yılından başlayarak 1866 yılına kadar uzun bir süre boyunca Maliye Bakanlığı yaptı. 1868-1874, 1880-1885, 1886 ve 1892-1894 yıllarında başbakanlık yapan Gladstone 1894 yılında bu görevinden istifa etti. Başbakanlıktan istifa ettikten sonra dört yıl daha yaşayan Gladstone 19 Mayıs 1898 yılında öldü (Biagini, 1998: 196).

⁶ Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa bu konu ile ilgili endişelerini bildiriyordu. Rüstem Paşa, 29 Haziran’daki raporunda Londra Ermeni Komitesi’nin Salisbury’e 1892’de sunmuş oldukları raporla bağlantılı olarak, Dışişleri Bakanı Philip Currie’nin kendisine; “Eğer Ermeniler Anadolu’nun ortasında muhtariyet idaresine sahip ve yarı müstakil bir hükümet kurmalarına İngiltere hükümeti tarafından yardım edileceğini sanıyorlarsa büyük bir hata işlemektedirler” demişti. Onun bu düşüncelerine katıldığını belirten Rüstem Paşa, Londra komitesinin delice emellerinin Lord Salisbury kabinesi tarafından asla desteklenmeyeceği inancındaydı. Fakat Rüstem Paşa, Gladstone’un yeniden iktidara gelmesi ile durumun değişeceğini söylüyordu. Özellikle Bryce yeniden Dışişleri müsteşarlığına tayin edilirse onun Ermeniler ile yakınlığının sıkıntılara sebep olacağını bildiriyordu. (Şimşir, 1989: Belge No: 177, s. 191-192; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri*, 2004: Belge No: 14, s. 25).

⁷ James Bryce ile Ermeni işlerini kendine uğraş edinen parlamento üyelerinden bazıları tarafından 1891 yılında kurulan bu dernek, Berlin Muahedesi’nin 61. maddesinin uygulanmasını sağlamak maksadını taşıyordu. Bryce, Anadolu Ermenilerinin durumu hakkında İngiltere halkına doğru bilgi vermek ve anlaşma hükümlerine uygun olarak gerekçekçe Osmanlı Devleti’ne tebligatta bulunulmasına yol göstermek üzere “İngiliz Ermeni Derneği” ismiyle yeni bir komite kurduklarını ve *Hayasdan* isimli Ermeni gazetesinin bu yeni komitenin kontrol ve gözetimi altında bulunmasına karar verdiklerini açıklıyordu. Abdülhak Hamit 14 Mayıs 1891 tarihinde Londra’dan cemiyetin kuruluşu ile ilgili bu bilgileri veriyordu (BOA, Y. PRK. EŞA, 13/50). Cemiyetin kuruluş tarihi ile ilgili farklı tarihler

İngiltere'deki Ermeniler bu durumdan çok memnundular. H. Vambery 12 Ocak 1893'te Pester Lloyd'da Ermenilerin bu memnuniyetlerini anlatıyordu. *“Londra’da yaşayan mutsuz Ermeniler, daha ne isterler? Koruyucu bir hükûmetin altında Londra’daki İngiliz-Ermeni Cemiyeti nerdeyse özel bir Gladstonlular yolu meydana getirdi. Bryce, Channing, Leveson-Gover, Jasper Moore, Schwann, Stevenson, Sumners, Profesör Freeman Tozer, vd. Liberallerin güçlenmeye başlaması Ermeni vatansızların umutlarının kabarmasına yol açtı. Cemiyetin gizli ya da açık destekçileri hemen o dakikada kendilerine verilen sözlerin gerçekleştirileceğine inanıyorlardı. Lübnan modeline göre Ermenistan’ın idari özerkliği veya eğer bu imkânsız ise Ermeni ve Kürtlerin yaşadığı vilayetlere Hristiyan bir yöneticinin atanmasını istiyorlardı. Başlangıç için bunlar çok değildi, fakat bunun gerçekleşmesi uzun bir süreç alacaktı (Şimşir, 1993: Belge No: 193, s. 207).”*

İngiltere’de meydana gelen bu değişiklikler Osmanlı Devleti tarafından da yakından takip ediliyordu. Özellikle Gladstone’un seçimi kazanması ile birlikte İngiltere’deki Ermeni cemiyetlerinin faaliyetlerini hızlandırdıkları biliniyordu. Tersane-i Amire mühendislerinden bir miralay bu gelişmeleri yakından takip etmiş ve Ermeni cemiyetlerinin kiliselerde düzenledikleri dinî toplantılar ve verdikleri nutuklarla İngiliz halkını bir Ermenistan devleti kurulması için teşvik ettiklerini görmüştü. *“Şimdi Gladstone’un seçimi kazanması bunlara büsbütün meydan veriyor, hatta İngiltere Dışişleri Müsteşarı Bryce adeta Ermenilere başkanlık ediyor”* diyordu. Londra’da Ermenistan devleti kurulmasına çalışan bu kişilerin faaliyetlerini teskin etmek için Kırım savaşı sırasında Osmanlı Devleti’ne fedakârlıkları bulunan İngiliz aristokratları ve donanma kuvvetlerinden birtakım ileri gelenlere nişanlar verilmek suretiyle İngiliz kamuoyunda olumlu bir etki oluşturulmasını teklif ediyordu (BOA, Y. PRK. ASK, 85/88). Bu teklifin nasıl değerlendirildiği bilinmemekle birlikte Ermenilerin yürüttükleri propaganda faaliyetlerinde oldukça mesafe kat ettikleri görülmüştü.

Dikkat çekici bir başka yazı ise Babiâli’ye Sadri ismiyle gönderilmişti. İngiltere başbakanı Gladstone, Ermenilerin lehinde bazı siyasi teşebbüslere başlayacağına dair Londra’dan İngiltere sefirine bir telgraf göndermişti. Bu telgrafta ayrıca Ermeniler ile

verilmektedir. İngiliz yazar C. F. Dixon-Johston, *The Armenians* isimli kitabında cemiyetin kuruluş yılını 1890 olarak vermektedir (Dixon-Johnson, 1916: 23)

Osmanlı Devleti'nde bulunan diğer azınlıkların gördüğü muameleler hakkında bilgi isteniyordu. İngiltere sefiri ile konsolosların yaptığı araştırmalar ve İngiliz gazeteleri muhabirlerinin Anadolu'dan verdikleri haberler sürekli olarak Ermenilerin lehinde ve Osmanlı Devleti'nin aleyhinde idi. Bununla beraber Avrupa basınında Osmanlı Devleti'nin hukukunu müdafaa ve muhafaza maksadıyla hiçbir şey yazılmıyordu. Yazıda bu durumdan birinci derecede mesul kişiler olarak Osmanlı Devleti'nin büyük devletlerde görevli elçileri gösteriliyor ve yaptıkları şiddetle eleştiriliyordu. Osmanlı sefirlerinden Londra Sefiri Rüstem Paşa'nın ihtiyarlığı ve hastalığından dolayı iktidarsız olduğu, Paris Sefiri Esat Paşa'nın ise sefaret işlerini Misak Efendi adında bir Ermeninin eline bırakmış, her şeyden gafil bulunduğunu yazıyordu. Roma Sefiri Mahmut Nedim Bey'in yürüttüğü elçilik işlerinin perişan bir halde olduğu, Petersburg Sefiri Hüsnü Paşa'nın ise Rusya'nın bu işlerle ilgisi olmadığını düşündüğü anlatılıyordu. Belgrat'ta Feridun Bey adeta mecnun ve hasta bir halde olduğundan sürekli Sırbistan'da kalmayarak orada burada dolaşiyor diye eleştiriliyordu (BOA, Y. PRK. BŞK, 30/106). Dışişlerinin bu durumda olması ise Osmanlı Devleti'ne büyük zararlar veriyordu.

Bir başka dikkat çekici nokta ise isim belirtilmeksizin Fransız sefaretinden bildiriliyordu. İngilizlerin Ermeni meselesini parmaklarına dolamak niyetinde oldukları, Ermenileri himaye etmeye kalkıştıkları beyan ediliyordu. İngilizler, tıpkı Balkanlarda olduğu gibi Anadolu'da da birtakım karışıklıklar çıkararak bu bahane ile Ermenileri himaye edecek ve bu suretle emellerini gerçekleştirme fırsatı bulacaklardı. Fransız sefiri bu sebeple Osmanlı Devleti'nin kendisine yeni dost ve müttefikler bulmasını tavsiye ediyordu (BOA, Y. PRK. EŞA, 16/80). İşte İngiltere Hükûmeti'nde meydana gelen bu değişiklik, başta bölgedeki denge politikalarına daha sonra da İngiliz kamuoyunun Osmanlı Devleti'ne ve Ermenilere olan bakış açısına tesir etmişti. Bu durum İngiltere'nin Anadolu'da meydana gelen Ermeni olaylarına yakın ilgi ve müdahalesini beraberinde getiriyordu.

2.2.1. Karabet Tomayan'ın Tutuklanmasının İngiltere'deki Yansımaları

Karabet Tomayan'ın tutuklanmasının İngiltere'deki akisleri büyük oldu ve Hristiyan Ermenilerin kurtarılması için bir propaganda kampanyası başlatıldı. İngiliz

Parlamentosu üyelerinden 160 kişi tarafından Padişah'a bir rica mektubu gönderildi. Tomayan ve Kayayan ile Merzifon Mektebi öğrencilerinden bazılarının mahkûm olduklarını üzüntüyle öğrendiklerini, mahkûmların durumlarını hoşgörü ile değerlendirerek haklarında merhametle davranılmasını ve affedilmelerini rica ediyorlardı (BOA, HR. SYS, 2825/81). İngiliz gazetelerinin önemli bir bölümü Osmanlı Hükûmeti ve Türkler aleyhine yazılar yayınlıyordu.

İngiltere'deki önemli Hristiyan cemaatler ve dinî cemiyetler, Hristiyan Ermenilerin kurtarılması için çalışmalar başlattılar. Yürütülen bu kampanya için çalışan en önemli teşkilatlardan birisi de Londra'daki İngiliz Ermeni Cemiyeti idi. Merzifon ve çevresinde meydana gelen olaylar Londra'daki bu cemiyet tarafından Osmanlı memurlarının Hristiyan halka zulüm ettiği şeklinde duyuruldu (*The Times*, 25 February 1893: 5; *The Times*, 27 February 1893: 6; Şimşir, 1993: Belge No: 204/3, s. 218). 27 Şubat 1893 tarihli Daily News gazetesinin haberine göre, cemiyet reisi Francis Stevenson tutuklu bulunan iki Ermeni öğretmenin ve diğerlerinin siyasi sebeplerden dolayı tutuklandıklarına dair İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Rosebery'ye⁸ bilgi vermiş ve böylece olaylar İngiltere Hükûmeti'nin dikkatini çekmişti (BOA, Y. A. HUS, 271/74, HR. SYS, 2781/3, lef. 10). Osmanlı Hükûmeti İngiliz basınında olayların bu şekilde taraflı olarak aktarılması üzerine Merzifon ve çevresinde meydana gelen olayların gerçek yüzünü göstermek için 8 Mart 1893 tarihli Morning Advertiser gazetesinde bir yazı yayınlattı. Bu yazıda; Türkiye dışında bulunan bir avuç Ermeni ihtilalcinin teşkil ettiği, İngiliz ve Amerikalı hayırseverler tarafından desteklenen bir ihtilal cemiyetinin, Merzifon'u Sultan'a karşı hareketlerinin merkezi haline getirdikleri belirtiliyordu. Hazırlanan talimatlar ile birlikte Anadolu'ya bazı ajanlar yolladıkları, bu ajanların, şehrin duvarlarında gizlice bazı kışkırtıcı bildiriler asarak işe başladıkları ve Osmanlı Hükûmeti'ne karşı kalabalıkları harekete geçmeye davet ettikleri anlatılıyordu. Ancak bu hareketin hemen fark edildiği ve durdurulduğu bildiriliyordu. Sonuçta doğal olarak bir adli soruşturmanın başlatıldığı söyleniyordu. Merkezin Merzifon olduğu, asilerin bu kötü bildirimlerin her yere dağıtılmasını sağlayarak ve

⁸ Archibald Philip Primrose, Lord Rosebery 7 Mayıs 1847'de Londra'da doğdu. Eton Koleji'ni bitirdikten sonra Oxford Üniversitesi'nde okudu. 1868 yılında büyükbabasının ölümü ile 5. Rosebery Kontu unvanını aldı. 1878 yılında Hannah de Rothschild ile evlendi. 1881-1883 yılları arasında İçişlere Müsteşarı, 1886 yılında ve 1892-1894 yılları arasında Dışişleri Bakanı, 1894-1895 yılları arasında ise Başbakan oldu. 21 Mayıs 1929 yılında öldü (Walker, 1998: 222),

kargaşa yaratmaları için sakin Ermenileri cesaretlendirerek Kayseri, Yozgat, Çorum, Gümüşhacıköy, Aziziye ve diğer bazı yerlerde de komployu yaymayı denedikleri delillerle gösteriliyordu. Bu bildirilere gelince, bunların bir Ermeni gazetesi olan Hınçak'ın temmuz sayısında yayımlanmış olduğu bildirilerin çoğaltılmasından başka hiçbir şey olmadığı vurgulanıyordu (Şimşir, 1993: Belge No: 206, s. 219-220; OBE, c. 11, Belge No: 155).

Olaylarla ilgili olarak kolej öğretmenleri Tomayan ile Kayayan'ın tutuklanması, İngiltere'de büyük bir heyecan uyandırdı. 17 Mart 1893'te bildiri asma olayı ve Tomayan'ın tutuklanması ile ilgili olarak Avam Kamarası'nda iki soru soruldu. Soruları soran kişi aynı zamanda İngiliz-Ermeni Cemiyeti başkanı Stevenson idi. Stevenson, Dışişleri Müsteşarına Kayseri'de Müslüman bir grubun üç Ermeni kilisesini yaktıkları⁹, 510 Ermeninin burada hapiste bulunduğu, Yozgat'ta ise hapishanelerin dolu olduğu ve 65 ileri gelen Ermeninin de şehir yakınlarındaki askerî kışlada tutuklu bulunduğu dair bir telgraf aldığını söyledi. Hristiyan tüccarlara gelen mallar yolda Müslümanlar tarafından yağmalandığı için ticaretin durma noktasına geldiğini iddia ediyordu. Osmanlı Hükûmeti'nin Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi gereğince bu durumun devam etmesine izin verip vermeyeceği ve antlaşma maddelerinde yer alan güvenliği temin etme hususunu yerine getirip getiremeyeceğini soruyordu. Dışişleri Müsteşarı Edward Grey, üç Ermeni kilisesinin yakıldığına dair doğrulayıcı bir bilgi bulunmadığını söyledi. Fakat bildiri asma olayından dolayı bazı kişilerin tutuklandığını duyduklarını bildirdi. Sadrazamın, Ankara valisinin olayları araştırmak üzere derhal Kayseri'ye gideceğini İngiltere büyükelçisine söylediğini belirtti (*The Times*, 18 March 1893: 8, BOA, Y. A. HUS, 272/7, HR. SYS, 2825/10).

Stevenson'un diğer sorusu ise Merzifon'daki Osmanlı idarecilerinin Protestan misyoneri Tomayan'ın tutuklanması ile ilgili herhangi bir bilgileri olup olmadığı ve serbest bırakılması için bir teşebbüsleri bulunup bulunmadığı idi. Edward Grey, Tomayan'ın Osmanlı Devleti vatandaşı olduğunu ve Merzifon'daki Amerikan Koleji'nde öğretmenlik yaptığını, şu an ise tutuklu bulunduğunu belirtti. Kolejin

⁹ Kayseri'de üç Ermeni kilisesinin yakıldığına dair haberler ilk kez Daily News gazetesinin 10 Mart 1893 tarihli nüshasında yer almıştı (BOA, HR. SYS, 2825/5). Bu haberi Berlin'de Gazete de loa Croix ve Roma'daki diğer gazetelerde yer alan haberler takip etti. Aynı haberi Italie gazetesi de yayınladı (BOA, HR. SYS, 2825/6, HR. SYS, 2825/7, HR. SYS, 2825/9).

yanması ile ilgisi olup olmadığının ise henüz bilinmediğini, fakat okulun yanmasında ve bildirilerin dağıtılmasında rolü bulunduğuna inanıldığını söyledi. Sultanın büyük bir soruşturma başlattığını bildirdi (*The Times*, 18 March 1893: 8; Şimşir, 1993: Belge No: 211, s. 224).

Bu gelişmeler üzerine Osmanlı Dışişleri Bakanı Sait Paşa, 18 Mart'ta Londra, Paris, Brüksel, Berlin, Viyana, Petersburg, Roma, Bükreş, Atina, Madrid ve Washington temsilciliklerine bir tamim göndererek, üç Ermeni kilisesinin yakıldığı, 500 kişinin tutuklandığı ve hatta bazı kişilerin asıldıklarına dair dış basında çıkan haberlerin tekzip edilmesini istedi. Merzifon, Kayseri ve Yozgat'ta meydana gelen olayların ise bildiri asma olayından ibaret olduğu, tutuklananların ise bu olaylarla ilgili olarak tutuklandığı, zaten bunların da birçoğunun suçlarını itiraf ettiklerini bildiriyordu (BOA, HR. SYS, 2825/15, OBE, c. 12, Belge No: 8; Şimşir, 1993: Belge No: 212, s. 225). Sait Paşa aynı zamanda Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'ya 22 Mart'ta gönderdiği talimatta, Anadolu'da meydana gelen bu olayların dış basında maksatlı bir biçimde çarpıtılarak ve abartılarak aktarıldığını, hâlbuki eziyet çekenlerin Hristiyanlar değil Müslümanlar olduğunu vurguluyordu. Bu durumun uygun bir şekilde basına intikalinin sağlanmasını istiyordu (OBE, c. 12, Belge No: 14).

28 Mart'ta Sait Paşa, Rüstem Paşa'ya Kayseri'de meydana gelen olayların ne şekilde gerçekleştiğini anlatıyordu. Kayseri'de ayaklanma olduğuna dair çıkan haberlerin tek gerçek yanının, bir ay evvel geçisini süren bir çocuğun elinden iki kolej öğrencisinin keçiyi alması, bunun üzerine Müslümanların müdahale ederek keçiyi sahibine iade etmeleri, Amerikan konsolos muavininin tüfikle olaya müdahale edip, Müslümanları okula kapatması üzerine yerel makamların araya girmesi ile olayın çözümlendiği şeklinde idi (OBE, c. 12, Belge No: 21). Yapılan bu açıklama Standard gazetesinde yayımlattırıldı¹⁰.

Sait Paşa, 8 Nisan'da Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'ya gönderdiği talimatta, Anadolu'da Merzifon, Çorum, Yozgat ve Kayseri'de bazı Ermenilerin hükûmet aleyhinde bildiriler astıklarını, bazılarının da Avrupa kamuoyunu aleyhimize çevirmek gayesiyle Kayseri'de üç kilisenin yakıldığı yalanını uydurduklarını söylüyordu.

¹⁰ Haber Londra'daki Standard gazetesinde "The Reported Riots in Asia Minor" başlığı ile yayımlanmıştı (Şimşir, 1993: Belge No: 216, s. 230).

Olaylara karıştığı tespit edilenlerin mahkemelerinin Ankara'da açık bir şekilde yapılacağı, suçsuzlukları tespit edilenlerin ise derhal serbest bırakılacakları belirtiliyordu (OBE, c. 12, Belge No: 38; Şimşir, 1993: Belge No: 225, s. 244). Konu ile ilgili olarak Rosebery'ye de bilgi verilmesi istendi (BOA, Y. A. HUS, 273/16).

Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa, olaylarla ilgili bilgileri İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Rosebery'ye aktararak meydana gelen gelişmelerin yanlış yorumlanmasına ve Osmanlı Devleti'ne karşı propaganda aracı olarak kullanılmasının önüne geçmeye çalışıyordu. Rosebery ise Rüstem Paşa'nın verdiği bilgileri Avam Kamarası'nda kullanacağını belirttiikten sonra, ileri sürülen bu gibi suallerin genellikle bazı radikal milletvekilleri ile cemiyete mensup Ermeniler tarafından ortaya atıldığını, hükûmeti sorguya çekmek için bu soruların fırsat olarak kullanıldığını söyledi. Bu gibi durumlarda hükûmetin olayları araştırmak için devlet ricalinden bir memur veyahut birkaç kişiden oluşan bir komisyon gönderdiği, araştırma sonucunda bir rapor hazırlayacakları şeklinde cevaplar verilmesini tavsiye etti. Böylece hükûmetin mesele ile meşgul olduğu gösterilebilirdi. İngiltere Dışişleri Bakanlığı da konu ile ilgili tahkikat yapıldığını söyleyerek parlamentoda sorulacak olan birtakım soruların önünü alabilirdi. Rosebery olayların üzerinden bir süre geçtikten sonra ise sordukları soruları zamanla unutacaklarını söyleyerek tavsiyelerde bulunmuştu (BOA, Y. A. HUS, 273/2, HR. SYS, 2825/17. HR. SYS, 18, OBE, c. 12, Belge No: 25; Şimşir, 1993: Belge No: 232, s. 248).

Osmanlı yetkililerinin almaya çalıştığı bütün bu önlemlere rağmen Avrupa basınında ve özellikle İngiliz basınından alıntılar yapan Amerikan basınında Anadolu'da meydana gelen olaylar ya abartılarak anlatılıyor, ya da gerçek olmayan haberler yazılıyordu. Osmanlı dışişleri ise bu haberleri yayınladığı başka haberler ile yalanlıyordu¹¹. Ancak alınan bu önlemlerin yeterli olmadığı zaman içinde anlaşılacaktı.

¹¹ Merzifon ve çevresinde meydana gelen olaylar ile ilgili olarak Avrupa gazetelerinde çıkan haberleri tekzip etmek amacıyla Petersburg'da Almanca olarak yayınlanan Petersburg Zeitung gazetesinde de bir yalanlama haberi yayınlanmıştı. Bu haber, Rusya'nın olaylara neden karışmadığı sorusunu akla getiriyordu. Cevabı ise Viyana'da çıkan Press gazetesinin haberinde yer alıyordu. Londra ve Paris Ermeni cemiyetleri tarafından olayların abartılarak İngiliz ve Fransız gazetelerinde mübalağalı bir şekilde neşredildiği anlatılıyordu. Ancak Ermeni ileri gelenlerinin Rus diplomatik memurlarını tahrik maksadıyla yaptıkları teşebbüsler semeresiz kalmıştı. İstanbul'daki Rus Sefareti, Rusya'nın bu mesele

2.2.2. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Francis Clare Ford'un Faaliyetleri

Amerikan Sefaret Başkâtibi Harry R. Newberry'nin Merzifon ve çevresinde meydana gelen olayları incelemek üzere bölgeye gitmesi üzerine İngiltere'nin İstanbul'daki büyükelçisi Francis Clare Ford da harekete geçti. Büyükelçi 23 Mart 1893'te bir yandan sefaret tercümanlarından birini İngiliz parlamentosu adına Ermeni patriğine göndererek Ermenilere haksızlık edilip edilmediğini soruyordu¹². Diğer taraftan ise İngiltere Dışişleri Bakanı Rosebery'ye bölge hakkında bilgi sahibi bir kişinin araştırma yapması için gönderilmesini teklif ediyordu. Araştırma yapması istenen bu kişi Sefaret Ateşemiliteri Miralay Herbert Colorel Chermside idi ve bulduğu sonuçları tıpkı Newberry gibi rapor haline getirmesi isteniyordu (Şimşir, 1989: Belge No: 115, s. 157).

Teklifin İngiltere tarafından kabul görmesi üzerine Büyükelçi Clare Ford, 26 Mart günü Dışişleri Bakanı Sait Paşa'yı ziyaret edip, Ermeni olaylarından dolayı İngiltere parlamentosunda birtakım sorular sorulduğunu, bu sorulara cevap verebilmek için bir rapor hazırlaması gerektiği söyleyerek konuyu açtı. Sefaret Ateşemiliteri Colorel Chermside'in Ankara'ya gönderileceğinden bahsederek kendisine gerekli izinlerin verilmesini istedi. Chermside'in elde edeceği bilgilerin Londra'da birçok güçlüğü bertaraf edeceği ümidinde olduğunu ifade etti (BOA, Y. A. HUS, 272/40; OBE, c. 12, Belge No: 47; Kirakossian, 2003: 176-177). Sait Paşa, İngiliz gazetelerinde verilen demeçlerin tamamen abartma ve doğruluktan uzak olduğu cevabını verdi. Ermeni tutukluların sayısının belirtilen kadar olmadığını söyledi. Büyükelçi, son zamanlarda meydana gelen olayları doğru bir şekilde rapor etmek istediğini, üstü kapalı noktalar hakkında bilgi toplamak üzere sefaret ataşemiliterini bölgeye göndermek istiyordu.

ile meşgul olmayacağını ve Ermeniler tarafından ortaya çıkarılan bu heyecanın yatıştırılmasına çalışmanın Ermeni ileri gelenlerinin vazifesi olduğunu, fakat gerekirse Rusya'nın Anadolu'da ıslahat icrasını talep edeceğini beyan etti. Habere göre Rusya'nın amacı bu barış siyasetini bir iki sene daha sürdürmekti. Rusya bu genel barışa şimdilik zarar gelmesini istemediği gibi, bir Ermenistan hükûmetinin kurulmasını da arzu etmemekteydi. Bu yüzden Rus sefaretî Ermenilere verdiği cevapta, şimdilik Rusya'nın Babıâli ile dostane münasebetlerini devam ettirmek istediğini ve Rusya diplomatları Ermeni meselesini mevzubahis ederler ise Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın menfaatine rağmen İngiltere'nin yanında yer alacağını beyan ediyordu (BOA, Y. A. HUS, 273/45).

¹² Durumu haber veren zaptiye nazırı Nazım, zaten Ermeni fesatçılarının dayanak noktasının İngiltere olduğunu ve Anadolu'nun pek çok yerinde İngiliz konsoloslarının Ermenileri devamlı teşvik ettiklerini bildiriyordu. Durum böyle iken İngiltere büyükelçisinin, patriğin yanına resmen tercüman göndererek parlamento adına bilgi istemesi, hukuk ve nezakete aykırıydı. İngiliz büyükelçisinin parlamento adına Osmanlı vatandaşı olan bir patriği sorgulamaya hakkı yoktu (BOA, Y. PRK. ZB, 11/25).

Colorel Chermside'in bölge hakkında bilgi sahibi olduğunu, Türkçeyi çok iyi derecede bilen seçkin bir kişi olduğunu anlattı. Olaylar hakkında adil ve güvenilir bir kaynaktan bilgi almanın Türk Hükûmeti için de yarar sağlayacağını ifade etti. Sait Paşa elçinin teklifini kabul etti fakat bunun için öncelikle Sadrazam ile görüşmesi ve ondan izin alması gerektiğini, bir iki gün içinde kendisine cevap verebileceğini söyledi (Şimşir, 1989: Belge No: 116, s. 157-160).

Büyükelçi Ford bu gelişmeleri hemen İngiltere'ye aktardı. 10 Nisan tarihli gizli ibareli raporunda genel af ilan edildiğinden bahsediyor ve Chermside'in inceleme yapmak üzere bölgeye gönderilme teklifinin arzu edilen neticeyi doğurduğunu ancak olumlu bir sonuç elde edilinceye kadar Chermside'in yolculuğunu ertelenmesini öneriyordu (Kirakossian, 2003: 178). Fakat Anadolu'da herhangi bir karışıklık çıkma ihtimaline karşı kendisinin elçilikte bulundurulmasını teklif ediyordu. İstanbul'da bulunan Konsolos Graves'in Erzurum'a gitmesi için izin istiyordu. Graves bu sayede Ankara, Yozgat, Kayseri, Sivas, Harput ve belki de Diyarbakır'ı ziyaret edebilir, hazırlayacağı raporla Ermeni hareketlerine dair güvenilir bilgiler verebilirdi (Şimşir, 1989: Belge No: 124, s. 180-181; Walker, 1990: 135). Bundan sonra İngiltere büyükelçiliği, Ankara Konsolosu Tom Newton (BOA, Y. PRK. EŞA, 17/38) ile Erzurum Konsolosu R. W. Graves sayesinde gelişmeleri takip edecekti.

Osmanlı Hükûmeti de Ermenilerle ilgili olarak ortaya çıkan bu gelişmelerden, konunun Avrupa basınına tarafı ve abartılı bir şekilde ve Ermenilerin lehine olarak aktarılmasından rahatsız olacak ki, 3 Nisan tarihinde, Merzifon ve çevresinde meydana gelen olaylarla ilgili olarak bir memorandum hazırladı. Hazırlanan açıklama başta İngiltere'nin İstanbul'daki büyükelçisi Clare Ford olmak üzere tüm elçiliklere gönderildi. Yazıda önce Merzifon ve çevresinde meydana gelen olaylar ve gelişmeler anlatılıyordu: *"Bir süreden beri bazı maceracıların Osmanlı Hükûmeti hakkında iftira, yalan ve uydurma haberler yayınladıkları ya da bildiriler dağıttıkları, bu suretle sadık Ermenileri aldatmaya, onlarla Müslümanlar arasına nifak tohumları saçmaya çalıştıkları görülmektedir. Sivas İstinaf Mahkemesi savcısının tahkikatına göre, bu isyan hareketi Merzifon'da tezgâhlanmıştır. Sanıkların itirafları sonucu pankartların ve mektupların nasıl ve kimler tarafından hazırlandığı, nasıl ve kimler vasıtasıyla dağıtıldığı, nerelere asıldığı ayrıntılarıyla ortaya çıkmıştır. Mektupların başında*

Hınçak mührü bulunuyordu. Merzifon'daki cemiyetin başında Merzifon Anadolu Koleji öğretmenlerinden Tomayan ve Kayayan vardı. Pankartların kolejde bulunan matbaada basıldığı anlaşılmıştı. Ayrıca Herrick'in mahalli idareye çektiği telgraf, öğretmenlerin yazdıkları tahrir ve okul programlarında yer alan ifadelerle pankartlardaki ifadeler arasında da benzerlikler göze çarpıyordu.”

Daha sonra yatılı kızlar okulunda meydana gelen yangın olayı hakkında açıklamalar yapılıyordu. *“Kolejde çevrilen dolapların duyulduğunun farkına varan okul idaresinin kanıtları yok etmek amacıyla bu binayı yaktığı anlaşılmaktadır. Zira yapılan soruşturmada şahitler yangın sırasında binanın her tarafından alevler yükseldiğini ifade etmişlerdir. Eğer dışarıdan bir kişi tarafından yangın çıkarılmış olsaydı, ateş binanın bir köşesinden başlayıp yavaş yavaş bütün binayı saracaktı. Bundan başka etraf karla kaplı idi. Dışarıdan bir kişi gelmiş olsaydı kar üzerinde ayak izlerinin görülmesi gerekirdi, böyle bir iz mevcut değildir. Buna mukabil okuldan binaya giden içerden bir yol vardır ve burada ayak izleri mevcuttur. Herkesin inancına göre bu bina ancak okuldakiler tarafından yakılabilir (BOA, Y. A. HUS, 272/81; OBE, c. 12, Belge No: 27).”* Ancak bu memorandum da istenilen etkiyi oluşturmadı. Özellikle İngiltere’de hükûmetin içine kadar yayılmış olan İngiliz-Ermeni Cemiyeti ve bu cemiyet tarafından gazetelere verilen haberler hala Osmanlı Devleti aleyhine ve Ermenilerin lehine idi.

2.2.3. Lucy Tomayan’ın İngiltere’deki Faaliyetleri

İngiltere’de Ermeniler lehine oluşan bu ortama en büyük katkıyı sağlayan İngiliz-Ermeni Cemiyeti önce İngiltere’nin önemli gazetelerinden birinde Anadolu’daki Hristiyan Ermenilere zulüm yapıldığı ile ilgili olarak bir haber yayınlıyordu. Ertesi gün yine aynı cemiyete mensup milletvekilleri tarafından konu ile ilgili Avam Kamarası’nda sorular sorularak Ermeni meselesi parlamentonun gündemine sokuluyordu. Osmanlı Devleti’nin Hristiyan Ermenilere zulüm yaptığı iddia ediliyor, tutuklu bulunan Ermenilerin durumu abartılarak anlatılıyordu. İngiliz kamuoyunu Ermeniler lehine etkileyen bir diğer kişi de tutuklu bulunan öğretmenlerden Karabet Tomayan’ın eşi Lucy Tomayan idi. Aslında Osmanlı vatandaşı olan Karabet Tomayan’ın Avrupa ve İngiltere’de bu kadar çok tanınmasının sebebi eşi Lucy

olmuştu. Lucy, tutuklanmasından başlayarak bütün duruşma sürecinde ve hakkında alınan karar sonrasında Karabet'in suçsuz yere tutuklandığını iddia ederek her türlü yola başvurmuş ve serbest bırakılmasını temin etmek için büyük bir kampanya başlatmıştı.

Tomayan'ın İsviçreli olan eşi Lucy güya Merzifon'da kurulması düşünülen bir hastane için yardım toplamak amacıyla Avrupa'ya gitmişti. Fransa ve İngiltere'yi dolaşan Lucy Tomayan'ın gittiği yerlerden eşi Karabet'e şifreli mektuplar göndererek haberleşmeyi sürdürmesi, İngiltere ve İsviçre'de bazı cemiyetlerde nutuklar vermesi üzerine Osmanlı Devleti tarafından hakkında gizli bir soruşturma başlatılmasına karar verildi (BOA, HR. SYS, 2819/27; OBE, c. 11, Belge No: 157; Adams, 1906: 54).

Bu sırada İngiltere'nin Bristol şehrinde bulunan Lucy, eşi Karabet'e Fransuvi sahte ismiyle mektuplar yazıyordu. Posta ile Merzifon'a gönderilen bu mektuplarda hastane inşası için yardım toplarken gerek İsviçre'de gerekse İngiltere'de başarılı olduğunu bildiriyordu. Ailesinin ise kendisini bir yandan alkışlamaktan geri durmadığını ancak doğrusu böyle büyük işleri anlamaya muktedir olmadıklarını söylüyordu. Şimdiye kadar 2.900 İngiliz lirası topladığını anlatan Lucy, eşinden hastane hakkında bilgi istiyordu. Son mektuplarında neden bu konuda bilgi vermediğini soruyor, merakta olduğunu bildiriyordu. Lucy Tomayan ayrıca eşinden Nasturiler ve Marunîler hakkında da bilgi istiyordu. Kendisine Ermenilerin bir mezhebi olup olmadığı konusunda sorular sorulduğunu anlatıyordu. *“Nasturiler ve Marunîlere dair bir şey yazabilir misiniz? Bana Nasturilerle Ermenilerin mezhebinin aynı olup olmadığını soruyorlar. İngiltere'de Aberdeen piskoposuyla görüştim. Kadim Ermeni Kilisesi'ni övdü. Bir miting tertibinden bahsettiğimde her şeyden önce amacımızın bu Kadim Kilise ile aynı olup olmadığını bilmek istediğini belirtti. Kadim Kilise'de de çalıştığımızı, amacımızın Protestanlık olmadığını ve hepsinin iyiliği için geldiğimi söyledim”* diyordu (BOA, Y. PRK. DH, 5/83, lef. 4). İngilizlerin Nasturiler ve Marunîler hakkında bilgi istemesi İngiltere'nin menfaatleri icabı bölgede Ermenilerin dışında kullanılabilecek yeni azınlıkları tespit etmek istemesinden kaynaklanıyor olabilir. Ancak Lucy Tomayan'ın mektubunda dikkat çekici bir diğer nokta ise Ermenilerin menfaatleri icabı hem Protestan hem de Gregoryen kilisesi mensuplarına yakın görünmek istemeleridir.

Söz konusu mektupta, Lucy'nin İngiltere ve İsviçre'de bazı cemiyetlerde konuşmalar yaptığı, yanında binlerce yazılı evrak bulunduğu halde seyahat etmekte olduğu ve eşi Tomayan'dan 86 numaraya kadar mektup aldığı da yazılıydı (BOA, Y. EE. 871, s. 374). Lucy'nin mektubunda yazılı olan adres Bayan Wethered, Ferneliff Syndalls Park, Clevedon, Bristol idi.

Bunun üzerine Lucy Tomayan'ın durumunun araştırılması için öncelikle Bristol şehrinde bir istihbarat memuru görevlendirildi. Araştırmanın Bristol'de yapılması oldukça zor oldu, çünkü şehrin en saygın kişilerinin yerleşik olduğu mahallelerin birinde oturduğundan bu kişilerden bilgi alınamamıştı. Bristol'de Lucy Tomayan'ın izini bulmak mümkün olmamıştı. Bundan dolayı araştırma için görevli memurun uzun bir süre burada kalması gerekti. Memurdan bir süre haber alınamadı (BOA, Y. EE, 155/4). İstihbarat memuru daha sonra topladığı bilgileri İstanbul'a bildirecekti. Buna göre, Bayan Tomayan'ın Merzifon'da bir hastane yapılması için bazı girişimlere ön ayak olduğu ve Albay Morton adlı birinin veznedar olarak hizmetinde bulunduğu ortaya çıkmıştı. Ayrıca Bayan Tomayan'ın daima özel evlerde yaptığı konferanslardaki konuşmalarında Anadolu'da Merzifon şehrinde bir hastane inşasının gerekli olduğunu ve Müslümanların bölgedeki Hristiyanlara zulmetmelerini dile getirdiğini de öğrenmişti. Londra'da kendisini dinlemek üzere toplanan adamlar kendisinin vaaz ve hitabetini çok beğenmemişlerdi. Buradaki kişiler çok da cömert olmadığı için pek az para toplayabilmişti. Ancak Bayan Tomayan, vilayetlerde ve İngiltere'nin kuzey taraflarında gerçekleştirilen toplantılarda daha çok para temin edebildi.

Bayan Tomayan'ın İngiltere'nin kuzey tarafına gittiğinin haber alınması üzerine takip edilerek Liverpool'da oturan Bayan Harrison isminde bir kadının evinde olduğu öğrenildi. Bayan Harrison oldukça zengin bir kadın olup Tomayan, onun evinde misafir sıfatı ile bulunuyordu. İngiltere'de bu şekilde seyahat ediyordu. Tek bir yerde kalmayıp şehirden şehre seyahat ediyor, gittiği yerlerde konferanslar tertip ediyordu. Kendisini takip etmekle görevlendirilen memur Liverpool'da Bayan Tomayan ile haberleşmenin yolunu buldu. Güya Tomayan'ın çalışmalarını takdir eden bir kadın olarak kendisine mektup göndermiş ve yaptığı çalışmalar hakkında bizzat kendisinden

bilgi istemişti. Bu suretle kendi el yazısıyla ondan bir mektup aldı¹³. Mektubun arkasında birçok kişinin isminin yazılı olduğunu, bu kişilerin Tomayan'ın kefilleri olarak hepsinin İngiliz Protestan rahipleri olduğunu bildiriyordu. The Christian adlı dinî gazetenin 22 Ekim 1891 tarihli sayısında Tomayan ile kocasının birer fotoğrafının yayınlandığını belirtiyordu. “*Merzifonlu Papaz ve Madam Tomayan*” başlıklı gazete yazısında Karabet Tomayan ile Lucy Tomayan'ın kısa hayat hikayelerine yer verilmişti (*The Christian*, 22 October 1891: 17-18). Madam Tomayan bu gazete nüshası ile birlikte toplantı yapmak için bazı kişilere gönderdiği davetiyeleri de ekte gönderdiğini söylüyordu. Tomayan'ın yaptığı konuşmalarda İngiliz Protestanlarının sevgi ve muhabbetini kazanmak için Müslümanların Hristiyanlara zulüm ettiği söylemekten çekinmediğini ifade ediyordu. Tomayan düzenlediği tüm konferansları daima bir hastane inşası için para toplanmasıyla sona erdiriyordu. Bir şehirdeki yardımların arkası kesilinceye kadar Bayan Lucy konferanslarına devam ediyor daha sonra, bir diğer şehre gidiyordu. Tavsiye mektupları sayesinde oranın hayırsever dindarlarından birinin evinde misafir oluyor ve yine konferanslar düzenleyerek iane toplamayı sürdürüyordu (Şimşir, 1993: Belge No: 210, s. 222-224).

Lucy Tomayan konferans vereceği ve yardım toplayacağı şehirleri genelde küçük yerleşim yerleri arasından seçmişti. Bunun sebebi de bu şehirlerde yaşayan insanların din ve mezheplerine olan bağlılıklarının büyük şehirlere kıyasla daha yoğun olması idi. Konferanslar sırasında halkın ilgisini çekmek ve daha fazla yardım toplamak amacıyla sahne gösterileri de düzenleniyordu. İnsanların ilgisini çekmek için Bayan Tomayan konferanslarda Anadolu'ya mahsus millî kıyafetler giymeye özen gösteriyor, para toplama vakti gelince de mızıkla ile bir çeşit Ermeni havası çalmaya başlıyordu. Hatta bu toplantıları, Anadolu'ya ait birtakım eşya satışıyla bitiriyordu.

¹³ Lucy Tomayan'ın yazdığı mektup kısaca şöyleydi: “Mektubunuzu sevinerek aldım. Size Christian isimli gazetenin bir nüshasını gönderiyorum. İçinde kocamla benim resimlerimiz var. Kocam Anadolu'daki Hristiyan fakirler tarafından mebus sıfatındadır. Benim politika ile işim yoktur. Bir kadının politikası iyilik etmektir. Tanrı kendi adına ekilen taneyi yetiştirip ağaç eder. Binaenaleyh bir hastane yapmak şöyle dursun bu fakir Hristiyanlar yüzünden doğu ve batı Hristiyanları arasında bir büyük bağ kurmaktır. İmza Lucy Tomayan. Ek; Gönderdiğim konferans davetiyelerinin yine tarafıma iadesini rica ederim. Zira bunlardan nezdimde yalnız birkaç tane kalmıştır. Faaliyetlerimi kendim tertip etmekten ziyade sahibi olan Bay Morgan'ın izniyle bunları Christian gazetesi yayınlamayı uygun görüyorum. Zannediyorum ki bu durumu memleketteki dostlarım da tercih ederler.” (BOA, Y. EE, 155/2, A. MKT. MHM, 733/35).

Bütün bu araştırmalar sonucunda kendisini izlemekle görevli memur Lucy Tomayan'ın karakteri hakkında bir karar veremediğini bildiriyordu. Elde edilen bilgilerden Bayan Tomayan'ın oldukça mutaassıp bir kadın mı ya da mutaassıplık perdesi altında dolandırıcı bir serseri mi olduğuna dair bir karar veremediğini söylüyordu. Ancak emin olduğu tek şey Bayan Tomayan'ın yaptığı konuşmalarda Osmanlı Devleti'ni Avrupa devletlerinin hükümet meclislerine şikâyet edip, Hristiyanları mazlum insanlar olarak göstermeye çalışmasıydı. Böylece Avrupa kamuoyunu Osmanlı Devleti'ne karşı tahrik etmeye çalıştığı kesindi (BOA, Y. PRK. TKM, 26/55; Y. MTV, 75/188, Y. EE, 155/15, OBE, c. 12, Belge No: 7).

Lucy Tomayan'ı araştırmakla görevli memur onun Daily Free Press gazetesi sahibine 30 Kasım 1892 tarihinde yazdığı bir yazıyı da ek olarak göndermişti. Bu yazıda Bayan Tomayan Ermeni milletinin bir zamanlar çok büyük bir millet olduğundan bahsederek, dünyada Hristiyanlığı kabul eden ilk topluluk olduğunu vurguluyordu. Batı ile münasebetlerinin çok eskilere dayandığını belirtiyordu. Ermeni milletinin karşılaştığı güçlüklerden bahsetmek istemediğini, zira bu güçlüklerin çok büyük olduğunu ve ileri gelen birçok kişinin ve gazetelerin bundan bahsettiklerini yazıyordu. Fakat bunların da yeterli olmaması dolayısıyla kendisinin de faaliyete başladığını söylüyordu.

“Bir Ermeninin eşi olduğum ve Ermenilerle birlikte yaşayıp felaketler içinde büyüdüğüm için tek düşüncem onlara nasıl yardım edebileceğim şeklindedir. Büyük bir kuvvetim ve politika ile işim yoktur. Kadın olduğumdan ıstırap içinde olanlara nezaket ile yardım etmek arzusundayım. Ermeniler o kadar sefildirler ki her konuda yardıma muhtaçtırlar. Ancak şimdilik onlara en lazım olan bir hastane tesisidir. En yakın hastane memleketimize 10-15 günlük mesafede olduğu için Ermeni hastalar yolda hayatlarını kaybediyorlar. İsviçre'den Anadolu'ya gittiğimde bana en çok tesir eden şey işte bu hal idi. Bunun üzerine bir hastane yapılması için yardım toplamak amacıyla eşim Tomayan ile Avrupa'ya gelmem hususunu kararlaştırdık. Bu hastane Hz. İsa efendimizin emriyle maddi ve manevi bir yardım, Avrupa Hristiyanlarıyla bir birlik bağı olacaktır.” Hastanenin inşası için yeterli miktarda para topladığını, şimdi ise idari masraflar için paraya ihtiyaçları olduğunu bildiriyordu (BOA, HR. SYS, 2825/8, A. MKT. MHM, 733/35).

Lucy Tomayan bu girişimlerinin ardından, mahkemenin toplanmasından hemen önce Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'yı ziyarete gitmiştir. Yanında Merzifon'da tesis etmek istediği hastanenin veznedarı Morton ile bir kadın olduğu halde Avam Kamarası azasından bazıları tarafından verilmiş birçok tavsiyenameler getirmişti. Bu ziyaretinin maksadı İstanbul'a gitmesi için izin verilmesi idi. Bayan Tomayan, hiçbir vakit politika ile meşgul olmadığını, yalnız hastane tesisi için yardım toplamak için çalıştığını ve Osmanlı Hükûmeti aleyhine hiçbir kötü düşüncesi bulunmadığını beyan etti. Bunun üzerine Rüstem Paşa, Osmanlı Hükûmeti'ne karşı düşmanca bir fikri bulunmadığına dair sözlerinin çok inandırıcı bulmadığını, zira verdiği konferanslarda Osmanlı memurlarının zulümler yaptığını iddia ettiğini söylediğinde Lucy bunun İngilizceyi iyi bilmemesinden kaynaklandığı cevabını vermişti. Rüstem Paşa, Tomayan'ın birtakım ihtilal hareketlerine giriştiği, bu yüzden de mahkeme edileceği, mahkeme tarafından ne şekilde bir karar verileceği şimdilik bilinmiyorsa da aleyhinde gayet vahim deliller mevcut olduğunu ve adaletin gereğinin yapılacağını söyledi. Eşinin hiçbir zaman ihtilal hareketlerine iştirak etmediğini, firarda bulunan Tomayan isimli bir başka kişi daha bulunduğunu, isim benzerliğinden dolayı bir yanlışlık yapıldığını, hükûmet ricalinden bazı kişiler ile görüşerek hem eşinin hem de kendisinin tavır ve hareketlerini izah için İstanbul'a gitmek arzusunda olduğunu bildirdi (BOA, HR. SYS, 2825/22). Bayan Tomayan konunun Osmanlı Dışişleri'ne iletilmesini istiyordu.

Ancak yapılan bu görüşme Lucy Tomayan'ı için yeterli olmadı. Siyasetle ve politika işleriyle meşgul olmadığını beyan etmesine rağmen, dindar ve muteber hanımlar vasıtasıyla Avam Kamarası üyeleriyle irtibat kurarak, hükûmete Ermeniler ile ilgili sorular sorulmasını sağlamaya çalıştı. Lucy Tomayan'ın görüştüğü kişilerin başında radikal parti üyelerinden Sir Richard Temple bulunuyordu. Temple, sadece hükûmeti bu konuda sıkıştırmakla kalmıyor, Ankara İngiliz konsolosuna telgraf çekerek Tomayan'ın suçsuz olduğunu kolej müdürü Herrick'in söylediğini bildiriyordu (OBE, c. 12, Belge No: 45). Bayan Tomayan'ın bu girişimleri sayesinde Avam Kamarası'nda Merzifon, Yozgat ve Kayseri hadiseleriyle ve Ankara mahkemesiyle ilgili olarak pek çok kez sorular sorulmuş, konu sürekli İngiliz dışişlerinin gündeminde tutulmaya çalışılmıştı.

2.2.4. Sir Richard Temple'in Tomayan'ı Kurtarma Girişimleri

Bundan sonra İngiliz Parlamentosu'nda bulunan bazı milletvekilleri Karabet Tomayan ve Ermeni suçluların serbest bırakılmalarını sağlamak için çalışmalara başladılar. Bu maksatla da Sultan II. Abdülhamit'in bir an önce yetkisini kullanması hususunda ısrar ediyorlardı. Bu konuda özellikle ısrar eden ise Richard Temple idi. Richard Temple, İngiliz Dışişleri Müsteşarı Edward Grey'e, Merzifon Koleji öğretmenlerinden Tomayan ile Kayayan'ın ihtilal hareketine katılmak suçuyla Türk otoriteleri tarafından tutuklanması mevzuuna önem verip vermediklerini soruyordu. Bu öğretmenlerin ihtilal hareketi ile bağlantıları olmadığını öğrendiğini çünkü ihtilaleci ve sosyalist düşünceleri ile tanınan ve kaçak olan aynı isimde bir başka kişinin bulunduğunu söylüyordu. Bayan Tomayan'ın sadece Türkler ve Hristiyanlar tarafından kullanılmak üzere inşa edilmek istenen hastane için yardım topladığını ve Londra, Mildmay Park'da Mildmay Konferans salonunda toplantılar düzenlediğini belirtiyordu. Temple, öğretmenlerin 28 Ocak'tan beri tutuklu olup olmadıklarını ve bu durumun Berlin Antlaşması'na aykırı olup olmadığını, İngiltere Hükûmeti'nin bu misyonerlerin serbest bırakılması için adım atıp atmayacağını soruyordu. Dışişleri Müsteşarı, bu konuya önem verdiklerini fakat hükûmetin konu ile ilgili olarak yeterli bilgiye sahip olmadığını söyledi. Ankara'daki konsolos vekilinin bu Ermeni tutukluların mahkemeleri hakkında rapor vermesi hususunda görevlendirildiği ve şu anda orada Berlin Antlaşması'nın ihlal edildiğini iddia edemeyecekleri cevabını verdi (*The Times*, 28 April 1893: 6; OBE, c. 12, Belge No: 74, Şimşir, 1993: Belge No: 249, s. 263). Temple'in çabaları bununla da sınırlı kalmıyordu. 30 Nisan tarihinde İngiltere Avam Kamarası'ndan Richard Temple ve diğer üyeler Dışişleri Bakanı Sait Paşa'ya bir telgraf çekerek, masum tutukluların affı için sultana içten dileklerinin sunulmasını rica ediyorlardı (BOA, Y. A. HUS, 273/111; OBE, c. 12, Belge No: 76).

Lucy Tomayan'ın ortaya attığı ve Richard Temple tarafından da desteklenen Karabet Tomayan'ın isim benzerliğinden dolayı yanlışlıkla tutuklandığı iddiaları üzerine Sait Paşa bir açıklama yaptı. Açıklamada Parlamento üyesi Richard Temple'in gönderdiği telgrafta Protestan papazı Tomayan'ın kaçan Harutyun Tomayan yerine yanlışlıkla tutuklandığı ileri sürülmekte ise de Karabet Tomayan'ın adaletin huzurunda kimlik tespitinin yapıldığı, yapılan tahkikatlar sonucunda da suçlu bulunduğu için kolej

idaresince kadrodan silindiği bildiriliyordu (OBE, c. 12, Belge No: 77). İstanbul'daki Amerika Birleşik Devletleri Sefareti tarafından gönderilen Newberry'in katılımıyla yerinde yapılan inceleme sonunda kolej yöneticisi Riggs durumlarının kuşkulu olması dolayısıyla tahkikatın sonuçlanmasına kadar Kayayan ile Tomayan'ın okul kadrosundan silinmesini önermişti (OBE, c. 12, Belge No: 80). Newberry, İngiltere Dışişleri Bakanı Lincoln tarafından kendisine çekilen telgrafa verdiği cevapta son şahidin de Tomayan aleyhine tanıklık ettiğini, bu kişinin masum olduğuna dair derin kuşkuları olduğunu, adil bir karar için bütün gayretiyle çalıştığını belirtiyordu (OBE, c. 12, Belge No: 81).

Fakat bu cevap da Temple ve arkadaşlarını tatmin etmemişti. Ankara'daki İngiliz konsolosuna telgraf çekerek Tomayan'ın masumluğunun kanıtlanmasını rica etmesini istiyordu. Tanıkların yalancı ve delillerin sahte olduğunu, Newberry'nin ise yanılmış olduğunu söylüyordu. Diver Piers'in avukat tayin edilmesini öneriyordu. Bayan Tomayan'ın Londra'da tanınmış, fevkalade bir insan olduğunu belirten Temple, *"hapisleri kurtarınız ve buna mecbur ediniz"* diyerek (BOA, Y. PRK. SRN, 3/81, OBE, c. 12, Belge No: 82) konsolosa baskı yapıyordu. Bunun üzerine Ankara'daki İngiliz konsolosu Erzurum Konsolosu ile birlikte hemen harekete geçmiş ve Ankara Valisi Abidin Paşa'yı ziyaret etmişlerdi. Karabet Tomayan'ın eşinin Almanya İmparatoru'nun papazı olan Hofmann'ın hemşiresi olduğu, İngiltere ricalinden ve Avrupa basını yazarlarından birçok kişiyi tanıdığını söyleyerek asıl suçlunun başka bir Tomayan olduğu iddialarını tekrarladılar (BOA, Y. A. HUS, 273/111). Ayrıca Tomayan'ın ne ile suçlandığı hakkında bilgi talep ettiler. Konsolosa gerekli izahatların yapılması ve tutuklu Ermenilerin mahkemelerinin kanunlara uygun olarak bir an önce başlatılması istendi (BOA, Y. A. HUS, 273/92).

Richard Temple, Newberry'nin yaptığı incelemeler sonucundaki tespitlerinde yanıldığını düşünmesine karşılık İstanbul Almanya Sefareti Baş tercümanı Tomayan'ın suçsuz olduğuna dair Berlin'den bir mektup alması üzerine Newberry'den konu ile ilgili bilgi istemişti. Bunun üzerine kendisine cevap veren Newberry, bölgede yaptığı tahkikat ve mahalli yöneticilerin kendisine sundukları kuvvetli deliller ile Tomayan'ın suçlu olduğu hususuna kanaat getirdiğini ve bu yüzden de okul ile olan münasebetlerinin tamamen kesilmesi ve kayıtlarının da

silinmesini tavsiye ettiğini beyan etti. Newberry, Merzifon'da bulunan cemiyetin faaliyetlerinin ise ortaya çıkarıldığını söylüyordu (BOA, Y. A. HUS, 272/128; OBE, c. 12, Belge No: 50).

Temple'in Tomayan'ı bu denli savunmasının sebebi Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'nın Dışişleri Nazırı Sait Paşa'ya gönderdiği yazıda ortaya çıkıyordu¹⁴. Rüstem Paşa, Tomayan'ın bir isim benzerliğinden tutuklanmış olması dolayısıyla bir hata yapıldığı yolunda iddialarda bulunan Avam Kamarası üyesi Richard Temple'a adaletin yanılmadığı ve isim hatasının yapılmadığını anlatmıştı. Bu durumun Merzifon Amerikan Koleji'ndeki görevinden uzaklaştırılması ile de sabit olduğunu söyledi. Richard ise buna verdiği cevapta çok güvendiği bir hanımın kendisine bu bilgiyi verdiğini söylüyordu (BOA, HR. SYS, 2825/29, OBE, c. 12, Belge No: 88). Richard Temple'in çok güvendiği bu hanım Tomayan'ın eşi¹⁵, Lucy idi. Rüstem Paşa ile yaptığı görüşme sırasında ilk bu iddiaları ortaya atan da Lucy Tomayan idi.

Lucy Tomayan da bu hususla ilgili olarak Dışişleri Bakanı Sait Paşa'ya bir mektup gönderdi. Bu mektubunda da aynı iddiaları yineleyen Lucy, kocasının isim benzerliğinden dolayı yanlışlıkla tutuklandığını, ne kocasının ne de kendisinin politikayla ilgisi olmadığını, davanın gecikmeksizin ve tam bir tarafsızlıkla yapılması inancında olduğunu yazıyordu (OBE, c. 12, Belge No: 99, Şimşir, 1993: Belge No: 266, s. 271-272). Sait Paşa bu mektuba cevap olarak Tomayan'ın ve diğer tutukluların mahkemelerinin en kısa zamanda ve tam bir tarafsızlıkla yapılacağını ve eğer

¹⁴ 29 Nisan 1893 tarihli yazıda Temple, Tomayan isimli rahibin Harutyun Tomayan isminde bir firari yerine tutuklandığını, Bayan Tomayan'ın mezhep ayırt etmeksizin herkese açık olacak bir hastane için çalışmakta olduğunu ve asla politika ile meşgul olmadığını bildiriyordu (BOA, HR. SYS, 2825/24).

¹⁵ Lucy Tomayan'ın İngiltere'deki faaliyetlerini yakından takip ediliyordu. Londra Sefareti İkinci Kâtibî Ali Ferruh Bey'in Londra'dan bildirdiğine göre, Bayan Tomayan güzel ve akıllı bir kadın olduğu için daha önce Osmanlı Hükûmeti'nin dostu olan Richard Temple'ı kendi yanına çekmişti. Temple, Bayan Tomayan'ı yemeğe davet ettiği gibi onu diğer parlamento üyeleri ile de tanıştıyordu. Lucy Tomayan'ın "kazandığım mebusların sayısı 30'u geçiyor" diyerek övündüğü bildiriliyordu. Ayrıca Richard Temple'ın daha önce de bir kadın meselesinden dolayı bazı sıkıntılarla karşılaştığı hatırlatılıyordu (BOA, Y. PRK. EŞA, 18/44). Londra Büyükelçisi daha sonra gönderdiği bir yazıda Ali Ferruh Bey'in henüz İngiliz ahlak ve adetlerini bilmediğini söyleyerek yanlışlık yaptığını bildiriyordu. Richard Temple'ın yaşlı bir adam olduğunu, Bayan Tomayan ile olan münasebetinin dinî taassubundan başka bir sebebe dayanmadığını söylüyordu. Lucy Tomayan'ı yemek yemek yahut çay içmek için meclise davet etmesinin, birlikte araba ile gezmelerinin İngilizlerin adetlerinden olduğunu belirtiyordu. Bayan Tomayan'ın Richard Temple ile gayr-i meşru bir ilişkiye girdiğini ispat edecek bir delil olmadığını anlatıyordu. Böyle bir iddia gerçek olsa bile bunu ispat edemedikten sonra büyük sıkıntılara yol açılabilirdi. Ayrıca Lucy Tomayan'ın sadece Temple ile görüşmediğini, birçok mebus ve gazetecinin peşinden koştuğunu söylüyordu (BOA, Y. PRK. EŞA, 18/55).

masumiyeti tespit edilirse Tomayan'ın hemen serbest bırakılacağını söylüyordu (OBE, c. 12, Belge No: 108, Şimşir, 1993: Belge No: 274, s. 280). Sait Paşa'nın bu cevabı tüm ilgili yerlere gönderildi (OBE, c. 12, Belge No: 95). Ve bu konuda kesinlikle bir hata yapılmadığı ve suç kanıtlarının gerçek olduğu yolunda gerek Richard Temple'a, gerekse Londra Büyükelçiliği'ne izahat verildi. Bu açıklama üzerine Temple durumun ciddiyetini anlayarak teşekkür etmiş, Tomayan'ın aklanmasını temenni ettiğini bildirmişti (OBE, c. 12, Belge No: 105).

Ancak bütün bu açıklamalara rağmen Richard Temple pek ikna olmamıştı. Temple şahitlerin yalancı, evrakların sahte olduğu iddiaların devam ettiriyordu. Bu maksatla diğer parlamento üyelerinin imzasıyla birlikte Londra'dan gönderilen bir telgrafta hazırlanan dilekçenin padişaha sunulmasını istiyorlardı. Kusur ve kabahati olmayan tutuklu Tomayan hakkında Padişah'ın şefkat ve merhametini diliyorlardı (BOA, HR. SYS, 2825/27, HR. SYS, 2825/37). Diğer taraftan Merzifon Mektebi müdürü olup hasta olduğu için Londra'da bulunan Amerika misyonerlerinden George Herrick, okul yönetimini Tomayan'ı kolejden çıkarttıkları haberinin doğru olmadığını söylüyordu (BOA, HR. SYS, 2825/28). O da 6 Mayıs tarihinde çektiği telgrafta “*arkadaşlarım ve ben Tomayan ile Kayayan'ın suçsuz olduğu kanaatindeyiz*” diyordu (BOA, Y. A. HUS, 273/111). Richard Temple ve Herrick'in girişimlerinin ardından bu kez de James Bryce Tomayan lehinde teşebbüslerde bulunmaya başlayacaktı (BOA, HR. SYS, 2825/33). Osmanlı Hükûmeti'nin ve büyükelçi Rüstem Paşa'nın hatta bölgeye bir araştırma gezisi için gitmiş olan Amerikan Sefareti Başkâtibi Harry R. Newberry'nin yaptığı açıklamalara aldırmayan Richard Temple, Herrick ve diğerleri, fikirlerini parlamento üyeleri ile birlikte gazetelerde yayınlatarak, kamuoyunun da bu iddialara destek vermesini temin etmeye çalışıyorlardı.

2.2.5. İngiliz Konsoloslarının Tomayan ile Görüşmeleri

Ermenilerin bölge mahkemesi olarak Ankara'da yargılanmaları için tutukluların sevki ve gerekli hazırlıklar bir yandan devam ediyordu. Ankara'da bulunan Ermenilerin evrakı buradaki adliye memurları tarafından hazırlanıp tamamlanmıştı. Fakat mahkemenin başlayabilmesi Sivas vilayetinden gelecek olan tutuklu ve bunlara ait evrakın Ankara'ya ulaşmasına bağlıydı (BOA, Y. MTV, 76/149). Bütün bu hazırlıklar

devam ederken başta İngiltere ve Amerika olmak üzere Avrupalı devletlerin dikkatleri mahkemeye ve tutuklu bulunan kolej öğretmenlerine çevrilmişti.

Özellikle yatılı kızlar okulunun yeni yapılmakta olan binasında çıkan yangın olayından sonra olaylara ilgi duymaya başlayan Amerika Birleşik Devletleri İstanbul'daki elçisi David Thompson vasıtasıyla Ermeni tutukluların Ankara'da yapılacak olan mahkemesini izlemeyi düşünüyordu (*Chicago Daily Tribune*, 17 April 1893: 5; *The New York Times*, 17 April 1893: 5; *The Washington Post*, 18 April 1893: 7; *Brooklyn Eagle*, 17 April 1893: 2). Ancak İngilizler, kolej öğretmenlerinin de içinde yer aldığı Ermeni tutukluların Ankara'da gerçekleştirilecek olan davalarına biraz daha fazla önem veriyorlardı. Özellikle Londra'da bulunan İngiliz-Ermeni Cemiyeti ve Ermeniler Ankara mahkemesinin İngiltere Hükûmeti tarafından yakından takip edilmesi hususunda yoğun baskılar yapıyorlardı.

Konuyu meclise taşıyan cemiyet başkanı ve aynı zamanda Parlamento üyesi olan Stevenson, Ankara'da gerçekleştirilecek olan mahkemeyi İngiltere Hükûmeti'nin ne şekilde takip edeceğini soruyordu. Stevenson, mahkemeyi izlemek amacıyla İngiltere Hükûmeti'nin özel bir konsolosluk görevlisi ya da diplomatik bir memur göndermesi gerektiğini düşünüyordu. Ancak İngiltere Dışişleri bunun için özel bir görevlinin gönderilmesinin gerekli olduğuna inanmıyordu. Bu yüzden Stevenson'un sorusuna Dışişleri Müsteşarı Edward Grey, Ankara'ya özel bir konsolosluk görevlisinin gönderilmesi hususunun mantıklı olmadığı cevabını verdi. Zaten Konsolos Tom Newton'un mahkeme ile ilgili gelişmeleri rapor ettiğini ve Ankara'da ikamet eden konsolosun kesin ve tam bir rapor hazırlamasına hiçbir engel bulunmadığını söylüyordu (*The Times*, 3 May 1893: 6). Buna göre İngiltere, Ankara Konsolosu Tom Newton ile Erzurum Konsolosu R. W. Graves sayesinde gelişmeleri takip edecekti.

2 Mayıs 1893'te Ankara'dan İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Clare Ford'a gelişmeleri bildiren Konsolos Newton, mahkemenin neden başlamadığı hususunda Sivas vilayetinden yakın zamanda bir miktar Ermeninin geldiğini ve yetkililerin Merzifon'dan gelecek olan belgeleri bekledikleri, bu belgeler gelir gelmez mahkemenin başlayacağını bildiriyordu. Ankara'da mahkeme edilmek üzere bekleyen 53 Ermeni bulunduğunu, Sivas valisinden öğrendiğine göre ne Kayseri ve Yozgat'ta,

ne de başka bir yerde mahkûm kalmadığını ekliyordu. Newton, Ankara Mahkemesi'ni izlemek için yaptığı müracaatın vali tarafından kabul edildiğini ve duruşmalar başladığı zaman günlük olarak gelişmeleri aktaracağını söylüyordu (Turkey, 1896: Belge No: 122/1, s. 104; Şimşir, 1989: Belge No: 138/1, s. 200).

Ankara Mahkemesi'ni izlemek üzere Erzurum Konsolosu Graves, 4 Mayıs'ta Ankara'ya geldi. Ankara Valisi Abidin Paşa'nın kendisini istasyonda karşılaması için bir araba göndermiş ve şehirde kaldığı müddetçe de hizmetine tahsis etmişti. Graves daha sonra Newton ile beraber valiyi ziyaret etti. Erzurum Konsolosu, burada resmî bir görevi olmadığını, fakat Ermeni olayları ile ilgili bilgi öğrenmek istediğini söylüyordu. Bunun üzerine vali, Graves'in daha önce diğer kaynaklardan duyduğu ve Newton'un da buradayken öğrendiği olaylar hakkında uzun ve açıklayıcı bir konuşmaya başladı. Ermeniler arasında Ankara ve Sivas vilayetlerinde başlayan bu hareketlerin merkezi Merzifon şehri olduğu şüphesizdi. Buradan Ankara hariç, Yozgat, Kayseri, Sivas, Çorum ve diğer vilayetlere yayılmıştı. Yakalanan birkaç elebaşının itiraflarıyla bu hareketin Atina, Cenevre, Marsilya ve Londra'daki Ermeni komiteleri tarafından hem maddi hem de manevi yönden desteklendiği ortaya çıkmıştı. Parayla tutulan bu kışkırtıcılar Anadolu'nun çeşitli yerlerine gönderilmişti. Bunların çoğunluğu gençlerden ve avam sınıfının cahil tabakasından oluşuyordu. Birçok Ermeni entrikasında olduğu gibi muhbirler sayesinde hükûmet yetkilileri olaylara karışanları tespit ediyordu. Bu komite üyeleri tarafından birkaç cinayet işlenmiş, postalara silahlı saldırılar düzenlenmiş ve şüphelendikleri muhbirleri öldürmüşlerdi.

Hükûmet aleyhindeki bildirilerin dağıtılmasından sonra, Osmanlı Hükûmeti harekete geçti. Olaylara karıştığı tespit edilenler ile birlikte ya kendi akılsızlıklarından ya da bu gizli örgüt üyeleri ile arkadaşlıklarından dolayı bazı masum kişiler de tutuklandı. Abidin Paşa, bunların büyük bir çoğunluğunun, bildiri asma olayına karışanlar da dâhil olmak üzere serbest bırakıldığını söyledi. Suçlarını itiraf eden 53 kişi tutuklu olarak kaldı. Suçları ne olursa olsun tutuklulara insanca muamele edildiğini, arkadaşlarıyla konuşmalarına izin verildiğini ve doktor tarafından her gün muayene edildiklerini beyan etti. İlk zamanlarda dizanteri hastalığına rastlanmıştı, ancak şu an sağlık durumları oldukça iyi idi. Graves bundan sonra Abidin Paşa hakkındaki izlenimlerini aktarıyordu. Valinin, olayların önemini abartmaktan uzak olduğunu ve gereksiz katı

muameleden hoşlanmadığını söylüyordu. Daha sonra Abidin Paşa, konsoloslar ile görüşmesi için olayların önde gelen suçlularından Andon Rüşteni'yi çağırdı (Turkey, 1896: Belge No: 124, s. 105; Şimşir, 1989: Belge No: 139, s. 202).

Konsolos vekili Newton ona mahkûm olmasının nedeni sordu. Hiç tereddüt etmeden sosyalist olduğunu, amacının sosyalist düşünceleri yaymak olduğunu, Atina'dan Mersin'e geldiğini ve orada kısa bir süre kaldıktan sonra Kayseri'ye geldiğini ve burada Türk yetkilileri tarafından yakalandığını anlattı. Ayrıca Türk yetkililerini tanımadığını ve bu ülkenin kanunlarına boyun eğmeyeceğini belirtti. Newton, bu adamın cesur ve utanmaz bir tavır sergilediğini, hapisanedeki çoğu kişiyle bu sosyalist düşüncelerini paylaştığını gizlemediğini söylüyordu. Rüşteni'nin cesur tavrından ve yaptığı açıklamalardan böyle insanların ülkede serbest bırakılmasının tehlikeli olacağı kanaatine vardığını bildiriyordu (Turkey, 1896: Belge No: 122/2, s. 104; Şimşir, 1989: Belge No: 138/2, s. 201; Kirakossian, 2003:179-180). Graves ise Andon Rüşteni'nin büyük bir cesaret gösterdiğini ve bir sosyalist olduğunu ölüm pahasına da olsa elinden geleni yapacağını söylediğini aktarıyordu. Yaptığı işler için dışarıdan para aldığını ve amacının ülkede bir karışıklık çıkarıp dış güçleri olaya müdahale etmek zorunda bırakmak olduğunu açıkladı (Turkey, 1896: Belge No: 122/2, s. 104; Şimşir, 1989: Belge No: 138/2, s. 201). Konsoloslar, Abidin Paşa'nın yaptığı açıklamalardan tatmin olmuşlardı. Andon Rüşteni'nin sözleri de adeta valinin açıklamalarını destekler mahiyetteydi.

Erzurum Konsolosu Graves, Abidin Paşa'ya Tomayan'ın kayın biraderi olan Papaz Hoffmann'ın İstanbul'dan ayrılacağı sırada bir mektup verdiğini ve bu mektubu Tomayan'a teslim etmesi gerektiğini söyledi. Paşa mektubun verilmesine izin verdi, ancak Tomayan'ın yazacağı cevabı gönderilmeden önce okunması şartını koydu. Daha sonra İngiltere konsolosları Tomayan ile uzun bir görüşme yaptılar. Tomayan suçsuz olduğunu, kazara ya da kasıtlı olarak bu gizli örgütün başı olan ve şu an adaletten kaçan akrabası Artin Tomayan ile karıştırıldığını söyledi¹⁶. Paşa kendisiyle çok nazik bir şekilde konuşmuş ve en kısa sürede serbest kalacağını umduğunu söyleyerek onu cesaretlendirmişti. Tomayan, çok sağlıklı olduğunu, ayrı bir odada hapsedildiğini ve

¹⁶ Lucy Tomayan, eşinin Harutyun Tomayan ile karıştırıldığını iddia ederken, Karabet kendisinin Artin Tomayan ile karıştırıldığını söylüyordu. Tomayan tarafından ortaya atılan bu iddialar üzerine Artin Tomayan ve arkadaşlarının da bir an önce yakalanmaları talimatı verildi (Y. EE. 871, s. 365).

orada rahatının yerinde olduğunu söyledi. Konsolos Graves, kıyafetlerinin temiz olduğunu, söylediği gibi iyi gözüktüğünü belirtiyordu. Tomayan odadan ayrıldıktan sonra Abidin Paşa, konsolosa Tomayan davası hakkında ne düşündüğünü sordu. Ona karşı tarafsız ve adaletli bir şekilde hüküm verilmesini umduğunu, çünkü bu davanın hem İngiltere'nin hem de Avrupa'nın dikkatini üzerinde topladığını belirtti. *“Dahası eğer Tomayan'a ve diğer tutuklulara özgürlükleri verilmezse ve masumiyetleri yasal bir şekilde ilan edilmezse Osmanlı Devleti'ne karşı olumsuz bir kanı hâsıl olacağından şüphemiz olmasın”* diye de ekledi. Vali evrakların kalan kısmının Merzifon'dan bugün geldiğini, büyük bir dikkatle bunları inceleyeceğini, eğer haklı bir şüphe varsa veya bu olaylara az da olsa karıştığı ortaya çıksa bile Tomayan'ın suçlu olmadığına inanırsa tahliye edilmesi için elinden geleni yapacağını söyledi. Bunu, basında ve başka yerlerde güçlü destekçiler bulmuş ve Avrupa'da büyük bir sempati kazanmış gibi görünen bir adamın davasında ülkesinin kasıtlı olarak adaletsizlik yapıldığı şüphelerini ortadan kaldırmak için yaptığını belirtti. Paşa, onun tehlikeli bir komplocu gibi görünmediğini ve konuşmadığını, serbest bırakılınca kimseye zarar vermeyeceğini ekledi. Graves, Abidin Paşa'ya Tomayan için bir iyilik yapılmasını istemeye gelmediğini, sadece adaletin yerini bulmasını umduğunu söyledi. Ancak içinde bu görüşmenin Tomayan lehinde olacağına dair umutları olduğunu bildiriyordu¹⁷. Konsolos Graves, Tomayan için bir iyilik yapılmasını istemeye gelmediğini bildiriyor ancak Vali Abidin Paşa'ya eğer Tomayan'a ve diğer tutuklulara özgürlükleri verilmezse Osmanlı Devleti'ne karşı olumsuz bir durumun meydana geleceğini ihtar etmekten de geri kalmıyordu.

Konsolos vekili Newton daha sonra yine Vali Abidin Paşa ile görüştü. Bu görüşmesini İstanbul'a Clare Ford'a aktaran Newton, mahkeme ile ilgili evrakların ulaştığını bildiriyordu. Vali ile yaptığı görüşmede mahkemenin ayın 11'inde başlayamayacağını belki daha sonra başlayabileceğini söylediğini yazıyordu. Vali ayrıca gazetelerde

¹⁷ Turkey, 1896: Belge No: 124, s. 106; Şimşir, 1989: Belge No: 139, s. 204. Ankara Valisi Abidin Paşa, trenle Ankara'ya gelen Erzurum İngiliz Konsolosu Graves'in, Ankara İngiliz konsolosu ile birlikte kendisini ziyaret ettiklerini bildiriyordu. Konuşma sırasında, Karabet Tomayan'ın eşinin Alman imparatorunun papazı olan Pastor (Papaz) Hoffman'ın kızı olduğunu İngiltere ileri gelenlerini ve Avrupa basınından birçok kişiyi tanıdığını, asıl suçlunun kaçak olan Artin Tomayan olduğunu iştirildiğini söylemişlerdi. Karabet Tomayan hakkında Osmanlı Hükûmeti'nin merhametinin beklendiğini belirtmeleri üzerine Abidin Paşa, kendilerine konunun adaletli bir şekilde çözümleneceği cevabını verdi. Konsolosun ifadesinden anlaşıldığı üzere dört-beş gün daha Ankara'da kalıp ondan sonra Sivas yoluyla Erzurum'a gidecekti (BOA, Y. A. HUS, 273/111).

genellikle Tomayan'dan bahsedildiğini, fakat mahkeme edilmeden serbest bırakılmasının mümkün olmadığını, tek çarenin onun da diğer Ermenilerle birlikte yargılanması olduğunu söylemişti. Tomayan kışkırtıcı faaliyetlerde bulunmakla suçlanıyordu, yetkililerin bu amaçla Merzifon civarında 15 köyü dolaştığını tespit ettiklerini bildirmişlerdi. Tomayan bu köyleri sadece ticari maksatla dolaştığını söylese de, Osmanlı yetkilileri onun buralarda hiçbir ticari işi olmadığını ve amacının Ermeni halkı hükûmete karşı ayaklandırmak olduğunu düşünüyorlardı (Turkey, 1896: Belge No: 125, s. 107; Şimşir, 1989: Belge No: 137, s. 199).

Erzurum Konsolosu R. W. Graves daha sonra Tomayan ile tekrar görüşme imkânı buldu. Tomayan, Ankara'ya vardığında kendisine çok insanca davranıldığını fakat Merzifon'dan yola çıktığında kötü muamelelere uğradığını, yarı aç, kelepçeli olarak Merzifon'dan Çorum'a kadar geldiğini anlattı. 5 gün boyunca ellerinin odundan kelepçeler arasında bulunduğundan dolayı dinlenme imkânı bulamadığını ve bileklerinde yaralar oluştuğunu söyledi. Çorum'da kaymakamın kendisini ve diğer tutukluları dövdüğünü iddia etti. Bunun üzerine konsolos Tomayan'ı gerçekleri anlatması hususunda sıkıştırdı. Abidin Paşa'nın buradaki tutuklulara kendi mutfağından yiyecek yardımı yaptığını ve hapisanedeki durumun gelişmesi için kişisel gayret gösterdiğini öğrendiğini söyledi. Daha sonra valiye Tomayan aleyhinde yapılan başlıca suçlamaların neler olduğunu sordu. Bunlar, Kayseri'de bulunan 5 Ermeni tutuklu Karabet Tomayan'ın Baron Mine takma adıyla Merzifon'daki ihtilal cemiyetinin gerçek başkanı olduğunu haber vermişlerdi. İkincisi, iki yıl evvel Tomayan, Kayayan ile beraber Yozgat, Kayseri ve Sivas civarlarına görünüşte iş için ancak gerçekte halkı hükûmete karşı harekete geçirmek amacıyla bir gezi düzenlemişti. Üçüncüsü ise, Ankara'da bulunan bir tutuklu Gemerek'te iken Tomayan'ın kışkırtıcı bir konuşma yaptığını işitmişti. Vali Abidin Paşa, Tomayan'a, bu beş tutuklunun kendisini kişisel olarak tanımadıklarını fakat onun Baron Mine olduğuna inandıklarını söyledi. Tomayan cemiyetin lideri olan Artin Tomayan'dan daha çok tanındığı için böyle bir hata yapılmış olabileceğini düşünüyordu. İkinci konuda Tomayan, okulların tatil olduğu dönemde bir iş için para toplamak amacıyla böyle bir seyahat yaptığını, ülkeyi görmek için de gittiği yoldan daha farklı bir güzergâhtan döndüğünü anlattı. Üçüncü konuda ise böyle bir konuşma yaptığını hatırlamadığını söyledi. Tomayan'ın

bu açıklamaları üzerine Graves, aleyhinde öne sürülen suçlamaların Sivas'ta bulunan bazı yetkililer tarafından ortaya atılmış olabileceği inancında olduğunu bildiriyordu (Turkey, 1896: Belge No: 126/1, s. 107-108). Graves, bu tavrı ile Tomayan'ın aklanması için elinden gelen gayreti göstermekten çekinmeyeceğinin de ilk sinyallerini vermiş oluyordu.

Graves'in ardından Newton da Tomayan ile ilgili bu görüşmeyi İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Clare Ford'a aktarıyordu. Newton da tıpkı Graves gibi Tomayan'ın bu olaylarla ilgisi olmadığına inanmıştı. Yedi yıldır tanıdığını söylediği valinin nüfuzunu Tomayan'ın yararına kullanacağını düşünüyordu. Mahkemeyi yönetecek olan hâkimin yetenekli biri olduğunu, onun ellerinde davanın kesin bir adaletle buluşacağına inandığını söylüyordu. Tabii bunun İstanbul'dan gelecek talimatlara bağlı olduğunu da ekliyordu (Turkey, 1896: Belge No: 126/3, s. 110). Böylece Tomayan hakkındaki tüm iddiaları reddetmiş, kendisi ile görüşmeye gelen konsolosları da buna ikna etmişti.

Bu arada Trabzon Konsolosu Longworth da Sivas aldığı iki imzasız mektubu İstanbul'a iletliyordu. Mektuplarda Mardiros'un Tomayan ve Kayayan aleyhine verdiği ifadenin vali tarafından saptırıldığı iddia ediliyordu (Turkey, 1896: Belge No: 127, s. 110-111). 15 Mayıs'ta Longworth Trabzon'dan üç mektup daha gönderiyordu. Bunlardan birincisi yine Sivas'tan gönderilmiş imzasız bir mektuptu ve Kayseri'de meydana gelen olayları anlatıyordu. Diğerleri ise Ermeniler tarafından hazırlanmış ve siyasi nedenlerden dolayı Sivas'ta tutuklu bulunan Ermenilerin listesini içeriyordu. Üçüncüsü ise Kayayan'ın Yozgat hapisanesinde iken yazdığı bir mektuptu. Kayayan mektubunda Ankara'ya doğru elleri kelepçeli olarak yolculuk etmek zorunda olduklarını anlatıyordu. Ve bu zamana kadar yabancı devletlerin müdahalesinin herhangi bir yararını göremediklerini söylüyordu. *"Bizle ilgili ne oldu da olayların gelişimi bir kıl genişliği kadar bile değişmedi?"* diye soruyordu. Büyük umutlarının sonuçsuz kalmasına inanmak istemediklerini, yabancıların kendilerine olan güvenlerinin değişmediğini umduklarını yazıyordu. Yarın veya bir gün sonra Ankara'ya varacaklarını söyleyen Kayayan, mahkemenin burada toplanacağını bildiriyordu. Bu hususta hiçbir bilgisi bulunmamasına rağmen Amerikalı veya yabancı bir temsilcinin orada hazır bulunacağından hiç şüphesi olmadığını söylüyordu. Eğer bir temsilci yoksa kendilerine sorulan soruları cevaplayıp cevaplamayacaklarını

bilemediklerini, bu yüzden de yabancı bir temsilcinin varlığının bir zorunluluk hatta kendileri için çok hayati olduğunu yazıyordu. Eğer, hiçbiri yoksa telgraf çekilmesini ya da bir kişinin tren yoluyla gelmesini istiyordu. Mektubun mümkün olduğunca kısa zamanda gerekli yerlere ulaştırılmasını arzu ettiğini söyleyen Kayayan kendilerini merak etmemelerini sağlıklarının iyi olduğunu, paraya ihtiyaçları olduğunda bulabildiklerini yazıyordu. Kendilerini düşünen ve onlar için çalışan herkese selam göndererek mektubuna son veriyordu (Turkey, 1896: Belge No:128, s. 112-114). Kayayan yabancı devletlerin müdahalesi ve kayırması olmadan yapılacak olan mahkemeden kendi lehlerine bir karar çıkmayacağını iyi biliyordu. Bu yüzden de mahkemede yabancı bir temsilcinin bulması hususunda ısrar ediyordu.

Onun bu ısrarları kısa süre içinde karşılık bulacaktı. İngiltere Dışişleri Bakanlığı iki öğretmenin mahkemesinin ne zaman başlayacağı ve kimler tarafından savunulacaklarını soruyordu. Tom Newton, önce mahkemenin Mayıs'ın 20'sinden önce başlamayacağını ve kendilerini savunmak için kimsenin tutulmadığını bildirmişti. Daha sonra Merzifon'dan gerekli belgelerin geldiğini ve mahkemenin Mayıs'ın 20'sinde başlayabileceğini söylüyordu. Gelen bu belgelerin yetkililer tarafından düzenlendiğini, Ermenilere karşı yapılan suçlamaların hazırlandığını, bunlardan her bir mahkûma birer kopyasının verildiğini, kendilerine birer avukat atandığını ve savunmalarını hazırladıklarını bildiriyordu. Adli makamlar Ermeni tutukluların yerel avukatlar tarafından savunulmalarını kararlaştırmıştı. Newton, "*Tomayan'a gelince onun için İstanbul'dan bir avukat tutulması tavsiye edilebilir*" diyordu (Turkey, 1896: Belge No: 126/2, s. 109).

İşte tam bu sırada mahkemenin başlayacağı ve İngiliz kamuoyunun Ermenilerin suçsuz olduğuna inandıkları anda İngiltere maslahatgüzarı Arthur Nicolson, Merzifon ve çevresinden yeni dönmüş olan bazı Amerikalılar ile yaptığı görüşmeleri aktaran bir yazı gönderiyordu. Gizli ibareli bu memorandum Clare Ford tarafından İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Rosebery'ye de iletiliyordu. Bu Amerikalılar, Dr. Smith, Dr. Fransworth ve Cerrah Dodd idi. Bu şahıslardan birincisi Merzifon'da, Dr. Fransworth ile Dodd da Kayseri'de oturuyorlardı. Bütün bu şahıslar, Ermeniler arasında gizli cemiyetler bulunduğundan, bu cemiyetlerin üyelerinin milliyetçi değil korkunç kimseler olduklarından, silâh temin ettiklerinden, para topladıklarından, amaçlarının

açık bir şekilde ihtilal çıkarmak olduğundan, emir verilince öldürmekten çekinmediklerinden ve kendi hallerinde, sakin bir durumda bulunan vatandaşlarına karşı tedhiş uygulamaya başladıklarından şüpheleniyorlardı.

Fesat ve isyan hareketlerinin yalnız Gregoryen Ermenileri arasında kalmayarak, Protestanlar arasında da yayıldığını, komite üyelerinin yazın dağlara çıkacaklarını, eşkıyalık edeceklerini, zaptiyelerin canlarını burunlarından getireceklerini söylediler. Amaçlarının Ermeni sorununa yabancı devletlerin ilgilerini çekmek olduğunu ve görüşlerini açıktan açığa söylemekten çekinmediklerini, Müslüman halkın telaş ve heyecan içinde bulunduğunu ve Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında ciddi bir gerginlik olduğunu da anlatıyorlardı.

Doktor Smith, aldığı bilgiye göre Merzifon, Amasya ve diğer yerlerde bazı Rus ajanlarının da bu hareketleri teşvik ve himaye ettiklerini bildirdi. Smith, ihtilal cemiyetinin, Ermeni ıstıraplarının İngiltere ve diğer memleketlerde kendilerine karşı uyandırdığı alaka ve dostluktan cesaret aldıklarını ve son zamanlarda hareketlerinin daha cesurca ve saldırgan olduğunu da eklemiştir. En sakin vatandaşlara yapmakta oldukları vahşice tedhiş, bir kat daha artmış ve kendilerine ilgi göstermeyen, taraftar olmayanları öldürmeleri, sakin ve kendi halinde yaşayanlar arasındaki korkuyu daha çok derinleştirmişti. Sonrakiler, çok zaman gizlice para vermeye zorlanmışlardı. Kabul etmemiş olsalar feci akıbetlere uğrayacaklar, boyun eğseler, hükümet tarafından bulunup isyancı olarak suçlanmak tehlikesine uğrayacaklardı. Bunun berbat ve çıkmaz bir yol olduğunu söylüyorlardı.

Doktor Fransworth, Ermenilerin çoğunun hareket şeklini değilse de isyan hareketlerinin konusuna, gayesine karşı ilgi ve sevgi göstermekte oldukları düşüncesindeydi. Gerek kendisi ve gerek Dodd, Ermenilerin Ermeni olarak özel bir ıstırapları, sıkıntıları bulunmadığı ve hiçbir vaziyette Rum halktan daha kötü durumda olmadıklarını, birçok yönlerden Müslüman tebaa ile eşit derecede sıkıntıda buldukları görüşünde idiler. *“Bozuk ve adil olmayan bir idarenin kötü sonuçları eşit şekilde Müslüman ve Hristiyanlar üzerine yüklenmektedir. Hâlbuki Müslümanların menfaatlerini savunacak hiçbir yabancı devlet de yoktur. Belki kanun önünde eşitlik mevcut değildir. Bir Hristiyanın tanıklığı belki pek az yerde bir Müslüman’ın tanıklığı*

kadar değer taşır. Fakat bunlar daima, bir aksaklık olarak görülüp düzeltilebilecek şeylerdir. Son on yıl içinde Hristiyanların durumunda bir düzelme vardır” diyorlardı.

Doktor Fransworth ve Dodd, bütün hal ve durumun, Ermeniler arasında çok güçlü olarak bulunan ve ihtimal ki, yakın bir gelecekte çok tehlikeli bir şekil alacak olan isyan hareketlerini haklı gösteremeyeceği ve bu vaziyetin pek açık şekilde görülmekte olduğu görüşündeydiler. Her ikisi de, Ankara’da Tomayan’ı görmüşler, kendisinin sağlıklı bulunduğunu ve ona iyi davranıldığını anlamışlardı.

Nicolson, bu kişilerle yaptığı görüşmenin ardından kendi fikirlerini aktarıyordu: *“Memleket hakkında iyi bilgi ve tecrübe sahibi bütün insanlar, özellikle Ermeniler, isyan hareketlerinin bizim sandığımızdan fazla genişlediğine, daha fiili olduğuna, ihtilal cemiyeti liderlerinin sanıldığından daha müthiş şahsiyetler olup bunların, başka bir alanda ve başka bir ölçüde; herhalde, savaştan önce Bulgaristan’daki duruma benzer bir idare kurulmasını arzu etmekte olduklarına inanmışlardır”* (Turkey, 1896: Belge No: 131, s. 115-116; Şimşir, 1989: Belge No: 142, s. 207-208). İngiliz konsoloslarının Ankara’da yaptığı temaslara ve misyonerlerin bölgeden gönderdiği bu raporlara rağmen Tomayan ve Kayayan’ın serbest bırakılmalarının temin edilmesini sağlamak için masum oldukları iddia edilecekti.

2.2.6. Hoffmann ile Tomayan’ın Görüşmesi ve Ankara Valisi Abidin Paşa

İngiltere konsolosları Newton ile Graves’in Tomayan ile Ankara’da görüşmelerinin ardından Tomayan’ın kayınbiraderi Adolphe Hoffmann da 10 Mayıs 1893’te Ankara’ya geldi. Kendisi İstanbul’da olduğu gibi burada da Ermeniler tarafından karşılanmıştı. Ankara’da kendisine rehberlik eden Ermeni genci gelir gelmez Tomayan’ın kendisine yazdığı mektubu verdi. Bu mektup İngiliz Konsolosu Graves’e Tomayan’a iletmesi için verdiği mektubun cevabı idi. Tomayan mektubunu 6 Mayıs tarihinde Ankara hapisanesinden yazmıştı. 2 Mayıs tarihli küçük mektubunu aldığını ve çok memnun olduğunu söylüyordu. Erzurum İngiliz Konsolosunun mektubu Vali Abidin Paşa’nın yanında verdiğini daha sonra her ikisinin kendisine karşı yapılan suçlamalarla ilgili sorular sorduğunu anlatıyordu. Bunun Merzifon kolejinin düşmanları olan kötü niyetli kişilerin bir intikamı olduğunu söylüyordu. Valinin

kendisini teselli ettiğini ve bütün meseleyi anladığını belirtiyor ve aradıkları adamın kendisi olmadığını, onun Harutyun Tomayan olduğunu iddia ediyordu.

Tomayan mektubunda o gün Vali Abidin Paşa ve Konsolos Graves arasında geçen tüm konuşmaları ayrıntılarıyla Hoffmann'a aktarıyordu. Konsolosun, İstanbul'daki arkadaşları tarafından duruşma sırasında kendisini savunması için iyi bir avukatı getirmeyi denediklerini söylüyordu. Buna karşılık ise valinin, Konsolos Graves'e, avukat geldikten kısa süre sonra geri gönderilmesi gerektiği cevabını verdiğini, çünkü buna ihtiyaç duymadan özgür kalacağını umduğunu söylediğini yazıyordu. Tomayan'ın mektubu şöyle devam ediyordu: *“Sana cevap yazmama izin vermesi için valiye sordum. Bunu onayladı, fakat mektubu kendisine verirsem, göndermeden önce okumak istediğini söyledi. Böylece hemen sana bir mektup yazdım, tabi bu mektupta sana kalbimi tamamen açamadım. Mektupta sadece çok sabırsızlığımı ve her şeyden önce sen İstanbul'da benim iyiliğim için çalışırken hissettiğim sevincimi anlattım.”*

“Sana ikinci mektubumu gönderdiğim kişi benim Merzifon'daki öğrencilerimden biridir. Ankara'ya beni görmek için gelmiş. Benim davam için çalışıyor ve bana yardım ediyor. Daha rahat çalışabileceği İstanbul'a gitmeyi düşünüyordu. O bütün meseleyi bilir ve sana orada yön verebilir. Çok kısaca yazabileceğim bazı şeyler var. Ben, 28 Ocak'tan beri hapisanedeyim. Ama zincire vurduğum ve sıkıntıların başladığı ay Mart'tı. Sonra sana daha kesin ayrıntılar verebilmeyi umarım.”

Tomayan daha sonra Ankara'daki durumundan bahsediyordu. *“Beni dışarıya çıkabildiğim ve arkadaşlarımı kabul edebildiğim daha rahat bir odaya transfer ettiler. Kaderimdeki bu gelişmelerden dolayı kime borçlu olduğumu bilmiyorum. Ancak bunun, senin İstanbul'da bulunmanla ve Alman büyükelçisinin büyük etkisi ile olduğunu düşünüyorum. Emin değilim fakat inanıyorum ve diliyorum ki ah özgür olabilecek miyim?”*

Mektubunun devamında Tomayan, kendisi hakkındaki iddiaları reddediyor ve Hoffmann'dan bütün misyonerleri ve Hristiyanları kendisinin bu olaylarla hiçbir ilgisi olmadığına ve arkadaşı Ohannes Kayayan'ın da suçlu olmadığına ikna etmesini istiyordu. Kendisi hakkında tanıklık edenlerin ifadelerinin hükümet memurları tarafından zorla imzalatıldığını iddia ediyordu. Kendisine ne zincirlerin, ne

hapishanenin acı vermediğini, fakat bunlardan daha çok acı veren şeyin meslektaşları olan Amerikalı misyonerler tarafından unutulduğunu düşünmek olduğunu söylüyor ve sağlığının iyi olduğunu, kendisini merak etmemesini istiyordu. Hoffmann'ın sadece kendisi için değil aynı zamanda hem Kayayan hem de diğer Ermeni mahkûmlar için de çalışacağını umduğunu söylüyordu. Eğer İstanbul'daki Amerikalı misyonerlerle bağlantı kurabilse, onların ne yapmayı planladıklarını öğrenmesini istiyordu. Tomayan mektubunu eşi Lucy'ye gönderdiği selamlarla bitiriyordu (Hoffmann, 1898: 142-147; Hoffmann, 1897: 100-103).

Hoffmann, Tomayan'ın mektubunu okuduktan sonra mektubu getiren kişiyle hemen bir cevap yazdı ve Ankara'da olduğunu ona bildirdi. Hoffmann ertesi gün Tomayan'ı görmek için Vali Abidin Paşa'nın yanına gitti. Hoffmann vali hakkında oldukça detaylı bilgiler veriyordu. Abidin Paşa'nın Arnavut kökenli olduğunu söylüyordu. Vilayetteki Türk görevlilerin büyük kısmının ortalamasından daha üst bir kişiliğe sahip, yüksek eğitim almış, saygılı, hayata bakış açısı Batı tarzına uygun, merhameti hissetmek için münasip bir kalbi olduğu gibi yetenekli ve adaleti uygulamak için hevesli diyordu. Ankara'da yapılacak olan bu büyük siyasi davayı yönetmek için iyi bir seçim olduğunu söylüyordu (Hoffmann, 1898: 149-150). Hoffmann görüşme sırasında Abidin Paşa'nın bir hata yapıldığını, asıl suçlunun Harutyun Tomayan olduğunu fakat onun yakalanamadığını, Tomayan hakkında ise ciddi bir itham olmadığını söylediğini iddia ediyordu. Hoffmann, Abidin Paşa'nın bunları sadece kendisine söylediğini ve kimseye söylememesini istediğini de yazıyordu (Hoffmann, 1898: 157-158).

Hoffmann daha sonra içeriye Hükûmet Başsavcısı Mehmet Arif Bey'in girdiğini, kendisinin çok uzun boylu bir adam olduğunu ve bu özelliği ile Mareşal Moltke'yi hatırlattığını söylüyordu. Abidin Paşa'nın Tomayan ile ilgili olarak söylediklerini tekrarladığını, başsavcının da bunu olumlu olarak cevapladığını belirtiyordu. Daha sonra Tomayan valinin odasına çağrıldı. Hoffmann, paşanın kısaca Tomayan ve Mehmet Arif Bey'in önünde daha önce davalının masumiyeti ile ilgili olarak söylediklerini tekrarladığını yazıyordu. Daha sonra paşanın Tomayan'dan bir avukat seçmesini istediğini onun da kendisini savunmak üzere Avakiyan'ı seçtiğini anlatıyordu. Hoffmann, Tomayan ile tutulduğu yerde görüşüp görüşemeyeceğini sormuş ve buna izin verilmişti (Hoffmann, 1898: 160-162). Hoffmann daha sonraları

da Tomayan'ı ziyaret ettiğini anlatıyordu. Tomayan hapishaneden çıkarılmış, konağın bahçesindeki bir bekçi kulübesine yerleştirilmişti. Hatta kendisine konaktan yiyecek dahi getiriliyordu. Hapishaneden çıktığından beri Ankara'daki arkadaşları onun ihtiyaçlarını bolca karşılıyorlardı. Bu yüzden de Hoffmann ile tüm gece boyunca konuşma imkânı bulabiliyordu. En önemli konuşma konularının ise Abidin Paşa'ya güvenip güvenemeyecekleri olduğunu söyleyen Hoffmann, valinin ikili bir oyun oynama ihtimalini imkânsız görüyordu, çünkü özellikle kendisinin İstanbul'daki büyükelçilere rapor vereceğini çok iyi bildiğini söylüyordu (Hoffmann, 1898: 173).

Abidin Paşa'nın gerek konsololarla yaptığı görüşme sırasında, gerekse Hoffmann ve Tomayan ile yaptığı görüşmelerde Tomayan'ın suçsuz olduğuna inandığını söylemesi dikkat çekicidir. Hoffmann'ın yazdıklarına göre Ankara valisi bunu Hükûmet Başsavcısı Mehmet Arif Bey'in yanında da dile getirmekten kaçınmamıştır. Vali bu yaklaşımında samimi idi yoksa Hoffmann'ın her şeyi gidip büyükelçilere rapor edeceğini bildiği için mi böyle davranıyordu bilinmez. Ancak bilinen şu ki Ankara Valisi Abidin Paşa meydana gelen bu olaylarla ilgili olarak ve ermeni olaylarının sebepleri ve bunlara karşı alınması gereken tedbirleri hatıratında yazıyordu.

Abidin Paşa Ermeni meselesinin bir anda ve tamamen ortadan kaldırılmasının mümkün olmadığını düşünüyor ve bunun yedi tane büyük sebebi olduğunu söylüyordu. Bunlardan birincisi husumet idi. İkincisi, yabancı devletlerin teşvik ve müdahaleleri idi. Üçüncüsü, İstanbul ve diğer yerlerde bulunan zengin Ermenilerin istiklal fikri uğruna sarf etmekte oldukları para ve nüfuz idi. Dördüncü sebep, parasız Ermenilerin bu paralardan istifade etmek istemeleri idi. Beşincisi, Avrupa dillerinde ve Ermenice'de yazılan tarihi roman, şiir ve gazetelerin genç Ermenilerin zihinlerini meşgul etmesiydi. Altıncı sebep, köylerde bulunan Ermenilere Müslümanlara karşı harekete geçtikleri takdirde uhrevi olarak sevap ve mükafata kavuşacaklarına dair köy papazları tarafından nasihatler edilmesiydi. Yedinci ve son sebep ise Osmanlı Devleti'nde bulunan Ermeni ve Protestan milletlerin öğretmen ve müdürlerinin öne sürdükleri fikirlerdi.

Abidin Paşa Ermeni meselesinin başından beri gelişmesine etki eden sebepleri sıraladıktan sonra meselenin çözümü ile ilgili olarak da görüşlerini ifade etmektedir.

Ermenilerin Osmanlı topraklarında Müslümanlara nispetle azınlıkta bulunduğuna dikkat çeken Abidin Paşa, Ermeniler ile yabancıların faaliyetlerine mümkün olduğu kadar set çekmek için gazetelerin ve yayın organlarının ithalini men etmek, hükümet tarafından Ermenilerin hareketlerine her zaman dikkat edilmek, faaliyetlerini gizlice izlemek ve hatta onlara karşı silahla mücadele etmek gibi tedbirlerin işin önemine binaen % 25 - % 30 nispetinde faydalı olacağını düşünüyordu. Daha ziyade işe yarayacak olan ciddi tedbir ve fiillere gelince öncelikle, İstanbul'da daima kâfi miktarda asker bulundurulduğu gibi Ermenilerin bulunduğu Van, Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Elazığ, Sivas, Trabzon, Adana ve Ankara vilayetlerinde de yeterli miktarda asker bulundurulmalıydı. Böylece Ermenilerin isyan etme girişimlerinin önü baştan alınmış olurdu. İkinci olarak bu vilayetlerde görev yapacak olan mutasarrıf, kaymakam ve müdürlerin seçiminin özel bir heyet tarafından yapılması sağlanmalıydı. Üçüncüsü, bu vilayetlerde ve dikkate değer kazalarda posta ve mektupların hükümet tarafından tayin olunacak güvenilir memurlar vasıtasıyla izlenmesi ve son olarak da Osmanlı okullarına daha çok önem verilmesi ve Ermeni okulların daima teftiş edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Ancak bu tedbirler alındığı takdirde hiçbir müdahaleye meydan bırakmadan Ermeni olaylarının önünün alınacağını bildırıyordu (Abidin Paşa: T81621, No: 24: 109-113). Bu sebeple Ermeniler konusunda ciddi ve sert tedbirlere başvurulması gerektiğini düşünen Abidin Paşa'nın Tomayan ile ilgili olarak söylediği iddia edilen sözleri dikkatle değerlendirilmelidir.

Bununla birlikte Ankara Valisi Abidin Paşa'nın mahkeme başlamadan iki gün önce İstanbul'a gönderdiği bir telgraf da Tomayan hakkındadır. Bu telgrafında Abidin Paşa, Karabet Tomayan'a destek olanlara asla önem vermediğini bildırıyordu. Hatta Tomayan'ın mahkûmiyeti için Sivas'tan gönderilen delillerin eksikliğinden bahsediyor, Ankara'da yapılacak olan mahkeme Karabet Tomayan'ı mahkûm eder ise mahkemenin çeşitli taarruzlara hedef olacağını söylüyordu. Her ne kadar İstanbul'da temyiz mahkemesinde bu hususlar araştırılacak ise de Tomayan hakkında şimdiki delillerin yetersizliği sebebiyle ciddi deliller bulununcaya kadar mahkemenin bir müddet daha ertelenmesi veya Sivas'ta ayrı bir mahkeme düzenlemesini öneriyordu (BOA, Y. A. HUS, 274/38). Zira Vali Abidin Paşa, Ankara'ya adeta akın eden konsolos ve yabancılarla yaptığı görüşmeler sonucunda, Avrupalı devletlerin mahkeme

sürecine müdahalelerinin kaçınılmaz bir hale geldiğini anlamıştı. Bu sebeple Osmanlı hükûmetinin elindeki kozları kuvvetlendirmesi gerektiğini düşünüyordu.

Bu arada Erzurum Konsolosu R. W. Graves Ankara'da Abidin Paşa vasıtasıyla Tomayan ile görüştüktan sonra Yozgat'a uğramış, burada iki gün kaldıktan sonra Sivas'a hareket etmişti¹⁸. Yozgat Mutasarrıflığı'nın bildirdiğine göre konsolos, Ermenilerin bazı Avrupa gazetelerinde yayınladıkları olayların faillerinin kendileri olduğunu, kilise ve okul yakıp soymaya kalkışan, türlü bozgunculuklara cüret ederek postayı vuran, zaptiyeleri öldürenlerin kendileri olduğunu söylüyordu. Çevredeki Ermeni bozguncuların "er selami" için bir Protestan misyonerini öldürmek düşüncesinde olduklarını anlatan Graves, bütün bu bildiklerini İngiliz Büyükelçiliği'ne yazdığını söylemişti (BOA, Y. MTV, 78/3, HR. SYS, 2781/3, lef. 97). 24 Mayıs 1893 tarihinde Sivas'tan Clare Ford'a gönderdiği raporu ise Sivas Valisi Halil Paşa ile ilgilidir.

Sivas'a vardıktan bir gün sonra yani 21 Mayıs günü Sivas Valisi Halil Paşa tarafından kabul edilmesini anlatıyordu. Halil Paşa'nın geçen yaza kadar Van valiliği görevinde bulunduğunu, uzun yıllar konsolosluk görevinde yer almasından dolayı Fransızca'yı çok iyi konuştuğunu, kültürlü ve iyi huylu bir kişi olduğunu belirtiyordu. Sohbet yakın zamanda meydana gelen Ermeni olaylarına gelince, konu Sivas vilayeti dâhilindeki Merzifon'a da gelmiş bu vesile ile Halil Paşa da görüşlerini uzun uzadıya anlatmıştı. Vali Halil Paşa'ya göre meydana gelen isyan olayları hiç şüphesiz eyalette ciddi bir tehlike oluşturmuyordu. Ancak olaylar büyümeden ve ileride yatıştırılması imkânsız hale gelmeden de birtakım tedbirler alınması gerekiyordu. Bu sebeple olayların elebaşları bir an önce yakalanmalı ve cezalandırılmalıydı. Graves daha sonra konunun Merzifon'daki Anadolu Koleji'ne ve tutuklu bulunan Tomayan ve Kayayan'a geldiğini yazıyordu. Vali Halil Paşa, bu iki kişinin meydana gelen olayların liderleri ve kışkırtıcıları olduğunu söylemişti. Anadolu Koleji'nin korumasından faydalanarak kötü niyetlerini gerçekleştirdiklerini anlatan Halil Paşa, Tomayan'ın ihtilal komitesinin yöneticisi, Kayayan'ın ise yardımcısı olduğuna dair pek çok delil

¹⁸ Sivas Valisi Halil Paşa'nın bildirdiğine göre, İngiliz konsolosu Sivas'a Yozgat tarihiyle gelmiş ve yapılan görüşmelerde burada beş altı gün kalacağını söylemişti. Harput ve Muş'a uğrayarak Erzurum'a gidecekti. Bu yolu tercih etme sebebini ise Ermeniler hakkında söylenen sözlerin gerçek olup olmadığını öğrenmek olarak açıklamıştı (Y. EE. 871, s. 365).

olduğunu belirtmişti. Vali, yabancı devletlerin bu tehlikeli suçluların hak ettikleri cezaları almalarına engel olacak şekilde Babıâli'ye baskı yapmayacaklarını umuyordu. Graves ise bu konuda baskı yapılmayacağından emindi. İngiliz Hükûmeti'nin tek arzusu bu mahkûmların adaletli şekilde yargılanmaları ve suçları kanıtlanırsa gereken cezaların verilmesi idi. Graves, Vali Halil Paşa'nın Tomayan'ın suçluluğundan emin bir şekilde konuştuğunu belirtiyordu. Bunun sebebini sorduğunda ise Vali Halil Paşa, Tomayan ile ilgili ele geçirilen pek çok delil olduğundan bahsetmişti. Eşyle mektuplaşmaları, hastane yapımı için toplanan yardımlar bunlar birer kanıttı. Halil Paşa'ya göre Tomayan görünüşte bir hastane yapımı adıyla para toplamıştı ancak bu tamamen isyan içindi. Çünkü Merzifon'da böyle bir hastane yoktu. Vali Halil Paşa, Merzifon olaylarının önemini abartan ve birlikte çalışma tekliflerini geri çeviren Amerika'nın Sivas Konsolosu Dr. Jewett'in tutumundan da rahatsızdı. Halil Paşa, Jewett'e Tomayan'ın kolejdeki belgelerini incelemesini, eğer bunların zararsız olduğuna dair şerefi üzerine söz verirse kendisinin de Tomayan'ın aleyhine hiçbir şey olmadığını beyan edeceğini söylemişti. Fakat Jewett bunu yapmayı reddetmişti (Turkey, 1896: Belge No: 142/2, s. 127-128; Şimşir, 1989: Belge No: 147/2, s. 220-223). İngiliz konsolosları Ankara ve Sivas'ta yaptıkları bu incelemeleri birer rapor halinde İngiliz dışişlerine iletmişlerdi.

Yaptığı görüşmeler sonucundaki izlenimlerini aktaran Konsolos Graves'e göre ise Ermeni ihtilal hareketinde milliyetçi veya yurtsever güdülerin açığa vurulmasından daha çok nihilist ve yıkıcı bir tabiat bulunuyordu (Kirakossian, 2003: 181). Ancak gerek konsolos raporları, gerekse bölgeye araştırma gezisine çıkan Newberry tarafından hazırlanan raporun etkisi uzun sürmedi. İngiltere'de başta dinî cemiyetler ile basının Tomayan ve diğer Ermeni mahkûmlar hakkındaki çabaları çok daha etkili olacaktı.

BÖLÜM 3: ANKARA MAHKEMESİ

3.1. Ankara Mahkemesi Öncesi Gelişmeler

5 Ocak gecesi Merzifon ve çevresinde meydana gelen bildiri asma olayları, ardından 2 Şubat'ta Merzifon'daki Anadolu Koleji'ne ait yatılı kızlar okulunun inşaat halindeki binasında çıkan yangın ve diğer olaylar tüm dikkatleri Anadolu'nun merkezine çekmişti. Olaylar ile ilgili olarak Osmanlı hükûmeti tarafından başlatılan tahkikat ve incelemeler sonucu olaylara karıştığı tespit edilen pek çok Ermeni tutuklandı. Olayların akışı tam da Ermenilerin istediği şekilde geliyordu. Osmanlı güvenlik güçlerinin aldığı her tedbir Ermeni komiteleri tarafından Batı kamuoyuna masum Hristiyan Ermenilere, Müslümanlar tarafından zulmedildiği şeklinde propaganda ediliyordu. Ermeniler Batılı devletlerin müdahalesi sayesinde bağımsızlık emellerine kavuşacaklarını düşünüyorlardı. Ermenilerin tutuklanmasından, tutuklu bulunanların sayısına, bölge mahkemesi olması dolayısıyla Ankara Mahkemesi'ne nakillerine ve mahkemenin başlamasına kadar tüm süreç Ermeniler tarafından Avrupa ve Amerika'ya abartılı bir şekilde aktarılmış, onları destekleyen devletler tarafından bu hususlar Osmanlı Devleti'ne karşı bir baskı unsuru olarak kullanılmıştı.

3.1.1. Mahkemenin Ankara'ya Nakli ve Tutuklu Ermenilerin Sayısı

5/6 Ocak 1893 tarihinde meydana gelen bildiri asma olayları sonucu Osmanlı Devleti oldukça güç bir durumla karşı karşıya kaldı. Başta Merzifon olmak üzere Kayseri, Yozgat, Tokat ve Sivas çevresinde aynı anda geniş bir bölgede meydana gelen bu olaylar beraberinde birçok kişinin tutuklanması ile sonuçlanan kapsamlı bir inceleme sürecini de başlattı. Olaylarla ilgili olarak Sivas İstinaf Mahkemesi savcısı Merzifon'da, Ankara valiliği ise kendi vilayeti dâhilinde tahkikatlar yaptılar. Yapılan incelemeler ve tahkikatlar sonucunda bildiri asma olayının Ankara ve Sivas vilayetleri dâhilindeki birçok kaza ve köyde aynı anda meydana geldiği, olaylara karışan Ermenilerin Merzifon'daki Hınçak İhtilal Cemiyeti'ne mensup oldukları tespit edilmişti. Ocak ayı başında meydana gelen olaylara karışanların tespiti, yakalanmaları ve ifadelerinin alınması yaklaşık 3 aylık bir zaman aldı. Bu sürecin sonunda Osmanlı

hükûmeti yeni bir sorunla karşılaştı. Bu da olaylar ile ilgili tutuklu ve sanıkların yargılanmalarının nerede yapılacağı idi.

Ankara Valisi Abidin Paşa, 24 Şubat tarihli telgrafında Kayseri’de gerçekleştirdiği incelemeler sırasında elde ettiği bilgileri aktarıyordu. Gerek bildiri asma olayından ve gerekse komiteye mensup olduklarından dolayı tutuklu bulunan Ermenilerin Kayseri hapisanesinde bulunduğunu bildiriyordu. Bu tutukluların uzun müddet Kayseri’de kalmalarının ve mahkemelerinin de burada yapılmasının uygun olmadığını düşünen Abidin Paşa davaların ya vilayet merkezine ya da İstanbul’a nakledilmesi yolunda sadarete teklifte bulundu (BOA, Y. A. HUS, 270/38). Sivas Valisi Halil ise 26 Şubat tarihli telgrafının sonunda bildiri asma olayı ile ilgili yapılan tahkik evrakının Adliye Nezareti’ne gönderildiğini bildirdikten sonra Ermenilerin yabancı devletlerin müdahale edeceği ve böylece kimsenin ceza almayacağı şeklinde sözler sarf ettiklerini ve tutuklular hakkında kanuni muamelenin gecikmesinin bu dedikoduları destekler gibi görüldüğünü yazıyordu. Gerekli evrakın İstanbul’a iadesiyle mahkemenin nerede yapılacaksa bir an önce bildirilmesini istiyordu (BOA, Y. A. HUS, 270/59).

Sadrazam Cevat Paşa’nın bu sorulara cevabı gecikmedi. Sanıkların İstanbul’a sevk edilmelerinin birtakım karışıklıklara sebep olacağı düşüncesiyle Temyiz Mahkemesi kararıyla davanın vilayet merkezi olan Ankara’ya nakledilmesi gerektiğini bildirdi¹. Mahkemenin vilayet merkezi olan Ankara’da yapılmasına karar verilmesinin ardından Ankara ve Sivas vilayetlerinde olaylar ile ilgisi olduğu tespit edilen tutukluların sevk de 1893 Mart ayı itibariyle başladı.

¹ BOA, Y. A. HUS, 270/38; OBE, c. 11, Belge No: 138; İstinaf Mahkemeleri 1876 yılında kabul edilen Mecelle’nin 1838. maddesi ile yargı hayatına girmiştir. “Yeniden başlama” anlamına gelen istinaf, hukuk terimi olarak ilk derece mahkemesinden verilen hükmün üst mahkemede incelenmesi demektir. 1879 tarihli Nizami Mahkemelerin Kuruluş Yasası’na göre, ilk dereceli mahkemenin üstünde, Yargıtay’ın altında bir mahkemedir. Yargıtay’ın işini azaltmak ve onu bir içtihat mahkemesi haline getirmek için kurulmuştur. Sözü edilen yasa hükmüne göre, her ilde bir istinaf mahkemesi bulunmaktadır. Her istinaf mahkemesi bir başkan ile dört üyeden oluşmaktadır. İstinaf mahkemesine atanabilmek için en az otuz yaşında bulunmak ve dört yıl ilk dereceli mahkemelerde üyelik yapmak gerekmektedir. İstinaf mahkemesi başkanlığı Yargıtay üyeliği ile istinaf mahkemesi üyeliği ise ilk derece mahkemesi başkanlığı ile eş değerde tutulurdu. İstinaf mahkemeleri 1924 yılında kabul edilen 469 sayılı yasa ile ortadan kaldırılmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında yeter sayıda yetenekli hakim bulunmaması ve işlerin bu mahkemelerde yıllarca sürüncemede kalmasının Batı hukuk sistemine geçiş döneminde adaletin hızlı gerçekleşmesine engel olduğu düşünülerek kaldırılmıştır. *Yargıtay Tarihçesi*, <http://www.yargitay.gov.tr/content/view/51/42/>, 05.11.2007

Tutuklu bulunanların toplam sayıları hakkında Osmanlı belgelerinde kesin bir kayda rastlanılamamıştır. Vilayet merkezlerinden gönderilen belgelerden bu sayılar takip edilmeye çalışılmıştır. Örneğin, Ankara Valisi Abidin Paşa mahkeme öncesinde tutuklu bulunan kişilerin alabileceği cezalar hakkında bilgi veriyordu. Buna göre; Kayseri ve kazalarında bildiri asma olaylarına dâhil olanlar 160 kişiyi geçiyordu. Bunların büyük bir kısmı komite üyesi olduklarını itiraf etmişti. Bir kısmı ise komiteye dâhil olduklarını ve haftalık bir miktar aidat verdiklerini itiraf etmişler ancak bu cemiyetin devlet aleyhindeki faaliyetlerinden haberdar olmadıklarını ve bunun bir hayır cemiyeti olduğunu sandıklarını beyan etmişlerdi. Abidin Paşa bir Müslüman'ı, muhacir bir arabacıyı ve bir zaptiye erini öldürme suçlarından tutuklananların ise idam cezasına mahkûm olacaklarını düşünüyordu. Bildiri asma olayına karışan 160 kişinin ceza kanunnamesininin 52. maddesinden 58. maddesine kadar olan kanun maddelerine nazaran çoğunun idamı veya kürek, kalabentlik ve hapis cezalarıyla mahkûmiyetleri mümkündü. Yozgat'ta ise bu olaylardan dolayı 87 kişi tutuklanmıştı. Bunlardan 3'ü komiteye dâhil olduklarını itiraf, diğerleri ise inkâr etmişlerdi (BOA, Y. A. HUS, 270/38). Merzifon'da ise tutuklu 40 kadar Ermeni bulunduğu, güvenliklerinin temini için zaptiye kuvvetlerinin yeterli gelmemesi dolayısıyla Tokat ve Amasya sancaklarından buraya kuvvet sevkinden anlaşılmaktadır (BOA, Y. A. HUS, 270/62). Osmanlı belgelerinde yer alan kayıtlara göre Ankara hapisanesine götürülen tutukluların sayısı, yolda bulunanlarla beraber 400'den fazla idi. Bu kadar fazla tutuklunun sevk edilmesi beraberinde bazı güçlükleri de getiriyordu. Kayseri'den Ankara'ya götürülen tutuklulardan ikisi yolculuk esnasında firar etmişlerdi².

Tutuklu Ermenilerin sayıları ile ilgili olarak yabancı temsilcilerin verdikleri sayılar ise Anadolu'nun pek çok şehrinde değişik suçlardan dolayı tutuklanan tüm Hristiyanları kapsadığı için oldukça yüksektir. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Clare Ford, 26

² Kayseri'den sevk olunan 117 Ermeniden ikisi ayaklarındaki prangayı keserek gece saat sekizde firar etmişlerdi (BOA, Y. PRK. UM, 26/89). Ermenilerin kaçtıkları sırada Tabur ağası Kadri ile Yüzbaşı Tevfik'in sarhoş olduklarını bildiren Abidin Paşa, çevre kaymakamlara haber gönderdiğini ve pek çok zaptiye kolları ile köylüler sevk edilerek firarilerin yakalanması için çalışıldığını bildirmişti. 115 mahkûm ile 20 Mart'ta Ankara'ya ulaşmıştı. Sadi ve Arif Paşalarla birlikte firara kimlerin sebep olduğu sorgulandı. Sadi ve Arif Paşaların trenle İstanbul'a yola çıktığını haber veren Abidin Paşa kendilerinin gerekli bilgileri vereceklerini bildirmişti (BOA, Y. A. HUS, 272/25; OBE, c. 12, Belge No: 13). Vali Abidin Paşa firarilerin yakalanması için tahkikatı devam ettirmiş, yakalanmaları için hiçbir kaymakam ve zabıta memurunun yerlerinden ayrılmamaları için emir vermişti (BOA, Y. MTV, 76/17). Kayseri'den Ankara'ya getirilirken firar eden Panos ve Parsencik isimli Ermeniler ancak 29 Mart 1893 tarihinde yakalanacaklardı (BOA, A. MKT. MHM, 733/46).

Şubat'ta İngiliz başbakanına olaylardan dolayı 2.000 Hristiyan'ın tutuklu olduğunu bildiriyordu (Turkey, 1896: Belge No: 89, s. 63; Şimşir, 1989: Belge No: 110, s. 150). Bundan yaklaşık bir ay kadar sonra 25 Mart'ta Samsun'da bulunan İngiliz Fahri Konsolosu Spadaro raporunda tutuklu bulunan Hristiyan sayısını 1.800 olarak veriyordu. Spadaro'nun raporuna göre tutuklu bulunan Hristiyanların illere göre dağılımı şu şekilde idi:

Tablo 2. Spadaro'nun raporu

Yozgat ileri gelenleri	142
Yozgat köylüleri	338
Kayseri	280
Merzifon	50
Tokat	50
Sivas	300
Amasya	70
Divriği	80
Arapkir	150
Harput	70
Diyarbakır	70
Halep ve Maraş	20
Hacıköy (Gümüşhacıköy)	30
Çorum	30
Belirlenemeyen diğer yerler	120
TOPLAM	1800

Kaynak: Turkey, 1896: Belge No: 110, s. 81; Şimşir, 1989: Belge No: 125, s. 182.

Ankara ve Trabzon'daki İngiliz konsoloslarının tutuklu Ermeniler ile ilgili olarak verdikleri rakamlar ise Osmanlı kaynaklarındaki sayılara daha yakın görünmektedir. Ankara'da bulunan İngiliz Konsolos Vekili Tom Newton, 28 Mart tarihli raporunda Yozgat ve Kayseri'den gelen mahkûmların Ankara'ya vardığını ve bunlarla birlikte toplam tutuklu sayısının 180'e ulaştığını bildirmektedir. Trabzon'daki İngiliz Konsolosu H. Z. Longworth ise 1 Nisan tarihli telgrafında Trabzon haricindeki vilayetlerde olaylarla ilgili olarak tutuklananların sayısını 550 olarak vermektedir. Clare Ford'un 26 Mart tarihli raporunda bildirdiği üzere bazı İngiliz gazeteleri olayları oldukça abartarak anlatmışlardı hâlbuki tutuklu Ermenilerin sayısı söylenenlerin yarısı kadar bile değildi (Turkey, 1896: Belge No: 110, s. 81; Şimşir, 1989: Belge No: 125, s. 183).

Amerikan gazetelerinde Ermeni tutukluları ile ilgi olarak yayınlanan haberlerde de tutuklu sayıları oldukça abartılı idi. 10 Nisan tarihli *The Washington Post* ve *Boston Daily Globe* gazetelerinin haberlerine göre Ermeni tutuklularının durumu her geçen gün daha ciddi bir hal alıyordu. Ermenilerin tutuklandığına dair sürekli haberler alındığı bildiriliyordu. Yaklaşık 2.000 Hristiyan'ın hapisanelerde olduğu ve Sultan'ın Ermeni tutuklular için genel bir af ilan edeceğinin ise büyük bir saçmalık olduğu yazılıyordu (*The Washington Post*, 10 April 1893: 1; *Boston Daily Globe*, 10 April 1893: 1). Aynı haber ertesi gün *Chicago Daily Tribune*'de yer aldı. Haberde tutuklu sayısının 1.800 ile 2.000 olduğu ve sadece birkaç Ermeninin serbest bırakıldığı çünkü olaylara karışıklarına dair hiçbir delil bulunamadığı belirtiliyordu (*Chicago Daily Tribune*, 11 April 1893: 5). *Lock Haven Express* gazetesi de aynı iddiaları sütunlarına taşıyordu. Yaklaşık 1.800-2.000 Hristiyan Ermeninin Türk hapisanelerinde bulunduğunu yazılıyordu. Ermenilerin hapisanelerde olma sebebini ise Hristiyan dinine tabii olmalarına bağlıyordu. “*Onlar dini inançlarından dolayı zindandalar. Hristiyanların birleşmiş sesi, onlar için özgürlüğü talep etmeli ve bu önemli talepte ısrar etmelidir*” deniyordu (*The Lock Haven Express*, 12 April 1893). Başka bir haberde “*İstanbul'daki İngiltere elçiliğine İzmir, Trabzon ve Anadolu'nun diğer yerlerindeki konsolosluklardan gönderilen bir listede çeşitli suçlardan dolayı tutuklu bulunan 1.800 Ermeninin isimleri bulunuyor*” (*The Rolla New Era*, 15 April 1893: 2), denilerek en azından tutuklu bulunanların Anadolu'daki tüm Ermeniler olduğu vurgulanmıştı.

Osmanlı Devleti'nin Washington'daki elçisi Mavroyani Bey, Dışişleri Bakanı Sait Paşa'ya Amerikan gazetelerinde yer alan bu haberler konusunda bilgi veriyordu. Yayınlanan haberlerde “*zavallı Ermeniler, 1.800 Hristiyan hapiste, Avrupa'nın müdahalesi isteniyor, Berlin Antlaşması'nı imza eden devletler Ermenileri, Kürtlerin zulüm ve vahşetinden korumalıdır*” şeklinde propagandalar yapıldığını anlatıyordu (OBE, c. 12, Belge No: 48).

3.1.2. Mahkeme Öncesi Genel Af

Osmanlı idari makamları Ankara Mahkemesi'nin emsallerine ibret olacak şekilde gerçekleştirilmesi ve bu tür olaylara bir daha fırsat verilmemesini istiyordu (BOA, Y.

MTV, 76/49). Bu sebeple de vilayetlerde bulunan Ermenilerin bir an evvel Ankara'ya getirilmesi ve mahkemenin başlaması gerekiyordu. Ankara Valisi Abidin Paşa, mahkemenin uzun müddet gecikmesinin uygun olmayacağına işaret ediyor ve Sivas vilayetinden gelecek olan tutukluların bir an önce gönderilmesi gerektiğini bildiriyordu. Olaylara sebep olanların mahkemelerinin icrası ile yaşlı olanların kefaletle serbest bırakılıp bırakılmayacağını soruyordu (BOA, Y. MTV, 76/62). Bu sırada çeşitli vilayetlerde tutuklu bulunan sanıkların Ankara'ya nakilleri hızla devam ediyordu.

Ankara'da bulunan İngiliz Konsolosu Tom Newton, 11 Mart günü Sivas vilayetinden gönderilen tutukluların Ankara'ya vardığını bildiriyordu. Mahkûmların yeni yapılmış olan hapishaneye yerleştirildiğini söyleyen Newton, bazı raporlarda askerî birliklerin Ermeni evlerinde barındığına dair bilgiler olduğunu, fakat bu bilgilerin dikkatli değerlendirilmesi gerektiğini, zira kendi edindiği güvenilir bilgilerin bu raporlara inanmasına imkân vermediğini ifade ediyordu. Yerel yetkililerin büyük bir gizliliği muhafaza ettiklerini ve mahkûmlarla kimsenin görüşmesine izin vermediklerini söylüyordu. *“Bu adamların tutuklanması sessizce ve aşırı bir sertlik olmadan sonuçlandırıldı. İdarecilerin zamanında hareket etmeleri sayesinde olay büyük kitlelere yayılmadı”* diyordu (Turkey, 1896: Belge No: 100/5, s. 73-74; Şimşir, 1989: Belge No: 111, s. 152-153).

Bu sırada Ankara Valisi Abidin Paşa 13 Mart'ta, mahkemenin kanunlar çerçevesinde yürütülebilmesi için dürüst ve güçlü bir reise ihtiyacı olduğunu hatırlatarak mahkemenin bir an önce başlaması gerektiğini bildiriyordu. Ankara İstinaf Ceza Mahkemesi reisliğine tayin olacak kişinin dava evrakını görmek ve bilgi almak üzere en kısa süre içinde Ankara'ya gelmesinin büyük önem taşıdığını düşünüyordu. Vali, Sivas'tan gönderilecek olan tutukluların ise biran evvel gönderilmesini istiyordu (BOA, Y. MTV, 75/196). Ankara İstinaf Mahkemesi reisi olan Hakkı Bey'in bu mahkemeyi yürütebilecek iktidarı bulunmamasından dolayı kendisi Konya İstinaf reisliğine tayin edildi. Yerine Ankara İstinaf Mahkemesi reisi olarak istinaf savcısı Hüsnü Efendi getirilirken, onun yerine ise Bidayet Mahkemesi Reisi Arif Efendi tayin edildi (BOA, Y. MTV, 75/233).

Tutuklu bulunan Ermenilerin Ankara'ya nakledilmeleri ile birlikte Ankara hapishanesi çok sayıda tutuklu ile dolmaya başlamıştı. Yargılanmak üzere Ankara'ya getirilen tutuklu sayısının çokluğuna binaen hapishane yakınındaki süvari zaptiye koğuşları yeniden düzenlenerek hapishane haline getirildi (BOA, A. MKT. MHM, 733/19). Hâlbuki Osmanlı hükûmeti olaylara karışan sanıkların tümünün Ankara'ya nakledilmesini uygun görmemişti. Hükûmet, sadece olaylara karıştığı tespit edilenler ile komiteye mensup oldukları belirlenen elebaşların Ankara'ya nakledilmesini ve yargılanmalarını istiyordu. Zira çok sayıda Ermeninin aylarca tutuklu olarak mahkeme edilmeleri Ermenilerin Avrupa'ya karşı kendilerini mağdur göstermelerine sebep olacaktı. Konu başta İngiltere ve Avrupa parlamentolarında görüşülerek bilahare Ermenilerin himaye edilmelerinin kapılarını açacaktı. Bu ise Ermenilerin Kumkapı hadisesinde elde edemedikleri maksada ulaşmaları demektir. Dolayısıyla Ankara'ya gönderilmek üzere Merzifon'dan Çorum'a teslim olunan 36 tutukludan elebaşı durumunda olanların tutulup, diğerlerinin vilayet dışına çıkmamak şartıyla kefaletle salıverilmeleri istendi (BOA, Y. PRK. BŞK, 29/95).

Ankara'da ise tutuklu bulunanlardan olayları planlayan ve teşvik edenler ile katil olanlar dışındakilerin sadakatten ayrılmayacakları, bu tür olaylara karışmaktan uzak duracaklarına dair yemin ederek ve eğer gerekirse daha sonra mahkeme edilmek üzere kefaletle tahliyelerine karar verildi. Böylece nisan ayı başından itibaren bu kişiler Adliye memurları hazır olduğu halde Ermeni murahhasası tarafından İncil üzerine yemin ettirilerek serbest bırakılmaya başlandı. Kefalet verenler hemen tahliye edilirken kefalet veremeyenler ise memleketlerine gönderilerek burada kefaletle serbest bırakıldılar (BOA, Y. MTV, 76/84; Y. A. HUS, 272/88). Böylece Ankara'da bulunan 165 Ermeni'den olaylara karıştığı tespit edilenler ayrılarak 133 kişi kefaletle serbest bırakıldılar (BOA, Y. A. HUS, 272/88).

Sivas Valisi Halil Paşa da bu karar üzerine harekete geçti ve Çorum'a gönderilen 36 tutukludan 11'i Ankara'ya gönderilirken, Tokat ve Aziziye kasabalarından yalnız 4 kişi Ankara'ya sevk edildi, diğerleri ise serbest bırakıldı (BOA, Y. MTV, 76/114; OBE, c. 12, Belge No: 37). Ermenilerin bu suretle tahliye edilmesi üzerine Ankara hapishanesinde tutuklu bulunan 8-10 Müslüman'ın da serbest bırakılmaları hususu Ankara Valisi Abidin Paşa tarafından dile getirildi. Bu kişiler de af edilerek serbest

bırakıldılar (BOA, Y. MTV, 76/104; Y. A. HUS, 272/89). Böylece Ankara vilayetinde tutuklu bulunan 332 kişiden 283 kişi tahliye edildi. Vilayet merkezinde ve merkeze bağlı olan yerlerde olayların elebaşısı olarak 49 Ermeni tutuklu olarak kaldı (BOA, Y. MTV, 76/114; OBE, c. 12, Belge No: 36). Nisan ayında çıkarılan af ile tutuklu bulunan Ermenilerin sayısı azalmış ve yeni tutuklamalar da gerçekleşmemişti (BOA, Y. A. HUS, 273/36). Ankara Valisi Abidin Paşa, tutuklu bulunanların sayısının azalmasından dolayı geride kalanların mahkemeleri sırasında yeni askerî kuvvete ihtiyaç kalmadığını bildırıyordu (BOA, A. MKT. MHM, 733/43, A. MKT. MHM, 733/47).

Tutuklu bulunan ve mahkeme edilmek üzere Ankara'ya sevk edilenlerin³ sayısı yabancı konsolosların da yazışmalarına konu oldu. İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Francis Clare Ford⁴, 3 Nisan tarihinde İngiltere Başbakanı Rosebery'ye çektiği telgrafta tutuklu bulunan Ermenilerin bir kısmının af edildiğini, olayların elebaşları olduğuna dair deliller bulunan Ermenilerin ise Ankara Mahkemesi'ne sevk edildiklerini bildırıyordu (Turkey, 1896: Belge No: 102, s. 74; Şimşir, 1989: Belge No: 119, s. 164). 7 Nisan tarihli raporunda ise genel aftan 500 Ermeninin yararlandığını ve Ankara'da yargılanacak olan tutukluların sayısının 50 olduğunu bildırıyordu (Turkey, 1896: Belge No: 107, s. 79; Şimşir, 1989: Belge No: 122, s. 179).

Tutuklu Ermenilere uygulanan af konusu gazetelere de yansdı. The Times gazetesi 5 Nisan tarihinde İstanbul'dan aldığı af haberini duyuruyordu. Sultan'ın olaylara karışan Ermenilerin tahliyesini emrettiği yazıyordu (*The Times*, 6 April 1893: 3). Chicago Daily Tribune, Türk hükûmetinin bildirileri dağıtmakla suçlananlar dışında tüm Ermenileri serbest bırakmayı İngiltere'ye garanti ettiğini ve İngiliz hükûmetinin bu yüzden Ermeni sıkıntıları ile ilgili diğer devletlerle herhangi bir müzakere yapmaya

³ Çeşitli vilayetlerde tutuklu bulunan Ermenilerin mahkeme edilmek üzere Ankara'ya sevk işlemleri sırasında birtakım karışıklıklarda meydana geldi. Merzifon'dan başka bir mahale gönderildikleri ihbar edilen mahkûmların Çorum'da ise burada muhafaza edilmeleri, değilse de nerede oldukları Sivas Vilayeti'nden soruluyordu (BOA, A. MKT. MHM, 733/48). Bu tutukluların Çorum'a sevk edildiklerinin anlaşılması üzerine, bunların tekrar Merzifon'a iade edilmesi istendi (BOA, A. MKT. MHM, 733/32).

⁴ Clare Ford 1892 Mart'ında Berlin Antlaşmasınının 61. maddesinin uygulanması hususunda ısrar etmek için talimatlarla İstanbul'a geldi (Nicolson 1903: 72). William White'in yerine büyükelçilik görevini devralmıştı. Lord Salisbury, bu durumu Osmanlı Devleti'nin genel idaresinde oldukça büyük bir gelişme olarak memnuniyetle karşılamıştı (Salt, 1990). Olaylarla ilgili haberler İngiltere ve Amerika'ya ulaştığı zaman Clare Ford görevinden ayrıldı ve tüm sorumluluk Nicolson'a kaldı (Nicolson, 1930a: 72; Nicolson, 1930b: 98).

gerek görmediğini iddia ediyordu (*Chicago Daily Tribune*, 15 April 1893: 5). New York Times gazetesi ise Londra'dan aktardığı haberinde Avam Kamarası'nda 17 Nisan günü Dışişleri Müsteşarı Edward Grey'in Ermeni tutuklular için genel bir af ilan edildiğini 50 kadar tutuklunun mahkeme edileceğini beyan ettiğini bildiriyordu (*The New York Times*, 18 April 1893: 2). Washington Post ise olaylara karıştığı iddiasıyla 900 kişinin tutuklandığını, ilan edilen gelen af ile 600'ünün serbest bırakıldığını, kalan tutukluların ise Ankara'da mahkeme edileceği duyuruluyordu (*The Washington Post*, 18 April 1893: 1). Chicago Daily Tribune 30 Nisan tarihli haberinde sultanın 2 Nisan tarihinde, geçen üç ay boyunca tutuklanan ve hükûmete karşı bildiri dağıtmakla suçlanan tüm Ermenilerin neredeyse tamamını serbest bıraktığını bildiriyordu. Geriye kalanların ise muhtemelen ileriki günlerde tahliye edileceği iddiaları yazılıydı (*Chicago Daily Tribune*, 30 April 1893: 8). Aynı haber Atlanta Constitution (*The Atlanta Constitution*, 30 April 1893: 15) ve Brooklyn Eagle (*Brooklyn Eagle*, 30 April 1893: 1) gazetelerinde, “*Hristiyanlar Serbest Bırakıldı*” ve “*Ermeni Hristiyanlar Serbet Kaldı*” başlıklarıyla yer aldı.

Ancak gazetelerde sadece af konusu ile ilgili haberler yer almadı. Başlamak üzere olan Ankara Mahkemesi kamuoyuna Hristiyan Ermenilerin dini baskısı olarak duyuruluyordu. İncil Cemiyeti (Evangelical Alliance) Genel Sekreteri A. J. Arnold tarafından Daily News gazetesine gönderilen ve “*Ermenistan'daki Dini Baskılar*” başlığı ile 20 Nisan tarihinde yayınlanan mektupta, Tomayan ve Amerikalı misyonerlerin adil bir yargılamadan kaçmayacakları söyleniyordu. Ancak 800 Ermeninin mahkeme edilmek üzere Ankara'da toplandığı iddia ediliyor, bunların hepsinin adil bir şekilde mahkeme edilemeyecekleri savunuluyordu (Şimşir, 1993: Belge No: 239, s. 252-253). Bu türden haberlerin, mahkeme öncesi ilan edilen affa rağmen Avrupa kamuoyunda istenilen olumlu etkinin oluşmasına engel olduğu açıktır. Ankara Mahkemesi, Hristiyanlara baskı yapıldığı iddialarının gölgesinde başlayacaktı.

Tutuklu bulunan Ermenilerin ne kadar olduğu sorusu Avam Kamarası'nda da gündeme geldi. Bu soruya İngiliz Dışişleri Müsteşarı Edward Grey, 17 Nisan 1893 tarihli oturumda verdiği cevapta sultanın genel bir af çıkardığını, affa uğrayanların bildiri asma olayına karışanlar da dahil olmak üzere 500 kişi olduğunu, bunlardan olayların planlayıcısı durumunda olan 50 kişinin mahkemeye sevk edildiklerini bildiriyordu

(BOA, Y. A. HUS, 273/6, HR. SYS, 2825/20; OBE, c. 12, Belge Belge No: 54; *The Times*, 18 April 1893: 6). Ermeniler ile ilgili olarak çıkarılan bu affin Merzifon'daki Anadolu Koleji öğretmenleri Tomayan ile Kayayan'ı da kapsayıp kapsamadığına dair 24 Nisan'da İngiltere Meclisi'nde sorulan sorulara ise Edward Grey, bu genel affin şüphe üzerine tutuklanmış olan Ermenileri kapsadığını bildırıyordu. Stevenson'un sorduğu soru ise İngiltere Hükûmeti'nin Ankara Mahkemesi'ni izlemek için bir kişiyi görevlendirip görevlendirmedığı idi. Hariciye Müsteşarı Grey, Ankara'ya özellikle bir diplomatik temsilci atanmadığını, fakat Ermeni tutukluların mahkemesi ile ilgili gelişmeleri takip eden Konsolos Yardımcısı Newton'un orada bulunduğu cevabını verdi (BOA, Y. A. HUS, 273/51, HR. SYS, 2825/21; *The Times*, 25 April 1893: 6; OBE, c. 12, Belge No: 51). 28 Nisan'da ise bu kez Tomayan'ın durumu soruluyordu. Dışişleri Müsteşarı Grey, İngiltere Hükûmeti'nin bu konu hakkında fikir beyan edebilecek yeterli bilgiye sahip olmadığını, Ankara konsolos vekilinin Ankara Mahkemesi'ne dair bir rapor hazırlamakla görevlendirildiğini, Berlin Antlaşması hükümlerine aykırı bir durum olup olmadığının ise şimdiden söylenemeyeceğini bildırıyordu (BOA, HR. SYS, 2825/23). İngilizlerin bu suretle, daha mahkeme başlamadan mahkemenin antlaşma hükümlerine aykırı olup olmadığı tartışmalarını başlatmaları ise son derece manidardı. Mahkeme öncesi ilan edilen genel af ile Osmanlı hükûmeti, sadece olaylara karıştığı tespit edilenler ile Merzifon Hınçak Cemiyeti'ne mensup oldukları belirlenen kişilerin Ankara'ya nakledilmelerini sağlamış oluyordu.

3.2. Mahkemenin Başlaması

Merzifon ve çevresindeki olaylardan dolayı tutuklanan Ermeniler ve bunlar arasında bulunan iki Anadolu Koleji öğretmeninın davası birleştirilerek ve bölge mahkemesi olması dolayısıyla Ankara Mahkemesi'nde görülmeye başlanacaktı. 59 sanık, devletin iç güvenliğini bozmak ve devlete bağlı vatandaşları kandırmak, saltanat aleyhine isyana davet etmek bu suretle Osmanlı Devleti'nin bir kısmını devlet idaresinden çıkarıp Ermenistan adıyla bağımsız bir hükûmet teşkil etmek iddiasıyla mahkeme huzuruna çıkarılıyorlardı. Bunların arasında Karabet Tomayan da vardı. Ankara Valisi Abidin Paşa mahkeme başlamadan önce sadarete çektiği bir telgrafla bu konudaki endişelerini aktarıyordu. Tomayan hakkındaki delilerin kuvvetlendirilmesini,

Hoffman'ın kayını olmasından dolayı özellikle yabancı basında bu konuya çok yer verilerek Osmanlı hükûmetine baskı yapılacağını belirtiyordu. Sivas Valisi Halil Paşa, Karabet Tomayan'ın bildirimler hakkında kendi el yazısıyla yazdığı bir belgenin elinde olduğu bildirmişti. Abidin Paşa, bu belgenin ve eğer varsa diğer delillerin bir an önce Ankara'ya ulaştırılmasını istiyordu (BOA, Y. MTV, 77/154). Abidin Paşa bu suretle başta İngiltere ve Amerika olmak üzere yabancı devletlerin mahkeme sürecine müdahalelerinin sinyallerini vermiş olduklarını iyi biliyordu. Bazı parlamento üyeleri Ankara Mahkemesi'ni izlemek amacıyla İngiltere hükûmetinin özel bir konsolosluk görevlisi ya da diplomatik bir memur göndermesini istiyorlardı. Ancak İngiltere dışişleri Ankara'daki İngiliz Konsolos Vekili Tom Newton ile gelişmeleri takip etmeyi yeterli bulmuştu⁵. Amerika Birleşik Devletleri ise İngiltere büyükelçiliğinden aldıkları bilgilerin yanı sıra Sivas Konsolosu Jewett ile Trabzon konsolosu Longworth ile mahkeme sürecini takip edecekti⁶. Ankara Mahkemesi ile ilgili gelişmeleri takip eden bir diğer kişi ise İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi M. Paul Cambon idi⁷.

Başta İngiltere ve Amerika olmak üzere yabancı devletlerin de ilgiyle takip ettiği Ankara İstinaf Mahkemesi'nin komisyonu 5 üyeden oluşuyordu. Mahkeme Başkanı Hüseyin Hüsnü, üyeler ise Tevfik, Ali, Onik ve Yorgi idi. Başkan ve iki yardımcısı

⁵ Ankara'daki İngiliz Konsolosu Tom Newton'un Ankara'da yapılacak olan mahkemeye dinleyici sıfatıyla katılması hususunda Ankara Valisi Abidin Paşa'dan izin talep etmişlerdi (BOA, Y. PRK. UM, 27/35, lef. 1.). Daha mahkeme başlamadan önce İngiliz konsolosunun Andon Rıftuni ile görüşmek istemesi üzerine Ankara Valisi Abidin Paşa, başsavcının da hazır bulunduğu bir anda bu görüşmeye izin vermişti. Konsolosun amacınız neydi diye sorması üzerine Rıftuni, amacının Osmanlı Devleti aleyhine çalışmak olduğunu söylemişti. Konsolosun, devletten ne kötülük gördüğün sorusuna ise hiçbir kötülük görmedim, fakat Osmanlı Devleti aleyhine çalışmak, sosyalizm fikrini yerleştirmek üzere Atina komitesi tarafından kendisine para verildiğini beyan ve itiraf etmişti. Abidin Paşa, konsolosun hayret içinde kaldığını ve hükûmetin tavrının tamamıyla doğru olduğunu belirterek bu durumu İstanbul'daki büyükelçiliğe bildireceğini söyleyerek odadan ayrıldığını aktarıyordu (BOA, Y. PRK. A, 8/39).

⁶ Amerika Birleşik Devletleri ayrıca Sivas Konsolosu'nun tutukluların sorgulanmalarına ve muhakemelerine nezaret etmesini istiyordu. Osmanlı hükûmeti ise Osmanlı tebaasından olanlar dışında Amerikan vatandaşlarının sorgulamalarını dinleyebileceğini bildirdi. Ayrıca Amerikan tebaasından olanların mahkemesinde konsolos ve tercüman bulundurulacağı, fakat Osmanlı tebaası için böyle bir uygulamanın mümkün olmayacağı da söylendi. Amerikan Dışişleri Bakanının durumun ciddi olduğunu bildirmesi üzerine Washington'daki Osmanlı sefirinin sorduğu soru dikkat çekicidir: Şayet Fransız misyonerleri Amerika'ya gelerek yerli halka ilim ve fen öğretmekten başka ayrıca bunların din ve mezheplerini değiştirmeye çalışıp ihtilal hareketlerine de teşvik etseler Amerika hükûmeti nasıl hareket eder? (İşiksal, 1974b: 28-29).

⁷ İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi P. Cambon'un Fransız Dışişleri Bakanı M. Develle'e bildirdiğine göre İstanbul'un İngiltere Büyükelçisi birkaç aydan beri tutuklu bulunan Ermeni din adamlarıyla, son ayaklanmaların hazırlayıcıları olan ve Ankara'da mahkeme edilecek olan Ermenilerin kurtarılması için girişimde bulunmak üzere hükûmetinden talimat almıştı (Fransa Dışişleri Bakanlığı Belgeleri, 1985: 65).

Türk, üyelerden biri Katolik Ermeni, diğeri ise Rum'du. İstinaf Savcısı Mehmet Arif, zabıt kâtibi ise Kamis idi. Mahkemede duruşmalar aleni olarak yapılacaktı⁸ (OBE, c. 12, Belge No: 175). Sanıkları, Avukat Yozgatlı Bekir Efendi'nin sonradan dilekçe vererek görevi bırakmasıyla Kevork Avakiyan, Artin Şamlıyan, Agop Çeçeciyan, Karabet Şahinyan, Yozgatlı Nazaret, Nazım Azizyan, Lazaraki, İzzet Efendi ve Mamas Abacıyan olmak üzere toplam 9 avukat savunma görevini üstleniyorlardı.

18 Mayıs 1893 Perşembe günü mahkeme reisi ve zabıt kâtibince davanın takdimi yapıldı. Buna göre, 6 Ocak 1893 Cuma gecesi Kayseri, Develi, Yozgat, Çorum, Merzifon, Tenos, Aziziye ve Gemerek kasabalarında, diğeri bazı kasaba ve köylerde dağıtılan ve asılan bildirimleri düzenledikleri, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenileri saltanat ve hükûmet aleyhine silahlı isyana tahrik ve teşvik ettikleri ve maksatlarına erişmek için kendileri ile ittifak eden kişileri yağma, çapul, eşkıyalık, postalara saldırma, adam öldürtme için cesaretlendirerek bunlara talimatlar verdikleri iddiasıyla 60 sanık hakkında Ankara savcılığı tarafından 6 adet tutanak tanzim edilmişti. İstinaf Savcılığı tarafından hazırlanan iddianameler ilgili evraklarla beraber 12 Mayıs günü Ankara İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesine verilmiş, yapılan tetkikte zabıtların aslında bir cürümden dolayı birden fazla kişi hakkında tekraren verildiği anlaşılmıştı. Bunun üzerine Ceza Mahkemeleri Usulü Kanunu'nun geçici 262. maddesi uyarınca hepsinin birleştirilmesi uygun görüldü ve kanununun 248 ve 249. maddelerine göre sanıklardan 54 kişi 13 Mayıs 1893 tarihinde ifadeleri alınmıştı. Savunmalarında kendilerine yardım etmek üzere avukat seçmeleri teklif edildi⁹. Sanıklar ve onları temsil etmekle görevli avukatların listesi EK 14'te verilmiştir.

Tomayan ile Kayayan kendilerine Kevork Avakiyan'ı, avukat olarak seçtiklerini beyan ettiler. Diğeri de savunmalarında kendilerine yardım etmek üzere birer avukat seçmişler, ilgili tutanak hepsine teker teker imza ettirilmiş ve ilk oturum hazırlığı 18 Mayıs'ta bu suretle bitmişti.

⁸ Mahkemenin seyri için bkz EK 12.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi kataloglarından Y. PRK. UM, 27/35'te Ankara Mahkemesi'nin ilamı "Ankara İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi Zabıt Varakası" adıyla ve el yazısı olarak yer almaktadır. Yine arşiv kataloglarından HR. SYS, 2826/44'te mahkeme ilamının matbu olarak yayımlandığı haftalık *Ceride-i Mehakim* gazetesinin nüshaları bulunmaktadır (*Ceride-i Mehakim*, No: 714, 1309: 10541-10544).

3.2.1. Ankara İstinaf Mahkemesi'nde Yargılanacak Olan Sanıklar ve Haklarında Hazırlanan İddianame

Ankara Mahkemesi'nin ilk oturumu 20 Mayıs Cumartesi günü saat beşte (BOA, Y. A. HUS, 274/41) mahkeme komisyonu Hüseyin Hüsnü başkanlığında ve üyeler Ahmet Tevfik, Ali, Onik ve Yorgi¹⁰ Efendilerin de hazır bulunduğu halde hükümet konağının büyük salonunda başladı. Dinleyiciler arasında vilayet erkânı, askerî yetkililer, ruhaniler ve yabancı konsoloslar bulunuyordu (BOA, Y. A. HUS, 274/41, Y. PRK. UM, 27/35, lef. 2, A. VRK, 46/58). Ankara Valisi Abidin Paşa ve tüm Ankara halkı da oradaydı (Turkey, 1896: Belge No: 132, s. 116; Şimşir, 1989: Belge No: 143, s. 209-210).

Tutuklu bulunan sanıkların getirilmesinden sonra avukatları; Avakiyan Kevork, Şahinyan Karabet, Abacıyan Mamas, İzzet, Şamlıyan Artin, Azizyan Nazım, Yozgatlı Nezaret, Çeçeciyan Agop ile Lazaraki Efendiler yanlarında olduğu ve İstinaf Başsavcısı Mehmet Arif Bey de hazır bulunduğu halde alenen duruşmaya başlandı. Ve ilk önce sanıkların kimlik tespitleri yapıldı (*Ceride-i Mehakim*, No: 714, 1309: 10545-10547; BOA, Y. PRK. UM, 27/35, s. 2-4). Buna göre Ankara İstinaf Mahkemesi'nde yargılanacak olan sanıkların isimleri, baba adları, yaşları, ikamet ettikleri şehirler ve meslekleri ile bilgiler EK 13'te verilmiştir.

Sanıkların kimlik tespitleri yapıldığı sırada Kazaros oğlu Kirkor, Kel Artin oğlu Karabet, Bıçakçı oğlu Civan, Yozgatlı Mihakyan Kirkor, Efe Mihran ve Köşker oğlu Kazarus'a tebligat yapılmadığı ve mahkeme tutukevine getirilmedikleri anlaşıldı. Bunun üzerine ilgili yerlere haber verilmesi, geldikleri zaman tebligatın yapılması ve bunlar için duruşmaların geciktirilmemesi düşünüldü. Akli dengesi bozuk olan Papazyan Krupi'nin akıl hastanesine gönderildiği öğrenilerek sağlığına kavuştuktan sonra yargılanması hususu karara bağlandı (*Ceride-i Mehakim*, No: 714, 1309: 10547-10548).

Daha sonra zabıt katibi tarafından 3 saat boyunca sanıklar hakkındaki iddianameler okundu (Turkey, 1896: Belge No: 132, s. 116; Şimşir, 1989: Belge No: 143, s. 209-

¹⁰ Ceride-i Mehakim'de bazı yerlerde Yorgaki Efendi olarak da geçmektedir (*Ceride-i Mehakim*, No: 716, 1309: 10585).

210; Y. PRK. UM, 27/3, s. 4-20). Altı takım iddianamenin okunması saat sekiz çeyreğe kadar sürecekti. Bu sırada mahkemeye kısa bir ara verilmiş, daha sonra sanıklar hakkındaki iddianamelerin okunmasına devam edilmişti (BOA, Y. A. HUS, 274/41). İddianamelerin sanıklara bildirilmesinin ardından mahkeme heyeti tarafından sanıklara gerekli kanuni açıklamalar yapıldı ve daha sonra da Savcı Mehmet Arif Bey söz alarak davanın tafsilatına geçildi. Savcı altı yüz seneden beri Osmanlı Devleti tebaasından olan Ermeni milletinin sadık millet statüsü ile rahat ve huzur içinde, dillerini ve dinlerini muhafaza ederek, her türlü maddi manevi taarruzlardan korunarak yaşadıklarını, ancak şimdi birtakım emel ve fikirlere kapılarak yaşadıkları bölgelerde hükûmet ve saltanat aleyhine hareketlere teşebbüs ettiklerini söyleyerek konuşmasına başladı (*Ceride-i Mehakim*, No: 716, 1309: 10579; Y. PRK. UM, 27/3, s. 20).

6 Ocak 1893 Cuma gecesi, Merzifon, Gemerek, Tenos, Aziziye, Amasya, Gümüşhacıköy, Çorum, Yozgat, Boğazlıyan, Kayseri, Develi, Efkere, Talas, Tavalısun, İstefene, Bilakese, Burnugöz, Kermir, Mancısun kasaba ve köylerinde bazı cami ve devlet binalarıyla Müslüman hanelerinin duvar ve kapılarına biri küçük, diğeri büyük olmak üzere matbu ikişer adet bildiri asıldığını söyledi. Küçük olan bildiri “İslam Vatanperverler Komitesi”, büyük olanı ise “Müslümanların Selametini İsteyen Hindistanlılar” imzası taşıyordu. Böyle bir hareketin değil Müslümanların gayrimüslimlerin dahi akıllarından geçmeyeceğine dikkati çeken Savcı Mehmet Arif Bey, yapılan inceleme ve tetkikler sonucunda olayların Atina’da bulunan Ermeni Hınçak İhtilal taraftarlarınca tertip edildiğinin anlaşıldığını belirtti. Bu olaylardan birkaç ay evvel Avrupa’da basılan Ermenice Hınçak gazetesinde bildirilerde yer alan sözlerin harfiyen geçtiği tespit edilmişti. Savcı, daha sonra bu ihtilal cemiyetinin kurulması mevzuunu anlattı. Bundan dört yıl evvel birtakım adi ve siyasi cürümlerden suçlu olarak Avrupa’ya kaçmış olan birkaç Ermeni, Osmanlı Devleti ve hükûmeti aleyhine Marsilya, Londra, İsviçre ve Atina’da bir gazete kurmuşlardı. Bu gazete Ermenilere Osmanlı ülkesinde eziyet edilmekte olduğu yalanlarıyla birtakım gerçek dışı olaylar uydurarak veya bazı Ermeni eşkıyaları tarafından Müslüman ve Gürcü giysileri giyerek yapılan eşkıyalıkları Müslümanlar tarafından yapılmış gibi göstererek, bu türden yazılar ve makaleler yayınlıyordu. Böylece kendileri gibi kanunun pençesinden kaçarak ortalıktan kaybolanlardan bir cemiyet teşkil ettiklerini, hatta

kurdukları bu cemiyetlerin Anadolu'da da birer şubelerini açmak üzere hemfikir oldukları arkadaşlarından bazılarını buraya gönderdiklerini söyledi. Savcı, bu kişilerden bir kısmının zararlı fikirlerini genç çocuklara telkin etmek üzere genellikle yabancıların himayesinde bulunan okullarda öğretmen olarak görev aldıklarını, bir kısmının ise seyahat ve ticaret bahanesiyle ve din adamı sıfatıyla Osmanlı ülkesinde dolaşarak cahil olanların zihinlerine ihtilal tohumları saçtıklarını ifade etti.

Bu cemiyetlerinin en önemlisinin ise Merzifon'da kurulan cemiyet olduğunu olayların ardından yapılan incelemeler sonucunda ortaya çıkarıldığını açıklıyordu. Mahkeme sırasında ileride okunacak olan belgelerden de anlaşılacağı üzere bu komitenin, "*Küçük Ermenistan Eyaleti Merkezi ve Hınçakyan İhtilal Taraftarları Komitesi Merkezi*" namıyla bir mühürleri olduğunu söyledi. Evraklar bu mühür ile mühürlenmişti. Ankara ve Sivas vilayetlerinde bulunan liva, kaza ve karyeleri Merzifon'a bağlı olarak kabul ediyorlar, buralarda kurulan komitelerin ise Merzifon'dan alacakları emir ve talimatı uygulamalarını istiyorlardı. Merzifon komitesi ise Avrupa'daki komiteler ile haberleşiyor ve buradan aldığı emir ve talimatları uyguluyordu. Merzifon komitesinin 26 Ekim 1892 tarihinde Kayseri komitesine göndermiş olduğu mektubun ekinde ele geçirilen talimatta görüleceği gibi Merzifon komitesine bağlı şubelerden gelen mebuslardan oluşan ve yılda iki kez toplanacak bir genel meclis teşkil edilmişti. Bu meclis ilk defa 1892 senesi Eylül ayının birinci günü 10 mebus ile toplanmıştı.

Mebuslar Merzifon'dan Baron Vahram, Sivas'tan Baron Arzuni, Tokat'tan Baron Patork, Amasya'dan Baron Aşot, Yozgat'tan Baron Karpiç, Kayseri'den Baron Rand, Çorum'dan Baron Kıys, Sungurlu'dan Baron Amrob, Gümüşhacıköy'den Baron Viçin takma isimli kişilerden oluşuyordu. Savcı bunların bir kısmının gerçek adlarının soruşturma evrakında bulunduğunu söyledi. Meclisin üç gün devam eden müzakere ve söyleşilerinde bazı tedbirler alınması kararlaştırıldığı gibi, oybirliği ile Merzifon Amerikan Koleji öğretmenlerinden Tomayan'ı "Baron Mine" unvanıyla başkan, Kayayan'ı ise "Baron Vahram" unvanıyla genel sekreter olarak seçmişlerdi. Savcı Mehmet Arif Bey, daha sonra bu gizli cemiyetin aldığı kararları tek tek açıkladı (*Ceride-i Mehakim*, No: 716, 1309: 10580-10583; Y. PRK. UM, 27/3, s. 21-22).

Merzifon komitesine bağlı olmak üzere Ankara ve Sivas vilayetleri dâhilinde kurulan bu cemiyet 15 şubeden oluşuyor, Kayseri, Yozgat, Develi, Talas, Efkere, Tenos,

Aziziye, Gemerek, Gümüşhacıköy, Çorum, Tokat, Amasya, Sungurlu, Sivas, Köprü kasaba ve köylerini içini alıyordu. Komite üyeleri tarafından devletin iç güvenliğini bozmak, halkı ve devlete sadık vatandaşları kandırarak saltanat aleyhine isyana davet etmek ve bu suretle Osmanlı Devleti'nin bir kısmını devletin idaresinden çıkarıp Ermenistan adıyla bağımsız bir hükûmet teşkil etmek isteyen sanıklar işledikleri suçlar bakımından dört kısma ayrılmışlardı. Birinci bölümde, bütün suç ve cinayetlerin başlıca müsebbibi olmakla suçlanan ve Ermenistan'ın kurulması hayaliyle ihtilal komiteleri teşkil edenler bulunuyordu. İkinci bölümde saltanat ve Osmanlı hükûmeti aleyhine yayınlanan ve asılan bildiri ile ilgili olanlar, üçüncü bölümde yol kesip, çapulculuk yapan, adam öldüren, devletin güvenliğinde bulunan postayı soyanlar, dördüncü bölümde ise, ihtilal ve isyanın genişlemesi ve yayılması için çalışan ve haberleşme işleriyle ilgili olanlar yer alıyordu. Bu cemiyeti kuran ve bildirimleri hazırlayarak dağıtılması için çeşitli yerlere gönderen, cemiyetin ileri gelenlerini, teşvikçi ve kurucularını kapsayan birinci bölümde başta Tomayan ve Kayayan olmak 33 kişi bulunuyordu. Bunlar, cemiyetin hem kurucusu, hem tertipçileri, hem de teşvikçileri idiler:

- Tomayan Karabet
- Kayayan Ohannes
- Andon Rüştuni
- Papaz Tanil
- Cevahirciyan Rupen
- Dökmeciyan Parsih
- Alacaciyan Karabet
- Cebidelikyan Agop
- Kalıpçı Moşo
- Keçeciyan Misak
- Abkaryan Ohannes
- Kebapciyan Sinekerim
- Ateşoğlu Mike
- Oğlakçıyan Haçatur
- Uzun oğlu Kalost
- Midil oğlu Serkiz
- Pehlü Agop
- Vaiz Mardiros
- Kertmiyan Karabet
- Dibağyan Agop
- Simuh oğlu Artin
- Gürünlü Karabet
- Dava vekili Arsin
- Mektep hocası Şuvarış
- Efkereli Civanyan Mardiros
- Boyaciyan İstapan
- Artuk oğlu Kapril
- Serpik Kadın
- Sinan oğlu Arşak
- Kazarosyan Kevork
- Kel Artin oğlu Karabet
- Bıçakçı oğlu Civan
- Dayı oğlu Arakel

İkinci kısımda cinayetle suçlanan 13 kişi vardı:

- Arzumanoğlu Ohannes
- Kara Parsihoğlu Tanil
- Kara Külahoğlu Ohannes
- Aşçı Parsih oğlu Gülbenk
- Mihakyan Kirkor
- Efe Mihran
- Köşkeröğlu Kazaros
- Arnukoğlu Kapril
- Serpik Kadın
- Cenunoğlu Sahak
- Tinoğlu Bedros

Üçüncü kısımda, Müslüman ve Gürcü kıyafetleriyle dağlarda dolaşan, adam öldüren, talan ve çapulculuk yapan, postalara saldıran 6 kişi idi. Bunların arasında daha önceden de cinayet işlemiş olanlar vardı. Bu kişiler ise;

- Aşçı Parsih oğlu Gülbenk
- Kaverhacı oğlu Panos
- Kezir Taros oğlu Mihircan
- Bedros oğlu Misak
- Gürünlü Zardikyan Taros
- Arzuman oğlu Ohannes

Bunlardan Panos, Gülbenk ve Mihircan, Arabacı Rusçuklu muhacir Köse Hasan'ı öldürdükleri gibi Gülbenk ve Taros Yozgat Bidayet Mahkemesi'nce bu husustan dolayı mahkûm edilmiş olan Lord oğlu Kasbar ve Tin oğlu Serupe ile beraber Osmancık postasına saldırmışlar, Çorum derbendi zaptiyesi İbrahim'i öldürmüşlerdi. Ve yine bunlardan Panos ve Misak postaya saldırarak kolcu İzzet'in at ve parasını gasp etmişti. Gürünlü Taros ile Aşçı Parsih oğlu Gülbenk'in daha önce Maden postasına saldırarak zaptiye ve sürücüsünü öldürdükleri, paralarını gasp ettikleri iddiasıyla mahkeme edileceklerdi. Arzuman oğlu Ohannes'in ise Kayserili Çavuş oğlu Mustafa'yı öldürdüğü iddia ediliyordu.

Dördüncü kısımda yer alan sanıklar ise ihtilal komitesine dahil oldukları gibi isyan ve ihtilalin yayılması için çalışmışlardı (*Ceride-i Mehakim*, No: 716, 1309: 10583-10585; Y. PRK. UM, 27/3, s. 22-23). Bunlar:

- Papazyan Mığırđıç
- Karagöz oğlu Artin
- Ader oğlu Kazaros
- Vartan oğlu Mihran
- Devletyan Agop
- Nehabetyan Nehabet
- Onan oğlu Kasap Mamas
- Karakülah oğlu Ohannes
- Kayseroğlu Avadis
- Germirli Arabacı Diros oğlu Ohannes
- Çolakyan Agop
- Kürekçi İseyi Kirkor idi.

Zabıt kâtibi tarafından şahit pusulası okunduktan sonra saatin on buçuğu geçmesi ve vaktin dolması üzerine mahkemenin ayın üçüncü pazartesi günü yapılmasına karar

verilerek oturum kapandı (BOA, Y. A. HUS, 274/41). Ankara Valisi Abidin Paşa, mahkeme ile ilgili gelişmelerin vilayet gazetesi aracılığıyla duyurulmasını teklif etti ancak bu husus Babıâli tarafından onaylanmadı (BOA, Y. A. HUS, 274/71). Bu durum ise mahkeme ile ilgili gelişmelerin konsolos raporlarından izlenebilmesi sonucunu doğuruyordu.

Ankara Mahkemesi İngiltere'nin Ankara Konsolosu Tom Newton tarafından yakından takip ediliyor, tüm gelişmeler anında İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Clare Ford'a oradan da İngiltere Dışişleri Bakanı Rosebery'ye bildiriliyordu. Newton, 51'i erkek ve biri kadın olmak üzere 52 tutuklunun mahkeme edileceğini söylüyordu. Aslında bu sayının toplam 53 olması gerekirken bir kişinin İstanbul'dan gönderilmediğini, kadın tutuklunun ise Evrek'te bildiri asmakla suçlandığını yazıyordu (Turkey, 1896: Belge No: 133, s. 117). Newton'un sözünü ettiği kişi 26 yaşındaki Manuk kızı Serpik idi.

Mahkeme için Ankara'da özel bir yer hazırlandığını, duruşmaların halka açık olarak yapıldığını anlatan Newton tutukluların salonun ortasında oturduğunu, gayet iyi olduklarını, hapiste bulunmuş olmalarından dolayı herhangi bir kötülüğün görünmediğini de söylüyordu. Tomayan ve Kayayan'ın yerel bir avukat tarafından savunulacağını ve mahkemenin bütün oturumlarında hazır bulunup gelişmeleri aktaracağını ekliyordu (Turkey, 1896: Belge No: 133, s. 117). Böylece başta İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere Avrupalı temsilcilerin dikkatle takip ettikleri Ankara Mahkemesi süreci başlamış oluyordu.

3.2.2. Sanıkların İfadelerinin Alınması ve Sorguya Çekilmeleri

Ankara Mahkemesi'nin ilk oturumunda sanıkların kimlik tespiti ile sanıklar hakkındaki iddianamenin okunmasının ardından ikinci oturumda sanıkların sorgulanmasına başlandı. Mahkemenin bu oturumu Hüseyin Hüsnü Bey başkanlığında 22 Mayıs 1893 Pazartesi günü başladı. Sanıklar ve avukatları Avakiyan Kevork, Abacıyan Mamas, Şahinyan Karabet, İzzet, Şamlıyan Artin, Azizyan Nazım, Yozgatlı Nazaret, Lazarakı ve Çeçeyan Agop Efendiler yanlarında olduğu ve Savcı Mehmet Arif Bey hazır bulunduğu halde duruşma başladı.

Sanıklardan önce Cevahirciyan Rupen dinlendi. Bundan iki buçuk sene evvel Merzifon kolejinden mezun olduktan sonra Protestan Okulu öğretmeni olarak Kayseri'ye

geldiğini, burada Ermeniler arasında bir ittifak kurulduğunu kendisinin de buna davet edildiğini fakat kabul etmediğini anlattı. Ancak bir buçuk sene evvel Bıçakçioğlu Kırkor'un teklif ve tehdidi üzerine Dökmeciyan Parsih'le beraber Alacaciyan Karabet'in dükkânında cemiyete girdiğini söyledi. Cemiyete dâhil olanların isim listesi Alacaciyan Karabet tarafından bir defterde kayıt ediliyordu ve cemiyetin ihtiyaçları için bu üyelerden giriş ücreti adıyla para alınıyordu. Papazyan Krupi, Dökmeciyan Parsih, Cebidelikyan Agop, Alacaciyan Karabet'in oylarıyla kendisinin kasadarlık görevine getirildiğini söyledi. Bu kişilerle birlikte çalışarak daha birçok kişiyi cemiyete üye olmaları için teşvik ettiklerini anlattı. Cemiyetin idari merkezi Merzifon'da idi. Başkan ve kâtibi Mine ve Vahram takma adlarını kullanan Tomayan ve Kayayan olduklarını öğrenmişti. Merzifon'dan Krupi'ye gelen talimatları ve Hınçak gazetelerini hepsinin toplanarak mütalaa ettiklerini bildirdi. 1892 yılı Ağustos ayında Merzifon'dan bir mebus istenmesi üzerine toplanan cemiyet oybirliği ile masrafları cemiyet sandığından karşılanmak üzere Arzumanoğlu Ohannes'in gönderilmesine karar verdi. 15 gün sonra gelen Ohannes tüm şubelerden gelen mebuslarla yaptıkları toplantıyı ve aldıkları kararları haber veriyordu.

Cevahirciyan Rupen, daha sonra Derevenk Manastırı rahibinin yanına gelen Andon Rüştuni'den bahsetti. Andon Rüştuni onlara kimliğini ispat için Atina Komitesi mührü bulunan bir mektup ile şehadetname göstermişti. Fakat bu mührün gerçek olup olmadığını anlayamayacakları için mektup ve şehadetnameyi Merzifon'a göndermişlerdi. Merzifon'dan gelen cevabın olumlu olması üzerine Andon Rüştuni ile birlikte cemiyetin ilerlemesi için görüş alışverişinde bulunmaya başladıklarını anlatıyordu. Ancak Rüştuni'nin manastırda durmasının şüphe çekeceği düşünmüşler ve onu birkaç gün Bilakese'ye gönderdikten sonra Talas'a yollanmışlardı. Bir müddet sonra ise Talas'ta durması da uygun görülmeyle tekrar Derevenk manastırına getirilmişti. Rupen'in ifadesine göre, Andon Rüştuni tarafından kaleme alınan cemiyetin kanunnamesi Alacaciyan Karabet, Cebidelikyan Agop, Dökmeciyan Parsih, Arsin, Cibaryan Serkiz ve cemiyetin sivil müfettişlerinden olduğu daha sonra anlaşılan Jirar hazır oldukları halde okundu. Yapılan müzakerelerden sonra cemiyetin adına bir mühür yapmaya karar verdiler. Cemiyetin nizamlarına göre her üyede bir silah bulunması gerekiyordu. Rupen, kendisinde bulunan cemiyetin kasa defterini Kayseri

Mutasarrıflığı'na teslim ettiğini, isim defterinin ise Alacacıyan Karabet'te, diğer evrakların ise Dökmeciyan Parsih'te bulunduğunu söyledi.

Rupen daha sonra bildiri olayı ile ilgili gelişmeleri anlattı. Bir gece Andon Rüştuni'nin Onanoğlu Mamas ve Dökmeciyan Parsih ile “*Osmanlıca bilen bir adamın*” gelmesi hakkında gönderdiği haber üzerine Dökmeciyan Parsih ile kendisinin Derevenk'e gittiklerini söyledi. Rüştuni kendilerine Yozgat'tan gelen bir mektup ile 70 kadar bildiriye göstermişti. Rupen, bildirilerin başlığını okuyunca bunu daha önce Hınçak gazetesinde yayınlanan ilanlar olduğunu anladığını belirtiyordu. Rüştuni, bu bildirilerin 40 kadarını 6 Ocak Cuma gecesi dağıtılmak üzere Dökmeciyan Parsih'e vermiş, kalanları ise civar köylere gönderilmek üzere kendisinde tutmuştu. Dökmeciyan Parsih'in bu 40 kadar bildiriye Kayseri'de uygun yerlere dağıttırıldığını, fakat bunu ne şekilde ve kimin vasıtasıyla yaptığını bilmediğini söyleyen Rupen, cemiyetin üyelerini arttırmak için bazı kişileri teşvik ettiğini ancak bunun için hiç kimseyi tehdit etmediğini belirtti. Tomayan ile Kayayan'ı tanımadığını, Andon Rüştuni'ye Yozgat'tan gönderilen mektubun ise kimin imzasını taşıdığını bilmediğini söyledi. Bunun üzerine İstinaf Başsavcısı Mehmet Arif Bey, Merzifon'dan Mine ve Vahram takma adlarıyla gelen mektupların altında Mine'nin Tomayan Karabet, Vahram'ın ise Kayayan Ohannes'in olduğunu Kayseri mutasarrıflığına arkadaşıyla birlikte verdikleri beyannamede belirtmiş olduklarını hatırlattı. Rupen buna verdiği cevapta bu beyannamenin Papazyan Krupi tarafından hazırlandığını kendisini ise sadece imzaladığını, Merzifon'daki cemiyet reislerinin hüviyetleri hakkında bilgisi olmadığını beyan etti (*Ceride-i Mehakim*, No: 716, 1309: 10585-10588; *Ceride-i Mehakim*, No: 717, 1309: 10589; Y. PRK. UM, 27/35, s. 24-26).

Daha sonraki sanık ise Andon Rüştuni idi. Galata, Beyoğlu, Edirne, Adana ve Çorlu'da Ermeni okullarında öğretmenlik ve tiyatrolarda aktörlük yaparak dolaştıktan sonra İskenderiye'de aldığı izin ile Teyakkuz ismiyle bir gazete neşrine başladığını anlattı. Gazetenin basıldığı matbaanın sahibi olan Ermeni papazın İskenderiye'den sürülmesi üzerine İstanbul'a gelmişti. İstanbul'da Hınçak gazetesi ile Kumkapı cemiyetine mensup bazı Ermenilerle görüştüğü sırada ihbar edileceğini anlayınca Atina'ya kaçtığını söyleyen Rüştuni, Atina'da sekiz ay kadar oturduktan sonra İsviçre'de bulunan Hınçak Cemiyeti merkezinin buraya taşınması üzerine cemiyete katılmıştı.

Yanına Ermenilerden Leon Parsih'i de alarak Adana Ermenileri arasında faaliyet göstermek üzere, Kıbrıs'tan bir Rum adına düzenlenmiş sahte pasaport ile Mersin'e geldiğini belirtti. Ancak bir süre sonra yakalanacağını anlayarak Adana'ya gitmekten vazgeçmiş ve çeşitli vasıtalarla Everek'e gelmişti. Burada henüz Hınçak cemiyetinin şubesi kurulmadığı için Derevenk Manastırı'na gitmiş ve Kayseri'deki cemiyet üyeleri ile irtibata geçmişti. Bildirilerin dağıtılması olayına gelince, Andon Rüştuni, Kayseri cemiyeti adına gelen bir paket ile mektubun Rahip Tanil tarafından kendisine verildiğini söylüyordu. Mektup ve paketi açtığında içinden çıkan bildirilerin Kayseri ve çevresinde dağıtılması istendiğini söyleyen Rüştuni, bildirileri okumak için Türkçe bilen birilerini çağırarak, bunun üzerine Dökmeciyan Parsih ve Cevahirciyan Rupen manastıra gelmişlerdi. Rupen bildirileri okumaya başladığında bunların daha önce Hınçak gazetesinde yayınlanmış olan ilanlarla aynı olduğunu anlamıştı. Bunların, 6 Ocak Cuma gecesi dağıtılması amacıyla altı tanesini Everek'e götürmesi için Jirar'a, altısını Talas için o sırada manastırda bulunan Pehlü Agop'a, Tavalısun ve İstefene için beş altısını Aşçı Parsih oğlu Gülbenk ile manastır hizmetçisi Karakülahoğlu Ohannes'e vermişti. İki küçük ve beş büyük bildiriye alıkoyarak kalanını Kayseri'de dağıtmaları için Cevahirciyan Rupen ile Dökmeciyan Parsih'e verdiğini söyledi. Olayların hükümet tarafından ele alınıp araştırma ve tahkikatların başladığını haber alan Rüştuni, önce Bilakese'ye oradan da Efkere'ye kaçmıştı. Tamamen buralardan kaçmak için hazırlık yaptığı sırada yakalandığını itiraf ediyordu (*Ceride-i Mehakim*, No: 717, 1309: 10589-10592; Y. PRK. UM, 27/35, s. 26-27).

Andon Rüştuni'nin yaptığı bu açıklamalar üzerine Savcı Mehmet Arif Bey, bildirilerin nereden ve kimin tarafından gönderildiğini sordu. Rüştuni, bildirilerin Yozgat'tan gelen bir paket ve bir mektup ile kendisine ulaştığını, ancak bu mektupta imza kısmında sahte isim bulunmakla beraber bu sahte ismin ne olduğunu hatırlamadığı cevabını verdi. Komiteye mensup olan her azanın bir komite mührünün yanında sahte isimle imza attıklarını bildiğini söyledi. Fakat şahadetnameyi Merzifon'a gönderme sebebinin ise orada bulunan cemiyet üyelerini tanıdığından dolayı değil, Merzifon Hınçak İhtilal Cemiyeti'nin merkez şubesi olarak Atina ile haberleştiğini bildiği için ve Kayseri'dekilerin kendisi ile ilgili şüphelerini ortadan kaldırmak için olduğunu anlattı. Yoksa Merzifon'daki ihtilal cemiyetini kuranların kimler olduğunu ve gerçek

isimlerini bilmediğini söyledi (*Ceride-i Mehakim*, No: 717, 1309: 10592-10593; Y. PRK. UM, 27/35, s. 27-28). Cevahirciyan Rupen ile Andon Rüştuni'nin mahkeme huzurunda yaptıkları açıklamalar birbirini tamamlar nitelikte idi ve olayların ne şekilde geliştiğini ortaya çıkarıyordu.

Bundan sonra dinlenen sanık ise Alacaciyan Karabet'ti. Karabet, Papazyan Krupi vasıtasıyla cemiyete katıldığını, kendisinin de birkaç kişiyi cemiyete üye olmaları için teşvik ettiğini ve cemiyete üye olanların isim defterinin kendisi tarafından tutulduğunu söyledi. Yakalandıktan sonra bu defteri Kayseri mutasarrıflığına teslim etmişti. Cemiyetin merkezi olan Merzifon'la Papazyan Krupi vasıtasıyla haberleştiklerini belirtti. Savcı Mehmet Arif Bey, Andon Rüştuni ile daha önce Atina'da görüştüğü ve dolayısıyla cemiyete mensup kişiler hakkında bilgi sahibi olduğu anlaşıldığından Papazyan Krupi ile ne şekilde haberleştiğini sordu. Alacaciyan Karabet; Arabacı Ohannes, Arzumanoglu Ohannes ile Kasap Mamas vasıtasıyla haberleştiğini söylediye de, bu yöndeki ifadesini taziyik altında iken verdiğini, Merzifon'da reis Tomayan ile katip Kayayan olduğunu Papazyan Krupi'nin tasdik etmesinden dolayı kendilerinin de imzaladıklarını, ancak bunlar hakkında bilgileri olmadığını söyledi (*Ceride-i Mehakim*, No: 717, 1309: 10593-10595; Y. PRK. UM, 27/35, s. 28-29).

Cebidelikyan Agop da duruşma sırasında verdiği ifadesinde bir buçuk iki sene evvel Kayseri'de Alacaciyan Karabet ve Papazyan Krupi'nin teşvikleriyle cemiyete katıldığını, cemiyet işlerini Karabet, Dökmeciyan Parsih, Cevahirciyan Rupen, Papazyan Krupi ile birlikte müzakere ederek yürüttüklerini söyledi. Merzifon'dan gönderilen bir nizamnameyi birlikte değerlendirdiklerini ve daha önce cemiyete kayıtlı kişilerin miktarını tespit için buradan bir kişi gönderildiğini fakat kendisinin bu kişiyi tanımadığını anlattı. Daha önceki sanıkların da söyledikleri üzere cemiyetin bir kasa ve bir de isim defteri olduğunu, isim defterini Alacaciyan Karabet'in, kasa defterini ise Cevahirciyan Rupen'in tuttuğunu belirtti. Kendisinin de icra memuru olarak tayin edildiğini söyledi. Olaylarla ilgili olarak ise Mamas'ın gelerek Rüştuni'nin Osmanlıca okuryazar birisini istediğini söylemesiyle Parsih ve Rupen ile Derevenk'e gittiklerini, 70-80 adet bildiriye burada gördüklerini anlattı. Bu bildirilerin Arzumanoglu Ohannes ile Kara Parsihoğlu Tanil vasıtasıyla dağıtıldığını ancak bu bildirilerin içeriğinden haberi olmadığını iddia etti. Rüştuni ile görüşükten sonra Parsih ile Derevenk

manastırına gitmişler, burada Merzifon'daki cemiyet başkanının Tomayan ve sekreterinin ise Kayayan olduğunu Papazyan Krupi'den işitmişlerdi (*Ceride-i Mehakim*, No: 717, 1309: 10595; Y. PRK. UM, 27/35, s. 29).

Dökmeciyan Parsih de cemiyete dâhil olduğunu kabul ederek, Papazyan Krupi, Karabet ve Rupen ile birlikte cemiyetin işlerini yürüttüklerini, haberleşme işini Krupi'nin yaptığını, Merzifon'dan gelen talimatları ve nizamları birlikte değerlendirdiklerini, ara sıra gönderilen Hınçak gazetesini okuduklarını anlattı. Andon Rüştuni'nin kimliği Merzifon'daki merkezce onaylandıktan sonra sürekli gidip kendisiyle görüştüğünü, cemiyet işlerine dair karşılıklı fikir beyan ettiklerini anlattı. Dökmeciyan Parsih Derevenk Manastırı'nda Rüştuni'nin dağıtılmak üzere bir miktar bildiri verdiğini, bunları alarak Kayseri'ye geldiğini, ikisini Papazyan Krupi'ye verdikten sonra kalanını kendisi Cebidelikyan Agop'un hanesinde Arzuman oğlu Ohannes'i çağırarak ona verdiğini, bunları Kara Parsih oğlu Hacı Tanil ve Çolakyan oğlu Agop ile birlikte dağıtmalarını istediğini itiraf etti (*Ceride-i Mehakim*, No: 717, 1309: 10595-10597; Y. PRK. UM, 27/35, s. 29-30).

Bundan sonra Derevenk Manastırı Rahibi Tanil'in sorgusu yapıldı. Rahip Tanil sözü edilen cemiyete mensup olmadığını iddia etti ve Andon Rüştuni'nin manastırda misafir sıfatıyla bulunduğunu ve bir müddet kaldığını söyledi. Rahip, bu sırada Rüştuni'yi ziyarete gelenlerin ise bir ticaret işi ile ilgili görüşmek için geldiklerini sandığını belirtiyordu. Manastırda arama yapmak için hükûmet görevlileri geldiği zaman rahip önce inkâr etmiş daha sonra Rüştuni'ye ait eşya, evrak ve silahları sakladığı yerden çıkarmıştı. Bu durumun savcı tarafından kendisine sorulması üzerine ise manastır hizmetçilerinin gelen misafirlere hizmet etmekle mükellef olduklarını, kendisinin bu konuda bilgisi olmadığını söyleyerek inkârında ısrar etmesi üzerine yazılı ifadesi okundu. Rahip ifadesine göre; *“Kayserili Cebidelikyan Agop ile ismini bilmediği diğer bir kişinin tavsiyesi üzerine tanımadığı dört atlı ile getirilmiş olan Andon Rüştuni'yi manastıra kabul etmişti. Kayseri'den Dökmeciyan Parsih gelerek Rüştuni'nin Atina Hınçak İhtilal Komitesi'nden görevli olarak geldiğini ve komitenin maksadı ise Osmanlı hükûmetine karşı isyan ve ihtilal için Ermenileri harekete geçirmek olduğunu söylemişti. Andon Rüştuni'nin yanına gelen diğer kişilerle birlikte toplanarak konuşuklarını fakat kendisi yanlarında olmadığı için ne konuşuklarını bilmediğini*

yazmıştı. Daha sonra bir şahsın bir mektupla bildirileri getirip Rüştuni'ye verdiğini, bu bildirilerin Rüştuni tarafından dağıtılmak üzere diğerlerine verildiğini söylemişti. Olayların hükûmet tarafından anlaşılmasından sonra Rüştuni ile Gülbenk yakalanmış ve manastırın aranması için görevliler gönderilmişti. Rüştuni tarafından evrak ve eşyasının gönderilmesi hakkında yazdığı mektup üzerine başlangıçta inkâr etmişse de işin meydana çıkması üzerine sakladığı eşyaları çıkarıp teslim etmişti.” Rahip ifadesinde Rüştuni'nin manastıra gelenler ile birlikte cemiyete mensup olduklarını söylüyordu. Ancak Rahip bu ifadesini yakalandıktan sonra çok endişeli olduğu bir zamanda verdiğini, ne söylediğini bilemediğini söyleyerek inkârını devam ettirdi.

Sanıklardan Onan oğlu Kasap Mamas da yapılan sorgulamasında cemiyete dahil olduğunu ve ayak işlerini gördüğünü itiraf etti. Aşçı Parsih oğlu Gülbenk ise Andon Rüştuni'nin kendisine Atina Komitesi'nden maaş bağlayacağı vaadiyle cemiyete katıldığını ve kendisine verdiği bildirileri Kara Külâh oğlu Ohannes ile birlikte yapıştırdıklarını itiraf etmişti (*Ceride-i Mehakim*, No: 717, 1309: 10597-10600; Y. PRK. UM, 27/35, s. 30-32).

Sorgulanan sanıklardan biri de Arzuman oğlu Ohannes idi ve cemiyete dâhil olduğunu itiraf ediyordu. Verdiği ifadesinde Merzifon'a götürmesi için kendisine bir mektup verildiğini anlatıyordu. Papazyan Krupi tarafından verilen bu mektup Merzifon'da Papazyan Mıgırdıç'a hitaben yazılmıştı. Merzifon'a gittiğinde Mıgırdıç kendisini bir konağa götürmüştü. Burada Yozgat, Sungurlu, Amasya, Çorum, Tokat ve Sivas'tan gelen kişiler vardı ve herkes getirdiği mektupları teslim etmişti. Kendisini cemiyete kabul etmeyip sadece yanlarında oturup dinlemesine izin vermişlerdi. Üç gün üç gece boyunca devam eden bir toplantı yapılmış, bu toplantıda Ermenice ve İngilizce konuşulmuştu. Bu yüzden ne konuştuklarını anlamamıştı. Her mebusun cemiyete mahsus birer isimleri vardı. Kendisine ise Rand ismini koymuşlar ve Kayseri'ye götürmesi için bir mektup vermişlerdi. Bildiri asma olayında ise Kayseri'de yapıştırılan bildirileri Kara Parsih oğlu Tanil ile birlikte yapıştırdıklarını itiraf etmişti. Ancak Kara Parsih oğlu Tanil yapılan sorgusunda cemiyete dâhil olmadığını ve bildiri asma olayları ile ilgili bilgisi olmadığını iddia etti. Ancak o da daha önce verdiği ifadesinde Cebidelikyan Agop'un teşvikiyle cemiyete girdiğini söylemiş ve Kayseri'de bildirileri Arzuman oğlu Ohannes ile birlikte astıklarını itiraf etmişti.

Mahkemenin ikinci oturumu Kara Külah oğlu Ohannes, Kasbar oğlu Avadis, Kürekçi İseyi oğlu Kirkor, Arabacı Diros oğlu Ohannes ve olakyan Agop'un sorgulamaları yapıldıktan sonra tamamlandı (*Ceride-i Mehakim*, No: 717, 1309: 10600-10603; Y. PRK. UM, 27/35, s. 32-34). Böylece mahkemenin yapılan ilk sorgulamalarda tanıkların bazıları yaptıklarını itiraf ederken¹¹, bazıları ise daha önce verdikleri ifadeleri de yalanlayarak suçlamaları inkâr ettiler. Ancak bu sorgulamalar sonucunda olaylarla ilgili bilinmeyenler de ortaya çıkarılmış oluyordu. Ankara'daki mahkemeyi takip eden İngiliz Konsolosu Tom Newton, yapılan suçlamalar kanıtlanırsa, Ermenilerin aleyhine çok şey ifade edeceğini bildiriyordu. Duruşma sırasında ihtilal hareketlerine katıldıklarını itiraf ettikleri gibi silah bulundurdukları hatta bu silahları imal ettikleri de söylediklerini belirtiyordu. Özellikle Andon Rüştuni'nin amaçlarının Merzifon bölgesinde K uk Ermenistan adı altında bir Ermeni krallığı kurmak olduğunu itiraf ettiğini yazıyordu (Turkey, 1896: Belge No: 132, s. 116; şimşir, 1989: Belge No: 143, s. 210). Bu itiraflar muhtemelen onun beklemediği bir şeydi. Ancak ne gariptir ki mahkemenin bundan sonraki oturumlarında sanıklar daha önce verdikleri yazılı ifadelerini reddederek, suçlamaları kabul etmediklerini söyledikleri gibi bu ifadeleri baskı ve tehdit ile verdiklerini iddia etmeye başlayacaklardı.

Ankara Valisi Abidin Paşa ise mahkemenin s k n ve nizam içinde cerayan ettiğini bildiriyor, dinleyicilerin bir önceki oturumdan daha fazla olduğunu söylüyordu. Ayrıca icra edilmekte olan Ankara Mahkemesi'nin oturumlarını vilayet resmi gazetesini ile ilan edip edilmemesi hususunu soruyordu (BOA, Y. PRK. UM, 27/35, lef. 3-4-5). Sanıkların dinlemesi işlemi mahkemenin 25 Mayıs 1893 Perşembe günü yapılan üçüncü oturumunda da devam etti. Sanıklardan Arzuman oğlu Ohannes'in dışındakiler getirilirken, avukatları ve Başsavcı Mehmet Arif Bey de hazır bulunuyordu. Arzuman oğlu Ohannes ise hasta olmasından dolayı mahkemeye gelememiğine dair hapishane m d riyetinden verilen tezkere okundu. Ve mahkemede henüz sanıkların sorgulamaları devam ettiğinden dolayı hazır bulunanların sorgulanmasıyla sürdürülmesi uygun görüldü.

¹¹ Vali Abidin Paşa, Ankara'da başlayan mahkemede Ermenilerden 15 kişinin yaptıklarını itiraf ettiği bildiriliyordu (BOA, Y. A. HUS, 274/70).

Bu oturumda önce Kertman oğlu Karo dinlendi. Kendisi Talas'ta teşkil edilen cemiyete üye olduğunu ve daha başka kişilerin de bu cemiyete katılması için teşvik ettiğini anlattı. Daha sonra Dabağyan Agop'un sorgusu yapıldı. Agop da cemiyete dâhil olduğunu fakat kimseyi cemiyete kayıt olması için teşvik veya tehdit etmediğini söyledi. Simurg oğlu Artin ise cemiyete girmesi için kendisine yapılan tüm çağrılarını reddettiğini anlattı. Gürünlü oğlu Karabet bir defa Hacı Taros'un evinde toplanan cemiyette bulunduğunu, burada cemiyete girmesi teklif edilmişse de kabul etmediğini belirtti. Dava vekili Arsin ile Suvariş Serkiz haklarında yapılan suçlamaları inkar ettiler. Varnuk oğlu Kabril de ihtilal cemiyetine üye olduğunu kabul etmemekle birlikte Everek kasabasında Serpik Kadın tarafından getirilen bildirimleri, “zararlı bir şey değildir” demesi üzerine dağıttıklarını kabul etmiş, ancak başka bir bilgisi olmadığını söylemişti. Serpik Kadın ise Andon Rüştuni, Jirar ve diğer bazı Ermenilerin evine gelerek misafir olarak kaldıklarını ve kendisine verilen Osmanlıca yazılı bildirimleri Varnuk oğlu Kabril ile birlikte Müslüman evlerine, hükûmet binaları ile cami kapılarına yapıştırdıklarını söyledi. Sinan oğlu Arşak ise cemiyete dahil olmadığını söylemiş fakat bu olaylarla ilgili duyup gördüklerini anlatmıştı (*Ceride-i Mehakim*, No: 718, 1309: 10605-10612; Y. PRK. UM, 27/35, s. 34-39).

Daha önce verdiği ifadeyi yapılan sorgulama sırasında değiştiren sanıklarından birisi de Fotoğrafçı Misak idi. Misak daha önce verdiği yazılı ifadesinde Merzifon'dan Mine ve Vahram sahte ismiyle aldıkları mektup üzerine kendisinin mebus olarak Merzifon'a gittiğini, orada diğer yerlerden gelen mebuslarla birlikte Mine'nin başkanlığında bir toplantı yaptıklarını belirtmişti. Toplantının ardında üç dört ay sonra Merzifon'dan bildirimlerin dağıtılması ile ilgili aldıkları mektup üzerine bunu gerçekleştirmekten endişe ederek ertelenmesini kararlaştırmışlardı. Ancak şayet istenilen emirler yapılmaz ise idam cezasına çarptırılacakları bildirilmişti. Bunun üzerine bildirimleri Köşker oğlu Kazaros, Ateş oğlu Mike, Mihakyan Kirkor vasıtasıyla dağıtmışlardı. Savcı Mehmet Arif Bey'in tanıkların huzurunda olaylar ilgili olarak tekrar soru sorması üzerine ise Fotoğrafçı Misak, cemiyet ve bildirimlerin dağıtılmasına dair hiçbir haber ve bilgisi olmadığını, bölük ağasının ısrarı üzerine gerçek dışı olarak ihbarda bulunduğunu söyledi. Bunun üzerine Savcı tekrar ifadesinden bölümler okudu. Bildirimleri kendisine Mike ve Vahram tarafından verilmiş, saat dokuzda dağıtılması istenmişti. Bildirimlerin

dağıtılmasından maksat ise Müslümanları hiddete getirip beş on Hristiyanın öldürülmesi sağlanacak, bunun üzerine Müslümanların Hristiyanlara zulüm ettiği yolunda Avrupa'ya şikâyet edilecekti. Bu ifadesine karşı ne diyeceği sorulduğunda ise Misak, hiçbir şey bilmediğini söyledi. Kebapçıyan Sinekerim de ne cemiyetle ilgili, ne de olaylarla ilgili bir bilgisi olmadığını söyledi. Daha önce verdiği tafsilatlı ifadesinde tüm yaptıklarını itiraf eden Civanyan Mardiros mahkeme ve tanıklar huzurunda hepsini inkar ederek, olaylar hakkında bilgisi olmadığını iddia etti (*Ceride-i Mehakim*, No: 718, 1309: 10612-10616; Y. PRK. UM, 27/35, s. 39-42). Boyacıyan İstapan'ın sorgusundan sonra zamanın dolması ile bu üçüncü oturum da tamamlandı. Ankara İstinaf Mahkemesi'nde yapılan ikinci oturumdaki sorgulamalar gösteriyordu ki yaptıklarını itiraf edenler sadece tehditle kendilerine verilen bildirimleri dağıtan ve daha çok cemiyetin ayak takımında olan kişilerdi. Birinci oturumun tersine bu oturumda cemiyetin ileri gelen üyeleri arasında yer alanlar ise böyle bir cemiyete üye oldukları da dahil olmak üzere bütün suçlamaları reddediyor, mahkeme heyeti huzurunda daha önce verdikleri itiraf ve ifadeleri yalanlıyorlardı.

25 Mayıs 1893 günü yapılan üçüncü oturumun ardından Ankara Mahkemesi'ndeki gelişmeleri aktaran İngiliz Konsolosu Newton mahkemenin yavaş ilerlemesinden dolayı Tomayan'ın sorgulamasının henüz yapılmadığını ve bugünlük mahkemenin sona erdiğini, diğer duruşmanın ayın 27'sinde olacağını bildiriyordu (Turkey, 1896: Belge No: 134, s. 117). Ankara Valisi Abidin Paşa ise pek çok dinleyici olduğu halde sanıkların sorgulamalarının bu oturumda da devam ettiğini, çoğunluğunun ortak bir lisan ile suçlamalara inkâra çalıştıklarını belirtiyordu (BOA, Y. PRK. UM, 27/35, lef. 6).

Ankara Mahkemesi'nin dördüncü oturumu 27 Mayıs 1893 Cumartesi günü başladı. Mahkeme başlar başlamaz sanık avukatlarından Artin Şamlıyan söz aldı ve müvekkillerinden Karo ve Arsin'in ihtilal cemiyetine dâhil olmadıklarını söyledi. Daha sonra konuşan avukat Karabet Şahinyan ise müvekkillerinden Arşak'ın bildiri asma olayları esnasında Everek'te bulunmadığını, ticaret maksadı ile oraya gitmiş olduğunu ifade ile bir mürur tezkeresi gösterdi. Surpik Kadın'ın müvekkili aleyhindeki ifadesinin ise kendisinin de zan altında bulunmasından dolayı hükmü olmayacağını söyledi. Sanıklardan Kertman oğlu Karo da ifadesinin zorla alınmış olduğunu iddia

etti. Hâlbuki üçüncü oturumda tüm yaptıklarını itiraf etmişler, herhangi bir itiraz da bulunmadıkları gibi ifadelerinin baskı ile alındığını da iddia etmemişlerdi.

Avukatların bu itirazlarının ardından yeniden sanıkların sorgulanmasına başlandı. İlk olarak Çorumlu saatçi Haçatur'un sorgusu gerçekleştirildi. Kendisi ile ilgili tüm iddiaları reddeden Haçatur, olaylardan haberi olmadığını söyledi. Sanıkların sorgusu Tin oğlu Bedros ile devam etti, o da kurulan ihtilal cemiyeti ve meydana gelen bildiri asma olayları hakkında hiçbir bilgisi olmadığını söyleyerek kendisi ile ilgili yapılan suçlamaları reddetti (*Ceride-i Mehakim*, No: 718, 1309: 10617-10618; Y. PRK. UM, 27/35, s. 42). Sanıkların hemen hepsi, bundan sonraki sorgulamalarda ya haklarında yapılan suçlamaları reddederek yalanlamışlar, ya da olaylarla ilgili hiçbir bilgileri olmadığını söyleyerek konuşmaktan çekinmişlerdi.

Merzifonlu Papazyan Mıgırdıç ise yapılan sorgulamasında akrabası olan Papazyan Krupi ile görüştüğünü ve Merzifon'da dükkânında tüfek ve revolver fişegi satmakta olduğunu söyledi, fakat ihtilal cemiyeti hakkında bilgisi olmadığını iddia etti. Savcının kendisine hükûmetin izni olmaksızın nasıl tüfek ve fişek sattığını sorması üzerine fişek satışı hakkında hükûmetten ruhsat almadığını, ancak dükkânında bu işi açıktan yaptığı için mahalli memurların durumdan haberdar olmaları gerektiğini söyledi. Hınçak Gazetesi ile cemiyetin nizamnamesinin gönderilmesi için Kayseri'ye mektup yazmadığını ve Arzuman oğlu Ohannes'in mebus olarak seçilmesine dair Papazyan Krupi tarafından kendisine mektup gelmediğini iddia etti. Karagöz oğlu Artin ise evinde yapılan aramalar sırasında silah alışverişi ile ilgili yedi tane mektup bulunduğu halde yapılan ithamları reddetmişti. Savcı bu mektupların birinde "*bir tanesini kırk tanesiyle gönder*" ifadesinden maksadın ne olduğunu sorduğunda ise revolveri kırk adet fişek ile göndermesi için yazdığını söylemişti. Artinyan Mihran ise Karagöz oğlu Artin ile yaptığı mektuplaşmaların ihtilal maksadını taşımadığını, dâhil oldukları cemiyetin ise bir edebiyat cemiyeti olduğunu iddia etti. Cemiyete Çorum'da dükkânına gelen Merzifonlu Tomayan Artin vasıtasıyla dâhil olduğunu ve Devletyan Agop'un müracaatı üzerine Karagöz oğlu Artin'e bir mektup yazarak gazete bedeli olarak üç lira göndermiş olduğunu beyan etti. Bunun üzerine daha önce verdiği ifadesi okundu. İfadesinde cemiyete Devletyan Agop'un teşvikiyle katıldığını belirttiği sorulması üzerine ise cemiyete Agop'un değil Tomayan Artin'in teşvikiyle ne şekilde girdiğini

anlattı. Merzifon'da ikamet eden Tomayan Artin ile haberleşmeye neden aracılık ettiğinin sorulması üzerine ise dükkânının herkesçe bilinen bir yerde bulunmasından dolayı olduğunu söyledi. İçeriği hükûmet aleyhinde isyan ve ihtilal çıkarmak olduğu bilinen Hınçakyan gazetesini alıp okumalarının sebebi sorulduğunda ise Artin, Agop ve Mihran susmayı tercih etmişlerdi.

Oğlakçıyan Haçatur, Midil oğlu Serkiz ve Uzun oğlu Kalost da ayrı ayrı yapılan sorgulamalarında ihtilal cemiyetinin varlığından ve bildiri asma olaylarından katiiyen haberdar olmadıklarını söylediler. Ancak üçü de daha önce verdikleri ifadelerinde bir akşam Tomayan Artin'in yanında bulunan bazı kişiler ile birlikte geldiğini ve bir mektup verdiğini mektupta her ne yazılmışsa o şekilde hareket etmeleri gerektiğini söylediğini belirtmişlerdi. Mektupta gönderilecek olan bildirilerin 6 Ocak 1893 akşamı meydana olan mahallere, duvarlara yapıştırılması aksi takdirde haklarında şiddetli ceza uygulanacağı yazılı olduğunu söylemişlerdi. Mektubun üst ve alt kısımlarında ise Ermenice "*Hınçakyan Tarafdarları Merkez İdaresi*" ibaresiyle armalı bir mühür bulunduğunu bildirmişlerdi (*Ceride-i Mehakim*, No: 719, 1309: 10621-10624; Y. PRK. UM, 27/35, s. 43-46). Ancak şimdi mahkeme huzurunda hiçbir şey bilmediklerini iddia ederek, sorulara cevap vermekten kaçınıyorlardı. Nehabetyan Nehabet ise kendisinin ne ihtilal komitesine ve ne yafta olayından katiiyen haber ve malumatı olmadığı beyan ederek, o da hakkında yapılan suçlamaları reddediyordu.

Daha sonra Agop Pehlü'nün sorgulaması başladı. Komite hakkında bilgisi bulunmadığını ve Gemerek'te ihtilal komitesi teşkil ettirdiğinin ise aslı olmadığını söyleyerek, suçlamaları tamamen reddetti. Derevenk Manastırı'na asla gitmediğini ve Andon Rüştuni ile orada görüşmediğini, olaylar hakkında da bilgisi olmadığını söyledi. Tomayan Karabet ile Kayayan Ohannes ile görüşmüş ise de orada ihtilal cemiyetine dair hiçbir şey konuşulmadığını söyleyen Agop Pehlü, sadece o sırada handa bulunanların vergi tahsildarlarından baskı gördüklerini ifade etmeleri üzerine Tomayan Karabet'in hükûmete müracaat etmeleri gerektiğini ihtar ettiğini anlattı. Kendisinin daha önce Gemerekli Protestan Vaizi Mardiros ile aralarında huzursuzluk bulunduğu halde Tomayan Karabet ile Kayayan Ohannes'in nasihatleri ile soğukluğun ortadan kalktığını söyledi. Jirar'ı Gemerek'te, Andon Rüştuni'yi ise Talas'ta gördüğünü ancak

onlarla herhangi bir şey konuşmamış olduğunu belirtmesi üzerine daha önce verdiği ifadesi okundu.

Agop Pehlü'nün verdiği yazılı ifadesi, sorgulama sırasında verdiği ifadeden oldukça farklıydı. Bu ifadesinde Tomayan Karabet, Kayayan Ohannes ve Vaiz Mardiros ile beraber Gemerek'te bir hana geldiklerini ve bu handa oturup görüşüklerini anlatıyordu. Karabet ve Ohannes kendisine gizlice Ermenilerle Protestanlar arasında olan nefret ve soğukluğun ortadan kaldırılması gerektiğinden bahsederek Rumeli savaşları sırasında Müslümanların Hristiyanlara karşı birtakım taarruzlarda bulduklarını, yine böyle bir savaş sırasında aynı olayların tekrarlanabileceğini anlatmışlardı. Ayrıca, tüm Hristiyanların tedbirli olmaları gerektiğini ve mümkün olduğu kadar silah temin etmek zorunda olduklarını söylemişler ve eğer bu sırları anlatırsa canının tehlikede olacağına dair tehditlerde bulunmuşlardı.

Tomayan, Osmanlı Devleti ile bir başka devlet arasında bir savaş meydana geldiği takdirde karşılık vermek için alınacak tedbirlere dair Londra komitesi tarafından verilen özel bir talimat bulunduğunu belirtmiş, Haçin ve çevresinde bir idare heyeti oluşturmakla görevli olduğunu ifade etmişti. Agop Pehlü endişe ederek kendisine yapılan teklifi kabul ettiğini ve daha sonra Jirar ile birkaç kez görüşüğünü söylüyordu. İfadesinde bundan iki buçuk ay evvel Derevenk Manastırı'ndan gelen haber üzerine buraya gittiğini ve manastırda Jirar ile Kayseri idaresini kuran Andon Rüştuni, Kayserili Cebidelikyan Agop ve bilmediği birkaç kişiyi gördüğünü anlatıyordu. Yapılan müzakereler sırasında Andon Rüştuni hazırladığı bir talimatı okumuştı, bu talimat Londra'dan Atina'ya nakledilen komite merkezi tarafından tasdik edildikten sonra uygulamaya konulacaktı.

Pehlü ifadesinde yafta olayları ile ilgili olarak da bilgiler veriyordu. Kayseri şubesinden bir mektup ile gönderilen bildirimleri Derevenk Manastırı'na ve Andon Rüştuni'ye kendisi götürmüştü. İfadesinde ayrıca Maden postasının yağmalanması ile ilgili olayları da anlatıyordu. Kendisine verdiği ifadesi hakkında ve Andon Rüştuni, Papaz Tanil, Cevahirciyan Rupen, Dökmeciyan Parsih, Alacaciyan Karabet, Cebidelikyan Agop'un yapılan araştırmalar sırasında ve mahkemedeki sorgulamaları sırasında söylediklerine ne diyeceği sorulduğunda bir sebep beyan etmeyerek sadece

söylenenleri reddetmişti (*Ceride-i Mehakim*, No: 719, 1309: 10624-10627; Y. PRK. UM, 27/35, s. 46-48).

Daha sonra Vaiz Mardiros'un sorgulanmasına geçildi, o da kurulan ihtilal cemiyeti hakkında bilgisi olmadığını söylüyordu. Sadece Everekli Jirar'ın Gemerek'e evine geldiğinde görüşüp isminin Kalost olduğunu öğrendiğini ve bir iki defa da kilisede görüştiklerini, kendisine cemiyete katılması için teklifte bulunmuşsa da kabul etmediğini anlattı. Bunun üzerine savcı ifadesinin okunmasını istedi. Mardiros'un da daha önce verdiği yazılı ifadesi, mahkemede verdiği kadar farklı idi. Yazılı ifadesine göre Gemerek'e gelmiş olan Tomayan Karabet ve Kayayan Ohannes ile görüşmüşlerdi. Bu görüşme sırasında Tomayan Karabet Protestanlarla Ermeniler arasındaki soğukluğun kaldırılması ve Ermenistan'ın istiklaline gayret edilmesi gerektiğini söylemişti. İfadesinde, Gemerek'e gelmiş olan Jirar'dan bir ihtilal cemiyeti tertip edildiğini işittiğini yazan Vaiz Mardiros, Pehlü Agop tarafından getirilen Hınçakyan gazetesini okuyarak mütalaa ettiklerini bildiriyordu. İfadesinin okunmasından sonra durum hakkında kendisine sorulan soruya verdiği cevapta, Tomayan Karabet ve Kayayan Ohannes ile Gemerek'te yanlarında Agop Pehlü de bulunduğu halde görüştiklerini kabul etti.

Savcı Arif Bey, Mardiros'un el yazısıyla Sivas vilayetine yazdığı ihbarnamenin bugün kendisine ulaştığını söyleyerek mahkemede okunmasını talep etti. Savcı, Gemerek Vaizi Mardiros Kalosyan imzasını taşıyan bu ihbarnamesini kendisinin yazıp verdiğini ve sorgulama sırasındaki ifadesini ise kendisinin söylemiş olduğunu, Türkçe okuma yazma bildiğinden dolayı da bunu okuyarak imza etmiş olması gerektiğini hatırlattı. Ancak Vaiz Mardiros mahkemedeki ifadesinin doğru olduğu ve başka bir bilgi olmadığında ısrar etti (*Ceride-i Mehakim*, No: 719, 1309: 10627-10629; Y. PRK. UM, 27/35, s. 48-49). Ankara Mahkemesi'nin ilk oturumunda gerçekleştirilen sorgulamalarda sanıklar daha önce verdikleri yazılı ifadelerinde olduğu gibi mahkeme huzurunda da aynı ifadeleri tekrar etmişlerdi. Cemiyete nasıl üye olduklarını ve yaptıkları faaliyetleri anlatmışlardı. Ancak bundan sonraki oturumlarda sanıkların büyük bir çoğunluğu daha önceki ifadelerini yalanlayarak, olaylar hakkında hiçbir şey bilmediklerini iddia etmeye başladılar. Bu durum Savcı Mehmet Arif Bey'in sık sık sanıkların daha önce verdikleri yazılı ifadelerinin okunmasına neden oldu.

3.2.3. Karabet Tomayan ile Ohannes Kayayan'ın Sorgulanmaları

Ankara Mahkemesi'nin 27 Mayıs'ta gerçekleştirilen dördüncü oturumunda sıra Merzifon Küçük Hınçakyan İhtilal Cemiyeti'ni kurmak, Ankara ve Sivas vilayetleri dâhilindeki köy ve kasabalarda bildiri asma olaylarını başlatmakla suçlanan Merzifon'daki Anadolu Koleji öğretmenleri Karabet Tomayan ile Ohannes Kayayan'ın sorgulamasına gelmişti. Sık sık Tomayan ile Kayayan'ın mahkeme huzurunda sorgulamalarının başlayıp başlamadığı sorularına cevap veren konsolos vekili Tom Newton, sorgulanmaları ile ilgili detaylı bilgileri arz edeceğini bildiriyordu (Turkey, 1896: Belge No: 143, s. 210; Şimşir, 1989: Belge No: 132/1, s. 116). Nihayet mahkeme günü geldiğinde, Karabet Tomayan ile Ohannes Kayayan ihtilal cemiyetinden, Merzifon'da kurulan cemiyetin şubesinden Mine ve Vahram imzalarıyla yapılan haberleşmelerden, asılan bildirilerden ve meydana gelen olaylardan haberdar olmadıklarını söylediler. Merzifon'da kurulan cemiyet ve bunun şubelerine mensup üyeler hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadıklarını beyan ederek kendilerine yapılan tüm suçlamaları reddettiler.

Karabet Tomayan'a öncelikle 1892 senesi yazında Merzifon civarındaki kasaba ve köyleri kapsayan ve yaklaşık beş buçuk hafta süren seyahati soruldu. Tomayan'ın bu soruya verdiği cevap son derece ilginçti. Mahkeme salonunda yaptığı savunmasında bunun yaz tatili dolayısıyla yapılmış bir iş gezisi olduğunu söylüyordu. Daha önce Kayayan'ın okulunda öğrenci olan fakat sonra okulu bırakan Burhan karyeli Ohan ile ticaret yaptıklarını, bu kişinin kendilerine ortaklık teklif etmesi üzerine 120 lira sermaye vererek birlikte çalışmaya başladıklarını anlattı. Aradan birkaç yıl geçtikten sonra bu sermayenin hesabını vermemesi üzerine hem okulun tatil olmasından istifade ederek seyahat etmek, hem de Ohan ile hesaplarını görmek üzere yola çıktıklarını ve işlerini hallettikten sonra Şarkışla, Sivas, Tokat, Amasya yoluyla Merzifon'a geri döndüklerini söyledi. Ancak Tomayan'ın ticari sebeplerle gerçekleştirdiğini beyan ettiği bu seyahatleri ile ilgili olarak verdiği ifadesinde birtakım çelişkiler vardı. Tomayan ifadesinde yalnız birinin gitmesi ile işleri halletmenin mümkün olabileceğini, Zile üzerinden daha kestirme bir yol bulunduğunu belirtiyordu. Daha sonra sözünü değiştiren Tomayan bu yolun katircılara ait olduğunu ve arabaların işlemediğini söyleyerek, hem rahat gitmek hem de okul tatilinden istifade ederek seyahat etmek

vesilesiyle işlerini görmek istediklerini ifade ediyordu (*Ceride-i Mehakim*, No: 719, 1309: 10629; Y. PRK. UM, 27/35, s. 49). Üstelik Tomayan'ın bu ticari ortaklık ile ilgili beyan ettiği bilgiler tamamıyla birbirinden kopuk ve inandırıcı olmaktan da uzaktı. Merzifon Anadolu Koleji ilk açıldığı 1886 yılında Profesör unvanını taşıyan Tomayan aylık 100 lira, Kayayan ise 48 lira alırken, 1892-1893 öğretim döneminde Tomayan yine aylık 100 lira, Kayayan ise 72 lira ücret alıyordu (Alan, 2002: 250). Aldıkları bu maaşlar Osmanlı Devleti'nin kendi öğretmenlerine verdiği maaşlara nispetle oldukça tatmin edici seviyedeydi. Hal böyle olunca, bu iki kolej öğretmenin 120 lirayı senet veya hiçbir teminat olmaksızın eski öğrencilerine sermaye olarak vermeleri ve bu suretle ticari ortaklık kurmaları, üstelik de birkaç yıl geçtikten sonra bu paranın hesabını sormak üzere harekete geçmeleri inandırıcı olmaktan biraz uzak görünmektedir.

Tomayan'ın ticari sebeplerle düzenlediğini iddia ettiği seyahati ile ilgili olarak açıklamaları şu şekilde devam ediyordu. Seyahatleri sırasında uğradıkları yerlerde öğrencilerine veya Protestanlardan geldiklerini haber alarak evlerine davet edenlere misafir olmuşlardı. Pazara tesadüf eden günlerde buldukları yerlerin ibadethanelerine giderek vaaz vermeyi de ihmal etmemişlerdi. Kayseri'den başka uğradıkları yerlerde iki üç günden fazla kalmayan Tomayan ve Kayayan Kayseri'de Protestan Vaizi Krupi'de bir hafta misafir olarak kaldılar. Bunun sebebini ise Tomayan, esasen hesaplarını görecekleri Ohan ile alışverişlerinde karşılıklı senet alıp vermediklerinden dolayı Ohan'ı, Vaiz Krupi'nin yanına çağırarak haklarını senet olarak alabilmek şeklinde açıklıyordu. Ohan Kayseri'ye gelmişti, ancak Burhan'a gitmek üzere Ohan'ın getireceği atların birkaç gün gelmemesinden dolayı Kayseri'de bir hafta kalmışlardı. Krupi vasıtasıyla Ohan'dan yüz liralık senet aldılar. Tomayan ve Kayayan hesaplarını bu şekilde gördükten sonra Burhan'a gittiler. Bunun sebebini de Ohan'ın düğününü yaptıracaklarına dair verdikleri sözü yerine getirmek olarak açıklıyordu. Burada hiçbir teşvik ve telkinde bulunmadıklarını anlatan Tomayan sadece köylülerden bazılarının vergi tahsildarlarının baskılarından şikayet etmeleri üzerine hükûmete müracaat etmeleri gerektiğini tavsiye etmiş olduklarını söyledi.

Tomayan eşinin Avrupa'da bulunma sebebini ise Merzifon'da yapılması düşünülen hastane inşaatı için yardım toplamak şeklinde açıklayarak başka bir amacı olmadığını

belirtti. Eşi şimdiye kadar 3.000 liralık yardım toplamıştı, ancak bu paradan kendisine yalnız 100 lira gönderip kalanını bir İngiliz'e emanet olarak bırakmıştı. Bu 100 lira ile Protestan cemaati kilise heyeti himayesinde, Merzifon'da beş altı odalı bir ev kiralanmıştı. Bir seneden beri bu evde din ve millet ayrımı yapılmaksızın hasta kabul ve tedavi edilmekte idi (*Ceride-i Mehakim*, No: 719, 1309: 10630; Y. PRK. UM, 27/35, s. 50). Tomayan'ın gerek Burhan karyesine yaptığı seyahat ve gerekse eşinin Avrupa'da bulunması ve aralarında geçen haberleşmenin esası hakkında yaptığı bu açıklamalarının ardından yazılı ifadesi okundu.

Karabet Tomayan, birinci ifadesinde 100 lira ücretle Merzifon'daki Anadolu Koleji'nde öğretmen olduğunu belirttikten sonra 1892 yılı temmuzunda Ohannes Kayayan ile birlikte gerçekleştirdikleri seyahatin detayları hakkında bilgiler veriyordu. Okullun tatile girmesinden birkaç gün sonra Kayayan ve Gümüşhacıköy vaizi ile birlikte Salı günü Merzifon'dan hareketle Çorum'a gitmişlerdi. Oradaki handa bir gece kalarak çarşamba günü sabah Çorum'dan ayrılmışlar ve akşam Alaca'ya varmışlardı. Ertesi günü Boğaz karyesinde Arslan Bey'in hanesinde misafir olduktan sonra cuma günü Yozgat'a gittiklerini söylüyorlardı. Yozgat'ta bulunan Protestan cemaati toplanarak üçünü üç ayrı evde misafir etmişti. İki gün Yozgat'ta kalmış ayrıca buradaki Protestan cemaatine vaaz vermişlerdi. Pazartesi günü Yozgat'tan hareket ederek ismini bilmedikleri bir Ermeni karyesinde kaldıktan sonra ertesi günü Boğazlıyan karyesinden geçerek Kayseri'ye beş altı saat mesafede olan bir handa gecelediler.

Tomayan yazılı ifadesinde, çarşamba günü Kayseri'ye geldiklerini ve Kayayan ile beraber Vaiz Yakobyen Krupi'ye misafir olduklarını ve diğer arkadaşları Barnuk'un ise babasının evine gittiğini belirtiyordu. Barnuk, Gümüşhacıköy vaizi idi. Vaiz Krupi cemaatin pek çoğuyla kendilerini görüştürmüştü ancak görüştükleri kişilerin kimler olduğunu bilmediği söylüyordu. Daha sonra Nezaret Efendi ile birlikte Kayayan da yanlarında olduğu halde Kayseri'ye beş altı saat mesafede bulunan Surp Karabet Manastırı'na gitmişlerdi. Orada bulunan Murahhasa Vartan kendilerini misafir etmişti. Ertesi gün ise Mancisun karyesine giderek Vaiz Barvamyen Kirkor'a misafir olmuşlardı. Kayseri'den beraberlerinde gelen Nezaret Efendi manastırdan Kayseri'ye geri dönmüş manastırda bulunan Jarokyan Ohan ile Mancisun'a beraber gitmişlerdi.

Kolej öğretmenlerinden Sivaslıyan Arakil ve Agopyan Ohannes, Mancisun karyesi vaizlerinden idiler. Buraya onları görmek için uğramışlardı. Cumartesi günü buradan Jarokyan Ohan'la birlikte hareket ederek Gemerek'e Unik Ağa namında birisine misafir oldular. Protestan cemaate pazar günü sabahı kendisi, akşamı ise Kayayan vaaz verdi. Daha sonra atlarına binerek Burhan'a gittiler ve burada Kayayan ile misafir olarak dört gün kaldılar. Burhan'a geldiklerinde Ohan'ın düğünü başlamıştı (*Ceride-i Mehakim*, No: 719, 1309: 10631-10632; Y. PRK. UM, 27/35, s. 50-51).

Ohan'la olan hesaplarını hallettikten sonra¹² yola çıkarak Şarkışla'ya geldiklerini belirtiyordu. Şarkışla'da kuyumcu Kirkor isiminde bir Ermeni'nin evine misafir oldular. Kuyumcu Kirkor kolej öğretmenlerinden Sivaslıyan'ın erkek kardeşi idi. Buradan Sivas'a geçen Tomayan ile Kayayan gece bir handa kaldıktan sonra ertesi sabah kiliseye giderek vaaz vermişlerdi. Sivas'ta Amerikalı Hobaro'nun evinde öğle yemeği ve Vaiz Fenciyan Karabet'in evinde de akşam yemeği yedikten sonra Protestanlarla görüştüler. Amerikalı misyonerler ve Merzifonlu Istor oğlu Ohannes kendilerini Sivas'ın önemli yerlerine götürüp gezdirdikten sonra gece yine handa kaldılar. Daha sonra Sivas'tan ayrılarak Salı günü akşamı Yenihan'a, ertesi gün Tokat'a geçtiler. Perşembe gününe kadar Tokat'ta kalarak Protestan Vaizi Tordyan Kasbar ile şehri gezerek, cemaat ile tanışmışlardı. Cuma günü Tokat'tan ayrılan Tomayan ile Kayayan Çengelhan'da kalıp cumartesi günü Amasya'ya vardılar. Amasya'da arkadaşı Kayayan'ın babası Parsam ağaya misafir olduklarını ifade eden Tomayan, Pazar günü Amasya'da kalarak buradaki kilisede vaaz ettikten sonra Protestan cemaat ile görüştiklerini belirtiyordu. Kayayan burada kalmış, kendisi ise pazartesi günü yola çıkarak Merzifon'a gelmişti (*Ceride-i Mehakim*, No: 719, 1309: 10632-10633; Y. PRK. UM, 27/35, s. 51-52). Tomayan seyahatlerinin beş buçuk hafta sürdüğünü söylüyordu. İlk ifadesinde seyahatlerinin sebebini ise Ohan'la olan hesaplarını halletmek olarak açıklıyordu.

¹² Bundan beş altı sene evvel Kayayan ile birlikte ortak olarak hayvan aldırarak üzere Ohan'a 120 Osmanlı lirası vermişlerdi. Ohan uygun fiyatla aldığı koyunları Konya'ya götürüp orada satmış ve karşılığında zahire almıştı. Bunun da bir miktarını satarak deve almıştı. Ohan'ın yanına gittiklerinde zahireyi Merzifon'a nakletmek üzere 50 lira vermiş, ancak henüz zahire buraya gelmemişti (*Ceride-i Mehakim*, No: 719, 1309: 10632; Y. PRK. UM, 27/35, s. 51).

İkinci ifadesinde Türkçe'yi çok az okuyup yazabildiğini, Ermenice, Fransızca, İngilizce ve Nemçe lisanlarını konuşup yazabildiğini belirten Tomayan, Misak Keçeçyan, Andon Rüştuni, Dökmeciyan Parsih'i tanımadığını söylüyordu. Bayramyan Agop ile Gemerek'e gittiğinde görüşmüş ise de onun olduğunu Burhan'da Ohan'ın düğününde anlamıştı. Alacaciyan Karabet, Arzumanyan Ohannes, Barış oğlu Tanil ve Çolam oğlu Agop'u tanımadığı ve hizmetçi Ohannes ve Misak isminde kimseyi bilmediği ifade etti. Merzifon ile Kayseri ve o civarda bulunan kasaba ve köylerde dağıtılan bildirimler hakkında hiçbir bilgisi olmadığını söyledi. Amasya'dan Merzifon'a gelirken yolda Arabacı Minas isminde birisinin söylemesiyle olayları duyduğunu ifade eden Tomayan, Amasya'ya Krupi ile fabrika aletleri hakkında konuşmak üzere gittiğini ve hangi ayda geldiğini hatırlamadığını ancak bir cumartesi günü olduğunu belirtti. Yolda bir iki gün evvel bir evrak yapıştırılmış diye arabacıdan işittiğini, bildirimlerde ne yazılı olduğunu arabacıya sorduğunda arabacının kendisine bildirimlerin Türkçe olduğu cevabını verdiğini ve içeriğini bilmediğini söylediğini anlattı.

Ankara ve Sivas vilayetleri ve kısmen de diğer bölgelerde kamu binalarına, cami avlularına ve evlerin duvarlarına yapıştırılan ve Osmanlı tebaasını ayaklanmaya davet eden bu bildirimler Türkçe idi. Bildirimler, el yazısı ile değil bir matbaa vasıtasıyla çoğaltılmıştı. Bu türden bir matbaanın sadece Merzifon'daki Anadolu Koleji'nde bulunması ise tüm dikkatleri doğal olarak buraya çekmişti. Kendisine bu hususun sorulması üzerine Tomayan böyle bir evrak basmadığını söyledi. Ne kâğıdı görmüş, ne de eline kalem alıp yazmış olduğunu beyan ederek, kesinlikle bilgisi olmadığı cevabını verdi. Merzifon'da bir komitenin mevcut olduğundan ve faaliyetlerinden hiç haberi olmadığını belirtti (*Ceride-i Mehakim*, No: 719, 1309: 10633-10634; Y. PRK. UM, 27/35, s. 52). Bu suretle Karabet Tomayan, verdiği ifadesinde kendisine yapılan tüm suçlamaları reddediyor, olaylar hakkında hiçbir bilgisi olmadığı iddiasını sürdürüyordu.

Daha sonra Karabet Tomayan'ın verdiği üçüncü ifadesi okundu. Üçüncü ifadesinde ise mektepte bulunan skolastik makinesinde sadece okul programının basıldığını, bunun dışında bir şey basıldığını görmediğini söylemişti. Amasya'daki Alman Konsolosu Krug ile görüştiklerini kabul eden Tomayan, eşi Lucy ile olan evliliğini de şu şekilde anlatıyordu. Bundan yedi sene evvel İsviçre'nin Lozan şehrinde okuduğu sırada bir

vaizin kızı olan Lucy ile evlenmişti. Okulu bitirip diplomasını aldıktan sonra birlikte Merzifon'a gelmişler ve birisi beş diğeri üç yaşında iki kızı çocukları olmuştu. Dört sene önce Lucy eşi Karabet'in müsaadesiyle Merzifon'da fakirler için bir hastane inşası için para toplamak üzere Fransa, İngiltere ve İsviçre'ye gitti. Eşi Lucy'den aldığı mektuplara göre şimdiye kadar İsviçre ve Fransa'dan 3.000 frank toplayabilmiş, bundan iki buçuk sene önce İngiltere'ye giderek orada da 2.900 lira kadar yardım toplamıştı. Merzifon'da yapılacak hastanenin yeri ve mevki henüz kararlaştırılmamıştı. Tomayan, bu fikrin yalnız eşine ait olduğunu, hastanenin inşasından sonra ise idaresinin Protestan kilisesi heyetine bırakılacağını ifade etti. Eşinin topladığı paraları kendisinin bilmediği bir İngiliz nezdinde muhazafa ettiğini, bu kişi vasıtasıyla gönderdiği paralar ile Hacı Bali mahallesinde birkaç kişiyi tedavi ettirdiklerini ve kiraladıkları bir evin üst katını hastane olarak kullanmaya başladıklarını anlattı (*Ceride-i Mehakim*, No: 719, 1309: 10634; Y. PRK. UM, 27/35, s. 52-53).

Bundan sonra Tomayan'a eşi ile aralarında gerçekleşen mektuplaşmalar ve bu mektuplarda yer alan ifadeler hakkında sorular soruldu. Osmanlı yetkililerince yapılan incelemeler sonucunda İngiltere'nin Bristol şehrinde bulunan Lucy'nin, eşi Karabet'e Fransuvi sahte ismiyle yazdığı mektuplar ele geçirilmişti. Bu mektuplarda Lucy, eşinden hastane hakkında bilgi istiyor, aynı zamanda son mektuplarında neden bu konuda bilgi vermediğini soruyor, merakta olduğunu bildiriyordu. Lucy Tomayan eşinden sadece hastane konusunda bilgi istemiyordu. Ayrıca, Nasturiler ve Mardiniler hakkında da sorular soruyor, bunların Ermenilerin bir mezhebi olup olmadığı öğrenmek istiyordu (BOA, Y. PRK. DH, 5/83, lef. 4). Tomayan ise verdiği cevapta eşiyile yaptığı mektuplaşmalarda hastane meselesi ile alakalı konuların yer aldığını söylüyordu. Eşiyile yaptığı görüşmelerde, hastane inşası için 4.000 lira kadar bir yardım toplamayı umduklarını ifade etti. Lucy bu mektuplarda eşinden hastane hakkında bilgi talep ediyordu. Ancak bu bilgiler, hastanenin hesaplarının tutulması, tedavi olunan hasta ve hastalıkların miktarı ile ilgili raporlar hazırlanması, kadınların da tedavi edilmesi hususlarını kapsıyordu. İşlerinin yoğunluğundan dolayı mektup yazamadığını söyleyen Tomayan, mektubunda eşinin endişelendiği konuyu ise hastane

inşası için toplanan paraların suiistimal edilmesi korkusundan kaynaklandığı şeklinde açıkladı.

Lucy Tomayan'ın mektuplarda eski Ermeni kilisesi tabirini kullanması hususu sorulduğunda ise Karebet Tomayan, Ermeni milletinin üç mezhebe ayrıldığını, bunların ise eski Ermeni kilisesi¹³, Katolik kilisesi ve Protestan kilisesi olduğunu söyledi. Eşinin Eski Ermeni kilisesi tabirini kullanma sebebini ise Ermeni murahhaslığı ile görüştüğünde yapılacak hastanenin eski ermeni kilisesine mensup olanları da kapsayacağını anlatmak ve murahhasa için bir teminat vermek hatta ondan da bir miktar para koparmak için olduğu şeklinde açıkladı.

Karabet Tomayan, kendisinin amcasının oğlu olan Artin Tomayan¹⁴ ile karıştırıldığı iddiasında bulunuyordu. Artin Tomayan'ın serseri hâl ve şöhreti bulunduğunu, aranan Tomayan'ın firarda bulunan amcasının oğlu Artin olabileceğini söylüyordu. Bunun üzerine daha önce Merzifon'daki komiteden ve komite üyelerinden asla haberdar olmadığını söylediği halde şimdi neden Artin Tomayan'ın komite reisi olabileceğini iddia ettiği soruldu. Ayrıca eşi vasıtasıyla para toplattırılan hastane inşası için Osmanlı hükûmetinden ruhsat talep edilmediği, gönderilen 100 lira ile hastane olarak kullanılmak üzere bir ev kiralandığı, bu evin yüz lira ile ne şekilde idare edileceği, evin hangi şekilde isimlendirildiği soruları yöneltildi. Karabet Tomayan, amcasının oğlu Artin Tomayan'ın şimdiye kadar bir sıfat ve işe sahip olmadığını, aile efradından her birini gücendirmiş, serseri tavırlı bir şahıs olmasından dolayı bu gibi olaylara karışabileceğini zannederek onun ismini verdiğini söyledi. Yardımın tamamı alındıktan ve hastanenin inşası için bir yer tayin edildikten sonra ruhsat talebinde bulunacaklarını ifade etti. Hastane inşaatı bitinceye kadar tahsis edilmiş olan bir evde zaten birkaç hasta bulunduğunu, gelen 100 lira ile şimdiye kadar idare edilmiş olduğunu, evin Amerikan Protestan Kilisesi heyeti nezaret ve himayesi altında olarak

¹³ Eski Ermeni Kilisesi'nden kasıt Gregoryen mezhebine mensup bulunan İstanbul Ermeni Patrikhanesi ve buna bağlı olan Ermeniler olmalıdır.

¹⁴ Merzifon kazasında bozgunculuk çıkaran ve zararlı fikirler yayan Ermeni elebaşlarının bir an evvel yakalanarak adliyeye teslim edilmelerinin istenmesi dolayısıyla Tomayan Artin Osmanlı hükûmeti tarafından ele geçirilmek üzere uzun bir süre takibata uğramıştır. Nihayet Merzifon Ermeni ailelerinden Mehran adlı şahsın evinde gizlenmiş olduğunun ihbar edilmesi üzerine adı geçen şahsın evi idari makamlarca kuşatmaya alınmıştır. Baskına, gerek Tomayan Artin ve gerekse Mehran adlı şahıslar silahla karşılık vermişler, çıkan çatışma neticesinde her ikisi de yaralı olarak ele geçirilmiş ve tutuklanmışlardır (Hülagü, 2001: 77).

faaliyet gösterdiğini belirten Tomayan, kurulacak hastaneye ise Amerikan Protestan Hastanesi adı verileceğini söyledi (*Ceride-i Mehakim*, No: 719, 1309: 10635-10636; Y. PRK. UM, 27/35, s. 53-54).

Bu açıklamalarının ardından Tomayan'a yeni bir soru soruldu. Biraz önce verdiği ifadesinde eşi ile yaptığı görüşmelerde bu hastanenin 4.000 lira ile inşa edilebileceğini düşündükleri ve bu suretle yardım toplamaya başladıklarını belirtmişti. Daha sonra eşi mektuplarında İngiltere'de toplanan yardımın 3.000 liraya ulaştığını bildirmişti. Şu halde düşündükleri hastanenin inşaatı için gerekli olan paranın büyük miktarını toplamış bulunuyorlardı. Ancak eşi İngiltere'den en son yazdığı mektubunda “*bu meselenin meydana gelemeyeceği söyleniyor*” diye yazıyordu. Tomayan'a bunun sebebinin ne olduğu soruldu. Tomayan'ın bu soruya cevabı ise şöyle oldu: Hastanenin 4.000 lira ile inşa edilebileceğini kendi aralarında planlamışlardı. Ancak Lucy'ye Avrupa'da yaptığı görüşmelerde hastane inşası için 10-20 bin lira gerektiği söylenmiş ve bu miktarın ise toplanmasının mümkün olmadığı ifade edilmişti. Bunun üzerine Tomayan'a, eşinin Avrupa'da bazı toplantılarda Osmanlı hükûmeti aleyhine konuşmalar yaptığından haberi olup olmadığı soruldu. Tomayan, eşinin hastaneye yardım toplamak için dolaştığı yerlerde nutuklar vermesinin tabii olduğu, ancak Osmanlı hükûmeti aleyhine konuştuğuna dair bilgisi olmadığı, hatta bu konuda kendisine tembihte bulunmuş olduğu cevabını verdi. Eşinin bu türden bir konuşma yapıp yapmadığı hakkında bilgisi olmadığı halde, neden bu konuda eşine tembihte bulunduğu hususunun sorulması üzerine, eşinin Avrupalı olması dolayısıyla böyle bir harekette bulunmamasını temin için olduğunu ifade etti (*Ceride-i Mehakim*, No: 719, 1309: 10635-10636; *Ceride-i Mehakim*, No: 720, 1309: 10637-10638; Y. PRK. UM, 27/35, s. 54). Tomayan'ın bu sorulara verdiği cevaplar birbiri ile çelişkili idi. Osmanlı hükûmetinin hastane projesi ve eşinin Avrupa'daki faaliyetleri hakkında bu kadar çok bilgi sahibi olması onu şaşırtmış olmalıdır.

Karabet Tomayan'a İstinaf Başsavcısı Mehmet Arif Bey tarafından da sorular soruldu. İnşasını düşündükleri hastane gibi umumi bir bina için gerek yardım toplamak, gerekse inşası hususlarında Osmanlı hükûmetine müracaat edilmesi gerekirken, bu konuda hükûmete müracaat olunmaması veya bilgi verilmemesi ile yerel halktan yardım toplanmaması, sadece Avrupa'dan yardım toplanmasının sebeplerini sordu. Savcı

Mehmet Arif Bey ayrıca Karabet Tomayan'a bildiri asma olayının gerçekleştiği 5-6 Ocak tarihlerinde nerede olduğu sorusunu yöneltti. Burhan'a giderken uğradıkları mahallerde Protestan ve Ermeni cemaatlerle görüşmelerinin kendilerinin daha önceden haber vermeleri dolayısıyla mı olduğu ve buralarda vaaz etmeleri cemaat mensuplarının talebi veya kendilerinin arzusuyla mı gerçekleştiği, Kayseri'de vaiz Dikran Gülbenkyan ile görüşüp görüşmediği gibi hususların da Karabet Tomayan'a sorulmasını istedi. Bu soruların kendisine yöneltilmesi üzerine Tomayan daha önce de söylediği üzere yardım paralarının toplanmasından sonra ruhsat için hükûmete müracaat edileceğini, daha önceden hükûmete bilgi vermek ve yerel halktan yardım toplamak hususlarını düşünememiş olduklarını söyledi. Bildiri asma olaylarının gerçekleştiği 5-6 Ocak günlerinde nerede bulunduğu sorusuna verdiği cevaba gelince, Merzifon'da idare ettiği değirmen için Amasya'daki Almanya Konsolosu vasıtasıyla daha önceden Avrupa'ya sipariş ettiği değirmen aletleri Samsun'da alıkonulmuştu. Bu konuda Merzifon'dan konsolos ile yaptığı haberleşmelerde bir fayda göremeyince aletleri Samsun'dan almak üzere Amasya'ya gitmişti. Dönüşte arabacıdan bildiri asma olaylarını işitmişti. Ancak bildirilerin neye dair olduğunu anlayamamıştı. Burhan'a giderken uğradıkları yerlerde misafir olduğu kişilerin çoğunu tanımadığını, çarşı ve sokağa çıktıklarında tesadüfen kendilerini tanıyan kişilerin davet etmeleri ile misafir olduklarını söyledi. Gittikleri yerlerdeki ricacı ve teklifleri üzerine vaaz verdiklerini söyleyen Tomayan, Merzifon'dan çıktıklarında Dikran Gülbenkyan burada bulunduğu için Kayseri'de kendisiyle görüşmedikleri cevaplarını verdi. Samsun'da alıkonulduğunu beyan ettiği değirmen aletlerini getirmek için doğrudan Samsun'a gitmeyip de neden Amasya'ya gittiği sorulduğunda ise konsolos vasıtasıyla Samsun'a tebligat yaptırmak için buraya geldiği cevabını verdi (*Ceride-i Mehakim*, No: 720, 1309: 10638-10639; Y. PRK. UM, 27/35, s. 54-55).

Karabet Tomayan'ın sorgusunun ardından Ohannes Kayayan mahkemeye getirilerek sorgulanmasına başlandı. Kayayan, ihtilal cemiyetine dâhil olmadığını söylemiş ve Merzifon'da yapılan toplantıda sekreter sıfatıyla, Vahram takma adıyla şubelere gönderilen evrakları hazırlayıp imzalayan kişinin kendisi olmadığını belirtmişti. 5-6 Ocak tarihlerinde gerçekleşen bildiri asma olayları hakkında hiçbir bilgisi bulunmadığını iddia ediyordu. Bu hususlar kendisine hatırlatılarak sorgulanmasına

başlandı. Birkaç sene önce Burhan'a Ohan'la hesaplarını görmek ve o sırada kız kardeşinin vefatından dolayı hava değişikliği ile seyahat etmek için Karabet Tomayan ile Merzifon'dan Kayseri'ye yoluyla Burhan'a gittiklerini Sivas ve Amasya yoluyla da geri döndüklerini söyledi. Yol güzergâhlarını Tomayan'ın ifade ettiği gibi anlattıktan sonra sorulan soruya cevap olarak Ohan ile Kayseri'den Burhan'a gittikten sonra birinci gün düğün, ikinci gün ziyafet ve üçüncü gün hesapları bakmakla geçtiğini belirtti. Gerek Burhan'da ve gerek diğer kasabalarda hiçbir telkinde bulunmadıklarını yalnız Burhan'da köylülerin tahsildarların baskılarından şikâyet etmeleri üzerine hükûmete müracaat etmeleri gerektiğini ihtar ettiklerini anlattı. Vaaz ettikleri yerlerde Ermeniler ile Protestanlar arasında mevcut olan soğukluğu ortadan kaldırmaya çalıştıklarını iddia etti. Bu seyahatleri sırasında uğradıkları yerlerde misafir olarak kaldıkları yerler için önceden mi planlandığı yoksa tesadüfen mi olduğunun sorulması üzerine uğradıkları yerlerde yaşayan kolej öğrencilerinin daha önceden yaptıkları davetleri üzerine buralara gitmiş olduklarını söyledi. Nerelerde ve kimlerde kaldıkları sorusuna ise cevap vermekten kaçındı (*Ceride-i Mehakim*, No: 720, 1309: 10639; Y. PRK. UM, 27/35, s. 55-56). Tomayan aynı soruya verdiği cevapta, “*tesadüfen kendilerini tanıyan kişilerin davet etmeleri*” üzerine misafir oldukları söylerken, Kayayan “*kolej öğrencilerinin daha önceden yaptıkları davetler üzerine*” bu yerlere gittiklerini belirtmişti. Bu türden çelişkili açıklamalar ise düzenlenen bu gezinin bir hesap görmekten ve tatili değerlendirmek maksadıyla yapılmış bir geziden ziyade farklı anlamlar taşıdığına dair kuşkuları arttırıyordu.

Soruların ardından vaktin dolması dolayısıyla 27 Mayıs Cumartesi günü gerçekleşen Ankara Mahkemesi'nin dördüncü oturumu da tamamlanmış oluyordu. Ankara Mahkemesi'nin 27 Mayıs günü gerçekleşen dördüncü oturumunda Karabet Tomayan ile Kayayan Ohannes'in sorgulanmaları İngiltere'nin Ankara'daki konsolosu Tom Newton tarafından İstanbul'daki büyükelçi Clare Ford'a onun vasıtasıyla da İngiliz Dışişleri'ne aktarılmıştı. Newton, Tomayan'ın sorgulanması sırasında yapılan suçlamaları reddettiğini bildiriyordu. Daha sonra Kayayan ile birlikte yaptıkları 35 gün süren gezi ile ve hastane inşası adıyla toplanan yardım ile ilgili sorulara verdiği cevaplar aktarılıyordu. Konsolos Newton, Tomayan'ın mahkeme heyetinin sorduğu soruları tereddüt etmeden cevapladığını, açıklamalarının ise açık olduğunu söylüyordu.

Daha sonra Kayayan'ın mahkemeye çağrıldığını ve benzer soruların bu kez de ona yöneltildiğini ifade eden Newton, onun da tıpkı Tomayan gibi tüm sorulara açıkça cevap verdiğini, Tomayan'ın ifadesindeki tüm detayları doğruladığını iddia ediyordu (Turkey, 1896: Belge No: 135, s. 118-119). Newton, Tomayan ile Kayayan'ın ifadelerindeki çelişkili durumlar hakkında ise hiçbir bilgi vermiyordu. Aynı şekilde gelişmeleri aktaran Amerika Birleşik Devletleri konsolosu da Kayayan'ın kendisini nasıl savunduğuna yer veriyordu. Kayseri'de ele geçirilen mektuplarda isimlerinin kullanıldığını söyleyen Kayayan, işlerinin ticaret olduğunu ve buralarda buğday ticareti yapmak için bulunduğunu iddia ediyordu. Yaptıkları gezi sırasında küçük bir kilisede vaaz vermek için davet edildiklerini, Tomayan'ın sevgi, kardeşlik ve Hristiyanlık konularında vaaz verdiğini söylüyordu. Kayayan, *“Bizim vaizler ile politik konuşmalar yapmamız muhtemel değildi. Bizim topluluk kurduğumuz, listeler hazırladığımız söyleniyor. Bu listelerde yazdığımız insanlar nerede, listeler nerede, imzalar nerede? Bizim her tarafa gönderilmek üzere fesat mektupları yazdığımız söyleniyor. Bu konuda Tanrı şahidimiz olsun, asla böyle bir mektup yazmadık ve göndermedik. Sadece Tomayan rahiplere 2 ya da 3 tane mektup yazdı. Bunlar da buğday işi ile ilgiliydi. Bizi bu gibi söylentiler çok üzüyor”* diyerek savunmasını sürdürüyordu (İnce, 2007: 471). Tomayan mahkemedeki savunmasında yaptıkları gezinin ticaret için olduğu açıklamış ve bu ticaretin daha çok hayvan alım satımı olduğu üzerinde durmuşken, Kayayan Amerikalı yetkililere yazdığı mektubunda bunun buğday işi olduğunu söylemesi de çelişkili ifadelerine bir örnektir.

Mahkeme ile ilgili gelişmeleri aktaran bir diğer kişi ise Ankara Valisi Abidin Paşa idi. Abidin Paşa mahkemenin yine pek çok dinleyicinin huzurunda devam ettiğini bildiriyordu. 3'ü Çorum ve 13'ü Merzifon ve Sivas'tan olmak üzere toplam 16'sı tutuklunun dinlendiğini, Merzifon ve Sivas'tan gelenlerden bazılarının cemiyete dâhil olduklarını itiraf ettiklerini ancak bu cemiyeti bir edebiyat cemiyeti sandıklarını aktarıyordu. Merzifon ve Sivas'ta beyan ve imza ettikleri ifadelerinin ise gördükleri baskı sonucu olduğunu iddia ediyorlardı. Ancak halkı hükûmete karşı kıskırttığı bilinen Hınçak gazetesini getirtip okuduklarını itiraf ederek, bu iddialarını hükümsüz bırakmışlardı. Bazıları ise suçlamaları tamamen inkâr etmişlerdi. Abidin Paşa, bu

şekilde 11'e kadar devam eden mahkemenin salı günü devam etmek üzere sona erdiğini bildiriyordu (BOA, Y. A. HUS, 274/115, Y. MTV, 78/88).

1893 yılı Ocak ayında Merzifon ve çevresinde meydana gelen olaylarla ilgili olarak tutuklanan sanıkların Ankara'da gerçekleşen mahkemesinin beşinci oturumu 30 Mayıs 1893 Salı günü başladı. Duruşmada önce sanık avukatlarının itirazları dinlendi. Sanık avukatlarından Artin Şamlıyan, müvekkillerinden Haçatur'un geçen duruşmada bahsettiği baskı yapıldığı iddiasının kayda geçirilmesini istedi. Avukat Karabet Şahinyan da müvekkillerinden Arşak'ın Andon Rüştuni'yi Surpik Kadın'ın evinde gördüğünü söylediği halde Haçin Çomaklıyan'ın hanesinde gördüğü şeklinde yazılmış olduğunu ve mahkeme sırasında verdiği ifadesinin zabta geçirilmemiş olduğunu belirtti. Agop Pehlü de, Andon Rüştuni ile Kayseri komitesi aleyhindeki ihbarını kabul etmemesi sebebiyle bu hususu savunmada söyleyeceğini ifade etti. Karabet Tomayan ise Merzifon hastanesinin kurulmasından evvel kiralanan ev için ruhsat alınmaması hususunda yaptığı açıklamaya ek olarak böyle bir usule gerek olmadığını iddia etmiştir. Hastanenin Protestan Cemaati Ruhani heyeti tarafından tesis ettirildiğini söyleyen Tomayan, bu tür hayır müesseselerinin tesisinin dinen izinli olduğunu, fakir ve hastalara bakmanın ise bir ibadet sayıldığını ve ibadet için ruhsat gerekmediğini ifade etmiş ve bu ifadesinin kayda ilave edilmesini istemişti.

Daha sonra Karabet Tomayan mahkeme salonundan dışarı çıkarıldıktan sonra, Ohannes Kayayan'ın sorgusuna devam edildi. Önceki mahkemede Burhanlı Ohan'a Karabet Tomayan'la müşterek olarak verdikleri sermayenin 120 liradan ibaret olduğunu söylemiş olduğu halde ifadesine sermayenin 200 lira kadar olduğunu söylemiş olduğu hatırlatılarak hangisini doğru olduğu soruldu. Ohan'a 120 lira sermaye verdikten sonra Karabet Tomayan'ın 100 lira daha sermaye vermiş olduğundan böyle söylemiş olduğu cevabını verdi. Bu ikinci sermayeyi Tomayan'ın ne zaman verdiği soruldu. Önceki mahkemede Ohan'la hesaplarını görüp bunun için bir senet aldıklarını söylemişlerdi. Bu ikinci 100 liranın hesabını ne yapmışlardı? Kayayan verdiği cevapta birinci sermayenin verilmesinden üç sene sonra verilen bu paranın senedini Kayseri'de aldıklarını söyledi. Bunun üzerine Tomayan Karabet mahkemeye geri çağırıldı. Ohan'a önceki mahkemede Ohannes Kayayan ile birlikte verdiklerini beyan ettikleri 120 lira sermayeden başka sermaye verip vermedikleri soruldu.

Tomayan, 60 liralık manda gönderip zahire aldırıldığını ancak bu sermayenin kendisine ait olduğunu, bununla Kayayan'ın alakası bulunmadığını söyledi. Ayrıca Ohan'la çeşitli zamanlarda gördükleri farklı farklı birkaç 100 lira hesap ve alacakları bulunduğunu anlattı (*Ceride-i Mehakim*, No: 720, 1309: 10640-10642; Y. PRK. UM, 27/35, s. 56-57). Böylece Ohannes Kayayan'ın sorgulanması ile mahkemenin birinci ve ikinci bölümleri tamamlanmış oluyordu.

Karabet Tomayan ile Ohannes Kayayan'ın mahkeme huzurunda sorgulanmalarının ardından gelişmeleri Ankara'da takip etmekte olan İngiliz Konsolos Vekili Tom Newton'un çalışmaları da başladı. Bu çerçevede, İngiliz konsolosu Tom Newton, Savcı Arif Bey ile Tomayan hakkında bir görüşme yapmıştı. Savcı kendisine Tomayan ve Kayayan'ın bu olaylarda suçlu olduğuna dair kuvvetli deliller bulunduğunu söylemişti. Ancak bu deliller Newton'u tatmin etmemişti ki, o yetkililer tarafından mahkemenin iyi gittiğini söylemenin doğal olduğunu bildiriyordu. Osmanlı hükûmetinin Artin'in kötü şöhretinden ve şu an ortada olmamasından dolayı meseleyi Karabet'e yüklemek istediklerini iddia ediyordu. Fakat Kayayan ile ilgili ortada bir isim kargaşası olmadığını da ekliyordu. Karabet Tomayan'ın cemiyetin başkanı, Kayayan'ın ise sekreteri olmakla suçlandığını bildiriyordu. Newton, kendisine verilen sınırlı izine rağmen Tomayan için elinden geleni yaptığını söylüyordu (Turkey, 1896: Belge No: 141, s. 125-126). İngiliz hükûmetinin mahkeme sürecine etki etme çabaları bu suretle ortaya çıkmış oluyordu.

3.2.4. Hınçak İhtilal Cemiyeti Adına Cinayet ve Gasp Suçlarından Tutuklananların Sorgulanmaları

Ankara'da yürütülen mahkemenin birinci ve ikinci bölümünde, meydana gelen olayların ve gerçekleştirilen cinayetlerin başlıca planlayıcıları olmakla suçlananlar yargılanmıştı. Bu kişiler bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması hayaliyle ihtilal komitesi teşkil etmişler, Merzifon ve çevresine yayılan şubeler zincirini tesis etmişlerdi. Bu hayallerini gerçekleştirebilmek amacıyla da Ankara ve Sivas vilayetleri dâhilinde bildiriler dağıtarak halkı saltanat ve Osmanlı Hükûmeti aleyhine harekete geçirmeye çalışmışlardı. Mahkemenin üçüncü bölümünde ise sıra yol kesip,

çapulculuk yapan, adam öldüren, devletin güvenliğinde bulunan postayı soyanların sorgulamalarına geçildi.

Sanıklardan Ateş oğlu Mike yapılan sorgulamasında ihtilal cemiyeti ve bildiri asma olayları hakkında hiçbir bilgisi olmadığını beyan ederek suçlamaları reddetti (*Ceride-i Mehakim*, No: 720, 1309: 10642; Y. PRK. UM, 27/35, s. 57). Bunun üzerine sanıklardan Bedros oğlu Misak, Kezir Taros oğlu Mihircan, Aşçı Parsih oğlu Gülbenk, Andon Rüştuni ve Rahip Tanil mahkeme odasından çıkarıldıktan sonra Yagob oğlu Panos'un sorgusuna başlandı. Panos da ihtilal cemiyetine üye olduğu, Talas şubesinden silah, fişek ve para aldığı iddialarını reddetti. Aşçı Parsih oğlu Gülbenk ve Kezir Taros oğlu Mihircan ile İstanbul'dan memleketleri olan Talas'a gitmek üzere kiraladıklarının arabanın sürücüsünün rahatsızlanarak öldüğünü, durumu haber verilerse kendilerinin öldürmüş olduğu zannedilir diye düşünerek uygun bir yere gömdüklerini söyledi. Arabacıyı boğarak öldürmediklerini ve üzerinden hiçbir şey almadıklarını iddia etti. Panos, Yozgat'a vardıklarında Gülbenk ve Mihircan'ın orada kaldığını, kendisinin araba ile Tokat'a gidip burada arabayı üç atıyla beraber 19 liraya sattığını belirtti. Ayrıca postanın vurulması hakkında hiçbir bilgisi olmadığını söyledi. Derevenk Manastırı'na gidip 1 mecediye ücretle Andon Rüştuni'yi geceleyin Çomaklı'ya kaçırdığını fakat ihtilal cemiyetinden haberdar olmadığını belirtti. Oysa daha önce verdiği ifadesinde bu cemiyete üye olduğunu kabul etmişti. Bir hırsızlık meselesinden dolayı 15 seneden beri firari olması dolayısıyla cemiyet üyeleri tarafından kurtarılacağı vaadiyle giriş ücreti ödemeksizin bir imza ile cemiyete katıldığını anlatmıştı. Yagob oğlu Panos işledikleri cinayetleri de bir bir itiraf etmişti¹⁵. Ancak bu hususlar kendisine sorulduğunda Panos tüm bunları reddetti. Daha sonra mahkeme salonuna getirilen Talaslı Kezir Taros oğlu Mihircan da tıpkı Panos gibi daha önce verdiği ifadeleri reddetti ve arabacının kendi kendine öldüğünü iddia etti. Deli Bedros oğlu Misak da yapılan sorgulamasında daha önce verdiği ifadeleri reddetti

¹⁵ Halbuki bu hususlar sadece kendi ifadesinde değil aynı zamanda Parsih oğlu Gülbenk'in ifadesinde yer aldığı gibi, Rahip Tanil ve Andon Rüştuni tarafından da ihbar edilmişti. Buna göre İstanbul'dan gelirlerken Ankara'da tuttıkları araba ile Kırşehir yolunun çamurlu olmasından dolayı Yozgat yoluna ayrıldıklarının ikinci günü arabacı ile yavaş sürdüğünden dolayı kavga etmişlerdi. Gülbenk ellerini ve Mircan ise ayaklarını tutarak Panos'un da boğazını sıkmak suretiyle arabacıyı müştereken öldürdüklerini itiraf etmişlerdi. Daha sonra arabayı Panos sürerek yarım saat kadar gittikten sonra rast geldikleri bir sel kesğine cesedi gömdüklerini ve maktulün parası ile saatini aldıklarını anlatmışlardı (*Ceride-i Mehakim*, No: 715, 1309: 10560).

(*Ceride-i Mehakim*, No: 720, 24 Temmuz 1309, s. 10642-10646; Y. PRK. UM, 27/35, s. 57-60). Hâlbuki o da tıpkı diğerleri gibi giriş ücreti ödemeksizin cemiyete katılmış ve cemiyet hesabına hırsızlık, gasp ve adam öldürme gibi faaliyetlerde bulunmuş olduğunu daha önceki ifadesinde itiraf ve beyan etmişti.

Sorgulama sırası Aşçı Parsih oğlu Gülbenk geldiğinde, o da diğerleri gibi daha önce verdiği ifadeleri reddederek suçlamaları kabul etmedi ve arabacının kendi eceliyle öldüğünü söyledi. Osmancık postasına yapılan saldırı, zaptiye İbrahim'in katli ve Maden postasının soyulması ile posta süvarisi ve zaptiyesinin öldürülmelerinden haberi olmadığını iddia etti. Bunun üzerine Gülbenk'in daha önce bu olayları yaptığını kabul ve itiraf ettiği, olayları tek tek anlattığı ifadesi okundu. Gülbenk, Andon Rüşteni'nin böyle bir ifade verdiği takdirde komiteden kendisine maaş tahsis edileceğini söylemesi üzerine bu ifadeyi verdiğini belirtti. Kendi memleketinden 3-5 günlük mesafedeki bir mevkide gerçekleşmiş olan olayları nasıl bilebildiği hususunun sorulması üzerine ise komiteden maaş ve mükafat alabilmek arzusuyla duyduklarını anlatmış olduğu cevabını verdi.

Daha sonra Rahip Tanil'in konu ile ilgili olarak sorgulanmasına başlandı. Gülbenk'in ifadesini Andon Rüşteni'nin söyleyip kendisinin yazmış olduğunu ve bundan başka bir şey bilmediğini söyledi (*Ceride-i Mehakim*, No: 720, 1309: 10646-10651; Y. PRK. UM, 27/35, s. 60-63). Sanıklardan Gürünlü Jirar ile Taros mahkeme odasına getirilip sorgulanmalarına başlandığında ihtilal cemiyetine dâhil olduğunu, kendisinin Artin Tomayan tarafından örfiye memuru tayin edildiğini, ondan bir lira alarak vermiş olduğu bir bohça içindeki bildirimleri Jirar'a götürdüğünü ve Osmancık postasına Gülbenk'le beraber saldırdıklarını, Çorum zaptiyesini öldürdüklerini, Maden postasına saldırarak süvarisiyle zaptiyesini öldürdüklerini tamamen inkar etti. Kendisinin tüccar olduğunu bu yüzden de ne kimseden para alacak ne de bu gibi olaylara karışacak bir kimse olmadığını iddia etti. Ancak daha önce verdiği ifadesinde Merzifon'a gittiğinde orada Karabet Tomayan'ın kardeşi Artin tarafından Gemerek'te Jirar'a verilmek üzere bir torba kâğıt ile ücret olmak üzere bir lira aldığını söylemişti. Bir diğer ifadesinde ise Artin Tomayan ile Merzifon'da görüştüğünde Ermenistan'ın bağımsızlığını temin etmek için bir cemiyet kurulduğunu, kendisini de bu cemiyete üye ve icra memuru tayin edildiğini, cemiyet adına evrakları kendisi aracılığıyla gönderdiklerini, cemiyetin

üyelerinden olduğunun bilinmesi için kendisine cemiyet mührü bulunan bir evrak verildiğini söylemişti. Üçüncü ifadesinde ise Artin Tomayan'ın kendisine “*Senin vazifen ya galibiyet veyahut ölümdür. Bundan sonra güçlü oldukça devletin postasına saldırarak cemiyetin menfaatinde bulunmak gerekir*” demesiyle Kayseri civarında Surp Karabet Manastırı'nda Talaslı Aşçı Parsih oğlu Gülbenk'i bulduğunu ve onun da bu fikri benimsemesiyle Maden postasına saldırmak üzere birlikte harekete geçtiklerini anlatmıştı. Bu ifadelerine ne diyeceği sorulduğunda Taros bütün bunları inkâr etti.

Sanıklardan Arzuman oğlu Ohannes yeniden mahkeme huzuruna getirilerek bildirileri dağıttıktan sonra Derevenk Manastırı'na kaçarak oradan da Karadere mevkiinde buluna bağlara gittiğini, Eskişehir civarlarına hiç gitmediğini söyledi. Zaptiyeler kendisini yakaladıklarında üzerinde 20 kadar fişek ile beyaz kemik kabzalı bir revolver bulunduğunu ancak Çavuş oğlu Mustafa'nın öldürülmesinden haberdar olmadığını söyledi (*Ceride-i Mehakim*, No: 720, 1309: 10651-10652; *Ceride-i Mehakim*, No: 721, 1309: 10653-10654; Y. PRK. UM, 27/35, s. 64-65).

Mahkeme ile ilgili gelişmeleri aktaran Ankara'daki İngiliz Konsolos Vekili Tom Newton, mahkemenin bu oturumunda postayı soyup iki postacıyı ve iki zabtiye ile bir arabacıyı öldürenlerin sorgulanmasının gerçekleştirildiğini bildırıyordu. Bu tutuklular hakkındaki delillerin tutarsız ve çelişkili olduğunu iddia ediyor ve delillerin Kayseri ve Merzifon'daki idareciler tarafından hazırlanmış olduğunu söylüyordu (Turkey, 1896: Belge No: 138, s. 120-121). Gelişmeleri aktarmaya devam eden Newton, hırsızlık ve cinayetle suçlanan 5 tutukludan birisinin bu faaliyetleri Andon Rüşteni'nin teşviki ile gerçekleştirdiğini söylediğini belirtiyordu. Rüşteni bu suçlamaları kabul etmemişti. Newton, bu kez de tutuklulardan biri hakkındaki delillerin açık olduğunu ve suçlu olduğuna dair hiçbir şüphe bulunmadığını bildırıyordu (Turkey, 1896: Belge No: 140, s. 125). Cinayetle suçlanan 5 mahkûmun davasının açık olduğunu ve suçlu olduklarının kesin olduğunu, fakat diğerlerinin davasının bazı şüpheler bulunduğunu söylüyordu. Davanın devamında bu şüpheli olaylarında aydınlanabileceğini belirtiyordu (Turkey, 1896: Belge No: 141, s. 125-126).

Adam öldürmekle suçlanan bu kişilerin sorgulanmalarının tamamlanmasından sonra 3 Haziran 1893 Cumartesi günü yapılan mahkemenin altıncı oturumunda sanıklardan

Ankara'ya nakledilememiş olan Yozgatlı Köşker oğlu Kazaros, Mihakyan Kirkor, Develili Bıçakçı oğlu Civan, Kazaros oğlu Kirkor'un sorgulanmalarına başlandı. Mahkeme sırasında müdafaalarını yapmalarına yardım etmek için birer avukat seçmeleri teklif edildi. Bunlardan Köşker oğlu Kazaros ile Mihakyan Kirkor mahkeme nezdindeki avukatlardan Abacıyan Mamas'ı, Kazaros oğlu Kirkor avukat Şahiyan Karabet'i, Bıçakçı oğlu Civan avukat Avakiyan Kevork'u kendilerine vekil olarak seçtiler. Öncelikle Ankara İstinaf Mahkemesi'nde yargılanacak olan bu sanıkların isimleri, baba adları, yaşları, ikamet ettikleri şehirler ve meslekleri ile bilgiler tespit edildi (*Ceride-i Mehakim*, No: 721, 1309: 10655-10656; Y. PRK. UM, 27/35, s. 66-67). Sanıkların kimlik bilgileri EK 13'de gösterilmiştir.

Başsavcı Mehmet Arif Bey tarafından sanıklar hakkındaki iddianamelerin okunmasının ardından Köşker oğlu Kazaros'un sorgulanmasına başlandı. Yozgat'ta bir ihtilal komitesinin varlığından ve fotoğrafçı Misak'ın bu komiteye üye olarak gönderilmesinden haberdar olmadığını söyleyen Kazaros, fotoğrafçı Misak, Abkaryan Ohannes, Moşe ile Sinekerim'in evinde toplanarak bildiri dağıttıklarını reddetti. Mihakyan Kirkor da komiteden ve bildiri dağıtılmasından haberi olmadığını söyleyerek hakkında yapılan suçlamaları inkâr etti. Bıçakçı oğlu Civan ve Kazaros oğlu Kirkor da yapılan sorgulamalarında okudukları okulda arkadaşları arasında kitap değiştirmek amacıyla bir cemiyet kurduklarını fakat bir ihtilal cemiyetinden hiçbir şekilde haberdar olmadıklarını söylediler. Bunun üzerine daha önce verdikleri ifadelerine müracaat edilmesine karar verildi. Sanıklardan Civan ifadesinde okulda arkadaşlarıyla birlikte Aşodiyana adıyla bir cemiyet kurduklarını ve aralarında beşer onar para topladıklarını söylemişti. Topladıkları para 200 kuruşa ulaştığında Dayı oğlu Arakil'e verilmişti. Bu cemiyetin kurulmasından maksat Müslümanlar tarafından bir saldırı gerçekleştirildiğinde kendilerini muhafaza edebilmek için silah temin etmekten ibaret olduğunu söyleyen Civan, Gemerek ve Talas karyelerine bu şekilde silah gönderildiğini ifade etmişti. Cemiyetin defterini Arakil tutuyordu. Aşod bir Ermeni kahramanın adı olduğu için kendilerine bu adı vermişlerdi. Kazaros oğlu Kirkor ise verdiği ifadesinde kurdukları cemiyet için arkadaşlarından alınması gereken paraları kendisinin tahsil ettiğini anlatıyordu. Her ikisi de Serpik Kadın ile birlikte Jirar'ın yanına görüşmek üzere Çomaklı'ya gittiklerini, daha sonra ise bildiri asma olayının

gerçekleştiğini ifade etmişlerdi. Bu ifadelerine ne diyecekleri sorulduğunda ise her ikisi de ifadelerinin zorla söylettirilmiş olduğunu iddia ederek hiçbirini kabul etmediklerini belirttiler (*Ceride-i Mehakim*, No: 721, 1309: 10657-10658; Y. PRK. UM, 27/35, s. 67-68). Sanıklardan henüz Ankara'ya varmamış olan Efe Mihran ile Kel Artin oğlu Karabet için ise devam etmekte olan mahkemenin ertelenmesi mümkün olmayacağından dolayı bunlar hakkındaki mahkemenin ayrı olarak gerçekleştirilmesi ve diğer sanıkların mahkemesine devam edilmesine karar verildi.

Bu suretle olaylarla ilgili olarak tutuklanmış sanıkların mahkeme huzurundaki sorgulamaları tamamlanmış oluyordu. Sanıkların pek çoğu kendi aleyhlerindeki suçlamaları, hatta daha önce yaptıkları itirafları ve verdikleri yazılı ifadeleri de reddettiler. Şimdi sıra şahitlerin mahkeme huzurunda dinlenmesine gelmişti.

3.2.5. Şahitlerin Dinlenmesi

Başsavcı Mehmet Arif Bey, Ankara Mahkemesi'nin 30 Mayıs Salı günü gerçekleştirilen beşinci oturumunun sonunda şahitlerin dinlenmesini talep etti ve daha önce hazırlanmış olduğu pusulada isimleri yazılı olan şahitlerin isimlerini okudu (*Ceride-i Mehakim*, No: 721, 1309: 10654-10655; Y. PRK. UM, 27/35, s. 65-66). Mahkeme huzurunda dinlenmesi talep edilen şahitlerin listesi ve mahkeme sırasında yapılan kimlik tespitlerinde verdikleri bilgiler EK 15'te verilmiştir. Ancak dinlenmeleri talep edilen şahit listesinin okunmasının ardından sürenin dolması ile beşinci oturum sona erdiğinden dolayı şahitlerin dinlenmesi işi bir sonraki oturuma kaldı. Ankara Konsolosu Tom Newton da mahkemede şahitlerin dinlenmeye başlayacağını bildiriyordu. Merzifon ve Kayseri'den davacı 30 kadar şahidin geldiğini ve ilerleyen günlerde bunların mahkeme huzurunda dinleneceğini söylüyordu (Turkey, 1896: Belge No: 143, s. 128). Böylece şahitlerin dinleneceği mahkemenin altıncı oturumu 3 Haziran 1893 Cumartesi günü başladı.

Öncelikle şahitlerden maktul Mustafa'nın babası Mehmet Çavuş ile kolcu İzzet dinlendikten sonra, Efkereli Zerker oğlu Mihran mahkeme huzuruna çağrıldı ve kendisini tanıtmayı istendi. İsminin Mihran, baba adının Agop, yaşının 22 olduğunu, manifaturacılıkla uğraştığını ve Efkere'de ikamet ettiğini söyledikten sonra sanıklardan hiçbirisi ile akrabalığı ve münasebeti olmadığını beyan etti. Civanyan Mardiros'u çok

daha öncelerden, Aşçı Parsih oğlu Gülbenk ile Andon Rüştuni'yi ise birkaç aydan beri tanıdığını söyledi. Tahminen altı ay kadar önce bir akşam Civanyan Mardiros'un evine gittiğinde orada bulunan Andon Rüştuni'nin "*adalet için bir cemiyet kurduk, sen de katıl*" diyerek teklifte bulunduğunu anlattı. Aşçı Parsih oğlu Gülbenk'i de orada gördüğünü belirten Mihran, cemiyetin maksadının Ermeni beyliği kurmak olduğunu söylediklerini ifade etmiştir. Verdiği ifadenin doğru olup olmadığının sorulması üzerine Mihran söylediklerinin doğru olduğunu belirtti. Haklarında şahitlik ettiği Civanyan Mardiros ve Andon Rüştuni ve Gülbenk'e ne diyecekleri sorulduğunda ise Mardiros ile Rüştuni şahidin anlattıklarının doğru olduğunu söylerlerken Gülbenk diyecek bir şeyi olmadığını söyledi (*Ceride-i Mehakim*, No: 721, 1309: 10659-10660; Y. PRK. UM, 27/35, s. 69). Diğer şahit 17 yaşındaki Efkereli bıçakçı esnafından Adriyan Karabet de aynı hususta şahitlik yaptı.

Şahit Kayser oğlu Manuk, Efkereli 25 yaşında demirci olduğunu, sanıklarla bir yakınlığı bulunmadığını belirttikten sonra bunlardan Civanyan Mardiros ile Boyacıyan İstepan'ı önceden beri, Andon Rüştuni ile Aşçı Parsih oğlu Gülbenk'i birkaç aydan beri tanıdığını söyledi. Beş altı ay önce köylülerden Agop'un evine çağrıldığını, orada Civanyan Mardiros'un "*Hayırlı bir şey vardır, bir imza vereceksin*" dediğini belirtti. Papaz tayini için oy toplanıyor zannederek imza verdiğini, iki gün sonra Agop'un teklifiyle bu kez de Mardiros'un evine çağrıldığını, burada Boyacıyan İstepan, Andon Rüştuni ve Talashlı Aşçı Parsih oğlu Gülbenk ile hatırlayamadığı başka kişiler de olduğunu anlattı. Toplanarlara attığı imzanın ne manaya geldiğini sorduğunda ise "*Hınçak gazetesi okuduğunuzda anlarsınız*" denilmişti. Gitmek istediğini söylediğinde ise Boyacıyan İstepan'ın kendisini öldüreceği söylenerek tehdit edildi. Şahit Manuk sorulan soru üzerine Mardiros'un silah temin etmeleri gerektiğini söylediğini de ekledi. Sanıklara şahidin söylediklerine ne diyecekleri sorulduğunda, Mardiros herkesin bir silah bulundurması gerektiğini belirttiğini söylerken Andon Rüştuni ve Gülbenk bir şey dememişlerdi. Boyacıyan İstepan ise şahitle aralarında bir sene önce bir tartışma geçtiği için şahitliğini kabul etmediğini söyledi.

Şahit Efkereli Kuyumcuyan Mihail, 25 yaşında ve doğramacı esnafından idi. Sanıklardan Boyacıyan İstepan ve Civanyan Mardiros'u önceden beri, Andon Rüştuni'yi ise birkaç aydan beri tanıdığını belirttikten sonra Mardiros'un adalet için

kurulan cemiyete katılması için teşvik ve teklifte bulunduğunu, kendisinden bir imza aldığını ve silah temin etmesini ihtar ettiğini anlattı. İstepan'ın ise silahını göstererek tehditte bulunduğunu, Andon Rüştuni'nin de silahlanmaları gerektiğini söylediğini ifade etti. Şahidin söyledikleri sanıklara sorulduğunda ise Mardiros, Rüştuni ve İstepan herhangi bir şey demeyeceklerini belirttiler (*Ceride-i Mehakim*, No: 721, 1309: 10660-10662; Y. PRK. UM, 27/35, s. 70-71).

Şahit Mardiros oğlu Hacı Karabet, verdiği ifadesinde Parsih, Cevahirciyan Rupen, Cebidelikyan Agop, Alacaciyan Karabet'i çok önceden beri tanıdığını söyledi. Cevahirciyan Rupen'in dükkânına gelerek kendisini ihtilal cemiyetine davet ettiğini belirtti. Rupen'in kendisinden yarım mecdiye, Dökmeciyan Parsih'in ise iki ay boyunca iki kuruş aldığını anlattı. Adı geçen sanıklara şahidin ifadesine karşılık söyleyecek bir şeyleri olup olmadığı sorulduğunda, Rupen ve Parsih para aldıklarını tasdik ettiler, yalnız Parsih kendisinin teşvikçi olmadığını beyan etti. Cebidelikyan Agop ile Alacaciyan Karabet ise herhangi bir şey söylemediler. Şahit Tozcu Agop ile Çaluk oğlu Misak da Dökmeciyan Parsih'in fakir çocukları okutmak maksadıyla birkaç defa kendilerinden para aldığını ifade ettiler. Parsih, şahitlerden para aldığını doğruladı.

Şahit Keresteciyan Ağapik, mahkemede verdiği ifadesinde Cevahirciyan Rupen'in kendisinden fakir çocukları okutmak bahanesiyle para aldığını ve bir gün kırdan Rupen, Dökmeciyan Parsih, Saatçi Agop, Alacaciyan Karabet ile karşılaşarak oturup konuştuklarını söyledi. Bu sırada Rupen cebinden çıkardığı bir kâğıdı okumaya başlamıştı. Şahit Ağapik, Rupen'in okuduklarının Ermenice olduğunu bu yüzden de ne olduğunu anlamadığını söyledi. Rupen, Agop, Karabet ve Parsih'in ihtilal cemiyetinin ileri gelenlerinden olduğunu yine bir gün Rupen'in koynundan cemiyetin nizamnamesini ve Merzifon'dan gelen kararnamesini çıkarıp okuduğunu anlattı. Arzuman oğlu Ohannes'in vekil olarak Merzifon'a gönderildiğini Rupen'den duyduğunu belirtti. Parsih'in Derevenk Manastırı'na gittikten sonra Ermenileri teşvik ve tahrik etmek üzere Andon Rüştuni isminde birinin Atina'dan görevli olarak gönderildiğini Parsih'ten duymuştu. Cemiyet adına bir mühür bastırdıklarını ancak kime yaptırdıklarını ve üzerinde ne yazılı olduğunu bilmediğini söyledi. Şahit Keresteciyan Ağapik'in söyleyecekleri bittikten sonra Rupen kırdan okuduğu varakanın

Hınçak gazetesi olduğunu belirtirken, Parsih, Karebet ve Agop herhangi bir şey demediler (*Ceride-i Mehakim*, No: 721, 1309: 10662-10664; Y. PRK. UM, 27/35, s. 71-72).

Diğer şahit Kasap oğlu Hacı Dikran ise verdiği ifadesinde Cebedelikyan Agop'un fakirlere yardım için kendisinden para aldığını belirtmesi üzerine Agop'a ne diyeceği soruldu. Agop, Dikran'ın cemiyete dâhil olduğunu, bu sebeple vermesi gereken aylık ücretin alınması hususunda Papazyan Krupi'nin emri üzerine parayı aldığını söyledi. Kendisinden fakirler için para istendiğini ifade bir başka şahit ise Nevşehirliyan Nazaret idi. Ancak Nazaret'in kendisinden para aldıklarını iddia ettiği sanıklardan Alacaciyan Karabet hiçbir şekilde para almadığını söylerken, Cevahirciyan Rupen ise hatırlamadığını belirtiyordu. Cevahirciyan Rupen'in aziz bir maksat için diyerek kendisinden para istediği ifade eden diğer bir şahit ise Yogabiyan Cebrail idi (*Ceride-i Mehakim*, No: 721, 1309: 10662-10664; Y. PRK. UM, 27/35, s. 71- 73).

Mahkemede dinlenen şahitlerden Berberyian Karabet, cemiyet üyelerinden biri idi. İhtilal cemiyete nasıl katıldığını, kimlerin üye olduğunu ve nasıl faaliyet gösterdiklerini anlatan Karabet, Andon Rüştuni'yi Talas'ta Şuvarış'in evinde görmüştü. Kendisini Atina'dan bir öğretmen olarak tanıtan Rüştuni, buradaki ihtilal cemiyetinin dağılmış olduğunu, bu cemiyeti düzeltmek için geldiğini söylemişti. Karabet şirkete Arapyan Serkiz'in teşvikiyle katıldığını belirtti. Arap oğlu Serkiz bir gece kendisini Talas'ta Şişman oğlu Kalost'un evine götürmüştü. Orada Kertman oğlu Karo, İvaz oğlu Dikran, Develiyian Sarraf Mihran gibi başka Ermeniler de vardı. Bunların aralarında cemiyet nizamnamesini okuduktan sonra silah temin edilmesi, hafiye ve örfiye memurlarının seçilmesi, cemiyetin şubelerinin açılması ve bölükler tertibi gibi hususları görüştiklerini anlattı. Böylece bir Ermeni beyliği kurmayı hayal ettiklerini söyledi. Kendisinden bir imza ile yarım mecdiye katılım ücreti istendiği belirten şahit Karabet, daha sonra Andon Rüştuni ile Dava Vekili Kalfayan Arsin'in evinde görüştiklerini ifade etti. Ermenilerden Panos ile Misak'ın da cemiyet adına hırsızlık yaptıklarını duymuştu. Salamon isminde bir kişinin de cemiyetin içinde bulunduğunu ve cemiyet işlerini idare ettiğini söyledi. Cemiyet üyelerinden olan şahit Karabet'in anlattıklarına Karo, Andon Rüştuni, Arsin, Şuvarış diyecekleri herhangi bir şey olmadığını belirttiler.

Şahitlerden Cibaryan Serkiz, sanıklardan Alacacıyan Karabet'in bacanağı idi. Daha önceki şahit gibi o da, Andon Rüştuni'yi Talas'ta Şuvarış'in evinde görmüştü. Dava Vekili Arsin ile Dökmeciyan Parsih de oradaydı. Rüştuni, Talas'ta ihtilal cemiyetinin dağılmış durumda olduğunu, cemiyeti yeniden teşkilatlandıracağını söylemişti. Şahit Serkiz, Cevahirciyan Rupen ile bacanağı Alacacıyan Karabet'in evine geldikleri bir gün Derevenk'ten gelen bir haber üzerine Andon Rüştuni ve Şuvarış'i de yanlarına alarak gittiklerini anlattı. Burada Rüştuni'nin şehadetnamesi Merzifon tarafından onaylanmış ve bir de talimat gönderilmişti. Derevenk Manastırı'na gelmesi için Dava vekillerinden Arsin'e de haber verilmiş, ancak o bir bahane ile gitmemeyi tercih etmişti. Andon Rüştuni şahidin ifadesine diyecek bir şeyi olmadığını söylerken, Arsin ve Parsih doğru söylediğini beyan ettiler.

Şahit Gögüş oğlu Artin'in ifadesine göre ise Rupen'in kendisinden aldığı imzayı Karo'ya vermesiyle ihtilal cemiyetinin defterine kayıt olmuştu. Karo, kendilerine cemiyetin nizamnamesini okumuştü. Bunun üzerine kendisine soru sorulan Karo, şahidin Arap oğlu Serkiz'in evine kendisinin götürdüğünü tasdik etti¹⁶ (*Ceride-i Mehakim*, No: 721, 1309: 10665-10667; Y. PRK. UM, 27/35, s. 73-74).

Bundan sonra dinlenen şahit, adam öldürme suçundan dolayı Kayseri hapisanesinde bulunan Maraşlı Haçer idi. Hapishanede iken Dava Vekili Arsin Ermenice olarak Haçer'den yardım istemiş ve Kertman oğlu Karo'ya kendisini ihbar etmemesini söylemesini rica etmişti. Bu sırada mahkûmlardan Ermenice bilen Kürt Mehmet Ağa'nın oğlu İbrahim konuşmalarını duymuştu. Diğer şahit İbrahim idi, hırsızlık suçundan hapishanede bulunuyordu. Dava Vekili Arsin'in Maraşlı Haçer'e söylediklerini o da işitmiş ve gardiyanlara haber vermişti. Bu hususlara ne diyeceği Arsin'e sorulduğunda Haçer'in söylediklerine müdafaası sırasında cevap vereceğini, İbrahim'in ise Ermenice bildiğine inanmadığını söyleyerek şahitliğini kabul etmedi. Bunun üzerine Haçer tekrar mahkeme huzuruna çağrılarak hapishanede Kürt İbrahim ile bu olaydan önce Ermenice konuşup konuşmadıkları soruldu. Haçer, olaydan önce ve sonra İbrahim ile daima Ermenice konuştuklarını söyledi (*Ceride-i Mehakim*, No: 721, 1309: 10667-10668; Y. PRK. UM, 27/35, s. 75).

¹⁶ *Ceride-i Mehakim*, No: 721, 25 Temmuz 1309, s. 10667; Y. PRK. UM, 27/35, s. 74.

Şahit Talaslı Hanlı oğlu Artin, Arap oğlu Serkiz ile Simurg oğlu Artin ile oturlarken kendisinden imza ile para istediklerini ve bu suretle kendisini de cemiyete kaydettiklerini, Kertman oğlu Karo'nun Ermenice bir şeyler okuduğunu, Ermeni beyliği kurmak için silahlanmalarını tembihlediğini anlattı. Karo şahidin ifadesi üzerine bir şey söylemezken, Simurg oğlu Artin söylenleri kabul etmediğini belirtti. Şahitlerden Yagop oğlu Hacı da, Sirmurg oğlu Artin'in teşvikiyle ihtilal cemiyetine üye olduğunu anlattı. Şahit Talaslı Maksudiyen Avadis de kasap olan Simurg oğlu Artin'in dükkânında yanlarında Arap oğlu Serkiz'in teşvikiyle cemiyete üye edildiğini, kimseye söylememesi için de kendisine yemin ettirildiğini anlattı. Yapılan toplantılarda silah temini hususunun gündeme geldiği, herkese bir silah alınması için para toplandığını söyledi. Simurg oğlu Artin ile Arap oğlu Serkiz'in teşvikiyle cemiyete üye edildiğini ifade eden bir başka şahit ise Talaslı Tomayan (Sumayan) Karabet idi. Yapılan toplantıda Kertman Karo'nun yanı sıra bazı kadınların da bulunduğunu söyleyen şahit Karabet, bir daha toplantılara katılmadığını ifade etti. Şahit Talaslı Kaya oğlu Abraham da, Arap oğlu Serkiz'in teşvik ve tahrikiyle cemiyete katılmıştı (Ceride-i Mehakim, No: 722, 26 Temmuz 1309, s. 10669-10672).

Gürünlü Şalcı Agop ise Kigork vasıtasıyla Dabağyan Agop ve Gürünyan Karabet ile Karo'nun bulunduğu bir ortamda cemiyete üye edildiğini anlattı. Kendisinden zaman zaman para istendiğini anlatan Şalcı Agop vermek istemediğini beyan ettiğinde gerektiğinde zorla bu paranın kendisinden alınacağını söylediklerini ifade etti. Karo'nun amaçlarının Ermeni beyliği kurmak için Osmanlı hükûmetine isyan etmek olduğunu, bunun için toplanan para ile silah alınacağını, cemiyete üye olan kişilere bu hususların tembih edildiğini söylemişti. Aldıkları karara göre, bir iki sene zarfında yabancı devletlerden biri ile Osmanlı Devleti savaşa girdiği zaman, cemiyet üyeleri silahlarıyla köy ve kasabaları basacaklardı. Talas cemiyetinin başkanı Saatçi Dabağyan Agop, sekreteri ise Kertman oğlu Karo idi. Kolculardan Gullaçı oğlu Ali, kendisi gibi kolcu olan İzzet ile Talas hâsılatını Kayseri'ye götürmek için yola çıktıklarında, uğradıkları soygun olayını anlattı. Böylece mahkemenin altıncı oturumu da sona ermiş oluyordu.

Ankara İstinaf Mahkeme'sinde tanıkların ifadelerinin dinlemesine 5 Haziran 1893 Pazartesi günü başlayan yedinci oturumla devam edildi. Öncelikle Arabacı Rusçuklu

muhacir Köse Hasan'ın öldürülmesi olayı ile ilgili olarak Arabacı Hamza, Hancı Hafız Ağa ile onun hanında kahvecilik yapan kahveci Ali Ağa, Arabacı Süleyman ve Hancı Mehmet Ali'nin şahitliklerine başvuruldu. Arabacı Köse Hasan'ın Kayseri'ye gitmek üzere üç Hristiyan tarafından kiralandığını, daha sonra öldürülmüş olduğunu duyduklarını anlattılar (Ceride-i Mehakim, No: 722, 1309: 10672-10676).

Daha sonra Kayseri'de kar toplamak için gittikleri bağda öldürülen Mustafa'nın yakınları Kayserili Hacı oğlu Mustafa, maktul Mustafa'nın eniştesi Seyit Mehmet ile Kayseri süvari zaptiyesinden olan Hacı İbrahim Ağa, Raih oğlu Halil, Ali ve İsmail Onbaşı dinlendi. Kayseri süvari zabtiyeleri bildiri asma olayından dolayı aranan Arzuman oğlu Ohannes'in Sultan hanında nasıl yakaladıklarını anlattılar.

Diğer şahit Kazaros oğlu Haritun ile Hekim oğlu Serkiz dinlendi. Haritun, ihtilal cemiyetinin kurulmasından ve bildiri asma olaylarından haberi olmadığını beyan ederken, Serkiz olaylardan sonra Serpik Kadın'ın Çomaklı'ya giderek oradan aldığı bildirileri dağıttığını söylediğini anlattı. Serpik Kadın ise Serkiz'in şahitliğini sebep göstermeksizin kabul etmeyeceğini belirtti (Ceride-i Mehakim, No: 722, 1309: 10676-10679).

Şahit olarak dinlenen Zelaya oğlu Karlo bildiri asma olayının gerçekleştiği gece su almak için dışarı çıktığında Tin oğlu Bedros ile Civan oğlu Sahak'ı başlarında gürcü başlığı olduğu halde gördüğünü anlattı. Ancak Bedros ile Sahak, şahit Karlo ve babası ile aralarında hırsızlık yüzünden husumet olduğunu belirterek Karlo'nun şahitliğini kabul etmeyeceklerini söylediler. Şahit Karlo ise babası Sahak'ın bir hırsızlık davası yüzünden altı ay kadar mahkûm olduğunu ancak kendi aleyhine bir dava olmadığını ifade etti.

Borçlu oğlu Mıgırdıç, Götüryan Krupi ve Kürkçü oğlu Hirebet mahkeme huzuruna geldiklerinde daha önce verdikleri yazılı ifadelerine rağmen olaylar hakkında hiçbir bilgileri olmadığını söylemeleri üzerine Savcı Mehmet Arif Bey bu şahitler hakkında kanuni işlem yapılmasını talep etti. Tanık listesinde isimleri bulunan Arakliyan Mıgırdıç, İvaz oğlu Dikran, Develiyan Mihran, Derekim oğlu İsadur'un ikamet ettikleri mahaller tespit edilememiş, Ahmet Mülazım oğlu Şaban ise rahatsızlığından ötürü mahkemeye katılamamıştı. Savcı Mehmet Arif Bey, Bursalı Arabacı Sarı Ahmet,

Arabacı Recep ile Seyit Mehmet Çavuş'un isimleri tanık pusulasına yanlışlıkla yazılmış olduğunu beyan etti (*Ceride-i Mehakim*, No: 722, 1309: 10680-10681). Tanık listesinde isimleri bulunan Arakliyan Mıgırdıç, İvaz oğlu Dikran, Develiyan Mihran, Derekim oğlu İsadur'un verdikleri yazılı ifadeleri okundu. Böylece yedinci oturum da tamamlanmış oluyordu. Ankara Valisi Abidin Paşa mahkemede yalnız bir şahidin dışında şahitlerin dinlendiğini bildiriyordu (BOA, Y. MTV, 78/157). Zira ikamet ettiği yer tespit edilememiş olan Ahmal oğlu Hampar'ın verdiği yazılı ifadesi ancak 8 Haziran günü gerçekleştirilen sekizinci oturumun başında okunacaktı. İfade veren şahitlerin çoğunluğu, kendilerinden tehditle imza alınıp cemiyete üye edilenler, zorla cemiyet için aidat vermeleri istenenler ile konuştukları takdirde öldürülecekleri yolunda tehdit edilen Ermenilerden oluşuyordu.

3.2.6. Mahkemeye Sunulan Deliller

1893 yılı başında meydana gelen olaylar sonucunda Osmanlı Hükûmeti ve Saltanatı aleyhine cemiyet kurarak teşkilatlanma faaliyetlerini yürütmek, bu faaliyetler çerçevesinde hükûmet ve padişah aleyhine bildiri hazırlayıp dağıtmak, devletin postasına saldırarak güvenlik güçlerini öldürmek, yol kesip adam öldürmek ve ihtilalin genişlemesi için çalışmak gibi suçlarla yargılananların mahkemesi 20 Mayıs günü başlamıştı. Mahkemede dinlenen sanıkların bir kısmı suçlarını kabul ederken, çoğunluğu yapılan suçlamaları reddetmişlerdi. Olaylarla ilgili olarak dinlenen tanıkların verdikleri ifadeleri ise kabul etmemişlerdi.

Bunun üzerine 8 Haziran 1893 Perşembe günü başlayan Ankara Mahkemesi'nin sekizinci oturumunda Başsavcı Mehmet Arif Bey tarafından sanıklar aleyhinde ele geçirilen delillerin mahkemeye sunularak değerlendirmelerinin yapılmasına geçildi. Sanıklar aleyhindeki deliller, yazılı belgeler ile silah ve eşyalardan ibaretti. Yazılı belgeler, sanıkların yakalanmaları esnasında evlerinde ve üzerlerinde bulunan evraklar ile savcılık makamına gönderilmiş olan resmi yazılardan oluşuyordu. Bunlar arasında Merzifon'daki Hınçak Cemiyeti ve şubelerine ait nizamnameler, üyelerin kayıtlarının tutulduğu isim ve kasa defterleri, toplantı tutanakları, mektuplar, dağıtılan pankart ve bildiriler, Hınçak gazeteleri ve daha başka pek çok yazılı belge ve dokümanlar bulunuyordu. Savcılığa gönderilmiş resmi yazılar ise yapılan araştırma raporları ve

Dışişleri Bakanlığı ile çeşitli vilayetlerden gönderilen resmi yazıları kapsıyordu. Yazılı belgelerin dışında çeşitli silahlar, cemiyete ait mühürler, fotoğraflar da mahkemeye sunulan deliller arasında idi.

Tablo 3. Ankara İstinaf Mahkemesi'ne sunulan yazılı belge ve deliller

No	Ele Geçirilen Yazılı Evrak ve Deliller ¹⁷
1	Sanıklardan Andon Rüştuni'nin ele geçirilen evrakları arasında yer alan Atina Hınçak Cemiyeti tarafından kendisine verilmiş olan Ermenice evrakı. Bu evrak Merzifon'daki Hınçak Cemiyeti'nce de tasdik edilmiş olan 29 Temmuz 1892 tarihli şahadetname idi.
2	Cevahirciyan Rupen tarafından Kayseri Mutasarrıflığı'na verilmiş olan tahkikat evrakı arasında üç kıta Ermenice varaka ile iki kıta defter kılıklı varaka ve Ermenice bir mektup vardı. Merzifon Cemiyeti'nin Kayseri'ye gönderdiği iki kıta mektup ve bir kıta kararname ile cemiyetin nizamname ve kanunnamesi bulunuyordu.
a	26 Ekim 1892 tarihli mektup, Küçük Ermenistan Hınçakyan İhtilal Tarafdaranı Merkez Meclisi mührüyle mühürlenmiş olup eylül ayında yapılan toplantıya ait gelişmeler ile alınan kararları ihtiva ediyordu.
b	Hınçakyan İhtilal Güruhunun Şube Nizamnamesi başlıklı varaka.
c	Merzifon'dan Baron Mine ve Baron Vahram imzalı mektup.
d	Karabet Tomayan'ın İngiltere'de bulunan eşi Lucy Tomayan tarafından yazılmış 1 Kasım 1892 tarihli mektup.
e	Savcı Mehmet Arif Bey'in Karabet Tomayan hakkında yaptırdığı tahkikat sonucu 8 Mayıs 1893 tarihli tahrirat.
f	9 Mart 1893 tarihli Sivas Vilayeti'nden gelen telgraf. Tomayan ile Kayayan'ın bir buçuk sene önce Gemerek karyesine yaptıkları seyahat hakkında.
g	Gürünlü Taros'un yakalanması ile ilgili 24 Mart 1893 tarihli telgraf.
h	7 Mayıs 1893 tarihli Amasya Mutasarrıfı'nın cevap telgrafı.
ı	Dışişleri Bakanlığının 2 Mayıs 1893 tarihli tezkeresi. Protestan kilisesi rahibi tarafından Tomayan'ın seyahati ile ilgili yazdığı bir mektup hakkında.
i	14 Mayıs 1893 tarihli Sivas Vilayeti'nin tahriratı.
3	Derevenk Manastırı ile diğer bazı yerlerde ele geçirilen evrak, eşya ve silaha dair üç kıta zabıt varakası. Derevenk Manastırı'nda ele geçirilen evrakların arasında cemiyet nizamnamesi, Hınçak matbaasında basılmış bir risale, Hınçak gazeteleri, sanayinin ilerlemesine dair bir kıta defter, bir kıta mektup, bir kıta nutuk varakası ile Osmanlı tezkereleri vardı. Andon Rüştuni bunların gerektiği zamanlarda kullanılmak üzere açık bir kıta mürur tezkeresiyle beraber Gemerekli Jirar'ın kendisine verdiğini söylemişti. Vinçester marka tüfek ile gürcü elbisesi de manastırda bulunan eşyalar arasındaydı. Derevenk Manastırı'nda bulunan evraklar arasında " <i>Ermeni Mahbustan Korkmaz</i> " başlıklı bir de şiir vardı.
4	Sanıklardan Yagop oğlu Panos'un yakalandığı zaman üzerinde bulunan evrak arasında "Gür Süleyman oğlu Şaban bin Mehmet" adına düzenlenmiş bir tezkere ile bir mürur tezkeresi.
5	Sanıklardan Kezir Taros oğlu Mihircan'ın yakalandığı zaman üzerinde bulunan eşya arasında bir adet kapaklı martini tüfeği bulunuyordu.

¹⁷ Ceride-i Mehakim, No: 723, 27 Temmuz 1309, s. 10688-10700; Ceride-i Mehakim, No: 724, 28 Temmuz 1309, s. 10703-10716; Ceride-i Mehakim, No: 725, 29 Temmuz 1309, s. 10718-10721; Ceride-i Mehakim, No: 726, 31 Temmuz 1309, s. 10746-10747; BOA, Y. PRK. UM, 27/35, s. 109-124.

6	Alacacıyan Karabet tarafından tutulan Kayseri Hınçak Cemiyeti'ne dahil olanların isim defteri. Cemiyete üye olanlardan alınan giriş ve aylık ücretlerin miktarı ve toplamını içeriyordu.
7	Cevahirciyan Rupen tarafından tutulan isim ve kasa defterleri. İsim defterleri numara düzenine göre düzenlenmiş, 84 kişinin ismi bulunuyordu. Buna göre; birinci sırada Krupi Papazyan, ikinci sırada Agop Cebedelikyan ve üçüncü sırada ise Karabet Alacacıyan yer alıyordu. Onan oğlu Mamas sekizinci sırada, Tanil Karaparsihiyan onuncu sırada, Rupen Cevahiryian ise yirminci sıradaydı. Kasa defterlerinde ise isim yazılmamış, sadece üyelerin numaraları verilmişti.
8	Kertman oğlu Karo tarafından hazırlanmış olan Talas şubesinin isim defteri ise 55 kişinin ismini kapsıyordu. Karo Dibağyan, Gürünyan Karabet, Yagopiyan Panos, Simuhyan Artin gibi isimler yer alıyordu.
9	Sanıklardan Civanyan Mardiros'un evinde bulunan bir defter ile üç adet Hınçak gazetesi, bir harita tercümelere, bir fotoğraf. Defterde 31 kişinin takma adları, bu kişilerden alınan paralar gibi bilgiler yer alıyordu. Kişilerden bazıları dört bölük üzerine taksim edilmiş ve her bölüğe bir onbaşı verilmiş ve altışar yedişer nefer ayrılmıştı.
10	Merzifon'da Vartanyan Mihran, Kazaros Adriyan, Agop Dolanyan, Artin Karagözyan'ın birbirleriyle olan yazışmalarından yedi mektup, bir pusula.
11	Krupi Papazyan tarafından amcasının oğlu Papazyan Mıgırdıç'a yazılmış silah teminiyle ilgili iki mektup.
12	Vaiz Mardiros'un evinde ele geçirilen Mardiros Kalostyan imzalı Amerikalı Misyoner Fagol'a hitaben yazılmış dört sayfadan oluşan bir mektup.
13	Çolakyan Agop yakalandığı sırada evinde bulunan bir adet Karadağ revolver.
14	Kayseri cemiyetine adına hazırlanmış, pirinçten mamul bir mühür. Dökmeciyan Parsih bunun cemiyet için hazırlanmış mühür olduğunu tasdik etmişti.
15	Kayseri, Yozgat, Çorum, Develi, Gemerek ile civar köy ve kasabalara dağıtılmış olan bildirimler. Sanıklara bildirimleri dağıtmış ya da dağıttırılmış olup olmadıkları sorulduğunda, Andon Rüştuni, Dökmeciyan Parsih, Rupen Cevahiryian, Arzuman oğlu Ohannes yayınlayıp dağıttıkları bildirimlerin bunlar olduğunu kabul ettiler. Diğerleri ise olaylar hakkında bilgileri olmadığını söylediler.
16	Osmancık postasına saldırılması ve zaptiye İbrahim'in öldürülmesi iddiasıyla tutuklu bulunan sanıklardan Merzifon Koleji öğrencilerinden Lord oğlu Kaspar ile arkadaşı Arabacı Tin oğlu Serupi ve bunlara yardım eden Kaspar'ın babası Ohannes ve Agop Avadis hakkında Yozgat Bidayet Ceza Mahkemesi'nden gönderilen zabıtname.
17	Maden postası sürücüsü İsmail ile Zaptiye Hacı Necip'in öldürülmesi hakkında savcılıktan gönderilen keşif ve zabıt raporları.
18	Kayserili Mehmet Çavuş'un oğlu Mustafa'nın öldürülmesi olayı ile ilgili keşif ve doktor raporları.
19	Tomayan ve Kayayan'ın Burhan'a seyahatleri esnasında Gemerek'te kilisede Ermenilerin baskıdan kurtulmaları için acilen silahlanmaları gerektiğine ve bağımsız Ermenistan için bir ihtilal cemiyeti kurulmasına dair verdikleri nutuk ile ilgili Sivas Vilayeti'nden gelen 3 Haziran 1893 tarihli yazı.

Yazılı belge ve delillerin mahkemede okunmasının ardından Savcı Mehmet Arif Bey söz aldı. Sanıkların Osmanlı Devleti'nin bir kısmında Ermeni hükûmeti kurmak amacıyla bazı Ermenileri kandırarak birçok köy ve kasabada ihtilal cemiyeti teşkil ettiklerini söyledi. Gerek bizzat ve gerek birilerinin aracılığıyla sadık tebaayı saltanat,

devlet ve hükûmet aleyhine silahlı isyana tahrik ve teşvik ettirmiş ayrıca devletin iç güvenliğini bozmak için padişah ve hükûmet aleyhine bildirimler hazırlayarak dağıtmışlardı. Savcı, yapılan incelemeler sonucundaki ayrıntılı açıklamalar, mahkeme esnasında sanıkların tekrar edilen ifadeleri, beyan ve itiraflarıyla, dinlenen şahitlerin ifadeleri ve ihbarları, sanıkların evlerinde ele geçirilip mahkeme huzurunda okunan evrak, gösterilen silahlar ve eşyalar gibi deliller ile bu kişilerin çeteler kurarak, postalara saldırdıkları, adam öldürdükleri, yağma ve çapul yaptıklarının ortaya çıkarıldığını belirterek ve suçluluklarına karar verilmesini talep etti. Daha sonra söz alan Postane Vekili Bekir Rahmi Efendi de Maden postasına saldırıp, paraları gasp eden, sürücü ile zaptiyeyi öldüren Gülbenk ile Taros'un; kolcu İzzet'in yolunu keserek gasp eden Panos ve Misak'ın suçlarının kesinleşmiş olduğunu beyan ve tebliğ etti (*Ceride-i Mehakim*, No: 725, 1309: 10720-10721; Y. PRK. UM, 27/35, s. 112-113). Mahkemeye sunulan yazılı belge ve deliller haklarında yapılan suçlamaları reddeden sanıkların çoğunun beyanlarını boşa çıkaracak türden idi. Zira bu belgelerin büyük bir çoğunluğu sanıkların tutuklanmaları sırasında üzerlerinden yahut yapılan aramalar sırasında evlerinden çıkmıştı. Toplam 1018 varakadan oluşan deliller (Karaca, 2004: 111), Osmanlı Devleti ve hükûmeti aleyhine kurulmuş olan bir cemiyetin varlığını, teşkilat yapısını ve faaliyetlerini gözler önüne sermesi bakımından da önemliydi. Buna rağmen Osmanlı hükûmeti delillerin yetersiz olduğu iddialarına maruz kalmaktan kurtulamayacaktı.

3.2.7. Avukatların Savunmaları

Ankara'da devam eden mahkemede sıra sanık avukatlarının savunmalarına gelmişti. Avukat Abacıyan Mamas, sanıklardan Rahip Tanil, Cenun oğlu Sahak, Tin oğlu Bedros, Midil oğlu Serkiz, Ader oğlu Kazaros, Keçeciyan Misak, Abkaryan Ohannes, Mihakyan Kirkor, Ateş oğlu Mike, Köşker oğlu Kazaros, Kebepciyan Sinekerim ile Serpik Kadın'ın savunmalarını yapacaktı.

Rahip Tanil'in manastıra gelenleri kabul etmeye mecbur olduğunu söyleyen avukat Abacıyan Mamas, bu sebeple Andon Rüşteni'yi de misafir olarak kabul ettiğini, bunun dışında olaylardan haber ve bilgisi olmadığını ifade etti. Manastır hizmetçilerinin olaylara karışmış olmalarından dolayı Rahip Tanil'in de ilgisi olduğunun

söylenemeyeceğini belirtti. Manastıra Andon Rüştuni'nin yanına gelen kişilerle odasına kapanarak yaptıkları görüşmelerden haberdar olamayacağını iddia eden avukat, müvekkilinin bir ticaret meselesi görüşüldüğünü zannettiğini söyledi. Derevenk Manastırı'nda bulunan evraklar arasında “*Ermeni Mahbustan Korkmaz*” başlıklı şiir ile ilgili olarak ise İşçi Parsih oğlu Gülbenk'in ezberden söyleyerek müvekkilinin yazmış olduğunu, ancak bu gibi fikirlerden kaçınması konusunda Gülbenk'e nasihatte bulunmayı ihmal etmediğini, bu sebeple şiiri yazmış olmasının bir suç olarak değerlendirilemeyeceğini ekledi.

Cenun oğlu Sahak, Tin oğlu Bedros hakkında şahitlik eden Zalam oğlu Karlo ile aralarında husumet bulunduğundan dolayı şahitliğinin hüküm ve tesiri olamayacağını iddia etti. Ayrıca müvekkillerinin 12 saatlik mesafedeki yere bir gecede gidip bildiri dağıtmalarının mümkün olmadığını belirtti (*Ceride-i Mehakim*, No: 725, 1309: 10721-10722; Y. PRK. UM, 27/35, s. 113). Midil oğlu Serkiz hakkında şahitlik edenlerin ise mahkemede bir şey beyan etmedikleri gibi başka bir ihbar ve delil de yoktu. Diğer müvekkili Ader oğlu Kazaros'a isnad edilen mektup ise bir pusula olup onda da suçlu olduğunu ispat edecek bir delil olmadığını belirtti. Abkaryan Ohannes'in cemiyete üye olarak bildiri asma olaylarına katıldığını sanıklardan Keçeciyan Misak ve Moşe ihbar etmişlerse de müvekkilinin olayın olduğu gece bir ticaret işi dolayısıyla Sivas'ta bulunduğunu iddia etti. Müvekkili hakkındaki bu ihbarlarını daha sonra tekzip etmişlerdi Dolayısıyla Mihakyan Kirkor, Ateş oğlu Mike, Köşker oğlu Kazaros ve Kebepciyan Sinekerim hakkında da Misak ve Moşe'nin verdiği ifadelerin geçersiz olacağını söyledi. Serpik Kadın bildiri asma olaylarına karışmışsa da Rüştuni ile Jirar'ı evine misafir olarak kabul etmesinden dolayı mesul tutulamayacağını iddia ederek müvekkillerinin tamamının beraatlarına karar verilmesini istedi (*Ceride-i Mehakim*, No: 725, 1309: 10722; *Ceride-i Mehakim*, No: 726, 1309: 10733-10734; Y. PRK. UM, 27/35, s. 113-114).

Maksudiyan Avadis, İseyi oğlu Kirkor, Arabacı Ohannes, Çolak oğlu Agop, Kertman oğlu Karo, Arzuman oğlu Ohannes'in avukatı İzzet Efendi idi. Müvekkillerinden Maksudiyan Avadis, Rahip Tanil'in hizmetkârı olup, hizmetçinin efendisine karşı riayet etmeye mecbur olduğunu, yaptığının sadece rahibin emriyle Rüştuni'nin evraklarını saklamasından ibaret olduğunu söyledi. Diğer müvekkili İseyi oğlu

Kirkor'un ise bilmediği dilde bir mühür yaptırmış olduğunu, bunun bir ihtilal hareketi sayılamayacağını iddia etti. Üstelik buna karşılık para alması ise cemiyete üye olmadığını deliliydi. Arabacı Diros oğlu Ohannes, Kayseri'de Papazyan Krupi'den aldığı evrak ve mektupları Merzifon'da Mıgırdıç Papazyan'a ondan aldıklarını da Krupi'ye götürmüştü. Ancak avukata göre taşıdığı bu mektupların ne olduğunu bilmediğinden dolayı, bir kişinin diğerine yazdığı mektubun götürülmesinde bir suç unsuru yoktu. Çolakyan Agop'un ise mahalle bekçisi olduğu için silah taşıdığını, bunun cemiyete hizmet etmek anlamına gelmeyeceğini beyan etti. Kertman oğlu Karo'nun ise adalet ve iyilik maksadıyla bir cemiyetten bahsederek teşvikte bulunmuştu. Arzuman oğlu Ohannes'in sebebinin bilmeden Merzifon'a gitmesi ve zararsız olduğu söylenen kâğıtları bazı yerlere yapıştırması ile kendisine ihtilalci denilemeyeceğini iddia etti (*Ceride-i Mehakim*, No: 726, 1309: 10734-10735; Y. PRK. UM, 27/35, s. 114-115).

Avukat Mamas Abacıyan ile İzzet Efendi'nin savunmalarının ardından mahkemenin 8 Haziran 1893 tarihli sekizinci oturumu zamanın dolması üzerine sona erdi. Dokuzuncu oturum 10 Haziran 1893 Cumartesi günü başladı. Bu oturumda ilk olarak Avukat Kevork Avakıyan müvekkillerinin savunmalarını yapacaktı. Müvekkilleri, Everekli Bıçakçı oğlu Civan, Saatçi oğlu Haçatur, Nehabetyan Nehabet, Yozgatlı Kalıpçı Moşe, Andon Rüştuni ile Karabet Tomayan ve Ohannes Kayayan idi.

Müvekkillerinden Everekli 12 yaşında Bıçakçı oğlu Civan, Çorum'da ikamet eden Gümüşhacıköylü Saatçi oğlu Haçatur, Merzifonlu Nehabetyan Nehabet'in cemiyete üye olduklarına ve bildiri asma olaylarına karıştıklarına dair kendilerinin bir itirafları olmadığı gibi mahkeme esnasında da haklarında ihbar ve şahitlik yapılmamış olduğunu beyan etti. Diğer müvekkili Yozgatlı Kalıpçı Moşe de Yozgat mutasarrıflığına verdiği ihbarnamesinde cemiyete üye olduğunu, bildiri asma olaylarına karıştığını beyan etmişse de, bu ifadesinin tehdit ile alınmış olduğunu iddia etti. Bunun dışında hakkında ne bir şahit ne de bir delil bulunmadığını, sadece olaylara karışanların verdiği ifadelerle mesul tutulamayacağını belirtti. Andon Rüştuni'ye gelince her ne kadar kendisi Atina komitesinin şهادetnamesi ile Kayseri'ye gelmiş olduğunu kabul etmişse de yaptığı harekete dair ortada hiçbir şahit ve delil olmadığını söyledi.

Avukat Kevork Avakiyan müvekkillerinden Karabet Tomayan ile Ohannes Kayayan'ın Merzifon'da bir cemiyete üye olup bu cemiyetin başında bulduklarına, seyahat ettikleri yerlerde insanları cemiyete katılmaya teşvik ettiklerine, amaçlarını gerçekleştirmek için para topladıklarına dair gerek mahkeme öncesi yapılan araştırmada gerekse mahkeme sırasında ne şahit ne de bir delil bulunmadığını belirterek savunmasına başladı. Pehlü Agop ile Vaiz Mardiros'un Karabet ve Ohannes ile Gemerek'te görüşmüş olduklarına dair ifadelerinin ise zorla alınmış olduğundan bir tesiri olamayacağını söyledi. Sivas vilayetinden gelen resmi yazışmaların ise ancak Sivas ve Merzifon memurlarının sırf zan ve şüphelerine dayandığını belirtti. Okulun tatil olması ile Kayseri ve Sivas dolaylarına yaptıkları iki üç haftalık seyahat ise Burhanlı Ohan'la olan hesaplarını görmek içindi. Mine ve Vahram imzalı mektup ve talimatın Karabet ve Ohannes tarafından gönderildiğini Cevahirciyan, Cebidelikyan, Dökmeciyan ve diğerleri tasdik etmişlerse de mahkeme huzurunda söylememiş olduklarından bu ifadelerinin bir hükmü olmayacağını söyledi. Merzifon'da toplandığı iddia edilen komite meclisine mebus olarak katıldıkları söylenen Arzuman oğlu Ohannes ve Keçeciyan Misak'ın Karabet ve Ohannes hakkında ifade vermediklerini hatırlattı. Üç gün üç gece devam eden bu toplantı sırasında öğretmenlik yaptıkları okulda bulduklarına dair pek çok kişinin tanıklık edebileceğini söyledi. Avukat Kevork Avakiyan müvekkillerini savunmak adına, hükûmet tarafından arandıklarını birkaç hafta önceden haber aldıklarını, çok kolay firar edebilecekleri ve asla yakalanmayacakları halde kaçmaya teşebbüs etmediklerini ifade ediyordu. Tomayan'ın eşi Lucy'nin Merzifon'da bir hastane inşası için Avrupa ülkelerinde dolaşmasının bir ihtilal cemiyeti menfaatine olduğu iddialarının ise asılsız olduğunu belirtti. Çünkü bayan Tomayan, hastane adına diyerek bir ihtilal cemiyeti yararına Avrupa halkını dolandırmaya mecbur olmadığını alenen cemiyet yararına da para toplayabileceğini söyledi. Daha sonra Avukat Kevork, müvekkillerinin ilim irfan sahibi kişiler olduğunu, bu tür işlerle meşgul olmayacaklarını belirttikten sonra beraatlarına karar verilmesini istedi (*Ceride-i Mehakim*, No: 726, 1309: 10735-10738; Y. PRK. UM, 27/35, s. 115-117).

Ankara Mahkemesi'nde müvekkillerini savunma sırası Karabet Şahinyan'a gelmişti. Müvekkilleri; Merzifonlu Karagöz oğlu Artin, Uzun oğlu Kalos, Alacaciyan Karabet,

Keçeciyan Misak, Şuvarış, Agop Pehlu, Yagop oğlu Panos, Sinan oğlu Arşak ile Kazaros oğlu Kirkor idi. Karagöz oğlu Artin'e Gümüşhacıköy'den giden Adriyan Kazaros'tan gelen mektubun ticaret ile ilgili olduğunu, kendisinin fişek satıcısı olduğunu ve fişekli bir altı atar revolveri satmak üzere gönderdiğini belirtti. Çorum'da Vartan isimli bir Ermeni ile de aynı ticaret işi ile ilgili haberleşmişti. Artin Tomayan'ın gönderdiği birkaç mektubu ise müvekkilinin Çorum'a göndermiş olduğunu, zarfları kapalı olduğu için içeriğini bilmediğini, ihtilal cemiyetine ise dâhil olmadığını söyledi. Uzun oğlu Kalos ise mahkemede gürcü elbisesiyle Artin Tomayan'ın yanına gitmediğini ve onu tanımadığını beyan ettiğini hatırlatarak, daha önceki ifadesini ise zorla vermiş olmasından dolayı bir hükmü olamayacağını söyledi. Alacaciyan Karabet'in ise eşitlik ve adalet adına diyerek Papazyan Krupi'nin teşvikiyle cemiyete dahil olduğunu belirtti. Kendisinin Derevenk Manastırı'na giderek bir nizamname kaleme almak üzere karar vermiş olduğu iddia edilse de kendisinin kötü bir niyeti olmadığını söylüyordu. Keçeciyan Misak'ın ise Merzifon'a kayınbiraderini götürmek üzere gittiğini, Artin Tomayan tarafından ihtilal cemiyetine katılması teklif edilmişse de müvekkilinin bu teklifi reddettiğini, Merzifon'da toplanan meclise ise son gününde katılmış olduğunu, Yozgat'ta kendisine bildiri gelmediğini beyan etti. Müvekkilinin verdiği ifadeyi ise zorla vermiş olduğunu iddia ediyordu. Tesadüfen cemiyetin toplantısında bulunmasının bu cemiyete dâhil olduğu anlamına gelemeyeceğini söyledi. Avukat Karabet Şahinyan, Öğretmen Şuvarış'ın de ihtilal cemiyetine dâhil olmadığını, Andon Rüştuni'yi evine misafir etmişse de fikirlerini hoş görmediğini belirterek beraatını istedi. Müvekkili Agop Pehlu'nun, Jirar, Rüştuni, Tomayan ve Kayayan ile görüşüğünü, Vaiz Mardiros ile barıştığını kabul ediyordu. Fakat Pehlu, cemiyete katılması için yapılan teklifi reddetmişti. Gemerek'te böyle bir cemiyet de yoktu. Tomayan ile Kayayan ile nasihatten başka bir şey konuşmamışlardı. İhtilal cemiyetine dair asla bir söz söylemediğini ve hiç kimseyi teşvik etmediğini beyan ederek, verdiği ifadesini zor ve tehdit ile vermiş olduğunu söyleyerek hükmü olmayacağını belirtti. Şahit Ahmal oğlu Hampar'ın ifadesinde herhangi bir ihbarı olmadığı gibi müvekkili Pehlu'nun Derevenk Manastırı'nda yapılan toplantıya katıldığına, bildiri asma olaylarına karıştığına dair hiçbir delil ve şahit bulunmadığını söyledi.

Yagop oğlu Panos'a gelince kolcu İzzet'in kendisini teşhis etmiş olduğunu ancak bunun usule aykırı olarak yapılmış olduğundan dolayı hükümsüz olacağını, müvekkili Panos'un İzzet'i soyanlar arasında bulunduğuna dair başka şahit ve delil bulunmadığını anlattı. Arabacının boğulması meselesine gelince avukat Şahinyan, gerek müvekkilinin gerekse arkadaşının arabayı kiraladıklarını inkâr etmediklerini, olay ile ilgili şahitlerin ise boğulma meselesine dair bir şey beyan etmediklerine işaret etti. Panos ile arkadaşının arabacının hastalanarak ölmüş olduğunu söylediğini ifade ettikten sonra bu konuda da müvekkili aleyhine bir şahit olmadığını belirtti. Sinan oğlu Arşak hakkındaki Develi Müstantıklığı'ndan verilen kararın, davanın nakli ile ilgili olarak Temyiz Mahkemesi'nin kararından sonra geldiğini, kendisi hakkında bir delil ve şahit olmadığını söyledi. Son olarak müvekkili Kazoros oğlu Kirkor'un diğer okul arkadaşlarıyla beraber her okulda örnekleri olduğu gibi kitap almak amacıyla faaliyet gösterdiklerini belirterek hepsinin beraatlarını talep etti (*Ceride-i Mehakim*, No: 726, 1309: 10738-10742; Y. PRK. UM, 27/35, s. 117-120).

Oğlakçıyan Haçatur, Papasyan Mıgırdıç, Dava Vekili Arsin, Vaiz Mardiros, Gürünlü Taros'un avukatı Şamlıyan Artin idi. Oğlakçıyan Haçatur hakkındaki şahitler mahkeme huzurunda herhangi bir bilgileri olmadığını beyan etmişlerdi. Avukat Şamlıyan, müvekkilinin verdiği ifadesinin ise tehdit ve baskı ile alınmış olduğunu belirtti. Tomayan Artin'in tehdidi ile içeriğinin ne olduğunu bilmediği bildirileri dağıtmış olduğunu, bu yüzden de mesul tutulamayacağını iddia etti. Gemerek Müdürü Haçatur'un Vaiz Mardiros hakkında yaptığı ihbarın da aralarındaki husumetten dolayı geçersiz olacağını belirtti. Agop Pehlu ile Mardiros'un araları önceden açık olduğu halde sonra iyi görüşmeye başlamalarının ihtilal cemiyetinde ittifak ettiklerini ve müvekkilinin Tomayan ve Kayayan ile beraber Burhan karyesine Ohan'ın düğününe gitmesinin ihtilalci olduğunu kanıtlamayacağını söyledi. Müvekkilinin evinde bulunan mektuplar ise Mardiros'un cemiyete üye olduğuna delil gösterilse de, bu mektuplarda ihtilal cemiyetine dair bir harf bile geçmediğini belirten avukat Şamlıyan Artin, misyonerlere hitaben yazılmış mektuplarda geçen "Genç Hristiyanlar Cemiyeti"nin ise genç Protestanlara ahlak dersleri vermek amacıyla kurulmuş bir cemiyet olduğunu söyledi. İstanbul'da da bu isimle kurulmuş bir cemiyet bulunduğunu ve hatta cemiyetin toplantılarının gazeteler aracılığıyla ilan edildiğini belirtti. Müvekkillerinden Papasyan

Mıgırđıç hakkında delil gösterilen iki mektupta ihtilal cemiyetine dair bir işaret olmayıp sırf ticari muamelelere dair olduğunu, adı geçen cemiyetin ise bu mektuplardan iki sene sonra kurulduğunu söyledi. Arabacı Ohannes ile Arzuman oğlu Ohannes'in müvekkili aleyhine daha önce verdikleri ifadeleri mahkeme huzurunda tekzip ettiklerinden dolayı hükmü olmayacağını belirtti. Dava Vekili Arsin'e gelince Rüştuni Talas'a gelinceye kadar müvekkilinin cemiyetten haberi olmadığını söyledi. Rüştuni'nin Talas'a gelmesi hususunda Arsin'in haberi bulunmadığını ve mahkemede Dökmeciyan, Rüştuni, Alacaciyan, Cevahirciyan, Rahip Tanil'in ifadeleriyle anlaşıldığını belirtti. Şuvarış'in Rüştuni ile Arsin Efendi'nin hanesine gelmesi ve görüşmeleri mevzuunda ise Rüştuni'nin pek çok yer gezip pek çok kişi ile görüştüğünü ifade etti. Müvekkilinin ihtilal cemiyeti hakkında Şuvarış'in evinde Rüştuni'nin "*Cemiyet çok nizamsız, ben bu cemiyeti yeniden tanzim ve islah edeceğim*" demesiyle anladığını, ancak her işittiğini hükûmete ihbar etmekle mesul tutulamayacağını söyledi. Hapishanede kendi isminin söylenmemesi için Karo'ya bazı talimatta bulunduğu dair şahitlik eden Haçer'in idam cezasıyla mahkûm bir suçlu olduğu ve Kürt İbrahim'in de Ermenice iyi bilmemesinden dolayı söylenenleri yanlış anladığını, bundan dolayı da iddialarının hükümsüz olacağını, müvekkilinin böyle bir haber göndermek niyetinde olmadığını belirtti. Gürünlü Taros'a gelince kendisinin aleyhinde veya ihtilal cemiyetine dâhil olduğuna dair ortada hiçbir ihbar olmadığını sadece Gemerekli Hampar'ın ismini bilmediği bir Rum'un zannıyla verdiği ifadesinin ise hükümsüz olduğunu söyledi. Gülbenk ise ilk sorgulamasında Taros'un cemiyetin icra memurlarından olduğunu, birlikte postalara saldırdıklarını ve cemiyetin sırlarını açıklayan bir Ermeniye öldürdüklerini ifade etmiş ancak mahkemede yapılan sorgulamada bütün bunları reddetmişti. Avukat Şamlıyan'a göre zaten Gülbenk'in ifadesinin hiç birinin aslı yoktu, mükâfata nail olmak sevdasıyla ne duyduysa söylemişti. Hâlbuki müvekkilinin Taros'u asla tanımadığını iddia ediyordu. Avukat Şamlıyan Artin müvekkillerinin beraatlarına karar verilmesini istedi (*Ceride-i Mehakim*, No: 726, 1309: 10742-10746; Y. PRK. UM, 27/35, s. 120-123).

Cevahirciyan Rupen, Dayı oğlu Arakel, Simuh oğlu Artin, Debağyan Agop ve Aşçı Parsih oğlu Gülbenk'in avukatları Yozgatlı Nezaret Efendi idi. Nezaret Efendi müvekkillerini savunmaya Cevahirciyan Rupen'den başladı. Gerçi kendisi cemiyetin

kasa defterini tutmuştu. Ancak zamanında cemiyet hakkında hükûmete malumat vermesi kötü bir niyeti olmadığına delil olabilirdi. Dayı oğlu Arakel ise henüz 13 yaşında bir çocuktuktu. Sadece okulda kitap almak amacıyla bir cemiyet kurmuşlardı. Diğer müvekkili Simuh oğlu Artin ve Debağyan Agop haklarındaki şahitlerin verdikleri ifadelere ve devam eden tahkikata göre ihtilal cemiyetine katılmaları için yapılan teklifleri kabul etmemişlerdi. Diğer müvekkili Aşçı Parsih oğlu Gülbenk'in de verdiği ifadesinin Rüştuni'nin kendisine mükâfat vereceğini söylemesi üzerine yazılmıştı. Ayrıca Derbent zaptiyesini öldürmek, Maden postasına saldırarak zaptiyeyi öldürmek ve postayı gasp etmek olaylarındaki suçu sabitleşmemiş ve arabacının boğulmasına dair ise kendisi aleyhine bir delil ve ifade bulunmamıştı. Rüştuni ve Rahip Tanil'in hizmetkârı sıfatıyla verdikleri kâğıtları onların emri dairesinde götürüp yapıştırmıştı. Bu nedenlerden dolayı o da müvekkillerinin beraatlarını talep ediyordu (*Ceride-i Mehakim*, No: 726, 1309: 10747-10748; Y. PRK. UM, 27/35, s. 124-125).

Sanıklardan Civanyan Mardiros, Dökmeciyan Parsih ve Vartanyan Mihran'ın avukatları ise Azizyan Nazım idi. Müvekkillerinden Civanyan Mardiros'un yaptığı faaliyetlerin ve cemiyete dâhil olmasının Andon Rüştuni'nin teşvikiyle gerçekleştiğini söylüyordu. Düşünmeden dâhil olduğu bu cemiyetin gerçekleştirdiği bildiri asma olaylarına katılmadığını iddia ediyordu. Avukatına göre Vartanyan Mihran bir edebiyat cemiyetine katıldığını itiraf etmişti, ancak kendisi bunun bir ihtilal cemiyeti olduğunu fark edememişti. Dökmeciyan Parsih'e gelince, kendisi Andon Rüştuni ve Cevahirciyan Rupen'in teşvikleriyle bu ihtilal cemiyetine dâhil edilmişti. Ancak bildirileri tertip eden ve yazan kişilerden değildi. Arzuman oğlu Ohannes'e verilmek üzere Cevahirciyan tarafından verilen kâğıtların Türkçe olduğunu, okuma yazma bilmediğinden içeriğini bilmediğini ve Cevahirciyan'ın emri doğrultusunda bunları Ohannes'e verdiğini bu sebeple de mesul tutulamayacağını iddia etti. Ayrıca bastırılan mührün de içindekilere vakıf olmadığından bahsederek müvekkillerinin beraatlarını talep etti (*Ceride-i Mehakim*, No: 726, 1309: 10748; *Ceride-i Mehakim*, No: 727, 1309: 10749-10750; Y. PRK. UM, 27/35, s. 125).

Sanıklardan Gürünlü Karabet ve Karakülâh oğlu Ohannes, Bedros oğlu Misak ve Kezir Taros oğlu Mihircan'ın avukatları Lazarakı Efendi idi. Müvekkillerinden Gürünlü Karabet'in isminin cemiyet defterlerinde kayıtlı olmadığını söyledikten sonra hakkında

yapılan ihbarların ise ihtilalciler arasında bulunduğuna delil olacak bir yönü bulunmadığını iddia etti. Karakülah oğlu Ohannes de cemiyet üyelerinden değildi. Derevenk Manastırı Rahibi Tanil maiyetinde hizmetçi olarak bulunuyordu ve kendisine verilen emirleri yapmaya mecbur olduğundan rahibin verdiği bildirimleri dağıtmıştı. Avukat Lazarakı Efendi bu yüzden müvekkilinin mesul tutulamayacağını iddia ediyordu. Talaslı Bedros oğlu Misak'ın ise cemiyete üye olduğuna ve bildirimleri dağıttığına dair hiçbir kanuni delil bulunmadığını söylüyordu. Arabacı Köse Hasan ise eceliyle öldüğünden müvekkili Mihircan'ın suçu sabit değildi. Delil olarak gösterilen tüfeği ise av için kullanıyordu. Bu sebeplerden ötürü Lazarakı Efendi müvekkillerinin beraatlarına karar verilmesini talep etti (*Ceride-i Mehakim*, No: 727, 1309: 10750; Y. PRK. UM, 27/35, s. 125-126).

Son olarak Dolonyan Agop, Onan oğlu Mamas, Cebidelikyan Agop, Boyacıyan İstapan, Varnukyan Kapril ile Kara Parsih oğlu Tanil'in savunmalarını yapmak üzere sıra Avukat Agop Çeçeciyan'a geldi. Müvekkillerinden Onan oğlu Mamas cemiyete ait evrakların nakledilmesine aracılık etmekle suçlanıyordu. Ancak o müvekkilinin zararlı yada zararsız hiçbir evrak getirip götürmediğini söyledi. Mamas'ın Arzuman oğlu Ohannes ile Andon Rüştuni'yi Papazyan'ın evinden alıp Talas'a götürmesi ve bir seferinde de Andon Rüştuni'nin Osmanlıca okuryazar bir kişi alıp gelinmesini istediğinde av için oraya giden Mamas'ın rastlantı sonucu manastıra çağrıldığını söylüyordu. Cebidelikyan Agop'un ise Papazyan Krupi'nin daveti ile bir hayır cemiyeti sanarak üye olduğunu, Arzuman oğlu Ohannes'in Kayseri'den Merzifon'a mebus olarak gönderildiğinden haberi olmadığını, daha sonra Andon Rüştuni ile görüştüğünde cemiyetin maksadını anladıktan sonra üyeliği kabul etmediğini iddia ediyordu. Gerçi Cevahirciyan, evinde Arzuman oğlu Ohannes'e bazı evraklar vermişse de bunların bildiri olduğunu anlamamış ve dağıtılmasından asla haberi olmamıştı. Boyacıyan İstapan hakkında yapılan suçlamalardan birisi de Kayser oğlu Manuk'un cemiyete üye olmayı kabul etmediği takdirde Boyacıyan'ın kendisini idam cezasına çarptıracağını söylemesi idi. Avukat Çeçeciyan'a göre müvekkili karye muhtarı idi. Şahit ise mükellef bulunduğu vergisini ödememesinden dolayı aralarında husumet oluşmuştu. Bu durum ise şahitliğinin kabulüne engel oluyordu. Hakkında başka bir delil ve ihbar da bulunmuyordu. Diğer müvekkili Varnuk oğlu Kapril hakkında ise

Serpik Kadın ile bildiri dağıttığı ve Develi okul öğrencilerinden bazılarına yemin varakası gibi bazı evrak verdiği iddia ediliyordu. Kapril'in evi Serpik kadının evine bitişik olduğundan komşu idiler. Bir akşam Serpik Kadın'ın kendisini çağırdığını, gece fenerini yakıp evine gittiğinde kilise mahallesine gideceğini kendisini oraya götürmesini istemesi üzerine beraberce çıkıp ileride Kapril elinde feneriyle giderken Serpik Kadın ise geriden kendisini takip etmişti. Birkaç kez geride kalan Serpik'in bildirileri astığını Kapril sonradan fark etmişti. Yemin varakası ile ilgili de hakkında ne bir delil ne de bir şahit bulunmuyordu. Müvekkillerinden Kara Parsih oğlu Tanil'in Arzuman oğlu Ohannes ile bildiri dağıttıkları iddia ediliyorsa da Ohannes bildirileri bizzat kendisinin astığını söylemişti. Dolonyan Agop'un ise Mihircan'ın yazdığı mektubu imzalaması ile olaylara karışmış olduğunun söylenemeyeceğini iddia ederek müvekkillerinin beraatlarını talep etti (*Ceride-i Mehakim*, No: 727, 1309: 10750-10752; Y. PRK. UM, 27/35, s. 126-127). Böylece avukatların müvekkillerini savunmalarının tamamlanmış oluyordu. Bunun ardından Başsavcı Mehmet Arif Bey söz aldı.

Arif Bey, savunma avukatlarından bazılarının yaptıkları savunmalar sırasında müvekkillerinin ilk sorgulama sırasında verdikleri yazılı ifadelerinin zor ve tehdit yoluyla alındığını beyan ederek, bu ifadelerinin bir hükmü olmadığına dair müdafaada bulduklarını söyledi. Yapılan kanuni araştırma ve soruşturmanın zorla yapıldığını söylemenin sadece gerçekleri gizlemek için tertip edilmiş, kanunlara aykırı bir müdafa olduğunu belirtti. Savcı, yapılan sorgulamaların müstantık huzurunda gerçekleştirildiğini, olaylarla ilgili olarak delillerin ortada olduğunu ve tüm soruşturma evrakının kanunlara uygun olmasından dolayı sahteliği resmen ispat edilmedikçe tersine yapılan her türlü müdafaanın ve iddianın asla hükmü olmayacağını ifade etti. Soruşturma evrakının kanun nazarında sahip olduğu resmiyet ve itibarına, ortaya çıkan bunca delillere ve ihbarlara karşı yapılan müdafaaların tamamen soyut olduğunu söyledi (*Ceride-i Mehakim*, No: 727, 1309: 10752; Y. PRK. UM, 27/35, s. 126).

Daha sonra sanıklara diyecekleri son bir şey olup olmadığı soruldu. Bunun üzerine söz alan Tomayan Karabet, aleyhindeki dava ve şüphenin ispatı için ortada ne delil ne de kuvvetli işaretlerin mevcut olmadığını, iddiaların sırf ihtimallerden ibaret olduğunu söyledi. Haklarında öne sürülen delillerin üç noktaya dayandığını belirterek

açıklamaya başladı. İlk olarak, Mine ve Vahram takma adlarıyla yapılan haberleşmelerin sahibinin kendisiyle arkadaşı Kayayan olduğuna dair yapılan ihbarların mahkeme huzurunda tekzip olduğunu belirttikten sonra amcasının oğlu olan Artin Tomayan ile karıştırıldıklarını iddia etti. Sivas vilayetinden gelen yazıların ise zaten mevcut olan beyanlardan farklı olmadığını söyledi. Bunların mahkemeye tesir etmemesi gerektiğini belirtti. Burhan'a yaptıkları seyahatin ise daha önce ifade ettiği sebeplerden ileri geldiğini açıkladı. Gemerek papazıyla bir öğretmenin Sivas vilayetinden gönderilen yazılarının ise ne bir şahitlik ne de bir delil olamayacağını, sadece suizan ve tahminden ibaret olduğunu iddia etti. Seyahati sırasında kiliselere giderek vaaz vermesini ise papazlar ve cemaat tarafından yapılan davet üzerine gerçekleştiğini söyledi. Ancak bu vaazlarında devlet aleyhine herhangi bir şey söylemediğini belirtti. İkinci olarak, seyahat ettikleri köy ve kasabaların ihtilal merkezi oldukları daha sonra yapılan tahkikatlar sonucunda anlaşılmıştı. Jirar ve Rüştuni gibi ihtilal komitesi memurlarının kendilerinden evvel bu yerlere gittikleri ve ahaliyi teşvik ettikleri ortaya çıktığı halde kendilerinin ne gibi bir sebep ile buraya seyahat edeceklerini soruyordu. Uğradıkları köy ve kasabalarda bağımsızlık maksadıyla gerçekleştirilen bildiri asma olaylarından ve cinayetlerden kendilerinin mesul olmadığını iddia ediyordu. Üçüncü olarak hastane için toplanan yardım meselesine değinen Karabet Tomayan, bütün Avrupa'nın eşinin tesis etmek istediği hastane için yardım ettiğini, çoğunluğun da bu teşebbüsün Türkiye'deki fakir sınıfa mahsus hastane için yapıldığını bildiğini söyledi. Avrupalı zenginlerinden hastane adıyla aldatarak ihtilal fikrine harcanmak üzere para alınamayacağını belirtiyordu. Eşi gibi bir Avrupalı kadının kocasını ve çocuklarını bırakarak birtakım boş hayaller uğruna yardım toplamaya bir mecburiyeti olamayacağını söylüyordu. Tomayan, hastane için Osmanlı Devleti'nden izin ve ruhsat istenmemiş olmasının ise dava ile bir ilgisinin olmadığını iddia etti. Eşinin Merzifon'da bulunduğu üç dört sene evvel aralarında yaptıkları görüşmelerde bir hastane fikrinin insani bir hizmet yapmak düşüncesiyle ortaya çıktığını belirtti. Eşinin verdiği nutuklarda değil Ermenistan'ın kurulması yönünde fikir beyan etmeyi Türk ve Ermeniye birbirinden ayırmadığını, Türk ve Ermenilerin durumlarından habersiz olduğunu iddia etti (*Ceride-i Mehakim*, No: 727, 1309: 10752-10755; Y. PRK. UM, 27/35, s. 128-130).

Daha sonra söz alan Ohannes Kayayan da Mine ve Vahram imzalı mektupların kendilerine ait olduklarını haber verebilmek için kendileriyle görüşmüş veya haberleşmiş olmaları, hiç değilse bu mektupları Merzifon'dan götürülenlerin kendilerini görmeleri gerektiğini ancak böyle bir ihbar veya şahit olmadığını iddia etti. Papazyan Krupi'nin kendisi aleyhine verdiği ifadenin sırf iftiradan ibaret olduğunu söylüyordu. Karabet Tomayan'ın okul ve evrak ile Burhan'a yaptıkları seyahatleri hakkında söylediklerini aynen o da tekrar etti. Mahkeme sırasında haklarında hiçbir delil ortaya konmadığını iddia etti (*Ceride-i Mehakim*, No: 727, 1309: 10755-10756; Y. PRK. UM, 27/35, s. 130-131). Daha sonra Dökmeciyan Parsih, Mihakyan Kirkor, Rahip Tanil ile diğer sanıklar da avukatlarının müdafaalarında olduğu gibi beraatlarını talep ettiler. Böylece Ankara İstinaf Mahkemesi'nin dokuzuncu oturumu da sona ermiş oluyordu. Artık Ankara Mahkemesi'nde karar aşamasına gelinmişti. Herkes mahkemenin vereceği kararı bekliyordu.

BÖLÜM 4: ANKARA MAHKEMESİ'NİN SONUÇLANMASI

4.1. Ankara Mahkemesi Kararları ve İngiltere'nin Tepkisi

Çeşitli şehirlerde tutuklu bulunan sanıkların bölge mahkemesi olan Ankara'ya sevklerinden sonra başta İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri ile diğer yabancı devletlerin ilgiyle takip ettikleri Ankara İstinaf Mahkemesi'nin ilk oturumu 20 Mayıs 1893 Cumartesi günü yapılmıştı. Yaklaşık bir ay kadar devam eden mahkeme safhasında tarafların iddia ve müdafaaları dinlenmiş, dava ile ilgili deliller değerlendirilmişti. Sanıklardan bir kısmı olaylara karıştıklarını kabul ve itiraf ederken, bir kısmı suçlamaları reddederek, daha önce verdikleri yazılı ifadeleri de inkâr yolunu seçmişlerdi. Ancak Ankara Mahkemeleri'nde özellikle İngiltere'nin merakla beklediği tek konu Karabet Tomayan ve Ohannes Kayayan hakkında verilecek kararın ne olduğu idi.

4.1.1. Ankara İstinaf Mahkemesi Kararları

Bölge mahkemesi olması dolayısıyla Ankara İstinaf Mahkemesi'nde davaları görülen 59 sanık bulunuyordu. Ancak buna rağmen henüz mahkeme safhası başlamadan evvel bu dava özellikle İngiltere ve Amerika'nın müdahaleleriyle bir Karabet Tomayan davasına dönüşmüştü. İsviçre'de eğitim görmüş ve Avrupalı bir hanımla evlenmiş olan Tomayan, yabancı kamuoyunun dikkatini çekmişti. Bu durum şüphesiz en çok Osmanlı hükûmetini etkiledi. Hükûmet, sık sık yabancı sefaretlerin konu ile ilgili sorularına muhatap oluyordu. Richard Temple 13 Haziran'da İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi'ne Ankara Mahkemesi hakkında sorular soruyor, "*ne ilerleme oldu veya ne netice alındı ise bildiriniz*" diyordu (OBE, c. 12, Belge No: 143). Osmanlı hükûmeti ise bu türden sorular karşısında, Tomayan ve diğer tutuklu Ermenilerin mahkemesinin devam ettiğini, eğer Tomayan'ın hakikaten olaylara karışmadığı ortaya çıkar ise tahliye edileceğini ifade etmek zorunda kalıyordu (BOA, Y. PRK. HR, 17/11).

Bu sebeple, henüz mahkeme sürecinin devam ettiği 30 Mayıs 1893 tarihinde Ankara vilayetine gönderilen bir telgrafla Tomayan'ın mahkemesinin bir an önce bitirilmesi isteniyordu. Ankara Valisi Abidin Paşa bunun üzerine İstinaf Mahkemesi Başkanı

Hüseyin Hüsnü ile durumu görüştü. Mahkeme başkanı, sanıkların büyük kısmının sorgulanmalarının tamamlandığını, Karabet Tomayan'ın da sorgulamasının yapıldığını ancak şahit ve avukatlarla davacıların dinlenmesinin birkaç gün daha devam edeceğini bundan sonra Karabet Tomayan hakkında bir karar verilebileceğini söyledi. Tomayan hakkında daha önceden karar vermenin kanunlara uygun düşmeyeceği gibi bunun hükûmete karşı çeşitli baskılara sebep olacağını belirtti¹. Bu durum hükûmetin Karabet Tomayan ile ilgili olarak yabancı devletlerin baskısına maruz kaldığını kanıtladığı gibi, mahkemenin tüm baskılara rağmen kanuni çerçeve içinde sürdürülmesine gayret edildiğini göstermesi bakımından önemliydi.

Ankara İstinaf Mahkemesi'nin son oturumu olan 10. oturum, 12 Haziran 1893 Pazartesi günü başladı. Böylece, yaklaşık bir ay kadar süren mahkeme sürecinin de sonuna gelinmiş oluyordu. Savcının gerekçeli kararı okunmasının ardından, gerekçeli kararda belirtilen sebepler ve ceza kanununun 54. maddesi ekinde yer alan, *“Osmanlı ülkesinin bir kıta veya bir kısmını veyahut vilayetlerinden birini tamamen veya kısmen diğer bir vilayete zorla ilhak ettirmeye veyahut doğrudan Osmanlı ülkesinin bir kıtasını hükûmet idaresinden çıkarmaya teşebbüs eden kimseler idam olunur, hafifletici sebepler varsa beş yıldan aşağı olmamak üzere kalebentlik cezası verilir”* hükme göre sanıklar hakkında karar verildi.

Buna göre 17 kişi idama;

- Andon Rüştüni
- Cebidelikyan Agop
- Alacaciyen Karabet
- Dökmeciyan Parsih
- Rahip Tanıl
- Tomayan Karabet
- Kayayan Ohannes
- Kertman oğlu Karo
- Agop Pehlü
- Keçeciyan Misak
- Civanyan Mardiros
- Arzuman oğlu Ohannes
- Yagop oğlu Panos
- Aşçı Parsih oğlu Gülbenk
- Kezir Taros oğlu Mihircan
- Bedros oğlu Misak,
- Gürünlü Taros

¹ BOA, Y. A. HUS, 275/41; A. MKT. MHM, 749/5, lef. 1, HR. SYS, 2782/1, lef. 61, OBE, c. 12, Belge No: 133. Bu husus Rüstem Paşa aracılığı ile Rosebery'ye de bildirildi (Turkey, 1896: Belge No: 136, s. 119; Şimşir, 1989: Belge No: 148, s. 223).

6 kişi tutuklandıkları tarih olan 5 Mart 1893 tarihinden başlayarak 15'er yıl kalebentliğe;

- Talaslı Debagyan Agop
- Gemerekli Vaiz Mardiros
- Merzifonlu Papazyan Mıgırdıç
- Karagöz oğlu Artin
- Everekli Varnuk oğlu Kapril
- Gürünlü Karabet

8 kişi de yine tutuklandıkları 27 Ocak 1893 tarihinden itibaren 10'ar yıl kalebentliğe;

- Çolakyan Agop
- Boyacıyan İstapan
- Kebapçıyan Sinekerim
- Onan oğlu Mamas
- Dolonyan Agop
- Vartanyan Mihran
- Kalıpçı Moşe
- Simuh oğlu Artin

10 kişi ise 2 Şubat 1893 tarihinden itibaren 7'şer yıl kalebentliğe mahkûm edildiler.

- Serpik Kadın
- Arabacı Ohannes
- Karakulah oğlu Ohannes
- Karaparsih oğlu Tanil
- Oğlakçıyan Haçatur
- Uzun oğlu Kalost
- Adiryan Kazaros
- Midil oğlu Serkiz
- Dava vekili Arsin
- Öğretmen Şuvarış

Cevahirciyan Rupen'in ise ceza kanununun 65. maddesinde yer alan, “Eşkîya takımından olup da isyan ve eşkıyalığa başlamadan ve soruşturma yapılmadan önce şüphelileri devlet memurlarına haber verenler veyahut soruşturmadan sonra şüphelilerin tutuklanmasını sağlayanların, haklarında icra olunacak cezadan muaf olup iki seneyi geçmemek üzere Zaptiye Nezareti altında tutulurlar” hükmüne göre hak ettiği cezadan muaf tutuldu. Ve iki sene müddetle Zaptiye Nezareti altında bulundurulmasına karar verildi. Maden Postası'ndan çalınan 19.250 kuruş ile 812

kuruş 25 mecrediye akçesi, toplam 20.062 kuruş 25 para suçlu bulunanlardan tahsil edilerek postane idaresine teslim edilecekti. Mahkeme masrafı olan 5.900 kuruş ise yine suçlu bulunanlar arasında eşit olarak paylaştırılacaktı. Mevcut olan silahlardan iki vinçester ve bir kapaklı martini ile iki adet revolverin usulüne uygun olarak askerî makamlara teslimine karar verildi (*Ceride-i Mehakim*, No: 731, 1309: 10821-10826; Y. PRK. UM, 27/35, s. 182-184). Böylece başta Anadolu Koleji öğretmenleri Karabet Tomayan ve Kayayan Ohannes olmak üzere olaylara karıştıkları tespit edilenler idam cezasına mahkûm edilmiş oluyordu.

Yerli ve yabancı pek çok kişinin takip ettiği mahkeme süreci, başta Ankara Valisi Abidin Paşa'yı yıpratmıştı. Bu sebeple Abidin Paşa, Ankara yerine Konya veyahut Hüdavendigâr valilerinden biriyle becayiş talep ettiyse de (BOA, Y. MTV, 77/6), görevinde kalması uygun görülmemişti. İşte bu sebeplerle Ankara Valisi Abidin Paşa, Tomayan davasının tamamlandığını, “*Merzifonlu meşhur Karabet Tomayan idam cezasıyla mahkûm oldu*” diyerek bildiriyordu. Sanıklardan 14'ünün beraat ettiğini, 17'sinin idamına ve diğerlerinin çeşitli sürelerle hapse mahkûm edildiklerini, böylece Ankara mahkemesinin nizam ve sükûnetle sona erdiğini duyuruyordu (BOA, Y. A. HUS, 275/123, Y. PRK. UM, 27/35, lef. 7-8). Mahkeme sonucu alınan kararlar Sadrazam Cevat Paşa tarafından padişaha iletilmişti (OBE, c. 12, Belge No: 145).

Ankara İstinaf Mahkemesi tarafından alınan kararlar kısa süre içinde İstanbul'daki büyükelçilikler vasıtasıyla Avrupa'daki birçok dışişlerine bildirildi. Kararlar önce Ankara'daki Konsolos Vekili Tom Newton tarafından aynı gün yani 12 Haziran günü İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne iletildi (Turkey, 1896: Belge No: 151, s. 131-132). İngiltere Maslahatgüzarı Arthur Nicolson ise 16 Haziran'da Ankara Konsolos Vekili Tom Newton tarafından bildirilen mahkeme kararlarını Rosebery'ye iletiyordu (Turkey, 1896: Belge No: 145, s. 129; Şimşir, 1989: Belge No: 150, s. 224. OBE, c. 12, Belge No: 150). İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi Paul Cambon da kararı Fransız Dışişleri Bakanı M. Develle'e bildiriyordu. Ankara Mahkemesi'nin bazı Ermeniler hakkındaki kararı açıkladığını, olaylarda en fazla suçlu görülün Tomayan ve 14 arkadaşını ölüm cezasına çarptırıldığını söylüyordu. Ayrıca 30 Ermeni de hapis ve kürek cezalarına mahkûm edilmişlerdi. Mahkeme sonunda 11 kişinin beraat ettiğini

açıklayan Cambon, verilen bu cezaların bir üst mahkemeye daha gideceğini belirtiyordu (Fransa Dışişleri Bakanlığı Belgeleri, 1985: 65).

Ankara Mahkemesi tarafından verilen kararların duyulması ile birlikte bu kararların iptali ve mahkûmların kurtarılması için de çalışmalar başladı. Ne gariptir ki bu konudaki ilk istek bölgeye bir araştırma gezisi yapmış olan Amerikan Büyükelçilik Başkâtibi Harry R. Newberry'den geldi. Newberry, 13 Haziran 1893 tarihinde Sadrazam Cevat Paşa'ya çektiği telgrafta şayet Ankara Mahkemesi tarafından mahkûm edilenler affedilmez ise pek büyük bir kusur olacağını (BOA, Y. PRK. PT, 9/5) söylemekten çekinmiyordu. Büyükelçi Nicolson da, Tomayan ve Kayayan hakkında verilen ölüm cezalarının hafifletilmesi veya affedilmeleri için çalışacağını bildiriyordu. Verilen ölüm cezalarının uygulanmayacağını, ancak Osmanlı Devleti'nden uzak bir yere sürgün edilme ihtimalleri olduğunu söylüyordu (Turkey, 1896: Belge No: 146, s. 129; Şimşir, 1989: Belge No: 151, s. 225). Rosebery ise 16 Haziran'da yaptığı açıklamada Ankara Mahkemesi'nde Ermenilere verilen cezaların İngiltere'de acı bir etki bıraktığını, İngiliz hükûmetinin konu ile ilgileneceğini söylüyordu. Babıâli nezdinde bir teşebbüste bulunmadan evvel Newton'un Ankara'dan göndereceği raporun beklemesi gerektiğini söyleyen Rosebery, "*gerekirse son çare olarak mahkûmların idam edilmesini veya sürgün edilmelerini önlemeye çalışması*" hususunu İstanbul'daki büyükelçiye bildiriyordu (Turkey, 1896: Belge No: 147, s. 129; Şimşir, 1989: Belge No: 152, s. 225). Böylece İngilizler daha mahkeme kararları açıklanır açıklanmaz mahkûmların kurtarılması için çalışmaları başlatmışlardı.

Aslında bu durum Osmanlı hükûmetinin beklediği bir şeydi. Dışişleri Bakanı Sait Paşa 15 Haziran'da Sadrazam Cevat Paşa'ya Ankara Mahkemesi'nde yargılanan Ermenilerin güya idarenin kötülüğünden ve gördükleri zulümden usanarak ihtilale katıldıklarını itiraf etmek niyetinde olduklarını, bunların mahkemenin bir skandal olduğunu ileri sürerek mahkemenin feshedilmesine çalışacaklarını duyuruyordu (OBE, c. 12, Belge No: 148). Gerçekten de Rosebery 19 Haziran'da Arthur Nicolson'a gönderdiği telgrafta Ankara Mahkemesi'nde Ermeniler hakkında ortaya atılan delillerin yetersiz bulunduğunu, mahkûmların serbest bırakılmalarını temin etmek için güçlü bir teşebbüste bulunma haklarının olduğunu bildiriyordu. Verilen hükmün

temyiz mahkemesince tekrar gözden geçirileceği kanaatinde olduğunu ekliyordu² (Turkey, 1896: Belge No: 149, s. 130; Şimşir, 1989: Belge No: 154, s. 226). Ermenilerin yargılamalarında yolsuzluk yapıldığı iddialarına ise Ankara Valisi Abidin Paşa'nın cevabı gecikmedi.

Abidin Paşa bu iddiaları ortaya atanların mahkûm olan Ermenilere hizmet etmek ve onları mahkûm edenleri çürütmek maksadında olduğunu söylüyor, bunu deliller ile ispat edeceğini belirtiyordu. Ermenilerin sorgulamaları Kayseri, Yozgat, Develi, Merzifon ve Sivas'ta yapılmış, verdikleri ifadeleri bu şehirlerde kendilerine imzalatılmıştı. Ankara'ya sevk edilen tutukluların mahkemesinde 14 kişi beraat etmiş, geri kalan 42 kişi ise mahkûm olmuştu, mahkûm olanların nasıl delillerle mahkûm oldukları, beraat edenlerin ise hangi sebeplerden dolayı beraat ettikleri Ankara İstinaf Mahkemesi'nin ilamı ile ortaya çıkacaktı. Vali Abidin Paşa, "*mahkûm olması gerekirken beraat etmiş bir kişi varsa onun istintak evrakına müracaat edilebilir*" diyordu. Şayet istintak evrakının veya mahkeme ilamının dışında bir delil varsa bunların ortaya konulması gerektiğini belirtiyordu. Müstantıklar hakkındaki iddiaları da kabul etmeyerek, hepsinin vazifelerini düzgün bir şekilde yaptıklarını bildiriyor, son olarak mahkemede yolsuzluk olduğu şeklindeki ihbarların Ermenilere hizmet etmek fikrinden ileri geldiğini söylüyordu (BOA, Y. PRK. UM, 27/87).

Ankara Valisi Abidin Paşa, mahkeme ilamının hazırlanması için çalışmalar yürütüldüğü sırada mahkeme süreci ile ilgili olarak yapılan suçlamalara karşı bir cevap olması amacıyla İstinaf savcılığı tarafından bir risale şeklinde hazırlanan ve Ermenilerin mahkûmiyetlerine neden olan olaylar zinciri ile açıklamalı iddianameyi Babîli'ye gönderdi. Buna göre; altı yüz seneden beri Osmanlı Devleti'nde güven ve emniyet, refah, rahat ve zenginlik içinde olan Ermeni tebaası şimdiye kadar diğer sadık milletler gibi milliyet, kavmiyet, din, itikat ve dillerini muhafaza ettikleri vurgulanıyordu. Her türlü maddi ve manevi taarruzlardan korundukları, buldukları her kasaba, kaza ve karyede büyük mabetleri, okulları, ruhani ve cismani meclisleri olduğu halde bazı devletlerin sözlerine kapılarak birtakım hareketlere teşebbüs

² Turkey, No: 3 (1896), [C. 8015], *Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey (1892-1893)*, Belge No: 149, s. 130; Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians (1891-1895)*, c. III, Belge No: 154, s. 226.

etmelerinin teessüfle karşılandığı belirtiliyordu. Daha sonra bildiri asma olaylarının nasıl geliştiği anlatılıyordu.

5 Ocak 1893 Cuma gecesi Merzifon, Gemerek, Tenos, Aziziye, Amasya, Gümüşhacıköy, Çorum, Yozgat, Kayseri, Develi, Efkere, Talas, Tavalısun, İstefene, Bilakese, Germir, Mancısun kasaba ve köylerde bazı cami, kamu binaları ile Müslüman evlerinin duvar ve kapılarına asılan bildirilerin içeriği hakkında bilgi veriliyor ve ihtilal komitelerinin kuruluşu anlatılıyordu. Bundan bir süre önce birtakım suçlardan dolayı Avrupa'ya kaçmış olan bazı Ermenilerin Osmanlı Devleti ve hükûmeti aleyhine Marsilya, Londra, İsviçre ve Atina'da basın özgürlüğünden istifade ederek birer gazete çıkarmaya başladıkları ve bu gazetelerle Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilere zulüm yapıldığı iddialarının yayıldığı belirtiliyordu. Ermeni eşkıyaları tarafından Müslüman ve Gürcü kıyafetleriyle gerçekleştirilen olaylar Müslümanlar tarafından yapılmış gibi gösteriliyordu. Bu komitelerin Anadolu'da da birer şube kurmak için harekete geçtikleri ve özellikle yabancıların himayesinde bulunan okullarda öğretmen olarak, ya da seyyah, tüccar veya vaiz olarak Osmanlı topraklarında gezerek fikirlerini yaydıkları anlatılıyordu. Açıklamalı iddianamede, Merzifon'da kurulan cemiyet de Küçük Ermenistan Eyaletinin Başkenti ve Hınçakyan İhtilal Komitesi'nin merkezi adıyla adlandırılıyordu. Ankara ve Sivas vilayetleri dâhilindeki birçok kaza ve köyün buraya bağlı olduğuna dikkat çekiliyor ve ardından Merzifon komitesi tarafından 1892 yılında gerçekleştirilen, üç gün boyunca devam eden toplantı hakkında bilgi veriliyordu. İhtilal cemiyeti tarafından işlenen cinayetler başlığı altında ise bu cinayetler dört kısma ayrılıyordu. Birinci kısımda işlenen cinayetlerin asıl sebebi bağımsız bir Ermenistan devleti teşkil etmek idi. İkinci kısım Osmanlı saltanatı ve hükûmeti aleyhine dağıtılan bildirimler, üçüncü kısım adam öldürme ve yol kesme olayları ile dördüncü kısım ise ihtilal ve isyanın genişletilmesi amacıyla yapılan teşebbüslerdi (BOA, Y. PRK. UM, 28/3). Karabet Tomayan ve Kayayan Ohannes'in isimleri birinci kısımda sayılıyordu. Ancak Ermenilerin mahkûmiyetlerine neden olan olaylar zinciri ve hazırlanan bu açıklamalı iddianamede Ankara Mahkemesi kararları aleyhine oluşan durumu değiştirmeye yetmeyecekti.

4.1.2. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Arthur Nicolson'un Çabaları

İngiltere Hükûmeti Ankara Mahkemesi sürecini Ankara'da bulunan İngiliz konsolos vekili Tom Newton aracılığıyla izlemişti. Mahkeme süreci ile ilgili gelişmeler düzenli olarak Newton tarafından İstanbul'daki büyükelçi Arthur Nicolson'a bildiriliyor, onun aracılığı ile de İngiltere dışişlerine ulaştırılıyordu. Ankara İstinaf Mahkemesi tarafından alınan kararlar da aynı gün iletilmişti. Dolayısıyla Newton tarafından mahkeme ile ilgili yapılan tüm değerlendirme ve yorumlar aynı zamanda İngiliz hükûmetinin de değerlendirmelerinin temelini oluşturuyordu.

Konsolos Vekili Tom Newton'un raporu İstanbul'daki İngiliz büyükelçiliğine ulaşır ulaşmaz İngiltere dışişlerine gönderildi. Ancak Newton raporu mahkeme süreci ve alınan kararlar ilgili olumsuz eleştirilerle doluydu. Newton raporunda, öncelikle Ankara Mahkemesi'nde Ermenilerin savunmalarından bahsediyordu. Sanıkların 7 avukat tarafından savunulduğunu ancak yine de bu savunmaların kısa olduğunu söylüyordu. Avukatların, davacı şahitlerin öne sürdüğü delillerin zayıf noktalarını bulmak için hiçbir çaba sarf etmediklerini ve sadece mahkemenin sonucunu beklediklerini belirtiyordu. Newton, yerel avukatların savunmalarının bu sebeple bir komedi olduğu fikrindeydi. Tomayan'ın ise vali tarafından atanan bir avukat tarafından savunulduğunu iddia ediyordu. Newton'un, Tomayan ve onunla bağlantılı olan Kayayan'ın davası hakkındaki açıklamaları da son derece ilginçti. Karabet Tomayan hakkında yapılan suçlamalara mahkeme sırasında yenilerinin eklemeyi, 34 şahidin mahkeme sırasında verdikleri ifadelerinde Tomayan aleyhine tek bir delil bile ortaya atılmadığını iddia etti. Hareketin elebaşı olan Andon Rüştüni'nin ise mahkemede Tomayan'ı tanımadığını söyleyen konsolos Newton, cinayete suçlanan 5 mahkûm hakkındaki delillerin ise kesin olduğunu, ancak mahkemenin Tomayan'ı da bunlarla aynı kategoride değerlendirdiğini belirtiyordu. Bu hareketle ilgili olduğuna dair herhangi bir delil olmadığını, ancak yetkililerin delil olsun olmasın Tomayan'ı mahkûm etmek niyetinde olduklarını bildiriyor ve bunun büyük bir adli hata olduğunu iddia ediyordu. Newton'un görüşüne göre Tomayan suçsuzdu ve bu gerçek İstanbul'daki yetkililer tarafından anlaşılacaktı.

Newton daha sonra mahkeme hakkındaki genel düşünceden bahsediyordu. Sanıkların kendi davaları hakkında uzun uzadıya açıklamalar yapmalarına izin verilmemişti. Hiçbir şahide savunma avukatları tarafından da soru sorulmamış, sorular yalnızca mahkeme başkanı tarafından yöneltilmişti. Konsolos Newton, mahkemenin başlangıcından sonuna kadar savunma avukatları tarafından önemsiz bir temsil dahi yapılmadığını iddia ediyordu (Turkey, 1896: Belge No: 153/2, s. 133-134). Konsolosun raporunu aktaran Büyükelçi Nicolson, aldığı bilgilere göre kararın uygulanmadan önce temyiz mahkemesi tarafından yeniden ele alınacağını ve bu mahkemenin delilleri çok daha dikkatli bir şekilde ve büyük bir tarafsızlıkla değerlendireceğini söylüyordu. Ancak bu süre zarfında Tomayan ve Kayayan'a iyi davranılmasını umduğunu belirtiyor, bir iki güne kadar sadrazam ve dışişleri bakanı ile görüşeceğini söylüyordu (Turkey, 1896: Belge No: 153, s. 13132-133).

İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Arthur Nicolson, baştercüman Alfred Sandison'u da yanına alarak 20 Haziran 1893 günü önce sadrazamı ziyarete gitti. Sadrazama, ülkesinde acı bir etki bırakan, ciddi bir sorun hakkında konuşmaya geldiğini söylemiş, daha sonra konuyu isyan hareketlerinden dolayı yakın zamanda Ankara Mahkemesi tarafından idama mahkûm edilen iki öğretmen Tomayan ve Kayayan'a getirmişti. Büyükelçi bu şiddetli kararların yetersiz delillere dayanılarak verildiğini söylemekten çekinmediği gibi bu durumun Londra'ya bildirildiğinde kötü bir etki uyandıracakını da belirtti. Sadrazam Cevat Paşa ise, sultanın mahkemenin adaletli ve tarafsızca sonuçlanması için kesin emirler verdiğini, olay mahkemeye intikal ettiği zaman hiçbir yetkilinin müdahale etmediğini söyledi. Ancak davanın son aşamasına henüz gelinmediğini, Ankara İstinaf Mahkemesi tarafından verilen bu kararların temyiz mahkemesine gideceğini ve eğer herhangi bir düzensizlik veya yanlışlık bulunursa bunun düzeltileceğini belirtti³. Nicolson bir üst mahkemenin kararları gözden geçireceğini duyduğuna memnun olmuştu.

³ Sadrazam Cevat Paşa ile yaptığı görüşme sırasında Büyükelçi Nicolson, konuyu bir ara Tomayan'ın eşi Lucy'ye getirmiş ve bu kadının hayır işleri ile uğraştığını, hastane için yardım topladığını söylemişti. Ancak Cevat Paşa bu durumu kabul etmemiş ve İngiltere'deki üst düzey insanlarla görüşerek, Osmanlı Devleti'nin adalet sistemine müdahale edilmesi için kışkırtıcı faaliyetlerde bulunduğunu belirtmiştir (Turkey, 1896: Belge No: 154, s. 135; Şimşir, 1989: Belge No: 155, s. 227-228).

İngiliz Büyükelçisi Arthur Nicolson, Sadrazam Cevat Paşa'nın yanından ayrıldıktan sonra Dışişleri Bakanı Sait Paşa ile görüşmeye gitti. Ona da aynı sadrazama söylediklerini söyledi. Bakan ise büyükelçinin bütün söylediklerini dikkatle dinledikten sonra, Türkiye ile İngiltere arasındaki ilişkilerin devam etmesi için elinden geleni yapacağını bildirdi. Büyükelçi ayrıca Sait Paşa'ya hükûmet aleyhine komplo kuran veya entrika çevirenlere karşı bir eğilimi olduğunu düşünmemesini söyledi. Bu iki kişi lehine girişimde bulunmasının verilen cezaların ağır olmasından kaynaklandığını iddia ediyordu (Turkey, 1896: Belge No: 154, s. 135-136; Şimşir, 1989: Belge No: 155, s. 227-229). Büyükelçi Nicolson bu görüşmelerden son derece memnun olarak ayrılmıştı. Ancak büyükelçinin girişimleri bunlarla sınırlı değildi. Büyükelçi daha sonra Dışişleri Müsteşarı Artin Dadyan Paşa ile de bir görüşme yaptı. 21 Haziran 1893 tarihli gizli ibareli raporunda, Artin Paşa'nın Ankara mahkemeleri hakkında Cevat ve Sait Paşa'dan daha açık konuştuğunu söylüyordu. Bir Ermeni olan Artin Paşa'nın hükmün şiddetli olmasından dolayı çok öfkeli olduğunu bildiriyordu. Artin Paşa'ya göre sultan bu iki kişiye merhamet edecekti, ancak bunu yabancı devletlerin baskısı ile değil kendi inisiyatifi ile yaptığı izlenimini vermek istiyordu. Ancak bunun için öncelikle temyiz mahkemesinin kararı çıkmalıydı, bu sebeple daha önce yapılan girişimlerden bir netice elde edilemezdi. Ayrıca Artin Paşa, bu akşam sultan ile görüşeceğini belirtmiş ve büyükelçinin gözlemlerini sultana iletebileceğini söylemişti. Bunun üzerine Büyükelçi Nicolson, aynı zamanda kötü politikaların Avrupa'yı soğuttuğunu ve İngiliz kamuoyunu kızdırdığını söylemesini de istedi. Bu arada Artin Paşa hükûmete telgraf çekme hususunda yoğun bir faaliyet gösteren Richard Temple'in muhafazakâr olup olmadığını sormuştu. Büyükelçi, Temple'ın ateşli bir muhafazakar olduğunu ve sultana Hristiyan tebaaya yapılan adaletsizlik sorunu devam ettiği sürece İngiltere'deki tüm siyasi partileri kendisine karşı birleşmiş olarak bulacağını söylemesini istedi (Şimşir, 1989: Belge No: 156, s. 229-230; Kirakossian, 2003: 182). Bu suretle başta İngiliz büyükelçisinin teşebbüsleri ile Ankara İstinaf Mahkemesi'nin aldığı kararların çok ağır olduğu iddia edilerek mahkeme kararlarının iptali için Osmanlı hükûmetine baskılar yapılmaya başlamıştı.

Ankara'daki İngiliz konsolos Vekili Tom Newton'un raporu İngiltere'ye ulaşır ulaşmaz, aynı tepkiler bu kez de İngiltere Dışişleri Bakanı Rosebery'den geldi. 27

Haziran 1893 tarihinde Rosebery, Newton'un raporunun ulaştığını, buna göre Tomayan ve Kayayan'ın mahkûm edilmeleri için en ufak bir delil bulunmadığının anlaşıldığını söylüyor ve bu yüzden Sultan nezdinde girişimlerde bulunulacağını bildırıyordu (Turkey, 1896: Belge No: 155, s. 136; Şimşir, 1989: Belge No: 158, s. 232). Lord Rosebery 27 Haziran'da çektiği telgrafta, Ankara Mahkemesi ve onun sonucunda benimsenen prosedürle ilgili olarak İngiltere Hükûmeti'nin ne hayal kırıklığını gizleyebileceğini ne de bu kararın İngiltere'de sebep olduğu öfkeyi kontrol etmeyi deneyeceğini söylüyordu (Nicolson, 1930a:73; Nicolson, 1930b: 98-99). Aynı gün İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Arthur Nicolson, Osmanlı Dışişleri'ne Ankara Mahkemesi'ne dair aldığı direktifleri iletiyor ve bu konu hakkında Sait Paşa ile görüşmeyi ümit ettiğini bildırıyordu. Ankara Mahkemesi'nin adil bir şekilde yapılacağı ve işin dikkat ve itina ile inceleneceği inancıyla mahkeme sonuna kadar beklendiğini belirtiyordu. Ancak Ankara'dan alınan bilgilere göre zanlılardan Tomayan ve Kayayan aleyhinde önemli deliller bulunamadığını, bu sebeple İngiliz Hükûmeti'nin mahkemenin hem yapılış şekli ve hem de sonucundan kaynaklanan üzüntü ve sıkıntısını artık gizleyemediğini söylüyordu. Büyükelçi, İngiltere Hükûmeti'nin kamuoyunda oluşan heyecanı dindirmekten aciz olduğunu iddia ediyor ve hükûmetin söz konusu hüküm ve kararın usule aykırılığı anlaşılır anlaşılmaz Tomayan ve Kayayan'ın affa mazhar olacakları ümidini taşıdığını bildırıyordu (BOA, HR. SYS, 2825/54, OBE, c. 12, Belge No: 191). Büyükelçi Nicolson, Sadrazam Cevat Paşa, Dışişleri Bakanı Sait Paşa ve müsteşar Artin Paşa ile yaptığı görüşmelerin tesiri ile Kurban bayramının yakın olduğunu, temyiz mahkemesinin bundan önce Ermenilerle ilgili bir karar alabileceğini belirtiyordu (Turkey, 1896: Belge No: 156, s. 136).

Bu arada misyoner Joseph Greene Ankara Mahkemesi'nde bulunmuş bir Ermeni arkadaşıyla birlikte Nicolson'u ziyaret etti. Tomayan ve Kayayan hakkında yapılan suçlamaları reddeden açıklamalarda bulunan Greene, Tomayan tarafından kendisine gönderilen bir mektubu da Nicolson'a vermişti. Ankara Mahkemesi kararları ile idama mahkûm edilen Tomayan ile Kayayan tarafından yazılan bu mektup 19 Haziran tarihli idi. Mektupta Tomayan Ankara Valisi Abidin Paşa'nın birçok kez, hatta Erzurum İngiliz Konsolosu ve kayınbiraderi Hoffmann'ın yanında masum olduğunu söylediğini ve serbest bırakılacağına dair umutlu olması gerektiğini belirttiğini anlatıyordu. Paşa'nın

kendisini hapis haneden çıkartıp konforlu bir odaya koydurduğunu, ancak ne olduysa duruşmanın son haftasında işlerin değiştiğini söylüyordu. 17 kişinin idama, diğerlerinin hapis cezalarına çarptırıldığını, kendilerinin de ölüme mahkûm edilenlerden olduklarını belirtiyordu. Tomayan mektubunun devamında suçlu olmadığını anlatıyordu. Aleyhinde öne sürülen delillerin asılsız ve uydurma olduğunu iddia ediyordu. Mahkeme kararlarının İstanbul’da temyiz mahkemesinde yeniden değerlendirileceğini, bu yüzden Kayayan ile avukatları M. Kevork Avakyan’ı kendilerini savunması için İstanbul’a gönderdiklerini söylüyordu. Bir yandan kendilerini savunurken, diğer yandan suçlu bulunan 40 mahkûm için de çalışacaktı. Avukatlarının becerikli ve dürüst bir adam olduğunu, yıllardır İstanbul’da çalıştığını ancak yine de kendisine yardım etmeleri için bazı konsolosluk görevlilerinin isimlerini verdiğini belirtiyordu⁴. Tomayan padişahın kendilerini affedeceğinden ümitliydi. Kayınbiraderi Hoffmann davalarını İngiliz ve Alman Büyükelçilikleri nezdinde gündeme taşımıştı. Kurban bayramında ya da bayramdan sonra affedilip kurtulacaklarını söyleyen Tomayan mektubunun sonunda tek suçlarının öğretmen olmak olduğunu yazıyor ve “*Serbest bırakılmamız için bir şeyler yapın, Tanrı mükafatını size verir*” diyordu (Turkey, 1896: Belge No: 161, s. 139-140; Şimşir, 1989: Belge No: 159, s. 232-235).

Tomayan ve Kayayan 28 Haziran 1893 tarihinde padişaha da birer mektup gönderdiler. Her ikisi de bir komploya uğradıklarını iddia ediyorlardı. Merzifon Jandarma Kumandanı Hüsrev Paşa, Merzifon Mal Müdürü Nesimi ve Belediye Başkanı Galip Efendi’nin teşvik ve talimatlarıyla haklarında yalancı şahitlerin çıkarıldığını, Ankara’ya nakilleri sırasında Amasya mülazımı Halit Efendi tarafından ellerinin ağaçtan tomruklara bağlandığını, tomrukların çıkarılması için kendilerinden para talep edildiğini, bunu kabul etmediklerinde ise herkesin zincirlere dizildiğini söylüyorlardı. Merzifon’dan Çorum’a geldiklerinde Çorum kaymakamının kendilerine kötü muamele ettiğini iddia ediyorlar, Ankara’ya geldiklerinde ise ellerindeki kelepçelerin çıkarılıp ayaklarına güllerle bağlandığını ifade ediyorlardı. Tomayan ve Kayayan mahkeme

⁴ Bu mektubunda Tomayan, Ankara’da bulunan İngiliz Konsolos vekili Tom Newton’un raporunda belirttiği görüşlerin aksine avukatını methetmekte kendilerini ve diğer mahkûmları savunmak için İstanbul’a gideceğinden bahsetmektedir. Halbuki Newton, Tomayan’ın vali tarafından atanan bir avukat tarafından savunulduğunu söyleyerek Ankara Mahkemesi’nin verdiği kararların hükûmet tarafından önceden tayin edildiği izlenimini vermeye çalışmıştır.

sırasında ise lehlerine olan şeylere önem verilmeyip sadece aleyhlerinde olanların dinlendiğini yazmışlardı. Mahkemenin son günlerinde Sivas vilayeti Gemerek karyesinden aleyhlerine iki kişinin imzaladığı bir evrak gönderildiğini, bu konuda yaptıkları itirazların ise kabul edilmediğini bildiriyorlardı. Bu ve bunun gibi şahitlerin düzme olduğunu iddia ediyorlardı. Tomayan ve Kayayan'ın birbirinin aynısı olan mektupları, kendilerine karşı hususi bir düşmanlığı bulunan kişilerin ortaya çıkarılıp cezalandırılması isteği ile son buluyordu (BOA, Y. PRK. TKM, 28/4). İki kolej öğretmeni mektuplarında pek çok kişi ve kurum hakkında oldukça ciddi iddialar ortaya atıyorlardı. Bu iddiaların doğru olup olmadığı bilinmemekle birlikte mektupların idam cezasından kurtulma arzusuyla kaleme alınmış olduğu açıktı.

Bu arada Büyükelçi Nicolson'un faaliyetleri de devam etti. 29 Haziran günü tekrar Dışişleri Bakanı Sait Paşa ile görüştü. Büyükelçi Ankara'da tutuklu bulunan Ermenilerin yargılanma usullerinden uzun uzadıya söz edip bu konunun sanıldığından daha fazla önem taşıdığını belirtti. Duruşmaların seyrine dair birtakım ayrıntılara girerek, sanıkların bizzat kendilerinin veya tuttukları vekillerin istedikleri gibi savunma yapmalarına mahkemece izin verilmediğini, vekillerin birkaç dakika konuşturulduktan sonra susturulduklarını ve duruşmalar esnasında hiçbir savunma şahidinin dinlenmemesinin mahkemece kabul edilmediğini iddia etmiş ve kamuoyundaki heyecanın da bundan dolayı olduğunu ifade etmişti (BOA, Y. A. HUS, 276/98, OBE, c. 12, Belge No: 196).

Nicolson temyiz kararı olsun ya da olmasın İngiltere hükûmetinin Türk mahkemelerine olan güveninin sarsılmış olduğunu belirtmişti. Alınan idam kararının İngiltere majestelerini kızdırdığını ve sıcak bir tartışmayı başlattığını söylemişti (Nicolson, 1930a: 73; Nicolson, 1930b: 99). İngiltere'de kamuoyunu çok fazla heyecanlandığını, bu sebeple ortalığı yatıştırmak için temsil ettiği devletin bazı önlemler almaya mecbur kalacağını ifade etmiştir. Sait Paşa Ankara Mahkemesi ile ilgili belgelerin İstanbul'a vardığını ve temyiz mahkemesine arz edildiğini ancak belgelerin oldukça fazla olmasından dolayı incelenmesinin birkaç günü alacağını söylemişti. Daha sonra Nicolson, Sadrazam Cevat Paşa ile de görüştü. O da Sait Paşa'nın söylediklerini kendisine tekrarlamış, eğer Ankara Mahkemesi kararlarında bir adaletsizlik varsa bunun temyiz mahkemesince düzeltileceğini belirtmişti. Büyükelçi de buna inandığını

bildirmiş ancak Türk mahkemelerine olan güvencinin sarsıldığını da söylemeyi ihmal etmemişti. Bu söz Cevat Paşa'yı sinirlendirdi, Osmanlı Hükûmeti'nin birkaç misyoner ve kışkırtıcı tarafından etkilenmesinin ne kadar acı bir şey olduğunu söyledi. Cevat Paşa'nın niçin İngiliz Hükûmeti'nin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karıştığını sorması üzerine ise büyükelçi hemen Hristiyan tebaanın korunması ile ilgili antlaşma hükümlerini hatırlatıyordu. Sadrazamın, “*temyiz mahkemesi hükmü bozarsa ne ala, fakat eğer hükmü tasdik ederse o zaman ne olacak*” diye sorması üzerine ise büyükelçi, sultanın merhametini kullanıp bu tutukları affetme fırsatı olduğu cevabını veriyordu. Sadrazam Cevat Paşa daha sonra Paris, Londra ve çeşitli yerlerde başlıca amaçları Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni nüfusu isyan teşvik etmek için propaganda yapan cemiyetler olduğunu, ülkenin her tarafından gizli örgütler bulunduğunu, Türk Hükûmeti'nin bunları cezalandırdığında İngiltere ve diğer ülkelerdeki arkadaşlarının Türkler zulüm yapıyor diye bağırıp çağırdıklarını anlattı. Onların lehine müdahale edilmesi için parlamentoya kadar gittiklerini belirtti. Bu tür girişimlerin cezasız kaldığı müddetçe korunacaklarını düşünen kötü niyetli kişilerin bundan cesaret alacağını ekledi. Büyükelçi ise İngiltere'nin suçlu kişileri korumadığını, masum insanları koruduğunu iddia ediyordu (Turkey, 1896: Belge No: 172, s. 145-146; Şimşir, 1989: Belge No: 163, s. 239-242). Sadrazam Temyiz Mahkemesi'nin Ankara mahkemesinin verdiği kararı destekleyebileceği hususuna işaret edince Nicolson, Sultan'ın mahkeme sırasında suçlulukları kanıtlanamayan sanıkları affetmek zorunda kalabileceğini söyledi. Sadrazam sanıkların serbest bırakılmalarının mümkün olamayacağını söyleyerek karşı çıktı ve cezaların azaltılması şeklinde farklı bir seçenek önerdi. Fakat Nicolson yalnızca ceza indirimi ile İngiliz Hükûmeti ve kamuoyunun tatmin olmayacağına ısrar etti.

İngiltere Büyükelçiliği'ne cevap 29 Haziran'da geldi. Padişahın idam cezası hakkında izlediği politikanın herkesçe bilindiği, tahta çıktığı andan beri idam cezasıyla cezalandırılanların sayısının pek az olduğu bildirildi. Ankara Mahkemesi'nce idam cezasına mahkûm edilen bu kişiler hakkında da padişah tarafından merhametle davranılacağına herkesçe bilinmesi gerektiği hatırlatıldı. Ancak padişah müstakil bir devletin hükümdarı idi. Mukaddes haklarından olan af ve merhameti de hiçbir tarafın uyarı ve iltimasına bağlı olmayarak, sırası geldiği zaman kendiliğinden yapmak

arzusundaydı. Gerekli kanuni işlemlerin birkaç güne kadar tamamlanacağı, İngiltere Parlamentosu'nun bu konuda padişahın adaletinin tatbik edeceğinden emin olması gerektiği belirtildi. Bulgaristan'ın, geçenlerde birkaç zanlının iç güvenliği ihlal ettikleri gerekçesiyle tabi olduğu Osmanlı hükûmetinin uyarılarına rağmen idam etmesi olayı hatırlatılarak İngilizlerin bu kararı eleştirmedikleri bildirildi. Bu durumun Osmanlı Hükûmeti'nin Müslüman, Bulgarların ise Hristiyan olmalarından başka bir şeye atfedilemediği, medeniyet devrinde İngiltere gibi çağdaş bir devletin din ve mezhep ayırımı yapmasının gerçekten üzüntü verici olduğu söylendi (BOA, HR. SYS, 2819/27, OBE, c. 12, Belge No: 197).

30 Haziran günü Nicolson Rosebery'ye Said Paşa'nın "dostça teklifini" taşıyan gizli bir haber gönderdi. Bu teklife göre, eğer İngiliz Hükûmeti İngiltere'de devam eden Türk karşıtı propagandayı engellerse Sultan da sanıkları affetmeyi düşünebilirdi, fakat bu bir dış müdahale olarak algılanmamalıydı (Kirokossian, 2003: 183). Ancak İngiliz hükûmetinin isteği şartsız bir şekilde Ermeni sanıkların hepsinin bir an önce serbest bırakılmalarını temin etmekte.

4.1.3. İngiliz Ermeni Cemiyeti'nin Faaliyetleri ve Konunun İngiltere Parlamentosu'na Taşınması

Ankara İstinaf Mahkemesi'nin aldığı kararlar açıklanır açıklanmaz harekete geçen sadece İstanbul'daki büyükelçi değildi. Daha tutuklandıkları andan itibaren yoğun çalışmalarını devam ettiren ve Karabet Tomayan ile Ohannes Kayayan'ın affedilmesi için gayret gösterenler bir başka grup ise Londra'daki İngiliz Ermeni Derneği üyeleri idi. İngiltere'deki Ermeni derneklerinin en önemlisi olan bu derneğin üyelerinin çoğu İngiliz idi. Derneğin İngiliz kanadında Gladstone kabinesinden iki eski bakan ile liberallerden yedi parlamenter bulunmaktaydı (Kılıç, 2000: 309). Londra'daki İngiliz-Ermeni Derneği iki öğretmenin kurtarılması için İngiliz hükûmetine ulaşmanın tüm yollarını deniyordu. Bu amaçla cemiyet, ilk başkanları ve şimdi Bakanlar Kurulu üyesi olan James Bryce şerefine bir yemek düzenledi. Yemek sırasında hazır bulunan Ermeni ve İngilizlerden bazıları tarafından Anadolu vilayetlerinin durumlarının iyileştirilmesinin gerekliliği hakkında konuşmalar yapıldı, hatta bağımsız bir Ermeni hükûmeti kurulması talebi bile dillendirildi (BOA, Y. PRK. EŞA, 17/46, OBE, c. 12,

Belge No: 102, 107). İngiliz Ermeni Cemiyeti'nin ulaşmaya çalıştıkları en önemli kişi ise hiç şüphesiz Ermenilere bol tavizler veren İngiltere Başbakanı Gladstone idi. Bu yüzden de yeniden iktidara geldiği andan itibaren Osmanlı hükûmeti tarafından yakinen izleniyordu.

Bu sırada Havas Ajansı'na atfen Fransız gazetelerinde yer alan bir haberde Gladstone'un bazı Ermenileri kabul ettiği bildiriliyordu (OBE, c. 12, Belge No: 75). Gladstone'un görüştüğü söylenen kişiler Londra'daki İngiliz Ermeni Cemiyeti üyeleri ile Minas Tcheraz idi (BOA, Y. A. HUS, 273/104, lef. 1). Bunun üzerine Rüstem Paşa konuyu Dışişleri Bakanı Rosebery ile görüştü. Haber kupürünü gösteren Rüstem Paşa'ya Rosebery'nin cevabı, bu haberlerin baştan aşağı yalan olduğu şeklinde idi. Bu haberlerin Havas ajansı ve Ermenilerin uydurması olduğunu söyledi (Şimşir, 1993: Belge No: 255, s. 265, BOA, Y. A. HUS, 273/80). Gladstone'un hiçbir Ermeniye kabul etmediğini, sadece birkaç ay evvel Ermeni komitecilerinin Gladstone'a bir dilekçe verdiklerini belirtti (OBE, c. 12, Belge No: 84). İngiliz-Ermeni Cemiyeti'nin bu faaliyetleri üzerine harekete geçen Osmanlı hükûmeti, İstanbul'daki İngiliz büyükelçiliği nezdinde girişimlerde bulundu. Cemiyetin İngiltere Hükûmeti tarafından himaye edilmesi ve Ermenilere arka çıkılıp teşvik edilmelerinin son derece kötü etkilerinin olduğu vurgulandı. İngiltere'nin Osmanlı Devleti hakkında ileri sürdüğü dostluk sözlerine karşı, yapılan uygulamalar tamamen birbirine zıttı. Ermenilerin beklentileri doğrultusunda bağımsızlık kazanmalarının imkânsız olduğu, buna Padişah tarafından hiçbir zaman asla onay verilmeyeceği belirtildi. İngiltere'nin Ermenileri korumaktan vazgeçmek suretiyle Osmanlı Devleti'nin güvenliğinin sağlanması istendi (BOA, Y. PRK. BŞK, 31/23).

Osmanlı Hükûmeti bununla da yetinmedi. Zira İngiltere'de meydana gelen bu gelişmeler Babîâli'ce hoş karşılanmıyordu. Mabeyn Başkâtibi Süreyya Paşa, Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'ya çektiği bir telgrafta, Gladstone'un İrlanda muhtariyeti meselesini tamamen çözmeyi başardığı takdirde Ermeni meselesine yöneleceğinin haber alındığı bildiriliyordu. Alınan bu bilgiler doğru ise Gladstone bir Ermeni hükûmeti kurulması için çalışacaktı (BOA, HR. SYS, 2819/38, OBE, c. 12, Belge No: 70). Bu durum doğru ise Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu ne olacaktı ve bu hal İngiltere'nin ifade ettiği dostluğa nasıl uyardı (Şimşir, 1993: Belge No: 246, s. 256)?

Süreyya Paşa, bu konuların Gladstone'a uygun bir şekilde sorulup araştırılmasını istiyordu. Tam da bu sırada Osmanlı devlet kademesinde önemli bir mevkie gelmiş bir Ermeni memur, Gladstone'un Ermenilerin isteklerini desteklemeye fazlasıyla eğilimli olup kendisinin de Ermeni ve Hristiyan olmasından ötürü uygun bir mektup yazması durumunda cevap alacağını ve böyle bir mektup gönderilmesinin devlet açısından faydalı olacağını bildirmişti. Memurun bu teklifi reddedilmekle birlikte, Gladstone ile görüşülerek bu konuların kendisine münasip bir dille aktarılması istendi. Gerçekten bir süreden beri Ermenilerin uygunsuz davranışlar içinde oldukları ve özellikle Londra ile İngiltere'nin diğer bazı şehirlerindeki Ermenilerin Osmanlı Devleti aleyhine yürüttükleri kampanyalar ile sınırı aştıkları düşünülüyordu. Bu sakıncalı hareket ve tavırlarına son verilmesi için Gladstone'dan güvence talep ediliyordu (BOA, HR. SYS, 2819/28, lef. 2). Bu sırada Londra'da bulunan İngiliz Ermeni Cemiyeti tarafından "*The Case of Armenian*" adı altında önsözü cemiyeti başkanı ve parlamento üyesi Stevenson tarafından hazırlanan 50 sayfalık bir kitabın yayınlanmak üzere olduğu haberi duyuldu. Kitapta Yozgat ve Kayseri'de meydana gelen olayların tek sorumlusunun Osmanlı Devleti olduğunu çünkü Berlin Anlaşması'nın 61. maddesindeki hükümlerin yerine getirilmediğini söyleyerek, Ermenilerin başlangıçtan beri Hristiyan dünyaya hizmet ettiğinden mutlaka İngiltere'nin yardım etmesi gerektiğinin şart olduğunu ileri sürüyordu⁵.

Süreyya Paşa, Rüstem Paşa'ya, 13 Haziran'da bir telgraf gönderdi (Şimşir, 1993: Belge No: 294, s. 294-295). Telgrafta, bir müddetten beri Ermenilerin özellikle Londra ile diğer bazı şehirlerdeki müfsit hareketlerinin çizmeyi aştığını belirterek, bir milyonu aşmayan bir azınlığın Müslümanlar üzerinde hâkimiyetini uygun bulmanın, onları isyana teşvik ve Müslümanlarla aralarına nifak sokmak olacağından Gladstone'dan teminat alınmasını istedi (OBE, c. 12, Belge No: 142). Süreyya Paşa'nın bu talimatından sonra Rüstem Paşa Gladstone ile görüşme imkânı buldu. Gladstone, iktidarda olduğu on aylık sürede, Ermeni işleri ile bir an bile uğraşmadığını ve meseleden tamamen habersiz bulunduğunu, şu anda da sadece memleketinin içişleri ile

⁵ Karaca, 2004: 115. Bu kitabın yayınlanmasıyla, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında mevcut olan eski dostluğun sarsıntıya uğrayacağı ve Osmanlı ülkesinde sayıları 1 milyon civarında ve Müslüman nüfusa oranla çok az sayıda olan Ermenilerin üstünlük sağlama hevesine kapılacakları belirtiliyordu (BOA, HR. SYS, 2752/49, OBE, c. 12, Belge No: 199).

uğraşmakta olduğundan dış meseleleri düşünmeye ne vaktinin ne de sağlığının elverişli olduğunu söyledi. Ermeni komitesinden bazı kişileri kabul ederek bunlara destek verip kışkırttığına dair ortalıkta dolaşan söylentilerin aslı olmadığını belirtiyordu. Bütün hayatı boyunca prensip olarak disiplinsizlik ve ayaklanma çıkarıcıları desteklemediğini vurgulayan Gladstone, Ermeni Meselesi'nde de bu prensipten ayrılmaya niyetli olmadığını söylüyordu (BOA, HR. SYS, 2819/39, OBE, c. 12, Belge No: 174).

Sultan II. Abdülhamit, Ermenilerle ilgili olarak Gladstone'un vermiş olduğu güvenceyi memnuniyetle kabul etti. Sultanın cevabı Süreyya Paşa tarafından iletiliyordu, buna göre, Gladstone'un Ermeni meselesi hakkında verdiği teminata teşekkür ediliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki azınlıklar arasında bir ayrılık bulunmadığı, bazı Ermenilerin gördükleri teşvikten dolayı karışıklıklar çıkardıkları söyleniyordu. Ayrıca Gladstone'un bir adım daha atarak Ermeni tahrikçileri desteklemekten vazgeçmeleri hususunda, partisindeki vekiller üzerindeki büyük etkisini kullanabileceğini de umuluyordu. Sultan, eğer Ermeniler lehine olarak İngiliz basını tarafından yürütülmekte olan kampanya durdurulmazsa, iki ülke arasında var olan dostane ilişkilerin bundan yaralanacağını vurguluyordu (Şimşir, 1993: Belge No: 324, s. 316-317). Rüstem Paşa imparatorluk emri ile Gladstone ile ikinci bir buluşma daha gerçekleştirdi.

Rüstem Paşa, bu görüşmede Ermenileri desteklemeye yönelik hareketlerden arkadaşlarını da kaçınmaya yönlendirmesi için ısrarla ricada bulunmuştu. Gladstone, Osmanlı büyükelçisine, Ermeni tahrikçileri cesaretlendirebilecek herhangi bir şey yapmaktan uzak durduğunu belirtti. Fakat artık başbakanlık konumunda olmasından dolayı, partisindeki politikacılar arasında bu tür düşünceleri destekleyenlere karşı nüfuzunu kullanamayacağını söyleyerek açık bir kapı bırakıyordu (Şimşir, 1993: Belge No: 338, s. 328-329). Rüstem Paşa, yapılan görüşme ile ilgili detayları saraya bildirirken Gladstone'dan çok fazla bir şey beklemediğini söylüyordu: *"Bu konuda üçüncü kez kendisine başvurulursa yine bu cevapları vereceği açıktır. Gladstone'un eskiden beri Osmanlı Devleti'ne sevgi beslemediği düşünülürse kendisinin bu meselede tarafsız kalmasının büyük faydası vardır. Ancak bu konuda tekrar kendisine başvurmanın bir sonuç getirmeyeceğini düşünüyorum"* (BOA, Y. PRK. EŞA, 17/79). Rüstem Paşa'nın tespitleri haklı çıktı. Gladstone kısa bir süre için Ermenileri

desteklemedi ama onları hareketlerinden vazgeçirmek için de herhangi bir şey yapmadı. Bundan dolayı Osmanlı hükûmetinin yaptığı girişimler sonuçsuz kalıyordu.

İşte İngiltere’de gerek İngiliz Ermeni Cemiyeti’nin faaliyetleri ile gerekse başbakan Gladstone’un tavırları ile Ermeniler lehine ve Osmanlı hükûmeti aleyhine bir atmosfer oluşmuştu. Bu ortam Ankara Mahkemesi kararlarının açıklanması ile daha da hareketlenecekti. Cemiyet üyeleri bir yandan İngiltere, Amerika ve Almanya Büyükelçilikleri vasıtası ile Osmanlı Dışişleri’ne müracaat ederken, diğer taraftan konuyu sorulan sorularla İngiltere Parlamentosu’nun gündemine sokmaya çalışıyorlardı. Mahkeme ile ilgili gelişmeler ilk önce Avam kamarasında soruldu. Dışişleri Müsteşarı Edward Grey, konunun çok dikkat gerektirdiğini söyledi. Babiâli’nin çok sıkı önlemler aldığını, ancak mahkemenin sonuna doğru biraz gevşetildiğini, sanıkların şahit göstermelerine izin verilmediğini anlattı. İngiltere hükûmetinin adalet ve merhamet yararına Babiâli’ye itirazda bulunmadığını ancak aklı başında her kişinin masum olduklarına inandığını iddia etti. Berlin Antlaşması’nın hükümlerine göre İstanbul hükûmetini çok olumlu sonuçlar üretmediğini, fakat İngiltere hükûmetinin çok dikkatli davranarak antlaşmayı imzalayan devletlerden biri olarak yükümlülüklerini yerine getirdiğini söyledi (*The Times*, 20 June 1893: 6). Dışişleri müsteşarı konuşmasını şu şekilde sürdürdü: “*Telgrafla alınan bilgiye göre mahkeme 11 kişinin beraatına karar vermiş, Profesör Tomayan ve Kayayan ile birlikte 15 kişiyi idam ve diğerlerini de çeşitli sürelerle hapis cezasına mahkûm etmiştir. Bu kararın temyizi mümkündür. İngiltere Büyükelçiliği durumu inceleyene kadar bu cezaların uygulanmaması için bütün gücünü harcayacaktır. İngiltere Hükûmeti bu konuda Babiâli’ye bulunacağı ihtarın şeklini belirlemeden önce mahkemenin seyri ile gösterilen deliller hakkında konsolos vekilinden bir rapor gelmesini beklemektedir*” (BOA, Y. A. HUS, 276/45, HR. SYS, 2825/39, OBE, c. 12, Belge No: 159). Bu açıklamaların ardından Stevenson, İngiliz hükûmetinin, mahkeme kararlarının hafifletilmesi için bir çaba sarf etmeyeceğini sordu. Edward, hükûmetin mahkeme ile ilgili harekete geçebilmesi için öncelikle Ankara’daki konsolos vekilinin raporunu beklediği cevabını verdi (*The Atlanta Constitution*, 21 June 1893: 2). Dışişleri Müsteşarı Edward Grey’in konuşmasında, Ankara Mahkemesi kararlarının temyiz mahkemesi tarafından gözden geçirilmesi ile ilgili kısmı doğrudu. Ankara

Mahkemesi tarafından sanıklar haklarında verilen hüküm ve karar, yürürlükte olan kanun gereğince temyiz mahkemesi tarafından incelenip onaylanmadıkça kesinlik kazanamayacaktı.

Dışişleri Bakanı Sait Paşa konuyla ilgili olarak 21 Haziran'da Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'ya yaptığı açıklamada, Ankara Mahkemesi kararlarının temyizi ile ilgili söylenenlerin tasvip edildiğini, bunun esasen Osmanlı Devleti'nin hukuk ve nizamları gereği olduğunu belirtiyordu. Bununla birlikte mahkemenin tarafsız olmadığı yolundaki peşin hükümlü iddiaların doğru olmadığını ve bu konudaki bütün adli garantilerin yerine getirildiğini söylüyordu. Sait Paşa, Osmanlı hükûmetinin her şeyden önce bu işlere müdahale edilmesini istemediğini de vurguluyordu (Şimşir, 1993: Belge No: 304, s. 300, OBE, c. 12, Belge No: 161). Bu isteğin İngiliz Dışişleri'ne uygun bir dille anlatılması görevi ise Rüstem Paşa'ya düşüyordu.

Rüstem Paşa öncelikle Dışişleri Bakanı Rosebery ile görüşmek istemiş ancak Rosebery Windsor Sarayı'nda kraliçenin yanında olduğu için görüşme mümkün olmamıştı. Bu yüzden Dışişleri Müsteşarı Grey ile görüşen Rüstem Paşa, Sait Paşa'nın kendisine aktardığı hususları açıkladı. Bunun üzerine müsteşar: *“Parlamento üyelerinden birçoğu Ankara davasının sonucundan ve özellikle iki öğretmenin idam cezasına mahkûmiyetlerinden dolayı çok galeyandadırlar. Üyeler bu konu hakkında bana soru sormak için bugün öğleden sonra görüşmelerin ertelenmesini isteyeceklerini haber verdiler. Bunların tekliflerini erteletmeye çalıştıysam da başarılı olamadım”* diyordu. Rüstem Paşa'nın kendisine uzun uzadıya anlattığı değerlendirmeyi dikkate alacağını ve hükûmetin şimdiye kadar edindiği bilgilerin eksik ve yetersiz olup daha fazla ayrıntının gelmesini beklemek gerektiği şeklinde cevap vereceğini ifade etti. Edward Grey, konuşmaları sınırlamak için elinden geldiği kadar çalışacağını, ancak parlamentoda bir karar alınmasını engellemek için gayet ihtiyatlı ve çekinceli davranmaya mecbur olduğunu söylüyordu. İngiltere Hükûmeti'nin bu tahriklerde asla rolü bulunmayıp aksine bunun önemini azaltmaya çalıştığını da sözlerine eklemişti (BOA, Y. A. HUS, 276/72, HR. SYS, 2825/42, OBE, c. 12, Belge No: 168).

İngiltere Parlamentosu'nda da konu 22 Haziran'da yine Stenvenson ve Labouchere'nin sordukları soru ile gündeme geldi. Dışişleri Müsteşarı Grey, sorulan sorulara Rüstem

Paşa'ya belirttiği gibi henüz konsolos vekilinin raporunun ulaşmadığı cevabını verdi. Ve mahkeme süreci ile ilgili genel bir açıklama yaptı. Ankara Mahkemesi'nin 20 Mayıs'ta başladığını, mahkemenin başkan, iki Türk, bir Katolik Ermeni ve bir de Rum üyelerden meydana geldiğini, sanıkların yedi avukat tarafından savunulduğunu anlattı. Mahkemenin herkese açık olarak yapıldığını vurgulayan Grey, sanıkların her birinin ayrı ayrı sorgulandığını sadece Tomayan'ın sorgusu sırasında Kayayan'ın dışarı çıkarıldığını belirtti. Grey konuşmasını şöyle sürdürdü: “*Mahkeme kararlarının ne gibi delillere dayanılarak verildiğini merakla bekliyoruz. O zamana kadar genel bir tartışmanın gereksiz olduğu zannındayız. Bu gibi hükümlerin temyiz mahkemesine havalesi Osmanlı kanunları gereğidir. Aldığımız güvenilir bilgilere göre özellikle bu işte Osmanlı kanunlarının uygulanacağı, hükümlerin temyiz mahkemesince tam bir dikkatle inceleneceği ve şimdilik uygulamaya konulacağından söz edilmediğine dair parlamento üyelerine güvence verebilirim*”. Dışişleri Müsteşarı'nın bu açıklamalarının ardından söz alan Richard Temple, verilen ayrıntılardan dolayı görüşmelerin ertelenmesini isteme fikrinden vazgeçtiğini, ancak gerekli görüldüğünde bunu isteme hakkını muhafaza ettiğini söyledi (*The Times*, 23 June 1893; BOA, HR. SYS, 2825/45). Rüstem Paşa'nın girişimleri neticesinde şimdilik İngiliz parlamentosunun Ankara Mahkemesi kararlarına karşı harekete geçmesinin önü alınmıştı. Ancak, mahkeme kararları ile ilgili İngiltere kamuoyunda oluşan heyecanı sakinleştirmek pek mümkün gözüküyordu. Basında çıkan haberlerin tamamında Osmanlı hükûmeti ve alınan mahkeme kararları aleyhinde yazılar ve makaleler yayınlanıyordu. Misyoner cemiyetleri ve dinî cemaatlerin desteği ile düzenlenen miting ve toplantılarda Ankara'da hükme bağlanan kararların dinî birer baskı olduğu fikri işleniyordu. Bu fikirlerin siyasi çevrelere yayılması ise an meselesi idi.

Olayların bu şekilde gelişmesi üzerine Sadrazam Cevat Paşa, 25 Haziran'da padişaha Ankara Mahkemesi kararlarından dolayı İngiltere kamuoyunun Osmanlı Hükûmeti aleyhinde heyecana düşürülüp tahrik edilmekte olduğunu haber veriyordu. İngilizlerin doğrudan doğruya adli yargılamalara dair olan içişlerimize müdahaleye hiçbir hakları yoktu, ancak kabine tarafından İngiliz kamuoyunun heyecanına karşı konulamayarak Ermenistan ıslahatı ile ilgili Osmanlı Devleti'nden bazı yeni isteklerde bulunulması ihtimal dâhilindeydi. Bundan dolayı Padişah'ın merhamet ve şefkatini dost ve

düşmana karşı bir kez daha ispat etmek amacıyla mahkûmlardan cinayet suçu işleyenler dışında kalan siyasi suçlulardan idam ve kürek cezalarına mahkûm olanların affedilmesinin durum ve akla uygun gibi görüldüğünü bildiriyordu⁶. Böylece Tomayan ve Kayayan'ın da aralarında bulunduğu siyasi suçlardan dolayı mahkûm olanların affedilmesi hususu resmî olarak gündeme taşınıyordu.

Siyasi suçlardan mahkûm olanların affına dair Sadrazam Cevat Paşa'nın bu yazısı üzerine, padişah cevabı sert oldu. *“Siyasi suçlardan mahkûm olanların suçları sadece hükûmet aleyhinde makale yayınlamak veya söz söylemekten ibaret olmayıp belki de hükûmeti değiştirmek, Müslümanlara hükmetmek amacıyla fesat çıkarmak ve asayiş bozarak ihtilal yapmak girişiminde buldukları davranışlarıyla sabittir”* deniliyordu. Yazıda, Padişah'ın idam cezası hakkındaki tavrının bütün dünyaca bilindiği, bununla beraber bu zanlıların tamamen affedilmeleri durumunda bozguncu ve ihtilalci birtakım Ermenilerin: *“İngiltere nüfuzunu kullanarak mahkûmları cezadan kurtardı. Artık bizim için korkacak bir şey yok”* diyerek çeşitli propagandalara kalkışacakları hatırlatılıyordu. Böylece Osmanlı mahkemelerinin hiçbir Ermeni'ye hükmü işleyemeyecekti. Bu duruma ise Müslüman vatandaşların katlanamayacakları ve: *“Mahkemelerin hükmü yalnız Müslümanlar hakkında mı geçerli olacak?”* tarzında ümitsizce yaygaralara girişecekleri ve nihayet bunun da kötü sonuçlar doğuracağı belirtiliyordu. Bu yüzden İngiltere Parlamentosu'nun bu mahkûmların serbest bırakılmasını ima eder bildirimlerde bulunması Osmanlı ülkesinde bir ihtilal çıkmasını arzu etmek, Osmanlı Devleti ve Müslümanların mahvına doğru yürümek demektir. Bu durumda ise artık iki devlet arasında dostluk kalmamış demek olacağından İngiltere Parlamentosu tarafından bu konuda ne gibi bildirimlerde bulunulacağına dair kesin bir cevap verilmesi isteniyordu (BOA, HR. SYS, 2819/29, OBE, c. 12, Belge No: 187). Bu konu hakkında istenen cevap gelinceye kadar hiçbir karar verilmeyeceğinin İngiliz Dışişleri'ne bildirilmesi görevi yine Rüstem Paşa'ya düşüyordu.

Tam da bu açıklamaları yapıldığı gün, 27 Haziran'da İngiltere Parlamentosu'nda Channing'in sorusunu cevaplayan Dışişleri Müsteşarı Grey, Ankara Konsolos Vekili

⁶ Ankara Vilayeti'nden gelip ek olarak arz edilen telgrafta yargılanan Ermenilerden 6 kişinin cinayet suçundan, öğretmen Tomayan ve Kayayan'ın da dahil olduğu 11 kişinin siyasi suçlardan dolayı idamına, 6 kişinin 15'er, 9 kişinin 10'ar ve 10 kişinin de 7'şer sene kürek cezasına mahkûm oldukları belirtilmişti (BOA, Y. A. HUS, 276/77, OBE, c. 12, Belge No: 185).

Newton'dan beklenen raporun geldiğini bildiriyordu. Newton'ın düşüncesine göre, Tomayan ve Kayayan hakkındaki deliller tamamen yetersizdi. Tomayan'ın mahkûm edilmesi ile ilgili delillerle ilgili soruları cevaplayabilecek durumda olmadığını sadece bir Ermeni kilisesinde tüm Hristiyanların birliği için verdikleri bir vaazın kanıt olarak gösterildiğini anlattı. Dışişleri Müsteşarı tüm delillerin sultanın önüne konulduğunda gecikme olmaksızın bir af ilan edebileceğini söylüyordu (*The Times*, 28 June 1893: 6; *The Times*, 28 June 1893: 9). İngiliz Parlamentosu'nun 29 Haziran'da yapılan oturumunda Ankara'da mahkûm olan Ermeniler konusu yeniden gündeme taşınıyordu.

Stevenson, Dışişleri Müsteşarı Edward Grey'e Ankara'da tutuklu bulunan Ermenilerin İstanbul'a gönderilip gönderilmeyeceklerini soruyor ve yeni bilgiler varsa bildirmesini istiyordu. Ayrıca, tutukluların padişah tarafından affedilmeleri ve tahliyelerinin sağlanması için neler yapıldığını soruyordu. Grey cevap olarak, tutukluların İstanbul'a nakilleri konusunda İngiliz hükûmetinin bilgi sahibi olmadığını söyledi. İstanbul maslahatgüzarına nasıl hareket edeceğine dair talimat gönderdiklerini, tutuklu Ermenilerin menfaatlerini korumak için bundan fazla girişimin duruma uygun olmadığını da bildirdi. Ancak Stevenson'un soruları sadece Ankara'daki tutuklu Ermenilerle sınırlı kalmadı. Halep, Akka, Trablusgarp ve Osmanlı ülkesinin diğer kalelerinde tutuklu Ermeniler hakkında bilgi istiyordu. Mahkûmların sayısı ve isimleriyle, haklarında yapılan işlemlere dair hükûmetin bilgi toplamaya çalışıp çalışmadığını soruyordu. Stevenson'un bu ısrarlı soruları üzerine muhalif parti mensuplarından Thomas Gibson Bowles de Sibiry'a'daki mahkûmların sayıları ve isimleri ile buldukları duruma dair bilgi toplanıp toplanmayacağını sorunca muhalif parti sıralarında gülüşmeler yaşandı. Dışişleri Müsteşarı Grey, İngiltere Hükûmeti'nin Ermenilerin yaşadığı Osmanlı vilayetlerinde oturan İngiliz memurlarından işlerin genel durumuna dair sürekli raporlar aldıklarını ancak mahkûmların her biri hakkında araştırma yapamayacaklarını belirtti (BOA, Y. A. HUS, 278/14, HR. SYS, 2825/56).

Bu arada Rüstem Paşa, Dışişleri Bakanı Rosebery ile uzun uzadıya görüşerek padişahın değerlendirmelerini kendisine aktarmıştı. Rosebery, bu konuda gerek parlamenterler, gerekse başkaları tarafından yapılan baskılara şimdiye kadar dayandığını, ancak ortada konsolosun raporu bulunduğunu, bu sebeple padişahın bu iki öğretmeni affetmesinin daha uygun olacağını belirtti. Rüstem Paşa'nın bunları

tamamen affetmektense cezalarının hafifletilmesi yönündeki teklifine ise cevaben, bu uygulamanın kamuoyunu ikna etmeyip Osmanlı Hükûmeti aleyhindeki saldırıları sona erdirmeyeceğini söylüyordu (BOA, HR. SYS, 2819/30, OBE, c. 12, Belge No: 194). Rosebery'nin bu açıklamalarından, Osmanlı hükûmeti Ankara Mahkemesi tarafından idama mahkûm edilen bu iki öğretmeni affetmediği takdirde yakında İngiliz hükûmetinin baskı ve dayatmalarına maruz kalacağını anlamıştı.

4.2. Ankara Mahkemesi Kararları Aleyhine Başlatılan Kampanya ve Tomayan ile Kayayan'ın Affedilmeleri

İngiliz hükûmet yetkilileri Ankara Mahkemesi'nde verilen kararların haksız ve adaletsiz olduğunu iddia ediyorlardı. Aslında hükûmetin bu tavrının arkasında İngiltere'nin Ankara'daki Konsolos vekili Tom Newton'un mahkeme süreci ve alınan kararlarla ilgili raporunun etkisi büyüktü. Bununla birlikte özellikle İngiltere'de yoğun faaliyet gösteren Ermeni cemiyetlerinin ve dinî teşekküllerinin çabaları da etkili olmuştu. İngiltere'deki önemli Hristiyan cemaatler ve dinî cemiyetler, Hristiyan Ermenilerin kurtarılması için adeta seferber olmuşlardı. Ayrıca, İngiliz gazetelerinin önemli bir bölümü mahkeme kararlarının iptali için Osmanlı hükûmeti ve Türkler aleyhine yazılar yayınlıyordu. Bu suretle Ankara Mahkemesi kararlarına karşı ve mahkûm Ermenileri kurtarmak adına İngiltere'de adeta büyük bir kampanya başlatılmıştı.

4.2.1. Mahkeme Kararları ile ilgili Dış Basında Yer Alan Haberler

Başta İngiltere ve Avrupa basını olmak üzere Amerika Birleşik Devletleri'ndeki basın yayın organları Ermenilerin Ankara'da yapılacak olan mahkemesine önem göstermişlerdi. İngiltere'nin resmî gazetesi konumunda olan The Times, Amerika'nın en önemli gazeteleri, The New York Times, Atlanta Constitution, Boston Globe, Chicago Tribune, Los Angeles Times, The Washington Post'ta ayrıca Brooklyn Eagle, Lock Haven Evening Express, Salt Lake Daily Tribune Newspaper, The Ogden Standard Newspaper gibi eyalet gazetelerinde de olaylar ve Ankara mahkemesi ile ilgili haberler yayınlanmıştı.

Merzifon ve çevresinde meydana gelen olaylar, gerçekleştirilen tutuklamalar, sanıkların Ankara'ya sevki ve mahkemenin başlama süreci ile ilgili pek çok haber bu

gazeteler aracılığı ile duyurulmuştu. Ancak Ankara mahkemeleri sürecinde gazetelerin üzerinde en çok durdukları kişi Anadolu Koleji öğretmeni Karabet Tomayan oldu. Tomayan'ın tutuklanması, Ankara İstinaf Mahkemesi'nde yargılanması ve mahkeme sonucunda idam cezasına mahkûm edilmesi ile ilgili gazetelerde pek çok haber yayınlandı. Gazetelerin başlıca haber kaynakları elçilikler ve konsolosluklar ile Anadolu'nun çeşitli yerlerinde görev yapan misyonerler idi. Bazen ise kim oldukları açıklanmayan muhabirler ve kimin yazdığı belli olmayan mektuplaşmalar da kullanılıyordu. Ancak bu haberlerden mektupları yazanların misyonerler yahut Ermeniler olduğu anlaşılıyordu. Zira resmî kaynaklı haberlerde örneğin, “*Amerika'nın İstanbul'daki elçiliğinden alınan bir bilgiye göre Merzifon olayları karara bağlandı, ancak daha fazla bilgi verilmedi*” (Ogden Standard Examiner, 28 April 1893), denirken, diğer haberlerde kimden gönderildiği belirtilmeyen mektuplar olduğu gibi yayımlanıyordu.

İşte, 4 Mayıs'ta Daily News gazetesinde Samsun'dan bir Amerikan misyonerinden gönderilen telgrafta Ankara Mahkemesi'nde barbarca davranıldığı ve adalete, tarafsızlığa riayet edilmediği ileri sürülüyordu (OBE, c. 12, Belge No: 87, Şimşir, 1993: Belge No: 259, s. 267-268). Washington Post gazetesi 21 Mayıs'ta, tam da Ankara Mahkemesi'nin başladığı günlerde, Baron Garabetyan'a Anadolu'daki arkadaşından geldiği söylenen bir mektubu yayınlıyordu. Mektup son zamanlarda meydana gelen olaylar ve Türklerin Hristiyan tebaaya uyguladıkları iddia edilen zulümlerle ilgili idi. Garabetyan'ın arkadaşı bu mektubu İzmir'den Marsilya'ya doğru yola çıktığı bir Fransız vapurundan, dolayısıyla Türk korkusunun olmadığı bir yerden yazdığını söylüyordu. Birkaç ay önce 300 kadar softanın Kayseri, Merzifon ve diğer şehirlerde sultana karşı düzenledikleri komployu muhtemelen duyduğunu belirttikten sonra, softaların Abdülhamit ile ilgili yazdıkları küfür dolu yazıları yüzlerce nüsha halinde çoğaltarak belli başlı binaların duvarlarına astıklarını anlatıyordu. Ermenilerin sadece korkmadıklarını aynı zamanda dehşete kapıldıklarını yazıyordu. Çünkü Ermeniler gayet iyi biliyorlardı ki bu bahane ile kendilerine karşı çok sert bir zulüm başlayacaktı. Olaylardan sonra Türk yetkililerin softaları suçlamayıp Ermenileri suçladığını ve 510 Ermeninin Kayseri hapisanesinde olduğunu belirtiyor, “*bunların günahları neydi*” diye soruyordu. Cevabı yine kendisi veriyordu, “*hiçbir şey*”.

Ermenilerin Türkçe okuyup yazabildiklerini, bu yüzden de dağıtılan bildirilerden sorumlu tutulduklarını iddia ediyordu. Mektubunda Ermenilerin sırf Hristiyan oldukları için zulme uğradıklarını uzun uzadıya anlattıktan sonra “*misyonunu unutma, iyi insanların iyi ülkesinde bunun için çalış*” diyerek mektubunu bitiriyordu (*The Washington Post*, 21 May 1893: 15). Washington’da yaşayan Garabetyan’a bir arkadaşı tarafından gönderildiği söylenen ve kimin tarafından yazıldığı belli olmayan bu mektubun bir misyoner tarafından yazılma ihtimali oldukça yüksek gözükmektedir.

Aynı gazetede iki gün sonra yayınlanan bir başka haberde ise Merzifon koleji olayının kapandığını ve kolej yönetiminin tutuklu iki profesörün suçlamaları hak ettiklerini açıkladığını yazıyordu. Haberde, Amerika Birleşik Devletleri’nin İstanbul’daki elçiliği tarafından Tomayan ile Kayayan’ın suçlu olduklarının kanıtlanması üzerine Merzifon’daki Amerikan Koleji idarecileri ile yönetim kurulunun gerçekleri gördüğü ve iki öğretmenin okul ile olan bağlantısının kesildiği bildiriliyordu. Kolejin yönetim kurulu bundan sonra öğretmen seçiminde çok daha dikkatli olacaklarını açıklamışlardı (*The Washington Post*, 23 May 1893: 1). Bu sebeple aynı gazetede iki gün arayla yayınlanan iki haber arasında farklılıklar oluşuyordu.

Los Angeles Times gazetesi ise Londra’dan Associated Press’ten aldığı habere göre Ankara’da mahkemesi devam eden Merzifon Amerikan Koleji profesörlerinden Tomayan’ın mahkeme sonucunda affedileceği yahut beraat edeceğini duyuruyordu (*The Los Angeles Times*, 30 May 1893: 2). “*Ermenilerin Mahkemesi*” başlığıyla Daily News gazetesinde yayınlanan yazıda mahkemeye Almanya’nın büyük önem verdiği, böylece üç büyük devlet tarafından gelişmelerin dikkatle takip edildiği yazıyordu. Mahkeme sonunda Tomayan’ın beraatına veya affedilmesine neredeyse kesin gözüyle bakıldığı belirtiliyordu (Şimşir, 1993: Belge No: 284/2, s. 286-287). Reuter Haber Ajansı kaynaklı Viyana’dan alınan bir haber kısa sürede İngiliz ve Amerikan gazetelerinde yayınlanmaya başladı (OBE, c. 12, Belge No: 148, 178, Şimşir, 1993: Belge No: 285, s. 287-288). Haberde, Ankara Valisi’nin Türk hükûmetine, Ermenilerin duruşmalarını süresiz olarak ertelemeyi ya da duruşmaları tamamen keserek bütün mahkûmları serbest bırakmayı tavsiye ettiğini bildiriyordu (*Brooklyn Eagle*, 31 May 1893: 10). Aynı haber bir gün sonra Chicago Daily Tribune gazetesinde de yer aldı (*Chicago Daily Tribune*, 1 Jun 1893: 5). Times gazetesi de Viyana kaynaklı bu haberi

“*Babiâli ve Ermeniler*” başlığı ile duyuruyordu (*The Times*, 1 June 1893: 5; BOA, HR. SYS, 2825/35). New York Times gazetesi de aynı haberi yayınlamıştı. Ancak haberin alt başlığında bu tavsiyenin bir skandalı ortaya çıkardığını iddia etmiş ve Türk hükûmetinin tüm tutukluların asılmasını istediğini yazmıştı (*The New York Times*, 1 Jun 1893: 11). Amerika’nın sayılı gazetelerinden birinde bu şekilde yanlı haberler yayınlanması ise son derece düşündürücüdür.

1 Haziran tarihinde Connecticut eyaletinin en büyük gazetelerinden biri olan The Hartford Courant gazetesinde yer alan bir haber, yabancı gazetelerin haber kaynaklarını göstermesi bakımından önemlidir. Merzifon Koleji ile ilgili haberde, haberin kaynağı 20 yıldır Harput’ta misyonerlik yapan Carrie Bush’tur. Hartford Kadınlar Misyonu’nun yarıyıl toplantısı için gelmiş ve Batı Hartford Cemaat Kilisesi’nde yaptığı konuşmada Merzifon Koleji’nden bahsetmiştir (*The Hartford Courant*, 1 June 1893: 2). Bu da gazete tarafından haber olarak yayınlanmıştı.

Bütün bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti 3 Haziran 1893 tarihli Londra’daki Morning Advertiser gazetesinde Ankara Mahkemesi ile ilgili gelişmeleri anlatan bir haber yayınlattı. Haberde 20 Mayıs günü başlayan duruşmaların halen devam ettiği, sanıkların sorgulama işlemlerinin tamamlandığı, ancak şahitlerin dinlenmesi ve avukatların savunmalarının sürdüğü belirtiliyordu. Mahkemenin düzenli olarak katılan yabancı konsoloslar tarafından takip edildiği ve mahkeme salonunun her gün sanıkların akrabaları ve arkadaşlarınınca doldurulduğu yazıyordu. Bu sebeple mahkemenin adil olarak yapılmadığını söylemenin imkânsız olduğu vurgulanıyor, Türk hükûmeti tarafından baskı uygulandığı, yalancı şahitler tutulduğu gibi iddiaların asılsız olduğu söyleniyordu. Hiçbir kargaşanın olmadığı, şehirde ve civarında her şeyin sakin ve huzurlu olduğu bildiriliyordu (OBE, c. 12, Belge No; 140, Şimşir, 1993: Belge No: 293, s. 292-294).

Ancak bu haberin etkisi kısa sürdü. Ermeni tutuklular ile ilgili olarak Ankara İstinaf Mahkemesi’nin kararını açıklaması ile birlikte mesele yine dış basında geniş yer buldu. 12 Haziran 1893 tarihli mahkeme kararları, bir hafta sonra 19 Haziran’da gazete sütunlarındaki yerini aldı (BOA, A. VRK, 49/90). New York Times gazetesi haberi, “*Eski Dünyada İsyandar*” başlığı ile duyururken (*The New York Times*, 19 June 1893:

4), Washington Post gazetesi “*Protestanlar Ölüme Mahkûm Edildi*” (*The Washington Post*, 19 June 1893: 1) başlığını seçmişti. Los Angeles Times ise haberi birinci sayfadan “*Ermeni İsyancılar*” (*The Los Angeles Times*, 19 June 1893: 1) şeklinde duyuruyordu. Boston Daily Globe “*Ermeniler Mahkûm Edildi*” (*Boston Daily Globe*, 19 June 1893: 5) başlığını kullanmıştı. Haberlerde geçen güz Kayseri ve Merzifon’da meydana gelen ayaklanma ile ilgili olarak Ankara’da mahkemeleri yapılan Ermenilerden, Tomayan ve Kayayan’ın da içlerinde olduğu 17 kişinin ölüme mahkûm edildiği yazıyordu. Gemerek vaizinin de aralarında olduğu 6 kişi 15 yıla, 18 kişi 7 ila 10 yıl arasında değişen yıllarda hapse mahkûm edilmişlerdi. 15 kişi hakkında ise beraat kararı verilmişti.

Ankara Mahkemesi’nin kararları Tomayan, Kayayan ve Gemerek vaizi Mardiros’un mahkûmiyetleri şeklinde, Salt Lake Tribune, Fairplay Flume, Colorado Transcript, Castle Rock Journal, Greeley Tribune, Mancos Times, Brooklyn Eagle gibi eyalet gazetelerinde⁷ de yer aldı. Brooklyn Eagle haberini, Ankara’dan güvenilir bir kaynaktan aldığı mektuba dayandırıyor. Haberde mahkemenin, mahkûmların suç işlendiği anda başka yerde bulduklarını kanıtlamak için hazır olan şahitlerini ve işkenceye maruz kaldıklarına dair ifadelerini dinlemeyi reddettiği iddia ediliyordu. Savcı bir tutukluya neden sultana telgraf göndermediklerini sormuş, tutuklu ise “*yazdık ve size verdik, ancak telgraf hâlâ sizde*” cevabını vermişti. Haber şöyle devam ediyordu; “*Tutuklulardan bazıları, baskı altındaki insanlar için kendi hayatlarını tehlikeye atarak, gizli bir Ermeni cemiyetinin var olduğuna dair yemin ettiler. Bunlardan biri de ölüme mahkûm edilen Profesör Tomayan idi. O, cemiyet üyesi değildi. Genel kanı, tutukluların suçlu bulunması için başkentten emir geldiği şeklindedir*” (*Brooklyn Eagle*, 22 June 1893: 5). Bu haberler üzerine Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa harekete geçti ve Dışişleri Bakanı Sait Paşa’ya Ankara Mahkemesi kararları ile ilgili olarak gazetelerde yayınlanan haberleri aktararak bunların kötü niyetli ve kasıtlı haberler olduğunu bildirdi (OBE, c. 12, Belge No: 155, 158). Büyükelçi kötü niyetli kişilerin bu mesele hakkında hemen adaletin olmadığını söylemeye başlayacaklarını belirtiyor ve gereğinin yapılmasını tavsiye ediyordu (OBE, c. 12, Belge No: 160,

⁷ *Salt Lake Daily Tribune*, 19 June 1893; *Fairplay Flume*, 22 June 1893: 2; *Colorado Transcript*, 28 June 1893: 3; *Colorado Transcript*, 28 June 1893; *Castle Rock Journal*, 28 June 1893: 2; *Greeley Tribune*, 29 June 1893: 2; *Mancos Times*, 30 June 1893: 2.

Şimşir, 1993: Belge No: 303, s. 300). Sait Paşa ise mahkeme tarafından alınan bu kararların ancak temyiz mahkemesi tarafından tasdik edilmesinin ardından yürürlüğe gireceğini, bunun esasen Osmanlı Devleti'nin hukuk ve nizamı gereği olduğu söyleniyordu. Mahkemenin tarafsız olmadığı yönündeki peşin hükümlü iddiaların aslı olmadığı, bu konuda bütün adli garantilerin yerine getirildiği ve her şeyden önce Babiâli'nin bu meseleye karışılmasını istenmediği gibi hususlar hakkında elçilikler nezdinde gerekli açıklamaların yapılacağını bildirdi (BOA, Y. A. HUS, 276/55; OBE, c. 12, Belge No: 161). Osmanlı hükûmeti yabancı devletlerin bu meseleye müdahale etmelerini haklı bulmuyordu.

Ancak bu hususa ilk önce yer veren Salt Lake Tribune gazetesi oldu. Gazete, 21 Haziran tarihli haberinde Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri'nin Kayseri ve Merzifon ayaklanmaları sonucunda Türk mahkemesinin verdiği karara müdahale etmeyeceklerini açıklıyordu. Haberde tutukluların hiçbirisinin Amerikan vatandaşı olmadıkları vurgulanıyor ve yanan Amerikan koleji binası için Türk Hükûmeti'nin tazminatını tam olarak ödediği belirtiliyordu (*Salt Lake Daily Tribune*, 21 June 1893). Gazetelerde yer alan bu türden haberler daha ziyade resmi açıklamalardı.

Resmî açıklamaların ve beyanatların dışında özellikle misyoner kaynaklı haberler yayınlanan gazetelerde ise, Ankara Mahkemesi tarafından Ermeni sanıklar hakkında verilen kararların adaletsiz olduğu söyleniyor ve başta kolej öğretmenleri Tomayan ile Kayayan olmak üzere bu mahkûmların kurtarılması isteniyordu. Bu gazetelerden biri de Chicago Daily Tribune idi. Karabet Tomayan'ın büyük bir tehlikede olduğunu duyuruyordu. Gazete haberinde Tomayan'ın tıp eğitimi için Amerika'da bulunan kuzeni Victor⁸ Tomayan ile yapılan bir görüşmeye yer veriyordu. Tomayan ve arkadaşlarının ölümüne mahkûm edileceği haberlerini okumuştur. İçlerinde kuzeni ile Kayayan'ın da bulundu 17 kişinin ölümüne, Gemerekli Protestan vaizin de aralarında olduğu 6 kişi 15 yıl hapse mahkûm edilmişti. Hâlbuki Amerikalılar, Hristiyan Ermenileri eğitmek için Türkiye'de okullar açmışlardı. Ancak Victor'a göre Müslüman Türkler Hristiyanlardan nefret ediyordu. Ona göre kuzeni Merzifon ve çevresinde meydana gelen olaylarla bir ilgisi yoktu. Üstelik şubat ayında Amerikan koleji

⁸ Haberin yer aldığı sütunda baskı hatası bulunmasından dolayı isim tam olarak okunamamıştır (*Chicago Daily Tribune*, 20 June 1893: 3).

yakılmıştı. Tomayan'ın eşi Lucy'ye değinerek, bir hastane inşası için İsviçre'de para topladığını söylüyordu. Gemerek vaizi, Kayayan ve kuzeninin boş yere mahkûm edildiğini, bunun için Amerikan Board ve Amerikalı bakanlar ile görüşeceğini, ayrıca Methodist cemaatin dikkatini bu konuya çekmeye çalışacağını belirtiyordu. Kuzeninin Felsefe, Tarih ve Fransızca profesörü olarak Merzifon'daki Anadolu Koleji'nde çalıştığını ekliyordu (*Chicago Daily Tribune*, 20 June 1893: 3). Washington Post gazetesi “*Hayatlarını Kurtarabilir miyiz*” başlığı ile verdiği haberinde İngiltere'nin Ermeni davası için adım attığını, konunun Avam kamarasında gündeme taşındığını yazıyordu (*The Washington Post*, 20 June 1893: 1). Los Angeles Times gazetesi de İngiliz parlamentosunun konuyu ele almasına değiniyordu. Gazetede yer alan bir başka haberde Amerikan Board'ın mahkûm Ermenileri kurtarma girişimlerine yer veriliyordu. Amerikan Board Sekreteri Dr. C. H. Daniels'in açıklamalarını aktarıyordu: “*Bütün tutuklular yerli. Ölüme mahkûm edilen iki profesörden Tomayan kolejin kıdemli öğretmenlerinden olup Kayayan ise onun yardımcısıydı. 28 Ocak'ta tutuklandılar ve kendilerini görmek için veya kefalet verilmesi için yaptığımız bütün teklifler geri çevrildi. Buraya yeni gelmiş olan kolej müdürü Dr. C. C. Tracy, bildiri asma olaylarına karışıklarına dair hiçbir delil bulunmamasına rağmen hâlâ yerli öğretmenlerin serbest bırakılmadığını söylüyor. Eğer öğretmenlerin suçlu oldukları ilan ediliyorsa, bu sahte evraklar ve yalancı şahitler sayesinde*”. Haberde ayrıca Amerikan Senato Sözcüsü Gresham'ın açıklamalarına da yer verilmişti. Gresham, duruşma sonucunda aldığı ilk haberler olduğunu söylüyor ve henüz bu konuda resmî hiçbir bilgileri olmadığını belirtiyordu. Hükûmet olarak profesörlerin ölüme mahkûm edilmelerine müdahale etmeye yetkilerinin olmadığını, zira Amerikan vatandaşı olmadıklarını ifade ediyordu. İstanbul'daki Amerikan Konsoloslugu ve Amerikan dostları sayesinde kendilerine iyi bir avukat tutulmasını sağlamaya çalışacaklarını söylemişti (*The Los Angeles Times*, 20 June 1893: 2). Aynı haber ertesi gün Atlanta Constitution “*Mahkûm Edilen Profesörler*” (*The Atlanta Constitution*, 21 June 1893: 2) ve Ogden Standard Examiner “*Ermenistan'da Karışıklık*” (*Ogden Standard Examiner*, 21 June 1893) başlıklarıyla duyuruyorlardı. “*Mahkûm Edilen Profesörler*” başlığıyla verilen haberde hayatlarının kurtarılması için sıkı bir çalışma yapılması gerektiği belirtiliyordu.

Amerikan Senato Sözcüsü Gresham'ın açıklamalarına yer veren bir başka haber ise New York Times'da yayınlandı. Haberde Amerika'nın mahkeme kararına müdahalesi için hiçbir sebep olmadığı vurgulanıyordu. Zira Amerika Birleşik Devletleri'nin şikâyet konusu olan Merzifon'daki Amerikan Koleji'nin yakılması olayı ile ilgili olarak suçluların cezalandırıldığı bu sebeple olayın kapandığı belirtiliyordu. Türk hükûmeti tarafından kolej yönetimine yangın olayı sonucunda 500 liralık bir tazminat ödendiği gibi binanın yeniden inşası için izin, vergi muafiyeti ve kolejin korunması konularında da söz verilmişti (*The New York Times*, 21 June 1893: 9). Washington Post gazetesi de aynı gün Gresham'ın açıklamalarına yer verdiği gibi Newberry'nin bölgede yapmış olduğu araştırmalar hakkında uzun uzadıya bilgiler verdikten sonra hükûmetin bu yüzden mahkeme kararlarına müdahale etme yolunu seçmeyeceğini ancak belki tutukluların bağışlanmasını rica edebileceğini yazıyordu (*The Washington Post*, 21 June 1893: 4). New York Herald gazetesi ise Ermenilerin, idam cezalarının padişah tarafından affedileceğini ümit ettiklerini yazıyordu (BOA, A. VRK, 54/50, HR. SYS, 2825/57). The Times gazetesi kararın derin bir etki bıraktığını, ancak resmî çevreler tarafından sultanın temyiz mahkemesinin kararından önce af ilan edeceğini konuştuklarını belirtiyordu. Habere göre bu af kurban bayramı sırasında ilan edilecekti (*The Times*, 22 June 1893: 5).

Daily News gazetesinden aldığı haberleri nakleden bir Paris gazetesi ise Amerika Birleşik Devletleri'nin bu meseleye karışmayacağını ancak İngiltere ve Almanya'nın Osmanlı Hükûmeti nezdinde teşebbüste bulunacağını duyuruyordu. Ankara Mahkemesi kararlarının icra edilmemesi için Ermeniler ve İngiltere'deki taraftarları tarafından padişaha telgraflar gönderildiği, mahkûmlar aleyhinde şahitlik yapanların yalancı şahitler olduğu ve mahkemeye sunulan delillerin sahte olduğu iddia ediliyordu. İngiltere'de bulunan Ermeniler ve kendilerini destekleyen İngilizler, mahkûmların Ankara'dan İstanbul'a nakledilmelerini sağlamak için mitingler yapılmasını tavsiye ediyorlardı. Gazetenin haberine göre, İngiltere parlamento üyelerinden Richard Temple ile Francis Stevenson mahkûmların serbest bırakılmalarını sağlamak için parlamento nezdinde gerekli olan tüm çabayı sarf ediyorlardı (BOA, Y. PRK. HR, 17/56, lef. 4).

Bu arada İncil Cemiyeti (Evangelical Alliance) Genel Sekreteri A. J. Arnold tarafından editöre hitaben gönderilen bir yazı The Times gazetesinde yayınlandı. Yazıda dinî baskının dünyaya hızla yayıldığı iddia ediliyor ve Kayayan'ın bir mektubu ekte sunuluyordu. Arnold, *“Sözde mahkemenin hikâyesine değinen mektup ilgiyle okunacaktır, ancak şimdi bizi ilgilendiren büyük devletlerin meseleye ne diyecek olduklarıdır. Türkiye ciddi antlaşma yükümlülükleri ile bağlıdır ve kesinlikle İngiltere, Almanya ve onlara katılan Amerika Birleşik Devletleri'nin nüfuzu, Protestan oldukları için zulmedilen Ermenileri af etmesi için Sultan hükûmeti üzerinde bir baskı oluşturacaktır. Hükûmetimizin bu meselede aktif olarak yer alması bizleri memnun edecektir”* diyordu. Washington'dan bir mektup aldığını ABD Dışişleri'nin mesele ile ilgilendiğini ve ne mümkünse yapacaklarını söylüyordu. Amerikan Senato Sözcüsü Gresham'ın açıklamaları tam aksi yönde olmasına rağmen, Arnold'un bu sözleri dikkat çekicidir.

Ohannes Kayayan'ın mektubuna gelince, mektup 13 Haziran 1893 tarihinde Ankara'da yazılmıştı. Mahkemenin haklarında verdiği idam kararını değerlendiriyordu. Mektup şöyleydi:

“Büyük bir kalabalığın hazır bulunduğu mahkeme dün bitti. Kararlar açıklandı. Çoğumuz son ana kadar kurtuluş ümidimizi koruduk Ancak boşuna - en ağır cezayı aldık. Geçen hafta umutluyduk. Fakat daha sonra işin rengi değişti. Bildiğiniz gibi bütün iftiralar bize karşıydı. Her ne kadar hükûmet 'aleyhinizde yeni deliller var' dese de bu yeni deliller eskilerinin aynısı idi. Örneğin, bir papaz ve bir adam iki yıl önce biz Gemerek'te iken kiliselerinde bizim ihtilalci nutuk verdiğimizizi son anda söyledi. Tamamen yanlış bir ifadeydi. Yapılan tüm iftira ve suçlamaları hem biz hem de avukatlarımız reddetti. Eminiz ki, mahkemede hazır bulunanların hepsi bizim masum olduğumuza inanıyordu ve birçoğu daha sonra hapishaneye gelerek samimiyetimizden dolayı bizi tebrik ettiler. Hiçbir kanıt yok. Bizimle ilgili ne bir kâğıt ve ne de bir olay var. Ancak bu dava sadece bir formaliteydi, biz daha önceden mahkûm edilmiştik. Mahkemenin dört üyesi bölünmüştü; biri davayı imzalamayı tamamen reddetti, fakat işe yaramadı. Bir oya karşılık çoğunluğun oyuyla mahkûm edildik. 56 tutukludan 14'ü serbest bırakıldı ve geri kalanları 4 sınıfa ayrıldı. Biri kadın olan 9 kişi 7 yıla, 9 kişi 10 yıla, 6 kişi ise 15 yıla mahkûm edildiler. İçlerinde Tomayan, ben ve Ermeni tutuklular

olan 17 kişi ise ölüme mahkûm edildi. Vicdanlarımız tamamen rahat, bizler tamamen masumuz, ihtilalci amaçların parçası değiliz. Tanrım bu zor duruma katlanmamız için bize yardım et” (*The Times*, 24 June 1893: 6). Kayayan’ın mektubunun ardından 23 Haziran 1893 tarihinde Standard gazetesinde misyonerler ve Lucy Tomayan tarafından gönderilen bir mektup yayınlandı. Mektupta Ankara Mahkemesi’ne bir dinî baskı şekli verilmeye çalışılmıştı. Ayrıca gazetede yayınlanan başka bir yazıda Osmanlı Devleti aleyhine görüşlere yer verilmişti (BOA, Y. A. HUS, 276/69, OBE, c. 12, Belge No: 177, Şimşir, 1993: Belge No: 314, s. 311). Misyonerler ve onları destekleyen çeşitli kuruluşlar sayesinde gazetelere gönderilen bu mektuplar İngiliz ve Amerikan kamuoyunu, mahkeme kararlarına karşı harekete geçmekte kararsız olan hükûmetleri aleyhine çevirmeye yönelik faaliyetler olarak değerlendirilebilir.

Zira, tam bu günlerde Chicago Daily Tribune gazetesi de yayınladığı bir haber ile İngiltere ve Amerika’nın mahkeme kararlarına karşı çıkmamasını eleştiriyordu. Haberin başlığında İngiliz kalbinin değiştiği söyleniyor, bir zamanlar işgüzar İngiliz aslanının, Hristiyanların zulme maruz kaldığına dair en ufak işaret gördüğünde arka bacaklarının üstüne kalkarak şahlandığını, ancak şimdi Anadolu’dan gelen feryatlara kuyruğunu sallaması için bile yeminli ifadeler ve pek çok delil gerektiğini iddia ediyordu. Türk hükûmeti tarafından Profesör Tomayan ve diğer on altı kişinin idama mahkûm edilmesi üzerine Daily News gazetesini Ermenilerin kısa bir tarihini verdiği belirtiliyor ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Hristiyanların korunması konusunda Amerikan etkisinin önceki bakan Oscar Strauss’tan beri bir hayli düştüğünü vurguluyordu (*Chicago Daily Tribune*, 25 June 1893: 9).

Daily News gazetesinin 22-23 Haziran tarihli nüshalarında (BOA, Y. A. HUS, 276/71), 23 Haziran tarihli Standart gazetesinde (BOA, HR. SYS, 2825/44) ve 29 Haziran tarihli Daily News ve Pall Mall Gazette’de Ankara Mahkemesi’nin aldığı kararları eleştiren yazılar yayınlanmıştı⁹. Pall Mall gazetesinde yer alan bir mektupta, İstanbul’da büyük bir mevkie sahip olan Osmanlı memurundan alınan bilgilerin

⁹ BOA, HR. SYS, 2825/55, OBE, c. 12, Belge No: 193, Şimşir, 1993: Belge No: 327, s. 320. Daily News ve Pall Mall Gazette’de 29 Haziran ve 1 Temmuz günlerinde çıkan haberlerde güya Anadolu’daki Ermenilerin işkencelere maruz kaldıklarından dolayı İstanbul’daki büyük devletlerin sefaretlerine bir dilekçe gönderdiklerini söyleniyordu. Bunun üzerine Osmanlı hükûmeti haberlerin derhal tekzip edilmesini istediği gibi gazetelerin ithallerinin yasaklandığını duyurdu (BOA, Y. A. HUS, 277/33)

aktarıldığı söyleniyordu. Haberde, Ankara Mahkemesi kararları sonucu bazı Ermenilerin idama mahkûm edilmelerine dair haberlerin İstanbul'da büyük bir şaşkınlıkla karşılandığı bildiriliyordu. Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'nın bu kararların İngiltere'deki siyasi çevrelerce olumsuz karşılanacağını bildirmişti, ancak buna rağmen büyükelçinin bu sıralarda ihanetle suçlanmasından dolayı durumun padişaha bildirilmediği yazıyordu. Büyük bir mevkie sahip Osmanlı memurunun açıklamalarına göre, Ermenilerin Ankara'da idam cezasına mahkûm olmaları memnuniyetle karşılanmıştı. Bu memnuniyet mahkûm Ermenilerin idam edilmeleri arzusundan değil, bu kararların Berlin antlaşmasını imza eden devletleri Osmanlı Devleti'nin işlerine müdahaleye mecbur edeceği ümidinden kaynaklandığı belirtiliyordu. Haber şöyle devam ediyordu; *“Çünkü biz yani Türkler dahi Ermenilerden daha fazla değilse de onlar kadar zulüm ve baskılara maruz kalmaktayız. Eğer bu defa da büyük devletler aracılık etmezlerse, Osmanlı Devleti'nde devam etmekte olan bu dehşetli durumun günün birinde kendilerine bir hayli zorluk çıkaracağı şüphesizdir”*. Ermeniler aleyhinde verilen idam kararlarının daha önce Mithat Paşa aleyhinde verilen kararları hatırlattığı söyleniyordu. Ancak bu sefer Sultan Abdülhamit'in Avrupa devletlerinin baskıları karşısında Ermeniler aleyhindeki kararları uygulayamayacağı iddia ediliyordu. Padişahın, İstanbul'a yabancı bir donanma geldiğinde, Osmanlıların uzun zamandan beri maruz kaldıkları zulüm ve baskılarından kurtulmak için isyan edeceklerinden emin olduğu belirtiliyordu (BOA, Y. A. HUS, 277/105).

27 Haziran tarihli New York Herald gazetesinde yer alan haberde ise, padişah tarafından meydana gelen olaylar hakkında İstanbul Ermeni memurlarının Artin Paşa nezdinde toplanması istendiği yazıyordu. Padişahın, İstanbul Ermenilerinin yabancı ülkelerin başkentlerinde ve Londra'da bulunan Ermeni komitelerinden gizlice yardım talep ettiklerini düşündüğü için bu kararı verdiği iddia ediliyordu. Haberin devamında ise Hristiyanların çektiği iddia edilen sıkıntılardan uzun uzun bahsediliyordu (BOA, A. VRK, 54/50). Londra'da çıkan The Times ve Standart gibi bazı İngiliz gazeteleri 28 Haziran tarihli nüshalarında aynı habere yer veriyorlardı. Viyana'dan Reuters telgraf şirketine atfen yayınladıkları bu habere göre, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde meydana gelen heyecanı teskin için Dışişleri Müsteşarı Artin Paşa'nın başkanlığında

olmak üzere İstanbul Ermeni ileri gelenleriyle Ermeni memurlarından oluşan bir komisyon kurulmasına karar verilmişti. Haberde, bu heyecanın zaten İstanbul'daki Ermeni ileri gelenlerinin tarafından ortaya çıkarıldığı söyleniyordu. Ayrıca Ermeni ileri gelenlerinin Londra'da bulunan Ermeni komitelerini de destekledikleri belirtiliyordu. Konuyla ilgili olarak ertesi gün Londra'daki Ermeni Vatanperver Cemiyeti'nin başkanı Garabed Hagopian¹⁰, Times gazetesi editörüne hitaben yazdığı yazıda İstanbul Ermeni ileri gelenlerinin Londra'daki Ermeni komitelerini idare ve himaye etmedikleri cevabını veriyordu. İstanbul'da Artin Paşa nezdinde kurulacağı söylenen komisyondan önce Osmanlı Devleti'nde basın özgürlüğü olması ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile belirtilen ıslahatların biran evvel uygulanması böylelikle de Ermenilere tam özgürlük sağlanması¹¹ gerektiği iddia ediliyordu.

1 Temmuz tarihli Daily News gazetesinin haberine göre ise Merzifon'daki Ermeni cemaati tarafından Ermenilere uygulanan işkenceler ve bu uygulamaların yapıldığı yerler hakkında bir defter düzenleyerek bunu İngiltere Maslahatgüzarı Arthur Nicolson'a göndermişlerdi. Haberde, Nicolson'un gerekli bilgileri toplamak için çalıştığı ancak bir sonuç alınabilmesi için zamana ihtiyaç olduğu yazılıydı. Osmanlı hükûmeti bu haberler karşısında haberlerin tezkip edilmesini istediği gibi gazetelerin ithal edilmelerini de yasaklıyordu (BOA, Y. A. HUS, 277/33, HR. SYS, 2825/58). Bununla birlikte Brüksel'de çıkan Independanis gazetesinin haberine göre, İstanbul'daki Ermeni ileri gelenlerinden bazıları mabeyne çağrılarak Ermeniler arasında meydana gelen heyecanın teskin edilmesi için millettaşları nezdinde nüfuzlarını kutlanmaya davet edilmişlerdi (BOA, Y.A. HUS, 277/105). Görüldüğü üzere bir taraftan İngiliz basını, diğer taraftan Amerikan basını hatta Avrupa basını (BOA, Y. A. HUS, 277/102) hükûmetlerini Ankara Mahkemesi kararlarına karşı harekete geçirmek için adeta yarışıyorlardı.

¹⁰ Portakalyan'ın faaliyetlerinin bir sonucu olarak 1885 yılında Armenakan Partisi kuruldu. Portakalyan Marsilya'da iken cemiyetin liderleri ile temasını sürdürdü ve Armania adıyla bir gazete yayınlamaya başladı. Portakalyan'ın temel noktalarından birisi yurtdışındaki Ermenilerin hem ekonomik olarak hem de ezilen Ermenilerin halini tüm dünyaya anlatarak anavatandakilere yardım etmeleri gerektiği idi. Sürgündeki bazı Ermeniler bu noktadan hareketle harekete geçtiler. 1885 yılı Aralık ayında Ermeni Vatanperver Cemiyeti kuruldu. Birliğin merkezi Fulham, Chesilton caddesindeydi. Lideri ise Garabed Hagopian idi. Bu cemiyet, dokuz yıl boyunca İngiltere'de liberal düşüncenin canlanmasında ve haberlerin yayılmasında önemli bir rol oynadı (Walker, 1990: 127.)

¹¹ *The Times*, 28 June 1893: 5; *The Times*, 29 June 1893: 6; BOA, Y. PRK. HR, 17/56, lef. 8-9. Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'nın bildirdiğine göre, aynı türden haberler Daily News, Daily Chronicle ve Daily Graphic gazetelerinde de yer almıştı (BOA, HR. SYS, 2825/53).

Bu dönemde Avrupa’da iki büyük telgraf şirketi vardı. Bunlardan birisi Paris merkezli Ajans Havas, diğeri ise Londra merkezli Reuters idi. Bu iki ajans uluslararası bütün haber dağıtımını ellerinde tutuyordu. Bunlar sahte, taraflı ve hileli haberlerle borsanın inip çıkmasını temin ediyorlar, bazı devletlerin aleyhinde yayınlarla şantaj yapıp haksız kazançlar elde ediyorlardı. Bu haber ajansları Osmanlı hükûmetini de açık bir şekilde tehdit edip, şantaja başvurmaktan çekinmemişlerdi. 1893 Haziran ayı başlarında Matbuat Müdürü Abdullah Macit Bey’in imzasını taşıyan belge bu şantaja gözler önüne sermektedir. Avrupa ve Amerika’nın en mühim telgraf şirketlerinden biri olan Ajans Havas Telgraf Şirketi’nin İstanbul’da bulunan vekil ve muhabiri yaptığı müracaatta Ajans Havas Telgraf Şirketi’nin Kayseri olaylarına dair neşrettiği yayınları tekzip etmemesinin sebebinin Osmanlı Dışişleri ile Paris Elçiliği’nin Ajans Havas’a abone olmamalarından kaynaklandığını söylemişti. Matbuat Müdürü, Avrupa ve Amerika’nın en büyük telgraf şirketlerinden biri olan bu ajansa abone olunmasının faydalı olacağını ve bu suretle ajans haberlerinin Osmanlı Devleti lehine çevrilebileceğini, aksi takdirde bu ajansın zararlı yayınları yüzünden devletin çok muzdarip olacağını belirtiyordu (BOA, İ. HR, 341/1310-Za-12). Osmanlı hükûmeti ise aleyhinde çıkan haberleri etkisiz hale getirmek için bu gibi ajanslara abone olmak (BOA, Y. MTV, 85/120), bu ajansların Avrupa’ya gönderdiği telgraflardan ücret almamak (BOA, DH. MKT, 164/93) ve red, tekzip yahut izah edilecek yayınları bu ajanslar vasıtasıyla gerçekleştirmek (BOA, Y. A. HUS, 286/68) suretiyle onlara menfaat sağlamaya çalışıyordu. Ancak bütün bu çabalara rağmen Osmanlı hükûmeti ve Ankara mahkemesi aleyhine yazılar bu ajanslar tarafından dünyanın dört bir yanındaki gazetelerde yayınlanıyordu.

4.2.2. Düzenlenen Miting ve Toplantılar

Mahkeme kararlarının ilan edilmesinden itibaren basın yayın organları aracılığıyla başlatılan itirazlar, düzenlenen mitinglerle devam etti. Bu konuda da İngiltere liderliği bırakmıyordu. Londra’da Stevaniler tarafından 20 Haziran 1893 tarihinde düzenlenen bir mitingde Ankara’da idama mahkûm edilen Tomayan ve Kayayan ile diğeri 15 Ermeninin af edilerek, serbest bırakılmaları hususunu padişahıtan rica etmeye karar vermişlerdi. Mitinge İngiliz Parlamentosu’nun bazı üyeleri de katılmıştı (BOA, Y. A. HUS, 276/61). Toplantının başkanlığını ise parlamento üyesi Albert Spicer yapmıştı.

Toplantı sonunda aldıkları kararları padişaha telgrafla bildireceklerdi (Şimşir, 1993: Belge No: 318, s. 312).

Londra’da düzenlenen mitingle ilgili olarak Amerikan gazetelerinde çeşitli haberler yayınlandı. Los Angeles Times gazetesinin haberinde Kayseri ayaklanmalarına katıldıkları için idam cezasına çarptırılan 17 Hristiyan Ermeninin affedilmesini rica eden telgrafların çekildiği duyuruluyordu (*The Los Angeles Times*, 21 June 1893: 2). New York Times gazetesinde yer alan haberde de, padişaha ve vezire hitaben yazılan telgrafların gönderildiği belirtildikten sonra İngiltere ve Amerika bu idam kararlarına müdahale etmezse mahkûmların vurularak ya da zehirlenerek öldürülecekleri iddia ediliyordu (*The New York Times*, 21 June 1893: 9). Washington Post gazetesi de aynı iddiaları haberin başlığına taşımıştı (*The Washington Post*, 21 June 1893: 1). Sultana telgraf çekilmesi haberi Chicago Daily Tribune’de de yer aldı (*Chicago Daily Tribune*, 21 June 1893: 5).

Londra’daki mitingin bir benzeri aynı gün Amerika’nın Chicago şehrinde düzenlendi. Ankara Mahkemesi’nin bazı Ermenileri idama mahkûm etmesinin dinî bir baskı olarak değerlendirildiği, bu yüzden de Chicago Ermenilerinin bu mitingi düzenledikleri belirtiliyordu. İsmi vermeyen bir kişi yaptığı açıklamada; “200 kadar Chicago Ermenisi Türk mahkemesinin verdiği kararın adil olmadığı söylemektedir. Hapistekiler, ciddi bir kriz için yetkililer tarafından kışkırtılan Türklerin nefretinin kurbanlarıdır. Yetkililer, Türkleri her çeşit baskıya, kiliselerin ve evlerin aranması sırasında yağmalamaya teşvik etmektedirler. Ve bu yetkililer ayaklanmaları kışkırttikları için Babiali tarafından ödüllendirilmektedir. Biz medeni devletlerden, bu insanların üzücü hallerini görmelerini istiyoruz ve ölme noktasına gelen bu Ermeniler kurtarması için Amerika’nın nüfuzunu kullanması hususunda Birleşik Devletler başkanına yalvarıyoruz. Bugün buradaki her Ermeninin kalbi, yürek parçalayıcı haberlere kaniyor.” Diyordu (*Chicago Daily Tribune*, 21 June 1893: 4).

Bu mitingin ardından, Barış Cemiyeti (Société de la Paix) adıyla anılan bir teşkilat tarafından 22 Haziran’da bir miting tertip edildi. Yapılan konuşmalardaki temel nokta iki öğretmenin masum olduğu idi. Daha sonra Merzifon kolejinin müdürü George F. Herrick (BOA, A. MKT. MHM, 749/5, lef 9, 10, 11) tarafından gönderilen ve iki

öğretmenin kolejden kayıtlarının silindiğinin doğru olmadığını belirten yazı okundu (Şimşir, 1993: Belge No: 313, s. 311, BOA, HR. SYS, 2825/46). Herrick yazısında, tutuklu olduklarından dolayı Merzifon'daki Anadolu Koleji profesörler listesinden isimlerinin silindiğini inkâr ediyordu. Harry R. Newberry tarafından kolej yöneticilerine tutuklu bulunan öğretmenlerin bir süre askıya alınmasını tavsiye ettiğini fakat kolejin bu teklifi reddettiğini söylüyordu (*The New York Times*, 23 June 1893: 4; *The Washington Post*, 23 June 1893: 1). Miting sonunda bir heyet İngiliz Dışişleri'ne gitmiş ancak ne İngiliz Dışişleri Bakanı Rosebery, ne de dışişleri müsteşarı ile görüşmemişti. Kendilerine sadece hükûmetin konuyu ilgi ile takip ettiği söylenmişti (BOA, Y. A. HUS. 276/77, OBE, c. 12, Belge No: 176). 22 Haziran'da düzenlenen bu mitingin ardından farklı misyoner cemiyetlerinin idaresinde daha büyük bir miting düzenleneceği ilan edildi (BOA, Y. A. HUS, 276/77, OBE, c. 12, Belge No: 182). Bu suretle Ankara Mahkemesi tarafından alınan kararları Müslümanların Hristiyan azınlığa baskı yaptıkları şeklinde kamuoyuna duyurmaya hazırlanıyorlardı.

22 Haziran'da düzenlenen bu mitingin ardından Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa gelişmeleri aktarıyordu: *"Bu cemiyetler Ankara'da verilen hükümlere dinî baskı süsünü vermeye çalışmaktadırlar. Ne yazık ki, kamuoyunu Osmanlı Hükûmeti'ne karşı düşmanca bir düşünce ve şüpheye düşürmeyi de başarmaktadırlar. Bu anlayış siyasi çevrelere de yayılmaktadır. Bu sabah çıkan gazetelerin hepsi bize karşı tamamen düşmanca birtakım mektup ve makalelerle doludur. Aldığım haberlere göre parlamentoda Padişah'a arz edilmek üzere mahkûmlar hakkında af çıkarılmasını isteyen bir yazı hazırlanmaktadır. Bu işin bize büyük zorluklar çıkarmasından korkuyorum. Soğukkanlı davranmasını sağlamak ve kamuoyunu yatıştırmak için nüfuz ve gücünü kullanması konusunda kendisini ikna etmek üzere dün akşam Lord Rosebery'yi görmeye gittim"* (BOA, Y. PRK. HR, 1/40, HR. SYS, 2825/49). Dışişleri Bakanı Rosebery ile yaptığı görüşme ile ilgili detayları 23 Haziran'da Sait Paşa'ya aktaran Rüstem Paşa, çıkan olayların teskin edilmesi, mutedil hareketlerle ortalığın yatıştırılmasını rica ettiğini, ancak Rosebery'nin bu konuda kendisinin de bir çare göremediği ve partisinin genel görüşüne katılmaktan başka bir şey yapamayacağı cevabını verdiğini bildiriyordu (Şimşir, 1993: Belge No: 319, s. 313).

Misyoner cemiyetleri tarafından düzenleneceği duyurulan miting 27 Haziran'da gerçekleştirildi. Tüm İngiliz Protestan mezhepleri tarafından organize edilen miting Barış Cemiyeti'nin New Broad caddesindeki ofisinde gerçekleştirildi. Mitingin konusu Ankara Mahkemeleri tarafından ölüme mahkûm edilen Ermeni tutukluları kayıtsız şartsız kurtarmak olarak açıklandı. Miting başkanı R. C. Morgan, toplantının amaçlarını açıkladı. Dr. E. W. Derby, harekete destek verdiklerini bildiren Mark Olroyd, Dr. Clifford ve diğer kişilerden gelen mektupları okudu. İncil Cemiyeti (Evangelical Alliance) Genel Sekreteri A. J. Arnold, 4 ay önce Merzifon'da Ermenilerin tutuklandığını ilk duyduğu zaman olumlu sonuçlar getirmesini ümit ederek Rosebery ile bir görüşme yaptığını anlattı. Şimdi mahkemenin sona erdiğini bir dakika bile kaybetmeden yetkililer üzerine baskı yapılmasının gerekli olduğunu söyledi. Miting sırasında konuşma yapan kişiler arasında Amerikan misyonerlerinden Herrick ile Dwight'ta vardı. Herrick, siyasi komplo kurmaktan suçlanan Ermenilerin tamamen suçsuz olduklarını söyledi ve ölüme mahkûm edilenler gibi 15 yıla mahkûm edilenler için de bir şeyler yapılması gerektiğini ekledi (*The Times*, 27 June 1893: 8). Yapılan görüşmeler sonunda "*Hristiyan Ermenileri Koruma Cemiyeti*" adıyla bir cemiyet kurulmasına, parlamento üyeleriyle Hristiyan kilise vekillerinden oluşan bir heyetin Lord Rosebery'den bir görüşme talep etmesine ve yakın bir zamanda yapılması düşünülen genel mitinge katılması için davet edilmesine karar verilmişti (BOA, Y. A. HUS, 276/94, HR. SYS, 2825/51, OBE, c. 12, Belge No: 192).

Tomayan ve Kayayan'ın Osmanlı ülkesine bir daha dönmek üzere yola çıktıkları 10 Temmuz 1893 tarihinde İngiltere'de de büyük bir toplantı düzenleniyordu (BOA, Y. A. HUS, 277/92). Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa genellikle umumi toplantıların yapıldığı Exeter Hall isimli salonda Ankara mahkûmlarını desteklemek için bir toplantı düzenlendiğini bildiriyordu. Toplantıyı düzenleyenlerin çoğu dinî cemiyetlere mensup 15 rahipten oluşuyordu. Rüstem Paşa, toplantıya katılımın az olduğunu, rahipler dışında toplantıya katılanların istekli olmadıklarının görüldüğünü, kısaca kamuoyunu ilgilendiren bir toplantı olmaktan çok dinî bir gösteri mahiyetini taşıdığını belirtiyordu. En çok tepki gösterip konuşma yapanlar ise misyonerlerdi. Miting düzenlenmeden önce ilanlarla her tarafta duyurulmuştu (*The Times*, 5 July 1893: 8).

İlanda, “*Anadolu’da mahkûm edilen Hristiyanların savunulması ve serbest bırakılmaları için 10 Temmuz 1893 tarihinde Exeter Hall’da büyük bir toplantı düzenlenecektir. Bu toplantı Milletvekili Albert Spicer’ın başkanlığı ve John Kennaway, parlamento üyelerinden Mösyö Bart, Oswald Dykes, Meyer, Wardlaw Thomson, Monro Gibson, Morgan, Woods, Olver, Matthews, Evans Darby ve diğerlerinin gözetiminde yapılacaktır*” deniliyordu. Mitingin ilanında, Anadolu’daki misyonerlerin bölge halkının maddi ve manevi durumlarını düzeltmeye çalıştıkları ve bunda da başarılı oldukları vurgulanıyordu. Özellikle Merzifon’da Anadolu Koleji adıyla açılan okulun müdürü Herrick ile kolejin öğretmenleri arasında bulunan Tomayan ile Kayayan’ın bilgili ve değerli kişiler oldukları iddia ediliyordu. Ancak bir süreden beri Osmanlı Hükûmeti’nin Hristiyan tebaası arasında görülen bu ilerlemeyi çekemediği, kolejin varlığından kuşku duymaya başladığını ve Ermenileri ihtilal hareketlerinde buldukları düşüncesine kapıldıkları söyleniyordu. İlanda, yapılan baskıların dinî bir mahiyet taşıdığı iddiası vurgulanıyordu. Binlerce suçsuz insan hapse atıldığı, sonunda bunlardan 400’ünün yargılanmasına karar verildiği anlatılıyordu. İlanda Herrick’in verdiği bilgilere de yer veriliyordu. 28 Ocak günü Tomayan ve iki gün sonra Kayayan’ın yakalanarak tutuklandığı ve 1 Şubat günü okulun yakıldığı, tutukluların uzun süre zincire vurulup işkence gördükleri iddia ediliyordu. Tomayan ve Kayayan ile 60 kadar tutuklunun yargılandığı, yalancı şahitlerin çıkarılıp, haklarında sahte evrak düzenlendiği, bu suretle bazılarının idam diğerlerinin de değişik sürelerde hapis cezasına çarptırıldıkları yazıyordu. Şimdi bu kararların Temyiz Mahkemesi tarafından onaylanacağı ve eğer İngiltere Hükûmeti etkili yaptırımlar uygulamazsa Osmanlı Hükûmeti’nin bu kararları eksiksiz yerine getireceği vurgulanıyordu. İlanda, “*Lord Rosebery’den aldığımız güvenceye göre Dışişleri Bakanlığı bu konuda gerekli girişimlerde bulunmaktan geri durmamaktadır*” deniliyor, Kıbrıs sözleşmesine atıflar yapılıyordu. Mahkûm edilen Anadolu Hristiyanlarını desteklemek için yapılan teşebbüslerin büyük masraflar gerektirdiği, bunun için yardımların beklendiği, Dışişleri Bakanlığı’na görevli bir heyet göndermek ve suçları bulunmadığı halde idam veya uzun süre hapis cezasına çarptırılanların serbest bırakılmalarını sağlamak için Exeter Hall’de bir toplantı yapılmasına karar verildiği belirtilerek ilan sona eriyordu.

10 Temmuz akşamı yapılan miting Büyükelçi Rüstem Paşa'nın görevlendirdiği bir kişi tarafından izlenmişti. Görevlinin hazırladığı rapora göre, toplantı 10 Temmuz akşamı Exeter Hall'de yapılmış ise de toplantının büyük salonda yapılmasından katılımın az olmasından dolayı vazgeçilmişti. Büyük bir mitingmiş gibi gösterilen bu toplantı ufak bir salonda yapılmıştı. Toplantıya katılan yaklaşık 250 kişi arasında tüccar kadınlar, yalnızca seyretmek için gelen birtakım gazeteciler, bazı Ermeniler, Ermeni Vatanperver Komitesi üyeleri, yapılan bütün konuşmaların etkileyici bölümlerini alkışlarla destekleyip onaylayan Petrus Aganoor, kiliselerde yaptıkları vaazlardan topladıkları para ile geçinen bazı rahipler, Strand Parliament Cemiyeti mütevellileri ve alınan kararlara katılmayarak susmayı tercih eden iki Türk vardı. Başkanlık kürsüsünde oturan parlamento üyelerinden Albert Spicer'ın yanında Minas Tcheraz ile komite sekreteri bulunmaktaydı. Muhabirlerin hemen hepsi dinî gazetelerin muhabirleriydi. İngiliz ve Ermenilerden meydana gelen cemiyet tarafından yayınlanan dergi salonda görevlilerce bedava dağıtılmıştı. Salon kapılarında Ermeni mahkûmlar için yardım toplanmıştı. Elçilik görevlisi, yardım kutularında gümüşten çok bakır paralar bulunmasının çok miktarda yardım toplanamadığının bir işareti olduğunu söylüyordu.

Daha sonra miting başkanı Albert Spicer kürsüye çıkarak bir konuşma yapmıştı. Konuşmasında: *“Toplantımız kalabalık değildir. Bunun havanın aşırı sıcak olması ve Tomayan ile Kayayan'ın serbest bırakılmalarından kaynaklandığında şüphe yoktur. Ancak Padişah tarafından idam cezası affedilen, fakat hapis cezaları devam eden diğer Ermenilerin serbest bırakılmalarını sağlamak için çaba göstermeyi sürdürmeliyiz. Lord Salisbury'ye de teşekkür etmeliyiz. Ayrıca İngiliz kamuoyu, Osmanlı Hükûmeti üzerindeki nüfuzunu kullanması ve Berlin Antlaşması'yla Kıbrıs Sözleşmesi hükümlerine uygun olarak Padişah tarafından vaat edilen ıslahatın zorla yapılmasını sağlamak için Lord Rosebery'ye yardımcı olmalıdır. Bu toplantı siyasi bir mahiyet taşımayıp dinî bir gösteriden ibarettir. İngiliz Hristiyanları, Ermeni Hristiyanlar için din, öğrenim ve dinî propaganda özgürlüğü istemektedir.”* Spicer'ın Dr. Herrick'den aldığı anlaşılan bir mektubu okumuştur. Mektup, *“Tomayan ve Kayayan Padişah tarafından affedilmişlerse de sürgüne gönderilmişlerdir. Bundan dolayı memnun muyum? Elbette memnun değilim”* sözleriyle başlamaktaydı. Dinleyicileri etkilemek

amacıyla yazılmış olan bu mektupta Anadolu Koleji'nin yakılması, Ermeni mahkûmlarının gördükleri işkenceler ve Ermenilerin aşırı bazı Müslümanlar ile despotça ve açıkça haksız uygulamada bulunan Osmanlı memurları tarafından uğradıkları zulüm ve baskılardan bahsediliyordu. Spicer bu mektubu okuduktan sonra Ermenilerin durumu hakkında üstü kapalı ve anlaşılmaz bazı düşünceleri uzun uzadıya anlatmış ve katılımcılar tarafından alkışlanmıştır.

Daha sonra Dr. Dykes konuşmaya başlamış ve kararları açıklamıştı¹². Toplantıya katılanlar yorulduklarından yavaş yavaş dağılmışlar ve kalan birkaç kişi ise başkana teşekkür edilmesine karar vermiştir. Sonuç itibarıyla; uğradıkları zulüm ve haksızlıklar konusunda Ermenilere yardımcı olması, bu toplantıyı kutsaması, Ermenilere ilgi ve sevgisi olanlara zihin açıklığı verip onlara zulüm ve haksızlık edenlere de cömert ve adil duygular aşılması için dua edilerek toplantıya son verilmişti (BOA, Y. A. HUS, 278/61, HR. SYS, 2825/69, Şimşir, 1993: Belge No: 347, s. 337-347).

Bir yandan İngiliz ve Amerikan basını, diğer yandan İngiltere'deki Hristiyan dinî cemiyetlerin tertip ettiği miting ve toplantılarda bu iki öğretmenin masum oldukları, binlerce suçsuz Ermeninin hapse atıldığı, tutukluların zincire vurulup işkence gördükleri ve Osmanlı hükûmetinin bütün bunları sırf Ermeniler Hristiyan dinine inanıyorlar diye yaptığı vurgulandı. Yegâne arzuları İngiltere Hükûmeti'nin etkili yaptırımlar uygulayarak Osmanlı Hükûmeti'nin alınan bu mahkeme kararlarını uygulamasına engel olmasını sağlamaktı. Bu arzularına ulaşmak için öncelikle

¹² Ermeni Savunma Komitesi tarafından 10 Temmuz 1893 tarihinde Exeter Hall'de yapılan toplantıda alınan kararlar;

1-İngiltere'deki Protestan kiliselerine vekâlet eden bu cemiyet, bazı Hristiyan Ermeniler'in siyasi faaliyetlere katıldıkları gerekçesiyle hapsedilip tutuklandıklarını haber almıştır. Hiçbir suçu bulunmayan bu insanların uğradıkları zulüm ve haksız muamelelerden dolayı cemiyet üzüntüsünü dile getirmektedir.

2-Cemiyet mahkûm edilen Anadolu Hristiyanları lehinde etkili teşebbüslerde bulunarak Tomayan ve Kayayan'ın serbest bırakılmalarına muvaffak olmuştur. Bundan dolayı Dışişleri Bakanı Lord Rosebery'ye teşekkür etmektedir. Bu mahkûmların haksız yere sürülmeleri cemiyet tarafından büyük bir üzüntüyle karşılanmıştır. Ayrıca suçları bulunmamasına rağmen şimdiye kadar serbest bırakılmayan diğer mahkûmlar lehinde de arabuluculuk yapılmasını özellikle istemektedir.

3-Cemiyet Berlin ve Ayastefanos Antlaşmaları ile Kıbrıs Sözleşmesi'nden kaynaklanan vaatleri antlaşmaya imza koyan devletlere hatırlatmakta ve "her sınıf Osmanlı tebaasına dini özgürlüklerinin verilmesi, Anadolu'daki Hristiyan ve diğer ahalinin himayesi için bu bölgenin idari şeklinde gerekli islâhatın yapılması" konularında Osmanlı Hükûmeti tarafından verilen sözlerin tamamen yerine getirilmesini sağlamak için gerekli teşebbüslerde bulunulmasını Dışişleri Bakanlığı'ndan rica etmektedir.

4-Bu kararların birer sureti Başbakan, Dışişleri bakanı ve imzacı devlet büyükelçilerine tebliğ edilecektir.

Dışışleri Bakanı Rosebery'ye o da olmazsa Dışışleri Müsteşarı Edward Grey'e ulaşmaya çalışıyorlardı. Bu yüzden de basında çıkan haberlerde İngiliz hükûmeti bu konuda göreve çağırılırken, düzenlenen miting ve toplantılar sonunda tertip edilen heyetler İngiliz Dışışleri Bakanlığı'na gönderiliyordu.

4.2.3. Tomayan ile Kayayan'ın Affedilmeleri

Ermeni cemiyetleri ile onları destekleyen Hristiyan cemaatler ve misyoner teşkilatları gerek basın, gerekse düzenledikleri miting ve toplantılar sayesinde İngiltere kamuoyunda büyük bir tepkinin oluşmasını sağlamışlardı. Osmanlı hükûmeti ve saltanatı aleyhine cemiyet kurup, isyan ve ihtilal çıkarmak suçundan Ankara Mahkemesi'nin aldığı karar ile idam cezasına çarptırılan Ermeniler, İngiltere kamuoyuna sırf Hristiyan oldukları için sahte delillerle ve yalancı şahitlerle öldürülmek istenen masumlar olarak lanse edilmişti. Ankara Mahkemesi kararlarının Hristiyanlara yapılan dinî bir baskı olduğu fikri işlenmişti. İngiltere hükûmeti ise başlangıçta bunun Osmanlı Devleti'nin bir meselesi olduğunu, dolayısıyla yargılama sürecine ve alınan kararlara müdahale etme yetkileri olmadığını söylerken, İngiltere kamuoyundan gelen baskılara artık dayanamadığını ve bu heyecanı yatıştırmak için bazı önlemler alması gerektiğini belirtiyordu.

Gelinen bu nokta Osmanlı hükûmetini rahatsız ediyordu. Mahkeme kararlarını olduğu gibi kabul etse, hem İngiltere ile olan münasebetini olumsuz yönde etkileyecek, hem de Hristiyan Ermenilerin Müslüman Türkler tarafından baskı altında tutuldukları iddialarıyla uluslararası alanda zora sokulacaktı. Diğer taraftan İngiltere'nin isteğini kabul edip, siyasi suçlardan dolayı mahkûm olanlar için af ilan etse, ihtilalci ve bozguncu Ermeniler bunu fırsat bilerek faaliyetlerini hızlandıracakları gibi Müslüman halk arasında da rahatsızlıklar başlayacaktı. Üstelik Tomayan ile Kayayan başta olmak üzere siyasi suçluları temyiz mahkemesi kararı açıklanmadan serbest bırakmak mahkemelerin bağımsızlığını yok edecekti. Bu yüzden meseleyi uygun bir şekilde halletmek gayesiyle İstanbul Mahkemesi'nde ilk mahkeme kararının hatalı ve geçersiz olduğu kabul edilecek, Ankara'daki mahkeme kararları iptal edilecek ve sanıklar İstanbul'da yeniden yargılanabileceklerdi (BOA, HR. SYS, 2819/28). Hükûmete zaman kazandırmayı da amaçlayan bu teklif İngiltere tarafından hoş karşılanmadı.

Rüstem Paşa, Rosebery ile 3 Temmuz 1893 Pazartesi günü yaptığı görüşmesini Süreyya Paşa'ya bildiriyordu. Rosebery, Dışişleri Bakanlığı görevine geldiği zamandan beri Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını gözettiği halde kendisinin hiçbir isteğinin kabul edilmediğini söylüyordu. Mahkûmlardan Tomayan ile Kayayan'ın Padişah tarafından affedilmemesinden dolayı ziyadesiyle üzgün ve kırgın olduğu belirterek yapılan teklifi de iyi karşılamadı. Mahkûmların mutlaka vakit geçirilmeksizin affedilmelerini teklif edeceğini, bu teklif de kabul edilmezse Osmanlı Devleti'nin sadece kendi çıkarlarını gözettiği anlaşılacağından buna karşılık İngiltere'nin de sadece kendi çıkarlarını düşüneceğini bildiriyordu (Şimşir, 1993: Belge No: 331, s. 322). Rosebery'nin İngiltere'nin kendi çıkarlarını düşünmesinden kastettiği ise İngiltere'yi ziyarete gelen Mısır Hidiv'i uğurlamak için iki İngiliz savaş gemisini Hidiv ile birlikte gönderme kararı idi.

Osmanlı Hükûmeti Ermeniler hakkında İngiltere'nin isteğini kabul etmezse, savaş gemilerinin gitmemesi için Babiâli tarafından yapılan isteği de İngiltere yerine getirmeyecekti. Bu sebeple Kayayan ile Tomayan derhal affedilirler ise Hidiv ile birlikte savaş gemisi gönderilmesinden vazgeçilecekti. Rosebery ayrıca Hidiv'in Perşembe günü yola çıkacağı söylüyor ve vakit kaybetmemek gerektiğini belirtiyordu (OBE, c. 13, Belge No: 7, 8). Üstelik iki geminin Hidiv'e refakat etmek üzere hazır bulunduğunu, bu işlemin Hidiv'e gösterilen bir saygı olup, buna hiç kimsenin itiraz hakkı bulunmadığını iddia ediyordu (BOA, HR. SYS, 1002/17). Böylece İngiltere, Osmanlı Devleti'ni iki öğretmeni serbest bırakmaması halinde iki savaş gemisini göndermekle tehdit ediyordu. İngiltere, konuyla ilgili olarak son noktayı kendi istekleri ve çıkarları doğrultusunda koymaya kararlı olduğunu açık bir şekilde göstermişti.

Dışişleri Bakanı Rosebery 3 Temmuz'da Osmanlı Dışişlerine gönderdiği bir telgrafında eğer Mısır Hidive Abbas Paşa'nın İstanbul'a ziyarete sırasında İngiliz gemisinin refakat etmesi istenmiyorsa, Osmanlı Devleti'nin Temyiz mahkemesi müzakereleri bitmeden genel af çıkarılmasını şayet müzakerelerin bitmesini bekleyecek olurlar ise bu konuda çok geç kalınmış olacağını bildiriyordu (BOA, Y. A. HUS, 276/36; Koltuk, 2007: 200). Lord Rosebery'nin temyiz mahkemesi kararını beklemeksizin Tomayan ile Kayayan'ın padişahın affına mazhar olmaları hakkındaki isteği üzerine (Turkey, 1896: Belge No: 163, s. 141), elçilik tarafından devleti adına

İstanbul İngiltere büyükelçiliği tarafından Dışişleri Bakanlığı'na 4 Temmuz'da başvuruda bulunuldu. İstanbul İngiltere Büyükelçisi Arthur Nicolson, Mısır Hidivine İstanbul seyahatinde İngilizler tarafından gemi verilmesinin Ankara Mahkemesi'nce mahkûm edilen Ermenilerin serbest bırakılmaları şartına bağlı olduğunu Rosebery'den aldığı talimata binaen ifade ettiğini bildirdi (BOA, Y. A. HUS, 277/43, OBE, c. 13, Belge No: 9). İngiltere Hükûmeti'nin bu istek ve teklifleri, devletler hukukuna tamamen aykırı idi.

Osmanlı hükûmeti öncelikle Mısır Hidivine İstanbul'a gelişinde İngilizler tarafından beylik gemisi verilmesine engel olunması ve kimseye hediye getirilmemesi konusunda gerekli tedbirlerin alınmasını istedi (BOA, Y. A. HUS, 277/32; Y. A. HUS, 277/34). Ancak, İngiltere Hükûmeti tarafından defalarca yinelenen istekler ve bazı İngilizler tarafından padişaha yapılan istirhamlardan dolayı 4 Temmuz 1893 günü bir açıklama yapıldı. Açıklamada İngiltere Hükûmeti'ni ve İngiliz kamuoyunu kırmamak için ancak diğerlerine örnek olmaması, bir istisna sayılması ve hür ve bağımsız Osmanlı Devleti'nin hukukuna sonradan müdahale edilmemesi şartıyla Tomayan ve Kayayan isimli iki suçlunun bir daha geri dönmek üzere Osmanlı ülkesi dışına sürülmelerine Padişah tarafından izin verildiği duyuruluyordu (BOA, HR. SYS, 2819/31, OBE, c. 13, Belge No: 10). İngiltere Hükûmeti adına Rosebery'nin yaptığı bütün açıklamalarda üzerinde ısrarla durduğu konu Tomayan ve Kayayan isimli öğretmenlerin padişah tarafından affedilmeleri idi. Diğer mahkûmlarla ilgili herhangi bir talepte bulunulmamıştı. Bu yüzden de Osmanlı Hükûmeti yaptığı açıklamada sadece Karabet Tomayan ve Ohannes Kayayan isimli iki öğretmenin bir daha dönmek üzere Osmanlı toprakları dışına sürüldüklerini belirtiyordu (BOA, A. MKT. MHM, 749/5, lef. 13). Şimdi alınan bu kararın İngiliz dışişlerine bildirilmesi gerekiyordu. Karar İngiltere maslahatgüzarı Arthur Nicolson'a bildirildi (Turkey, 1896: Belge No: 165,167, s. 141-142; Şimşir, 1989:Belge No: 168, s. 245).

Tomayan ve Kayayan ile ilgili alınan karar 4 Temmuz günü hem İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Nicolson'a hem de, Rüstem Paşa'ya bildirilmişti. Mısır Hidivi paşanın İstanbul'a gelişi sırasında İngiltere Hükûmeti'nin kendisine gemi eşlik ettirmesinin hiçbir hak ve yetkiye dayanmayacağı ve bu davranışın devletin hukukuna ikinci bir saldırı demek olacağı Lord Rosebery'ye bildirmesi isteniyordu. Ve kendisinden

kesinlikle bundan vazgeçildiğine dair sabaha kadar kesin teminat alınması hususu özellikle belirtilmişti. İngiltere Hükûmeti bu teminatın verilmesinden çekinerek yine gemi gönderilmesine kalkıştığı takdirde Osmanlı Devleti tarafından da buna uygun işlem yapılmasının doğal olduğunun hatırlatılması istendi (Şimşir, 1993: Belge No: 334, s. 324). Yapılan tebligat sırasında herhangi bir müdahaleye meydan vermemek için diğer mahkûmlar hakkında bir şey belirtilmedi.

Büyükelçi Nicolson, Tomayan ve Kayayan'ın affedilmelerinin İngiltere kamuoyunda ve ayrıca hem kamuoyuna hem de kendi arkadaşlarına karşı çok zor durumda kalmış olan Rosebery nezdinde iyi bir etki bırakacağını söyledi ve teşekkür etti (BOA, İ. DÜİT, 145/13). Hidiv'in maiyetine verilmesi istenilen vapur konusuna gelince ise Osmanlı Devlet protokolünde benzeri görülmemiş böyle bir usulden İngiltere Hükûmeti'nin vazgeçmesi ve bu konuda teminat verilmesi isteği karşısında bundan vazgeçilebileceğini söyledi (BOA, İ. DÜİT, 74-1, lef. 13). Osmanlı hükûmeti büyükelçi ile görüşmenin ardından İngiliz hükûmetinin vereceği teminatı beklerken, Rosebery, Lordlar Kamarası'nda Tomayan ve Kayayan'ın kurtarılışını ilan ediyordu.

Rosebery bu açıklamayı 4 Temmuz günü yapılan Lordlar Kamarası'nda Canterbury başpiskoposunun Ermeni tutukluların durumunu sorması ile yapmıştı. Başpiskopos, tutuklular hakkında bilgi almak isteyen birçok kişiden mektuplar aldığını söylüyordu. Tutuklu Ermenilerin pek çoğunun saygıdeğer kişiler olduğunu, bir kısmının din adamı ve iyi bilinen okul öğretmenleri olduklarını belirttikten sonra bunlardan Tomayan'ın Avrupa'da eğitim görmüş bir kişi olduğunu ekliyordu. Mahkeme sonucunda ölüme veya uzun yıllar hapse mahkûm edilenler arasında başpiskopos ve piskoposlarda olduğunu vurguluyor ve bu tutukluların durumu hakkında bilgi istiyordu. Lord Rosebery ise bu soruya verdiği cevapta kendisinin de İngiltere Hristiyanlarının, Osmanlı ülkesindeki mezhepdaşları hakkında endişe ve kaygılarını taşıyan ve bilgi isteyen birçok dilekçe aldığını belirtiyordu. Ayrıca mahkûmların tahliye edilmelerini sağlamaya çalışması için İngiltere Hükûmeti nezdinde birçok girişimde bulunulduğunu söyledi. İngiltere Hükûmeti'nin yargılama öncesi bu yolda hareket etme yetkisine sahip olmadığını belirten Rosebery, ancak sanıkların tarafsız yargılanmadıklarına kanaat getirince antlaşmalara dayanarak bazı uyarılarda bulunmaya hakları olduğunu anlattı. İngiltere Hükûmeti bu yetkisini özellikle Tomayan ve Kayayan için

kullanmıştı. Zira şimdiye kadar sadece bunlar hakkında kesin bilgi alınabilmişti. Rosebery konuşmasını şöyle sürdürdü: “*Şurasını dahi memnuniyetle ifade ederim ki, her ne kadar Temyiz Mahkemesi kararları onaylamamış ise de sözü edilen iki tutuklu derhal Padişah tarafından affedilerek ülkeden uzaklaştırılacaklardır. Bu ise mevcut şartlara göre bizce elde edilmiş pek büyük bir ayrıcalıktır. Diğer tutuklulara gelince, temin ederim ki İngiltere Hükûmeti bunlar hakkında da gerekli adaletin uygulandığını görmek için elinden geleni yapacaktır.*” Piskoposun meselesine gelince, buna dair hükûmetin henüz bilgi sahibi olmadığından ne yapılması gerektiğini anlamak için beklemeye mecbur olduklarını söyledi¹³. Rosebery’nin Lordlar Kamarası’nda yaptığı bu açıklamalar, Osmanlı hükûmeti tarafından hoş karşılanmadı. Zira Rosebery, Osmanlı hükûmetinin istediği teminatı vermeksizin Tomayan ile Kayayan’ın İngiliz hükûmeti sayesinde serbest bırakılacaklarını duyurmuştu.

Rosebery’nin bu tutumu üzerine harekete geçen Osmanlı hükûmeti konuyla ilgili Büyükelçi Rüstem Paşa’ya bir talimat verdi. Bu talimatta, Osmanlı Devleti’nin tamamen serbest ve müstakil olduğu, İngiltere Hükûmeti’nin Osmanlı Devleti’nin içişlerine müdahaleye hak ve yetkisinin bulunmadığı, ayrıca bu konuda hiçbir anlaşma olmayıp Osmanlı mahkemelerinin tam bir serbestlikle görevlerini yaptıkları hususlarının Rosebery’e bildirilmesi isteniyordu (BOA, Y. A. HUS, 277/137). Tomayan ve Kayayan en büyük kışkırtıcılardan oldukları halde sadece İngiltere Hükûmeti ve halkı tarafından yapılan baskılar üzerine zor durumda kaldığından dolayı padişah tarafından affedildikleri belirtildi. Rosebery’nin bu konuşmasından dolayı protesto edildiği de bildiriliyordu (BOA, Y. A. HUS, 277/137). Tüm baskılar ve İngiltere parlamentosunun Ermenilerle ilgili yeni bazı kararlar alması ihtimali yüzünden Ankara Mahkemesi kararları temyiz mahkemesi tarafından onaylandığı halde Tomayan ve Kayayan bir daha Osmanlı ülkesine dönmek üzere padişah tarafından affedilmişlerdi. Bu karar alınmakla birlikte bunun bir süre sonra İngilizler ve Ermeniler tarafından suiistimal edileceğini düşüncesi Babıâli’de büyük bir rahatsızlığa sebep oldu.

¹³*The Times*, 5 July 1893: 6; *The New York Times*, 5 July 1893: 9; BOA, HR. SYS, 2825/61, HR. SYS. 2825/63, OBE, c. 13, Belge No: 13. Büyükelçi 4 Temmuz günü Lordlar Kamarası’nda sorulan soru ile Rosebery’nin verdiği cevabı bildiriyordu (BOA, Y. A. HUS, 278/3).

Bu rahatsızlık 6 Temmuz günü bir sadaret yazısı ile İngiltere'ye iletildi. Yazıda, Osmanlı ülkesindeki Ermeni nüfusu 1 milyon kadar olduğu, yerleşik oldukları yerlerdeki Müslüman vatandaşlara oranlarının ise 1/10 derecesinde bulunduğu belirtildikten sonra Osmanlı ülkesinde çoğunluk oluşturdukları hiçbir yer olmadığı bildirildi. İki devlet arasında eskiden beri süren ve yürürlükte olan dostça ilişkiler çerçevesinde, Osmanlı ülkesindeki Ermenilerin Müslüman vatandaşlar üzerinde üstünlük iddia etmelerine sebep olacak bir duruma yol açılmaması ve Ermenilerin İngiltere'den yüz bulmalarının engellenmesi istendi (BOA, HR. SYS, 2752/56). Babıâli bu konuda ciddi bir politika oluşturulmasını istiyordu. Bu amaçla Osmanlı Dışişleri bakanlığı bundan sonra gerek İngiltere milletvekilleri, gerekse basını tarafından makale ve yayınlarda bulunulduğu takdirde bunların reddedilip çürütülmesi sağlayacaktı. Zaman zaman reddiyelerin düzenlenmesi, ilgili Osmanlı büyükelçilikleri vasıtasıyla tekzipler hazırlanması da bu çerçevede düşünülen tedbirlerdendi (BOA, Y. A. HUS, 278/15). Osmanlı Devleti İngiltere'nin iki öğretmene karşılık iki savaş gemisi gönderme tehdidinde bir kez boyun eğmek zorunda kalmıştı. Böyle bir olayın bundan sonra yaşanmaması için tedbirler almaya çalışıyordu.

4.2.4. Tomayan ile Kayayan'ın Yurt Dışına Çıkarılmaları

Ankara mahkûmları için İngiltere Hükûmeti'nin istediği çözüm yolunun Tomayan ve Kayayan adlı öğretmenlerin affa uğramalarından ibaret olduğu anlaşılıyordu. Tomayan ve Kayayan muhafaza altında olarak İstanbul'a getirilerek, buradan ilk hareket edecek vapura bindirilerek yine polis nezaretinde Osmanlı ülkesinin dışına çıkarılacaklardı (BOA, İ. DUİT, 145/21). İki öğretmenin padişah tarafından affedileceklerinin bildirilmesi üzerine, İngiltere Hükûmeti de Mısır Hidivi'ne gemi refakatinden vazgeçeceği sözünü vermişti. Osmanlı hükûmeti sadece Tomayan ve Kayayan'ın idam cezalarını affetmekle kalmamış, ayrıca diğer siyasi suçlulardan bazılarının affedileceği ya da cezalarının indirileceğini beyan etmişti (BOA, Y. A. HUS, 277/50). Böylece Ankara Mahkemesi kararları yüzünden, İngiltere ile yaşanan bu gerginliğin sona ermesi umuluyordu.

Karabet Tomayan ile arkadaşı Ohannes Kayayan'ın idam cezaları affedilerek yurt dışına çıkarılmaları haberi basında büyük yankı buldu. Rosebery'nin Lordlar

Kamarası'nda yaptığı açıklamaların hemen ardından gazeteler iki öğretmenin affedildiği haberini duyuruyorlardı (*The Washington Post*, 6 July 1893: 3). İdama mahkûm edilen iki öğretmenin bir daha dönmek üzere yurtdışına çıkarılmaları şartıyla sultan tarafından affedildiği belirtiliyordu (*Chicago Daily Tribune*, 6 July 1893: 5). Ancak bu durum bazı Ermeniler tarafından hoş karşılanmadı.

Londra'daki Ermeni Vatanperver Cemiyeti Başkanı Garabed Hagopian, *The Times* gazetesi editörüne yazdığı bir yazıda 4 Temmuz günü yapılan Lordlar Kamarası'nda Canterbury başpiskoposu tarafından Ermeni mahkûmların durumları ile ilgili soruya Rosebery'nin verdiği cevabı aktarıyordu. İki kolej öğretmenin, Tomayan ve Kayayan'ın padişah tarafından affedilerek yurtdışına çıkarılmalarını ise şiddetle eleştiriyordu. Bu suretle mahkemenin tamamen feshedilmiş sayıldığını iddia ediyor, iki öğretmenin affedilerek yurtdışına çıkarılmaları yerine tekrar kolejdeki görevlerine dönmeleri gerektiğini savunuyordu. Hagopian, Merzifon veya diğer yerlerdeki İstinaf Mahkemesi tutanakları ile ilgili bir araştırma başlatılmasının gerekli olduğunu belirtiyordu. Ayrıca ekliyordu, “*Türk mahkemelerinin yönetim sisteminde radikal değişiklikler ve antlaşmaların hedeflediği reformlar yapılmadıkça biz Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde bu göz boyayıcı mahkemelerin sona erdiğini asla duyamayacağız*”¹⁴. Hagopian'ın bu yazısının ardından Amerikan gazetelerinde de benzer haberler çıkmaya başladı. Amerikan hükûmetinin iki öğretmenin Merzifon'daki misyonerlik görevlerine geri dönmelerinin sağlanması için Babiali'ye baskı yaptığı iddiaları yer aldı (*Boston Daily Globe*, 19 July 1893: 5).

Aynı gün *The Times* gazetesinde yer alan bir haberde ise her ne kadar Ankara İstinaf Mahkemesi'nin aldığı karar Temyiz mahkemesinde onaylansa da, Sultan'ın başlıca iki Ermeni komplocusu olan Tomayan ile Kayayan'a yaşam ve özgürlüklerini bahşettiğini duyuruyordu. Haberde, muhtemelen ikisinin ülke dışına çıkarılacakları yazıyordu. İdama mahkûm edilen diğer 15 tutuklunun da cezalarının hafifletileceği belirtildikten sonra bu sıkıntılı süreç boyunca İngiliz maslahatgüzarı Arthur Nicolson'un nezaket ve sebat gösterdiği bildiriliyordu (*The Times*, 7 July 1893: 8). İdam cezasına mahkûm iki öğretmenin affedilmeleri İngiltere parlamentosunda da gündeme geldi.

¹⁴ *The Times*, 7 July 1893: 2. Londra'da yayınlanan *The Times* gazetesinin 7 Temmuz tarihli nüshasında Hagopian tarafından gönderilen mektubun yer alması üzerine Osmanlı hükûmeti gazetesinin ithal edilmesini yasaklıyordu (BOA, Y. A. HUS, 277/99).

Avam Kamarası'nda yapılan görüşmeler sırasında Richard Temple Ankara mahkûmlarının durumunu soruyordu. Edward Grey, Temyiz mahkemesinin kararları onayladığını ancak Sultan'ın Tomayan ile Kayayan'ı affettiğini öğrendiklerini bildiriyordu. Bu iki tutuklu serbest bırakılacaklardı, fakat ülkeden ayrılmak ve istedikleri bir yere gitmek zorundaydılar. Grey, diğer kararların da gözden geçirileceğini ümit ettiklerini ancak bu konuda kendilerine henüz bir bilgi ulaşmadığını ekliyordu (*The Times*, 7 July 1893: 11). Ermeni mahkûmların durumu ertesi gün yapılan görüşmelerde de bu kez Stenvenson soruyordu (*The Times*, 8 July 1893: 8).

Dışişleri Bakanı Sait Paşa, Merzifon kolejinin iki öğretmenin yurt dışına çıkarılmaları ile ilgili gelişmeleri İngiltere Baştercümanı Alfred Sandison'a bildirdi. Tomayan ve Kayayan, İstanbul'a getirilerek ilk hareket edecek vapur ile Osmanlı ülkesinden uzaklaştırılacaklardı. İstanbul'a gelmeleri beklenen iki öğretmen ilk vasıta ile Brindisi (İtalya) yoluyla Avrupa'ya gönderilecekti. Ayrıca kendilerine yol masraflarının karşılanması için 1500'er kuruş verileceği ve çıkacakları iskeleye kadar gemi ücretlerinin ödeneceği bildirilmişti¹⁵. Sandison, Tomayan ile Kayayan'ın İstanbul'dan hareket edecek olan Frieste kumpanyası vapuruyla ülkeden ayrılacaklarına şüphesi olmadığını, istasyonda karşılanmalarını Amerika misyonerlerinden rica ettiğini ve yalnız bir iki misyonerin zaptiye nezaretinde kendileri ile görüşmek istediğini söylüyordu.

Tomayan ve Kayayan 7 Temmuz 1893 Cuma günü akşamüzeri Ankara'dan Haydarpaşa istasyonuna sorunsuzca ulaştılar. Buradan zaptiye nezaretine getirilerek ve orada münasip bir odaya yerleştirilmişlerdi. Burada buldukları müddetçe akraba ve yakınlarıyla usulüne uygun olarak görüşmelerine de imkân verilmişti¹⁶. Aynı zamanda, kendilerine Ankara'da kanun hilafına bir muamele yapıp yapılmadığı hususları

¹⁵ Dışişleri Bakanı Sait Paşa, konuyla ilgili gelişmeleri İngiltere Baştercümanı Alfred Sandison'a aktardığı sırada Osmanlı Devleti'nin özgürlük ve bağımsızlığı, halkın rahatı ve ülke güvenliğinin korunması için gerekli görülen her türlü tedbiri uygulama konusunda güç ve yetkiye sahip olduğunu vurguladı. Kayayan ve Tomayan'ın mahkûmiyetleri hakkındaki kararın padişahın merhameti ile sürgüne çevrilmesinin ise sadece Rosebery'nin durumuna yardımcı olmak amacına dayanan ihtiyari bir hareketten kaynaklandığı ifade etti (BOA, Y. A. HUS, 277/72). Bu gelişmeler Büyükelçi Nicolson tarafından Rosebery'ye bildirildi (Turkey, 1896: 169, s. 142; Şimşir, 1989: Belge No: 171, s. 247).

¹⁶ Tomayan ile Kayayan Bab-ı zaptiyye götürülüp, orada uygun bir odada misafir edilmiş, lokantadan yemek getirilmiş ve otelden yatak temin edilmişti. Haydarpaşa'ya geldikleri sırada orada hazır bulunanlar arasından bir İngiliz Kayayan'ın elini sıkarak kendisini karşılamak istemişti. Tomayan ile Kayayan pazartesi günü vapur olmadığı için bir müddet burada misafir kalacaklardı (BOA, Y. PRK. ZB, 11/85).

soruldu (BOA, Y. PRK. BŞK, 31/60). Yolculuk sırasındaki ihtiyaçlarını karşılamaları için kendilerine 1500 kuruş verileceği bildirildi. Daha sonra fotoğrafları alınarak, ilk vasıta ile polis eşliğinde Brindisi iskelesine gönderilmişlerdi¹⁷. Ancak cuma günü vapur olmadığı anlaşıldığından Tomayan ile Kayayan'ın pazartesi günü Avusturya vapuruyla gönderilmelerine karar verildi. Osmanlı hükûmeti yolculukları ile ilgili gerekli önlemleri almayı da ihmal etmedi. Bu çerçevede, Pire limanına çıkmamaları için Avusturya ve Yunan sefaretlerine tebligat yapılması isteniyordu (BOA, Y. A. HUS, 277/84, A. MKT. MHM, 749/5, lef. 14, 15). Bunun üzerine çeşitli olayların çıkma ihtimaline karşı Tomayan ve Kayayan'ın Brindisi'ye kadar uğrayacakları Yunan iskelelerine çıkmamaları ve bu iskelelerden gemiye yolcu alınmaması hususları vapurun mensup olduğu Avusturya sefaretiyle Yunan sefaretine bildirildi (BOA, Y. A. HUS, 277/120, A. MKT. MHM, 749/5, lef. 16).

Büyükelçi Nicolson iki öğretmenin Brindisi'ye gitmek üzere Avusturya Lloyd vapuru ile 10 Temmuz 1893¹⁸ günü öğleden sonra ayrıldıklarını haber veriyordu (Turkey, 1896: Belge No: 177, s. 149; Şimşir, 1989: Belge No: 172, s. 247; Nicolson, 1930a: 73; Nicolson, 1930b: 99). İki öğretmenin yurtdışına çıkarılmalarına dair haberler de gazetelerde yer aldı. The Times gazetesi haberinde Ankara Mahkemesi tarafından mahkûm edilen iki Ermeninin Sultan II. Abdülhamit tarafından affedildiğini, diğer tutuklular hakkındaki kararların da yeniden gözden geçirilip hafifletilmesinin beklendiğini duyuruyordu (The Times, 7 July 1893: 9). Chicago Daily Tribune'un haberinde, Sultan'ın Tomayan ve Kayayan'a ücretsiz geçiş hakkı ile birlikte yolculukları için para verdiği de belirtiliyordu (*Chicago Daily Tribune*, 9 July 1893: 9).

Osmanlı hükûmeti tarafından bir daha geri dönmek üzere ülke dışına çıkarılan Karabet Tomayan ve Ohannes Kayayan, 18 Temmuz 1893 Salı akşamı, saat dört buçuk civarlarında Londra tren istasyonlarından biri olan Victoria istasyonuna

¹⁷ Tomayan ve Kayayan'a yolculukları sırasında eşlik eden bir komiser ile bir polisin harcırahları ve tren ücretleri olarak sarf olunan para ise 14.680 kuruş, 30 para idi (BOA, DH. MKT, 187/9. İ. DH, 1310/1311B-03).

¹⁸ Beyoğlu'ndan Londra'daki Standart gazetesine çekilen bir telgrafta Tomayan ve Kayayan'ın Avusturya vapuruyla Trieste'ye doğru yola çıktıkları haber veriliyordu (BOA, Y. PRK. HR, 17/56, lef. 2). Bu haber en çok Lord Rosebery ile Daily News'i memnun etmişti. Her ikisi de Nicolson'un faaliyetlerinin kendilerini tatmin ettiğini açıklamışlardı (Nicolson, 1930a: 73; Nicolson, 1930b: 99).

gelmişlerdi. İki öğretmen istasyonda çeşitli dinî cemiyet üyeleri ve Daily News gazetesi muhabirleri tarafından karşılanmışlardı (BOA, HR. SYS, 2825/71). Gazeteciler tarafından sorulan sorulara cevap vermemişlerse de ertesi gün yayınlanan Daily News gazetesinde yer alan haberde Tomayan ve Kayayan'ın suçsuz oldukları, sadece Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilen zulümleri anlattıkları, Türkler, Rumlar ve Kürtlerle iyi geçinemediklerini söylemişlerdi. Ankara Valisi Abidin Paşa hakkında ise kendisinin çok iyi bir insan olduğunu belirtmişler ve valiye “*Humane Vali*” lakabını vermişlerdi (BOA, Y. PRK. EŞA, 18/32). Gazetenin haberine göre Tomayan ve Kayayan güya Osmanlı ülkesinde maruz kaldıkları zulümden ve tutuklu oldukları sırada uğradıkları işkencelerden bahsederek Avrupa hükûmetlerinin müdahalesini beklediklerini söylüyorlardı¹⁹.

Tomayan ve Kayayan'ın 18 Temmuz'da Londra'ya ulaştığı dair haberler Amerikan gazetelerinde de duyuruluyordu. Tomayan ve Kayayan'ın Merzifon Amerikan kolejinde öğretmenlik yaptıkları, Kayseri ve Merzifon'da aylar önce hükûmete karşı bir ayaklanma başlatmakla suçlandıkları ve diğer Ermenilerle birlikte tutuklandıkları anlatılıyordu. Ankara'da düzenlenen mahkemede iki öğretmenin idama mahkûm edildikleri, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Sultan'a yaptıkları baskılar sonucunda cezalarının hafifletildiği ve iki öğretmenin ülke dışına çıkarıldığı belirtiliyordu. Tomayan'ın Lozan ve Almanya'da eğitim gördüğü, sakın ve çalışkan bir kişi olarak tanındığı söyleniyordu. Victoria istasyonunda Ermeni cemiyetleri tarafından törenle karşılandıkları anlatılıyordu (*The New York Times*, 19 July 1893: 9).

Karabet Tomayan, Merzifon'daki Anadolu Koleji Müdürü Edward Riggs'e gönderdiği ve Merzifon Ermeni Protestan Kilisesi cemaatine hitaben yazdığı bir mektubunda İstanbul'da iki gün Zabtiye Nazırı Nazım Bey'in misafiri olduklarını, iki defa kendileriyle görüştüğünü anlatıyordu. İtalya'nın güney limanı olan Brindisi'ye beraberlerinde iki komiser ile geldiklerini ve orada kendilerini serbest bıraktıklarını anlatıyordu. Daha sonra trene binerek Londra'ya geldiklerini söyleyen Tomayan, burada kendilerini büyük bir kalabalığın çiçek demetleriyle karşıladıklarını

¹⁹ Gazetede Ermenilerden birinden almış olduğu bir mektupta, Anadolu'da meydana gelen birçok karışıklıktan, kiliselerin ve okulların kapanmasından bahsedildiği yazıyordu. Ayrıca, Anadolu'ya İsviçreli, Belçikalı ya da Danimarkalı olsun, bir Avrupalı valinin gönderilmesi gerektiği, Nubar Paşa'nın da bu fikirde olduğu ilave ediliyordu (BOA, Y. PRK. PT, 9/15).

bildiriyordu. Rahatlarının yerinde olduğunu, ancak ne yapacaklarını bilemediklerini belirtiyor ve “*Yapılacak çok işler var önümüzde, düşünecek çok noktalar var. Bakalım Merzifon’dan sürülen ne yapar?*” diyordu²⁰. Merzifon Ermeni Protestan Cemaati üyelerine hitaben yazdığı bir başka mektubunda ise, idam cezasından kurtulmuş olmalarını yeniden dünyaya gelmek olarak tarif ediyordu. Tomayan’ın yazdığı başka bir mektup ise Ohannes Papazyan’a, diğeri ise Agop Tomayan’a hitaben yazılmıştı. Tomayan, Ohannes Papazyan’a yazdığı mektubunda kendilerinin Türkiye’de kalmalarına izin verilmediğini söylüyordu. Beş ay haksız yere hapiste tutulup eziyet gördüklerini iddia ediyor ve Papazyan’dan olup biten gizli ve aleni tüm olaylar hakkında kendisine bilgi vermesini istiyordu. Agop Tomayan’a yazdığı mektubunda da hastane işlerinden dolayı dikkatli olmasını ve şüphe çekecek hiçbir harekette bulunmamasını tembih ediyordu. Karabet Tomayan yazdığı bir başka mektubunda ise dört tane mektup gönderdiğini ancak cevap alamadığını bildiriyordu. Eğer mektup gönderemiyorlarsa yazdıkları mektupları misyonerlere vermelerini, onların mektubu kendisine ulaştıracağını söylüyordu.

Ohannes Kayayan ise Merzifon’daki Amerikan misyonerlerine gönderdiği mektubunda, dehşetli bir rüyadan uyanmış gibi hissettiğini anlatıyordu. Tomayan ile birlikte bir müddet dehşetli tehlikelere maruz kaldıklarından, ancak şimdi bunların pençesinden kurtulduklarından bahsediyordu. Lucy Tomayan’ın ve George F. Herrick’in kendilerini kurtarmak için çalışmalarından duyduğunu memnuniyeti ifade eden Kayayan, geri dönmek arzusunda olduğunu da belirtiyordu. Kayayan ayrıca Merzifon Anadolu Koleji Müdürü Riggs ile babasına da birer mektup göndermişti. Babasına yazdığı mektubunda kendisini üç şekilde mektup göndereceğini bildiriyordu. Bu yollardan birincisi doğrudan Merzifon’daki koleje bırakmaları, ikincisi Amerikan misyonerlerinden birine vermeleri, üçüncüsü ise İstanbul’da Beyoğlu’nda ismini verdiği bir kişiye göndermeleriydi (BOA, Y. PRK. UM, 28/60). Bu mektuplar bile

²⁰ Tomayan mektubunun devamında, hastane ile ilgili talimatlar veriyordu. Özellikle hastanenin parası ile ilgili sıkı tembihlerde bulunuyor, paranın emin bir yerde, bir kasada senet olarak saklanmasını istiyordu. “*Hocaya, papaza, ruhanilerden kimseye beş para vermeyiniz*” diyerek, asla kimseye ödünç para verilmemesi gerektiğini söylüyordu. Tutuklandığı andan itibaren hastaneye kaç hasta geldi, ne kadar süre kaldı, ne kadar ilaç harcandı, yemek ve maaşlara ne kadar verildi, hangi milletten ne kadar hasta gelip gittiye bunların kaydedilmesini istiyordu. Hükümetin hastaneye ve onunla ilgili olan herkese şüpheyile baktığını belirtiyor, “*Ölmüş eşek kurttan korkmaz*” diyerek hiçbir korkusu olmadığını ifade ediyordu. (BOA, Y. PRK. UM, 28/60).

Ermenilerin, Amerikan misyonerleri ile olan sıkı münasebetlerini göstermesi bakımından yeterlidir. Kaldı ki idam cezasına mahkûm iken serbest bırakılan bu iki öğretmen İngiltere'ye ulaştıklarında misyonerlerin de aralarında bulunduğu büyük bir kalabalık tarafından adeta bir tören ile karşılanmışlardı. Bundan sonraki hayatlarının ise misyonerler ve misyoner teşkilatlarının tayin ettiği çizgide devam edeceğini söylemek mümkündür.

4.2.5. Diğer Ermeni Mahkûmların Affedilmesi için Çabalar

Karabet Tomayan ile Kayayan Ohannes'in padişah tarafından affedilip yurtdışına çıkarılmalarının ardından İngiltere'nin İstanbul büyükelçiliği bu kez de diğer mahkûm Ermenilerin affedilmesi için çalışmalara başladı. Bu çalışmaları başlatan yine İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi oldu. İngiltere büyükelçiliğinden 17 Temmuz 1893 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen özel bir yazıda, Ankara mahkûmlarının tamamı aleyhine verilen ilamların Temyiz Mahkemesi'nce onaylandığı, bu mahkûmlardan bazıları idam da dahil olmak üzere 15, 10 veya 7 sene süreyle hapis cezasına mahkûm edildikleri belirtiliyordu. Yazıda, Padişah tarafından bunlardan bazıları affedilmediği takdirde cezaları değiştirilip hafifletilirse bunun çok olumlu etkisi olacağı vurgulanıyordu. Cinayet suçundan dolayı mahkûm olanların dışında sadece politik suçlardan mahkûm olanların lehine padişahın merhamet göstermesinin akıllıca ve insanca olduğu söyleniyordu. Büyükelçi Nicolson, yazının sonunda, hükümlerin çoğunluğunun istisnai surette ağır olduğunu ifade etmek cüretinde bulunduğunu belirtiyordu (BOA, HR. SYS, 2825/64, 2868/19; Y. A. HUS, 278/34). İngiltere'nin girişimleri bununla da sınırlı kalmadı. Konu parlamentonun gündemine de taşındı.

Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa, parlamentoda sık sık sorulan bu soruların çok fazla önemi olmadığını bildiriyordu. Rüstem Paşa, konunun sadece Daily News gazetesinde yer aldığını, parlamento görüşmelerini diğer gazetelerdeki zabıtnamelerden daha mükemmel bir şekilde aktaran The Times gazetesinde ise yer olmadığını vurguluyordu. 20 Temmuz 1893 tarihli Daily News gazetesinin haberine göre parlamentoda yapılan görüşmeler sırasında Stevenson, tutuklu bulunan Ermenilerin serbest bırakılmaları konusunda İngiliz Dışişlerinin ne gibi faaliyetlerde bulunduğunu soruyordu. Edward

Grey ise verdiği cevapta İstanbul'daki İngiliz sefirinin konuyu yakından takip ettiğini söylüyordu (BOA, Y. A. HUS, 278/97, HR. SYS, 2825/75). Rüstem Paşa parlamentoda sorulan soruların pek önemi olmadığını bildiriyordu ancak, Osmanlı hükûmeti Ankara Mahkûmları ile ilgili olarak başta İngiltere olmak üzere yabancı devletlerin baskılarından o kadar çok bunalmıştı ki, Sadrazam Cevat Paşa Ankara Mahkemesi'nin yayınlanacak olan ilamın bir an önce Fransızca'ya tercüme ettirilerek Ermeni mahkûmların işledikleri suç ve cinayetlerin derecesine göre haklarında verilen hükümlerin ne derecede hak ve adalet olduğunun ve padişahın ne kadar merhamet gösterdiğinin herkes tarafından anlaşılmasını umuyordu.

Sadrazam Cevat Paşa, mahkûmlar hakkında Ankara Mahkemesi'nden çıkan ilamın her açıdan incelendiğini, bunun şikâyet ve itiraz edilecek bir yönü görülmediğini bildiriyordu. Özellikle bu mahkûmlar arasında sadece cinayet suçunu işleyenlerin idamlarına, siyasi suçlardan dolayı idama mahkûm olan son 10 kişinin 8'er yıl kürek cezasına çarptırılmalarına ve o ölçüde diğer suçluların da cezalarının hafifletilmesine izin verilmiş olmasının Padişah'ın merhametinin yeni bir göstergesi olduğu vurgulanıyordu. İngiltere maslahatgüzarının fiili olarak cinayet suçu işleyenlerin cezalandırılmalarına hiçbir diyeceğinin olmadığı Dışişleri Bakanı paşaya yazdığı özel yazılarda gösterilmiş ise de geçen gün İngiltere maslahatgüzarının mahkeme ilamının bir kopyasını istemiş olması ve İngiltere Avam Kamarası'nda Dışişleri bakanı ile müsteşarının yaptıkları konuşmalarda Tomayan ile Kayayan'ın Padişah'ın affına mazhar olmalarına rağmen diğer mahkûmlar hakkında İstanbul İngiltere Büyükelçiliği'nin vereceği bilgiye göre gereğinin yapılacağı konusuna yer vermeleri dikkat çekici olduğu anlatılıyordu. İngiltere Hükûmeti'nin bu yolda tebligat yapıldığı takdirde inandırıcı ve ikna edici hukuki savunmanın yapılacağı belirtiliyordu. Ancak Londra'da ve Avrupa'nın diğer başkentlerinde yayınlanan gazetelerde Ermeni komitecilerin ve onları koruyan parlamento üyelerinin bu münasebetle insafsızca bazı makaleler yayınlamaları muhtemeldi. Sadrazam Cevat Paşa, mahkeme ilamının Türkçesiyle Fransızcaya tercümesinin de yayına hazır durumda olduğunu bildiriyordu (BOA, Y. A. HUS, 278/80). Birtakım adli ve hukuki tabirleri içerdiği için özel bir

heyet vasıtasıyla²¹ Fransızcaya tercüme ettirilen Ankara Mahkemesi ilamının Türkçe kısımlarının Ceride-i Mehakim neşredileceği gibi Fransızca kısımlarının da yayınlanacağı duyuruluyordu (BOA, Y. A. HUS, 278/69, 278/87, 278/107).

Ankara İstinaf Mahkemesi'nin aldığı kararlar temyiz mahkemesi tarafından da onaylanmıştı. Ancak Sultan II. Abdülhamit Tomayan ve Kayayan'ın idam cezalarını affettiği gibi diğer mahkûmların cezalarında da büyük indirimler yapmıştı. Cinayet suçundan idama mahkûm edilen beş kişi²² dışındaki 10 kişinin idam cezaları 8 sene kalebentliğe çevrilmişti. Ankara Mahkemesi kararı ile 15 sene kalebentliğe mahkûm edilenlerin 10 seneye indirilmesi önerilmiş ancak sultan tarafından bu ceza 6 seneye düşürülmüştü. 10 sene kalebentliğe mahkûm edilenlerin 7 seneye indirilmesi istenmiş ancak bu da 4 sene indirilmişti. 7 sene kalebentlik cezasına mahkûm olanlar ise 5 seneye düşürülmesi teklif edilirken, mahkûmiyet süreleri 3 seneye çevrilmişti (BOA, Y. A. Res, 66/2, HR. SYS, 2781/3, lef. 154, 155). Başta İngiltere olmak üzere bir kısım Avrupa devletlerinin Ankara Mahkemesi'ni daha baştan itibaren yakından takip etmeleri ve verilen cezadan duydukları memnuniyetsizliği her fırsatta dile getirmeleri dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne karşı oluşan olumsuz havayı bertaraf etmenin bir yolu olarak siyasi suçtan dolayı idam cezasına mahkûm edilenlerin cezaları padişah tarafından hafifletilmiş, böyle bir uygulama ile öncelikle İngiltere olmak üzere, bir kısım siyasi çevrelerde olumlu bir hava meydana getirilmek istenmişti (Hülagü, 2001: 81).

Alınan bu karar elçilik baş tercümanı Alfred Sandison aracılığı ile Büyükelçi Arthur Nicolson'a da bildirildi (Turkey, 1896: Belge No: 196, s. 162-163). Sait Paşa yaptığı açıklamada her bağımsız devletin halkının güvenliği ve düzenin devamı için kendi hukuk kuralları çerçevesinde özgürce hareket etmek istediğini bildiriyordu. Üstelik

²¹ Temyiz mahkemesi tarafından kararın onaylanmasından sonra, Ankara İstinaf Mahkemesi'nin Ermeni mahkûmlar hakkındaki ilamının Fransızca'ya tercüme ettirilmesi amacıyla bir komisyon tertip edilmişti. Komisyon bulunabildiği kadar Müslüman memurlar ile Rum ve Musevi memurlardan oluşuyordu. Komisyon üyeleri Baştercüman Davut Efendi, Tahrirat-ı Hariciye Serhalifesi Yusuf Efendi, Umur-ı Cezaiye Müdürü Osman Bey, Baştercüman yardımcısı Kasaki Efendi, İstişare Odası Muavinliğinden İsmail Bey, Matbuat-ı Ecnebiye Kaleminden Oram Efendi, İstişare Odası Muavinliğinden Nikolay Efendi, Evrak Tercüme Odası yardımcısı Katantin Efendi, Tahrirat-ı Hariciyeden Saadettin Bey, Emin Bey, Türcüme Odasından Bekir Bey idi. Komisyonda Dışişleri Mühimme Müdürü Sefer Efendi'de de görevlendirilmişti (BOA, Y. A. HUS, 278/63).

²² İşledikleri siyasi suçların yanında cinayet suçundan mahkûm olmuş olan İşçi Parsih oğlu Gülbenk, Gürünlü Taros, Arzuman oğlu Ohannes, Taros oğlu Mihircan ve Yakop oğlu Panos'un emsallerine etkili bir ibret olması için haklarında verilen idam cezası uygulanacaktı (BOA, A. MKT. MHM, 746/4).

kale hapsinin hafif bir ceza olduğunu eğer mahkûmlar içinde kale bulunan bir kasabaya yerleştirilirlerse, kasaba sınırları içinde özgürce hareket etme hakkına da sahip olduklarını söylüyordu (Şimşir, 1989: Belge No: 177, s. 255-256). İstanbul'daki Fransız Maslahatgüzarı Bounliniere, 6 Ağustos tarihli raporunda Fransız Dışişleri'ne alınan kararları aktarıyordu. Ankara Mahkemesi'nde isyan suçu ile yargılanan ve ölüm cezasına çarptırılarak temyiz mahkemesince kararları kesinleşen Tomayan ve Kayayan'ın cezalarının sultan tarafında affedilmesinin ardından diğer suçluların cezalarının da hafifletildiği belirtiliyordu. Padişah tarafından alınan bu kararın bazı sürprizleri de olduğu ve beş idam cezasının onaylandığı anlatılıyordu (Fransa Dışişleri Bakanlığı Belgeleri, 1985: 65). Osmanlı hükûmetinin aldığı bu kararlar dış basında da yankı buldu.

Amerikan gazeteleri Merzifon ve Kayseri olayları sonucu Ankara'da ölüme mahkûm edilen 10 Ermeninin bu cezalarının Sultan tarafından 8 yıl hapis cezasına çevrilerek hafifletildiği bildirilirken (*Chicago Daily Tribune*, 1 August 1893: 5), İngiliz gazeteleri Ankara Mahkemesi tarafından idama mahkûm edilen 5 kişi hakkındaki kararın İstanbul'daki Temyiz Mahkemesi tarafından onaylandığını duyuruyordu (*The Times*, 1 August 1893: *The Times*, 4 August 1893: 7). Bu beş kişinin siyasi sebeplerden değil, kendi itirafları ve inkâr edilemez delillerle cinayet ve adam öldürme suçlarından idama mahkûm edildikleri belirtiliyordu (*The Times*, 1 August 1893: 3). Ancak buna rağmen İngiltere'nin Ermeni mahkûmların affedilmeleri konusunda istekleri bitmiyordu. Temyiz mahkemesi tarafından idam cezasına mahkûm edilen 10 kişinin bu cezalarının 8 sene mahkûmiyete çevrilmesi ya da diğer mahkûmların mahkûmiyet sürelerinin 3 seneye kadar indirilmesi Ermenileri ve taraftarları olan İngilizleri memnun etmedi. Bu kez de cinayet suçundan idama mahkûm edilen 5 Ermeninin niçin affedilmediğini sormaya başladılar.

İdama mahkûm edilen 5 Ermeninin kurtarılması için ilk harekete geçen ise yine İngiliz-Ermeni Cemiyeti oldu. Cemiyet başkanı ve parlamento üyesi Francis Stevenson, bu 5 Ermeni mahkûmun hayatlarının kurtarılması için hiçbir çaba sarf etmeyen İngiliz hükûmetine çıkıştı. Cemiyet, sözde itirafların işkence yoluyla alındığını, mahkeme tarafından sahte delillerin kabul edildiğini, şahitlerin her iki tarafın avukatlarınca sorgulanmasına izin verilmediğini, mahkûmlar aleyhinde sahte

belgeler düzenlendiğini ve son olarak da Ankara'daki İngiliz konsolosunun mahkemenin nizamsız bir şekilde yapıldığını rapor ettiğini ve bu durumun Rosebery tarafından parlamentoda kabul edildiğini söyleyerek karara karşı çıktılar (*The Times*, 2 August 1893: 9). Konu Francis Stevenson tarafından parlamento gündemine de taşındı. Dışişleri Müsterşarı Edward Grey, Ankara'da idama mahkûm edilen mahkûmlarla ilgili Sultan tarafından verilen karara dair bir bilgi veremeyeceğini söyledi. Ancak bu mahkûmların suçsuz olduklarına dair olumlu bir kanıt olmadığından İngiliz hükûmetinin müdahalesinin söz konusu olmadığını bildiriyordu (*The Times*, 4 August 1893: 4). Gelişmeleri Londra'dan aktaran Los Angeles Times gazetesi masum Hristiyanların Osmanlı Hükûmeti tarafından birkaç güne kadar idam edileceğini duyuruyordu. İstanbul'daki İngiliz yetkililerin Osmanlı idarecileri mahkemenin adil olmadığına ikna etmeye çalıştıklarını, ancak bütün bu çabalarının boşuna olduğunu yazıyordu (*The Los Angeles Times*, 4 August 1893: 2). Fakat Stevenson'un buna rağmen çalışmalarını devam ettirdi. Francis Stevenson, 1 Ağustos 1893 tarihinde İstanbul'daki İngiliz büyükelçiliğine çektiği bir telgrafta mahkûm Ermeniler hakkında uygulanacak muamelenin tehir edilmesi veya mahkûmların tamamen kurtarılması için yardım talep ediyordu (BOA, Y. PRK. AZJ, 27/19). Ancak Stevenson'un bu girişimi Babıali tarafından hoş karşılanmadı ve Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'ya bu gibi faaliyetlerin engellenmesi talimatı verildi (BOA, Y. PRK. BŞK, 41/83).

Osmanlı hükûmeti, tüm bu tepkilere rağmen Ankara İstinaf Mahkemesi kararı ve temyiz mahkemesi tarafından da onaylanan hüküm gereği idama mahkûm edilen 5 kişi hakkında verilen cezanın Ankara'da infaz edilmesine karar vermişti (BOA, Y. A. HUS, 278/89). Ankara Valisi Abidin Paşa'nın bildirdiğine göre kararın infazı Ankara'da Tahtakale meydanında gerçekleştirildi (BOA, Y. PRK. UM, 28/10, A. VRK, 54/54). 5 suçlu Ermeni hakkındaki idam kararı 1 Ağustos 1893 icra edildi (Turkey, 1896: Belge No: 201, s. 166; Şimşir, 1989: Belge No: 181, s. 256-257). Diğer Ermeni mahkûmların kurtarılması için İngiltere'de büyük bir kampanya yürütüldüğü sırada, Osmanlı hükûmetinin aldığı idam kararını uygulanmasının da yankıları büyük oldu. Büyükelçi Nicolson, sultanın idam cezasını çok nadir onayladığını, bu yüzden idam cezalarının uygulanmaması gerektiğini söylüyordu (Turkey, 1896: Belge No: 206, s. 168; Şimşir, 1989: Belge No: 183, s. 258-259). Lord Rosebery'nin iki masum

Ermeni'yi kurtardığı, ancak bunlar gibi masum olmaları muhtemel olan diğer 5 kişinin idam edildiği, geriye kalan Hristiyan mahkûmların kurtarılması için çalışılması gerektiği duyuruluyordu. İngiliz basınından alınan bu haberler Sofya'da Bulgarı gazetesinde de aynen yayınlanıyordu (BOA, Y. PRK. TKM, 29/48). Osmanlı hükûmeti Ajans Havas Telgraf Şirketi'nden bir yetkilinin çağrılarak konu ile ilgili gerekli açıklamaların yapılmasına karar verdi (BOA, Y. PRK. SRN, 3/81, A. VRK, 54/57).

Sadrazam Cevat Paşa diğer taraftan Ermenilerin İngiltere Hükûmeti'nden yüz bulmalarının engellenmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını istiyor, bu konu ile ilgili Londra Sefareti'ne tavsiyede bulunmasını tembihliyordu. Rosebery, Gladstone ve Dışişleri Müsteşarı Edward Grey'e daima tebligat yapılmaktaydı (BOA, Y. A. HUS, 278/139). Ertesi gün İngiltere Parlamentosu'nda Ermeni mahkûmların durumlarını tekrar gündeme taşıdı. 2 Ağustos günü yapılan görüşmelerde Avam Kamarası mensupları Osmanlı otoritelerinin Ermeni tebaasına karşı olan tutumunu "suçlu politikası" olarak isimlendirerek bunu protesto etmeye başladılar (Kirakossian, 2003: 184). Stevenson, Ermenilerle ilgili yeni haberlerin olup olmadığını soruyordu. Dışişleri Müsteşarı Grey, Ankara mahkûmlarından beşinin idam edildiklerini üzülenek bildiriyordu. Diğer mahkûmlar hakkındaki kararların ise 2 ila 8 yıl arasında azaltıldığını ifade etmişti (*The Times*, 3 August 1893: 7).

Ankara Mahkemesi tarafından muhtelif derecelerde kalebentlik cezasına mahkûm olup padişah tarafından mahkûmiyet süreleri hafifletilmiş olan 34 Ermeni tutuklunun durumuna gelince, Ankara hapisanesinin elverişsizliği ve akrabaları ile sürekli görüşmek isteyerek firar etme arzusunda bulunacakları endişesiyle bir an önce nakledilmelerine karar verildi. 8 sene müddetle kalebentliğe mahkûm edilen 10 kişi Trablusgarp'a, 6 ve 4'er sene kalebentliğe mahkûm edilen 14 kişi Akka'ya, 3'er seneye mahkûm olan 10 kişi ise Rodos'a gönderilecekti. Sadrazam Cevat Paşa bu kişilerin bir an önce İstanbul'a nakledilmeleri ve özel vapurlarla gidecekleri yerlere gönderilmelerini istiyordu. Hapishanelerin kalabalık olduğuna dair itirazlara yer verilmemesi için gerekli tebligatların bir an evvel yapılması ve mahkûmların Haydarpaşa istasyonunda karşılanarak olaysız bir şekilde nakledilmelerinin sağlanması gerektiğini bildiriyordu (BOA, Y. A. HUS, 278/111, 278/145).

Bu arada İngiltere parlamentosunda diğer mahkûm Ermenilerin de kurtarılması için çalışmalar hızla devam ediyordu. Bu durum Ermenileri destekleyen parlamento üyeleri ile muhalif parti üyeleri arasında şiddetli kavgalara sebep oluyordu. Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'nın bildirdiğine göre, Salisbury Kabinesi zamanında dışişleri müsteşarı olan bir üye de dahil olmak üzere üç üye Osmanlı hükûmetin makul ve etkili bir şekilde savunmuşlardı. Bu üyeler ermeni mahkûmların suçsuz olduklarını iddia edenlerin sırf Ermeni kaynaklarından gelen bilgilere dayandıklarını, İngiltere Hükûmeti'nin Osmanlı Devleti tarafından verilen ceza ilamlarını incelemekle görevli olmadığını ve bu işlere müdahale etmek için yeterli olacak sebebin ancak bir antlaşma maddesini ihlal veya değiştirmek olabileceğini öne sürmüşlerdi (BOA, Y. A. HUS, 278/140, Y. A. HUS, 279/19). Bu kişilerden biri de muhalif parti mensuplarından Thomas Gibson Bowles idi. Bowles, *“her bir ülke için bir istinaf mahkemesi vazifesi yapacak olursak Osmanlı Devleti'nden değil, herhangi bir mahkeme yapılmaksızın her türlü kötülüklerin uygulandığı Rusya'dan başlamamız gerekir”* diyordu. İngiltere'nin Ermenilerle ilgili sorumluluğunun son derece az olduğunu ve bu sorumluluğu Berlin Antlaşmasını imza eden diğer devletlerle birlikte paylaştıklarını ekledi. Bu bölgenin son derece önemli olduğunu vurgulayan Bowles, Rusya'nın İstanbul'a gitmek için ilk ayak basacağı yerlerin burası olduğunu söylüyor, bunun için de Rusların Ermenileri kullandığını belirtiyordu. İngiltere Hükûmeti'nin Osmanlı mahkemesi tarafından verilen cezaları değerlendirirken yalnız bir tarafı yani Ermeni tarafını dinleyerek müdahale etmeye hakkı olmadığını bildiriyordu. Osmanlı Devleti'nin mükemmel olmadığını, ancak yapılan suçlamaları sükûnetle karşıladığını söylüyordu. İngiltere'nin Ermenilerin, Bulgarların, Rusların ve hatta Gladstone'un tarafını tuttuğunu fakat Osmanlı Devleti'nden taraf olmadığını ifade eden Bowles, Osmanlı Devleti aleyhindeki her söylenti karşısında alelacele hareket etmemeliyiz diyordu. Ermenilerin pek de güvenilecek bir millet olmadığını; *“Bir Rum'u dolandırmak için iki Yahudi, bir Ermeniye dolandırmak için ise üç Rum gereklidir”* şeklinde bir atasözü ile ifade etmişti. Bowles, İngiliz hükûmetinin sorumluluklarına sıkı limitler koymasına gerektiğini, ileride yabancı devletlerin adaletlerine müdahale etmekten çekinileceğini umduğunu, eğer bu yapılamıyorsa müdahaleye daha çok muhtaç olan devletlerden başlanması gerektiğini söyleyerek konuşmasını tamamladı. Daha sonra konuşan James Bryce ise İngiltere'nin Berlin Antlaşması'nı imza eden devletlerden biri olduğunu, bu

yüzden de antlaşma hükümlerinin tamamının uygulanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri almak zorunda olduğunu söyledi. 1878 yılında Rusya ile imzalanan bu antlaşmaya göre Osmanlı Devleti, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde ıslahat yapacağını taahhüt etmiş ve doğudaki Hristiyanları himayesini Rusya'ya vermişti. Bryce, İngiltere Hükûmeti'nin bu antlaşmayı kabul etmeyerek, Berlin'de başka bir antlaşma yapılmasını sağladığını anlatıyordu. Böylece doğu Hristiyanlarının himayesi antlaşmayı imza eden devletlere nakledilmişti. Musa Bey meselesinde Salisbury kabinesinin Babiâli'ye şiddetli tebligatlarda bulunduğunu söyleyen Bryce, Ankara Mahkemesi'nin Musa Bey Mahkemesi'nden daha önemli olduğunu vurguluyordu. Bu sebeple İngiltere Hükûmeti'nin buna da müdahale etmeye mecbur olduğunu, ayrıca hükûmetin Ankara Mahkemesi'nde gerçekleşen yolsuzluklar hakkında Osmanlı Hükûmeti'nin dikkatini çekme vazifesinden daha fazla bir şey yapmadığını iddia ediyordu. James Bryce'a göre, bu durum hem Osmanlı Devleti'nin menfaati, hem de doğunun tam barışı ile ilgiliydi (*The Times*, 3 August 1893: 5).

Dışişleri Bakanlığı'nın bütçesinin incelendiği 3 Ağustos günü yapılan görüşmelerde ise Stevenson ile parlamentodaki diğer bazı üyeler Channing ile Lowther, Ankara mahkemelerinde yolsuzluk yapıldığına dair daha önce öne sürdükleri suçlamaları tekrarlamak ve Ermenileri himaye etmek için Anadolu'daki İngiliz konsoloslarının sayılarının arttırılmasını istemişlerdi (*The Times*, 4 August 1893: 4). Gelişmeleri aktaran Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa, Stevenson'un İngiliz ve Ermenilerden oluşan bir cemiyetin başkanı olduğunu hatırlatarak onun görüş ve düşüncelerinin bu cemiyetin genel yaklaşımını yansıttığını belirtiyordu. Dışişleri Müsteşarı Edward Grey bu tartışmalara ancak önemsiz bir nutuk ile katılarak İngiltere Hükûmeti'nin Ermeniler için elinden geleni yapmış olduğunu ve yapılan girişimlerde arzu edilen başarının elde edilememesinin şartlardan ileri geldiğini açıklamıştı. Anadolu'daki konsolosların miktarı yeterli olduğundan arttırılmasına lüzum görülmediğini ilave etmişti (BOA, Y. A. HUS, 278/140). Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa 5 Ağustos'ta Rosebery ile yaptığı görüşmeyi aktarırken, Rosebery'nin artık Ermenilerden ve ortaya çıkardıkları meselelerden bıkmış usanmış görüldüğünü bildiriyordu (BOA, Y. A. HUS, 278/172). Ancak bu meseleden bıkmayanlar da vardı.

Bazı İngiliz gazeteleri Ermeniler hakkında tamamen uydurma ve Osmanlı hükûmeti hakkında düşmanca suçlamalarla dolu makaleler yayınlamaya devam ediyorlardı. Londra ve Marsilya komiteleri İngiliz kamuoyunu kazanmak için her fırsattan yararlanıyordu (BOA, Y. MTV, 80/155). Marsilya gazetelerinde çıkan bir haberde, Ankara mahkûmları hakkında verilen kararların, tutuklu Ermenilerin serbest kalması için fevkalade surette çalışmış olan İngiltere Maslahatgüzarı Arthur Nicolson'u memnun edip etmediğinin bilinmediğini ancak İstanbul Ermeni cemaati tarafından memnuniyetle karşılandığını duyuruyordu (BOA, Y. PRK. TKM, 29/23). Rüstem Paşa, Ermeni mahkûmlarının uğradıkları işkencelere dair Daily News gazetesinin Reuter Ajansı'ndan alıp yayınladığı bir haberi bildiriyordu. Bu konuda yaptırdığı inceleme ve araştırmaya göre haberde yayınlanan telgraf Reuter Ajansı'nın Viyana'daki muhabiri tarafından değil de bir özel muhabir ve muhtemelen İstanbul veya Londra'da oturan bir Ermeni tarafından gönderilmişti. Gerçekte Reuter Ajansı dağıttığı haberlerin kaynağını genellikle müşterilerine bildirmeyi alışkanlık haline getirdiğini, bu telgraf da özel bir telgraf olup muhtemelen bu sebepten dolayı Daily News gazetesi dışındaki Londra gazeteleri tarafından yazılıp yayınlanmadığını belirtiyordu. Rüstem Paşa bu haberleri tekzip eden bir yazı göndermişti. Yazıda, Londra'daki Ermeni Komitesi'nin de bundan 15 gün önce aşağı yukarı bu manada birtakım haberler yayınlattığını söylüyordu. Padişah tarafından affedildikten sonra Londra'ya gelen iki Ermeni'nin tavırlarının Osmanlı Hükûmeti'nin iddiasının doğruluğunu tamamen desteklediğini belirtiyor, iki Ermeninin sağlık ve afiyette olup, kötü hapisane şartlarında işkenceye uğramadıklarını anlatıyordu. Osmanlı Hükûmeti'ne karşı birtakım uydurma ve iftira dolu haberleri yayınlamaya aracı olmalarında dolayı üzüntülerini bildiriyordu (BOA, Y. A. HUS, 278/148). İngiltere gazetelerinin Ermeniler lehine ve Osmanlı hükûmeti aleyhine makaleler yayınlamaları üzerine Matbuat-ı Ecnebiye Kalemi, buna benzer yayınların daha önce nasıl zamanında tekzibine çalışılmışsa bundan sonra da bu tür yayınlar yapıldığı takdirde vakit geçirilmeksizin tekzibine devam ve özen gösterileceğini ifade ediyordu (BOA, Y. A. HUS, 278/259). Bu suretle Ermeniler yine İngiltere Devleti'nin dostluk ve himayesine mazhar olmakta, İngiliz yerel basını da Ermeniler lehine yayın yapmaya devam etmekteydi.

Bu durum Ermenileri hareketlerini cesaretlendirip adeta onları şımartırken, Müslüman halk arasında olumsuz etkilere sebep oluyordu. Bunun üzerine Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'ya 9 Ağustos 1893 tarihinde bir yazı gönderildi. Yazıda, Osmanlı ülkesinde nüfusları 1 milyona bile ulaşmayan, ancak 600-700.000 kadar olan ve Müslüman nüfusa oranla çok küçük bir topluluk hükmünde bulunmalarına rağmen Osmanlı ülkesi içerisinde ihtilal çıkarmaya çalışarak Osmanlı Devleti'ni adeta yok etmek gayesi taşıyan Ermenilerin, İngiltere Hükûmeti ve basını tarafından himaye edilerek desteklendikleri belirtildi. Bu tavrın Osmanlı Hükûmeti'nin eski dostlarından olan İngiltere Devleti'nin samimiyetiyle asla bağdaşmadığı vurgulandı. Padişah tarafından şaşkınlıkla izlenen bu durumun devam edip etmeyeceği ya da buna bir son verilip verilmeyeceğinin İngiltere Hükûmeti'nden uygun ve kesin bir şekilde öğrenilerek alınacak cevabın Padişah'a arz edilmesi isteniyordu (BOA, HR. SYS, 2819/34, lef. 9; Turkey, 1896: Belge No: 212, s. 173; Şimşir, 1989: Belge No: 185, s. 261; Salt, 1993: 65). Rüstem Paşa bu emir üzerine 12 Ağustos'ta yaptığı girişimleri bildiriyordu. İngiltere Dışişleri bakanının dinlenmek için Hamburg kaplıcalarında bulunduğunu, Dışişleri Müsteşarı Philip Currie ile görüşerek durumu etraflıca anlattığını belirtiyordu. Müsteşarın, durumu derhal Dışişleri bakanına bildireceğini ve onun vereceği cevabı kendisine göndereceğine söz verdiğini söylüyordu. Ayrıca Müsteşar kendisine, İngiltere Devleti'nin asla Ermenileri himaye etmediğini ve etmek niyetinde de olmadığını belirtmişti. Rüstem Paşa konuyla ilgili, Gladstone'dan aldığı bir telgrafi da ek olarak gönderiyordu (BOA, Y. PRK. EŞA, 16/31). 11 Ağustos günü parlamentoda yapılan görüşmeler sırasında geri kalan 58 Ermeni mahkûm hakkında parlamento üyelerinden S. Smith tarafından bir soru sorulduğunu bildiren Rüstem Paşa, Dışişleri Müsteşarı Grey'in cevap olarak, Ankara'da hapiste bulunan 24 Ermeni'den 7'sinin daha serbest bırakıldığını, diğerlerinden ise haberdar olmadığını söylüyordu. Hükûmet aleyhine bildiri asmakla suçlanan Merzifon, Kayseri, Yozgat Ermenilerinden çoğunluğu affedildiğini belirten Grey, idam cezasına mahkûm olan 15 kişiden 5'inin idam edildiğini, diğerleri hakkında verilen hükümlerin ise 2 seneden 8 seneye kadar hapis cezasına çevrildiğini bildiriyordu (*The Times*, 12 August 1893: 6; BOA, Y. A. HUS, 279/45). Osmanlı hükûmetinin buna dair evrakı göndereceğini vaat ettiğini söyleyen Edward Grey, bu evraklar gelmeden başka bir beyanatta bulunamayacağını ifade etti (BOA, Y. A. HUS, 279/2). Muhalif parti mensuplarından

T. G. Bowles, daha önce Rusya'nın Sibirya'ya sürdüğü kişiler hakkında hükûmete soru yönelttiği gibi bu kez de fırsatı kaçırmamış ve Smith'in soru sorarken kullandığı cümlelerin hatta kelimelerin aynısını kullanarak tekrar Sibirya meselesini gündeme getirmişti (BOA, Y. PRK. EŞA, 18/44, HR. SYS, 2825/88).

Bu sırada Abdülhak Hamit, 15 Ağustos 1893 tarihli yazısında İngiltere'de Ermeniler lehine oluşan atmosferi çok iyi bir şekilde tahlil etmektedir. Yazıda, İngiltere'de Osmanlı Hükûmeti'ni ilgilendiren problemlerin başında Ermeni Meselesi'nin geldiği belirtiliyordu. İngiltere Devleti'nin ve özellikle de Rosebery'nin bu konuda Osmanlı Hükûmeti'ne karşı bir tavrı olmamakla birlikte, Ermeni kışkırtıcılarını himaye eden ruhban dernekleri ile parlamento üyelerinden bazılarının teşvik ve baskıları altında olduğundan ara sıra onları idare etmek için parlamentoda yaptığı açıklamalarda Osmanlı Hükûmeti'ne muhalif bir dil kullanma yolunu seçtiğini söylüyordu. İngiltere Hükûmeti'nin yine bunların baskıları ile önceden Tomayan ve Kayayan isimli iki Ermeni Protestan öğretmenin aflarını istemeye kalkıştığı gibi şimdi de Osmanlı ülkesinden çıkartılarak Londra'ya giden bu iki kışkırtıcının ülkelerine dönmelerini sağlamak için girişimlerinde bulduklarından İngiltere Devleti'nin bu konuda Babıâli'ye birtakım tebliğlerde bulunmasının beklendiğini belirtiyordu. Abdülhak Hamit, İngiltere Hükûmeti tarafından ne kadar ısrar edilirse edilsin bu iki kışkırtıcının ülkelerine dönmelerine izin verilmemesi gerektiğini savunuyordu. Gladstone'un Ermeni Meselesi ile uğraşmaya vakti olmadığı, Rosebery'nin de zoraki sebeplerden dolayı mecburen uğraşmakta olduğunu için İngiltere Hükûmeti'nin bu konuda yaptığı tebliğlere pek de ciddi nazarla bakılmamasını istiyordu. Kamuoyu ise Ermeni Meselesi'nde bir araya gelmiş değildi. İşitilip görülen şeyler ise birtakım bağınazlarla bazı şöhret düşkünlerinin gürültülerinden ibaretti. Hükûmet bu gürültülere gereğine göre bazen az bazen çok önem vermekte, bazen de başka bir amaç elde etmek için Ermeni Meselesi'ni alet olarak kullanmaktaydı. Bundan dolayı hükûmetin bu konudaki girişimlerini ona göre anlamak ve kamuoyu gibi bir kuvvete bağlı görmemek gerekeceğinden mantıklı tedbirlerle yetinmek en doğru yoldu. Hamit'e göre, İngilizler yaratılış ve doğaları gereği kendilerine yumuşak davranılır ise daha çok cesaretlenirler, fakat karşı koyulursa çoğunlukla susar ve yumuşarlardı. Bununla beraber Ermenilerin son günlerde işledikleri suç ve cinayetlerin delilleriyle birlikte İngiltere kamuoyuna

bildirilmesinin Osmanlı yargısının itibarını muhafaza açısından faydası görüleceğinden bunu ispatlayan evrakın tercüme edilerek İngiliz gazeteleriyle ilanı çok uygun olacağını söylüyordu. Ancak bunun için itibarlı gazeteleri kullanmak gerekmekteydi. Osmanlı Büyükelçiliği'nin bazı tekzipler için kullandığı *Morning Advertiser* gazetesi yeterli değildi. Çünkü bu gazete en alt sınıf halka mahsus olup basın dünyasında ve itibarlı çevrelerde bir yeri yoktu (BOA, Y. PRK. EŞA, 18/45).

Ancak Osmanlı Hükûmeti'nin tüm tepkisine rağmen Ankara Mahkemeleri ile ilgili sorular İngiltere Parlamentosu'nda sorulmaya ve konu görüşülmeye devam etti. 17 Ağustos'ta John Kennaway son günlerde adı geçen Ermeniler dışında 24 kişinin daha yargılanmayı bekleyerek, altı aydan beri hapiste olup olmadıklarını sordu. Kennaway, *“devlet aleyhine suç işlemekten dolayı mahkûm olan tutukluların tahta çıkış münasebetiyle padişah tarafından affedilmeleri adet midir? Dışişleri Müsteşarı bu gün mahkûm olan Ermenilerin de padişahın bu lütfundan yararlanmalarını sağlamak için ısrarlı tebliğlerde bulunma yoluna başvuracak mıdır?”* diyordu. Müsteşar Grey, Ankara'da yargılanmayı bekleyen tutuklular varsa da bunların sayıları hakkında çeşitli rivayetler olduğunu söyledi. Padişahın sadece iki kişiyi affettiğini, diğer bazı mahkûmların da ceza sürelerini indirdiğini belirtti. Bu konuda açıklama yapabilmesinin İstanbul büyükelçiliğinden alacağı bilgilere bağlı olduğunu söyledi (*The Times*, 18 August 1893: 4; BOA, Y. A. HUS, 279/107, Y. PRK. TKM, 29/54. *Daily News*, 17 August 1893; HR. SYS, 2781/3, lef. 175). İngiliz hükûmetinin Ermenilere verdiği bu desteğin yankıları sadece İngiltere'de görülmekle kalmadı. Ermeni kışkırtıcılarından olup Bitlis'te yakalanan Mihran Damatyan sorgusunda, Londra'daki Ermeni Komitesi'nin ve Gladstone ile James Bryce'in himayesi altında bulunduğunu bildiriyordu (BOA, Y. A. HUS, 279/54).

4.2.6. Ankara Mahkemesi Hakkında İleri Sürülen İşkence İddiaları

Ankara Mahkemesi tarafından mahkûm edilen Ermenilerin kurtarılması için İngiltere hükûmeti, parlamentosu, İngiliz-Ermeni Cemiyeti, basın ve dinî kuruluşlarının yoğun ve koordineli faaliyetleri devam ediyordu. Ancak, Karabet Tomayan ve Ohannes Kayayan'ın serbest bırakılmalarının ardından, Ankara Mahkemesi kararları ile mahkûm edilen diğer Ermenilerin kurtarılması için başlatılan girişimlerin neticesiz

kalması üzerine bu kez de Ankara Mahkemesi'nde usulsüzlükler yapıldığına ve mahkûmların işkencelere maruz bırakıldığına dair iddialar gündeme taşındı (BOA, A. MKT. MHM, 693/1, HR. SYS, 2781/3, lef. 263).

Özellikle Daily News gazetesinin (BOA, HR. SYS, 2825/76, HR. SYS, 2825/77, HR. SYS, 2825/78) yayınları aracılığı ile duyurulan Ermeni mahkûmlara işkence yapıldığı iddiaları ilk gündeme taşıyanlar ise artık İngiltere'de bulunan Tomayan ile Kayayan oldu. 27 Temmuz 1893 Perşembe günü “*Central Prayer Miting*” adıyla Londra'da yapılan bir toplantıda konuşan Tomayan, maruz kaldığı sefalet ve perişanlığı Osmanlı Hükûmeti tarafından eğitime ve Hristiyanlığa ait tüm hareketlere ihtilalci girişimler gözüyle bakılıp yasaklanmasına bağlamıştı. Tomayan konuşmasını şöyle sürdürüyordu: “*Bundan iki sene önce okulun tatilde olduğu bir zamanda eski öğrencilerimi görmek ve yeni öğrenciler bulmak için yaptığım bir yolculuk sırasında bir köyde bulunan Ermeni kilisesinde vaaz vermiştim. Bu münasebetle Protestanlara birliklerini kuvvetlendirme ve Ermenilere de anlaşarak hareket etmelerini tavsiye ettim. Bu sözlerimin Türklere saldırımları için Ermenilerle Protestanlara birleşmelerini tavsiye etmek olarak kabul edilmesi çok gariptir. İşte bana isnat olunan suç bundan ibarettir*”. Toplantıda, Lucy Tomayan da, Ermeni davası uğrunda büyük sefaletlere düşen Ermeni mahkûmlar lehinde bir konuşma yapmıştı (BOA, HR. SYS, 2825/80).

28 Temmuz 1893 tarihinde Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'nın bildirdiğine göre dinî bir gazetede Tomayan ve Kayayan ile yapılan uzun bir mülakata yer verilmişti. Tomayan burada sadece hükûmeti ve memurları değil aynı zamanda padişahı da eleştiriyordu. Bununla birlikte kendilerinin Osmanlı Devleti'ne geri dönmelerine izin verileceğini de iddia ediyorlardı. Rüstem Paşa gazetede yer alan başka bir habere daha dikkat çekiyor, bu haberde de Tomayan'ın anlattıklarının tesiri ile İngiliz ve Amerikan elçiliklerinin tüm Ermeni mahkûmların serbest bırakılmalarını sağlamaları için hareket geçmeye davet edildiğini bildiriyordu. “*Tomayan ve Kayayan ile Röportaj*” başlıklı yazıda Tomayan ile Kayayan'ın İngiltere'ye gelmelerinden bir gün sonra gerçekleştirilen görüşme anlatılıyordu. Yazıda sağlıklarının iyi görüldüğü ancak boyun ve kollarında zincir izlerinin belli olduğu vurgulanıyordu. “*Anadolu'dan buraya nasıl geldiniz*” şeklindeki soruya Tomayan, “*güzel bir seyahat geçirdik. Temmuzun*

6'sında serbest bırakılarak üç polis memuru ile birlikte Ankara'dan İstanbul'a geldik. Burada fotoğraflarımız çekildi. Zaptiye Nazırı Nazım Bey bizi iyi bir şekilde karşıladı. Mahkûmlar hakkında kötü muamelede bulunan memurların isimlerini sordu. Daha sonra ise bu memurların cezalandırılacağını söyledi" diye cevap vermişti. Tomayan, Zaptiye Nazırı'nın sözlerine çok fazla önem verilmemesi gerektiğini, bu gibi sözlerin Osmanlılara mahsus boş sözler olduğunu da eklemeyi ihmal etmiyordu. Merzifon'daki evlerinden hiçbir şey alamadan hapisneden doğruca İstanbul'a ve oradan da iki asker ile Pire, Patras ve Korfu yolu ile Brindisi'ye vardıklarını, Babıâli'nin emriyle Atina'ya çıkmalarına izin verilmediğini anlatıyordu. Tomayan bunun Atina'da bulunan Ermeni komitesi üyeleri ile görüşmelerini engellemek için olduğunu da vurguluyordu. Hapishanede ne kadar kaldıklarına dair soruya ise Merzifon'da 50, Çorum'da 25 ve Ankara'da 80 gün yani toplam 5 aydan fazla cevabını verdiler. Diğer mahkûmların durumu sorulduğunda ise kendilerinin affedilmelerinden dolayı mahkûmların çok mutlu olduklarını, ancak ayrılacakları için üzüldüklerini söyledi. Kendileriyle birlikte kalmak istediklerini, fakat İngiltere'ye gelerek onların serbest bırakılmalarını temin etmelerinin daha kolay olacağını düşündüklerini belirtti. Hapishanede ne kadar Hristiyan olduğu sorusuna ise toplam 63 kişi cevabını verdiler. Bunlardan 15'inin idam cezasına, 16'sının 15 sene, 8'inin 10 sene ve 10'unun da 7 sene hapse mahkûm olduklarını, serbest bırakılmaları için çalışacaklarını söylediler. "*Türkler, meydana gelen olayların reisleri olduğumuzu söylüyorlar. O halde mademki reisler serbest bırakıldı, ötekiler de serbest bırakılmalıdır*" diyorlardı (BOA, Y. A. HUS, 279/61, HR. SYS, 2825/79).

Röportajın devamında mahkeme ile ilgili sorulara cevaben Tomayan, "*gizli bir cemiyetin kurucuları olduğumuz, bazı yerlere halkı isyana davet için bildirimler yaptırdığımız ve eşimin görünüşte bir hastane adına fakat gerçekte bu gizli cemiyet yararına olarak İngiltere'de yardım topladığı*" iddiaları ile yargılandık demiş ve suçsuzluğunu kanıtlamak için bu iddiaları reddetmişti. Mahkeme sırasında yaptığı müdafaaya benzer bir cevap veren Tomayan, mahkeme sırasında da yaptığı konuşmanın etkisiyle Türklerin bile ağladığını iddia ediyordu. Tomayan daha sonra meydana gelen olayların Osmanlı ülkesinde basın özgürlüğünün bulunmamasından kaynaklandığını, hükûmetin memleketin durumundan haberdar olmadığını belirtti.

İngiltere’de Osmanlı Devleti’nin durumunun Türklerden ve Ermenilerden daha iyi bilindiğini ekledi. Bundan 600 sene evvel Ermenilerin Osmanlı saltanatına tamamen itaatkar olduklarını, hiçbir ihtilal fikrinin olmadığını ancak daha sonra baskı ve zulümlerin dayanılmaz bir hale geldiğini, bunları protesto etmek için bazı cemiyetler kurulduğunu söyledi. Islahatların yapılmasına izin verilmiş olsaydı durumun hem Ermeniler, hem de Türkler için daha hayırlı olacağını belirten Tomayan, Müslümanların da Hristiyanlar kadar mağdur olduklarını ve bu durum düzeltilmez ise kısa sürede Türklerin de ihtilal çıkaracaklarını iddia ediyordu. Bu durumun düzeltilmesi için ihtilalden başka çözüm yol olmadığını da ekliyordu. Daha sonra Tomayan Van ve Bitlis’teki Ermenilerin durumlarına dair mektuplar okumuştur. Ardından Merzifon Anadolu Koleji Müdürü Herrick’in ifadelerine yer verilmiştir. Herrick, Tomayan ve Kayayan’ın serbest bırakıldıklarını ancak İngiltere Hristiyanlarına tesir eden bu olayın sonuçlanmadığını söylüyordu. 60 seneden beri birçok İngiliz ve Amerikalının Osmanlı ülkesinde eğitim işiyle uğraştıklarını, hiçbir vakit politika işlerine karışmadıklarını ve hükûmetin kurallarına hürmet ettiklerini, bunun sonucu olarak ise 100 bin Protestan tebaanın oluştuğunu anlatıyordu. Berlin Antlaşması’nın imzalanmasından sonra Anadolu’da Hristiyanlar ve bilhassa Ermeniler için mezhep özgürlüğü, eğitim ve ticaret konularında ıslahat yapılması lüzumunun hissedildiğini, halbuki bunun yerine kilise ve okulların kapatıldığını, dinî imtiyazların kısıtlandığını ve ticari muamelelerin ihlal edildiğini iddia ediyordu. Herrick, bu durumun Hristiyanlığa karşı düşmanca bir politikayı gösterdiğini söylüyordu (BOA, Y. A. HUS, 279/61). Gazetede bundan sonra Tomayan ve Kayayan’ın Türklerin zulüm pençesinden kurtarıldığı, yalnız bu ikisinin kurtarılması ile yetinilmeyip diğer mahkûmların da kurtarılması gerektiğini bildiren bir makale yayınlanıyordu.

Bundan sonra İngiltere’de çıkan gazetelerin neredeyse tamamında Osmanlı Devleti’nde Hristiyan Ermenilere baskı yapıldığına dair haberler çıkmaya başladı (BOA, Y. A. HUS, 279/96). Christian Commonwealth gazetesi 3 Ağustos tarihli nüshasında, Ermeni mahkûmlara işkence yapıldığını iddia ediyordu (BOA, HR. SYS, 2825/85). Bu iddialar kısa sürede tüm dünya basınına yansdı. Brüksel’de çıkan Indepandanis gazetesinin 12 Ağustos tarihli nüshasında (BOA, HR. SYS, 2825/3, lef. 178) ve Paris’te çıkan Le Moniteur Universel gazetesinin 18 Ağustos tarihli

nüshasında, İngiltere Maslahatgüzarı Arthur Nicolson'un İstanbul'a giderek Ankara ve Kayseri ile Anadolu'nun diğer bazı şehirlerinde Ermenilere uygulanan işkenceler hakkında şiddetli ihtarlarda bulunacağı iddia ediliyordu²³. Çıkan haberlerde, Türkiye'deki Ermenilerin durumunun iyiden ziyade kötüye doğru gittiği söyleniyordu (*The Times*, 24 August 1893: 3). Bazı haberlerde, Ankara'daki Ermeni mahkûmların yaklaşık 3 hafta önce hükûmet tarafından Ankara Hapishanesi'nden çıkarıldıklarına ve halk tarafından hapishaneye bir saldırıda bulunulduğu iddialarına yer veriliyordu (*The Times*, 28 August 1893: 4). Osmanlı hükûmeti derhal bazı gazetelerde görülen bu haberlerin aslı ve esası bulunmadığını bildirerek bir tekzip yayınlattı (BOA, Y. A. HUS, 279/65). Ayrıca tahta çıkış tarihine tesadüf eden ayın 31. günü birkaç kişinin daha Padişah tarafından affedileceği, Van civarında Kürtler tarafından öldürüldükleri iddia edilen 4 Ermeni'nin ölümlerine dair bölgede yapılan araştırma sonucunda katillerin Kürt elbisesi giymiş bazı Ermeniler olduğu anlaşılacak bunların isimlerinin belirlendiği, katillerin yargılanması için gerekli tedbirlerin alındığı belirtiliyordu (BOA, Y. A. HUS, 279/124). Osmanlı hükûmeti İngiliz gazetelerinin bu yayınları karşısında olaylarla ilgili gerçeklerin İstanbul'da Türkçe ve yabancı dillerde yayınlanan gazetelerde izah edilmesi gerektiğini bildiriyordu (BOA, Y. A. HUS, 279/107, Y. PRK. TKM, 37/56). Londra'da İngiliz ve Ermeni cemaatlerinin şiddet ve cesaretle harekete geçtikleri, bunlara karşılık yayınlarda bulunmak üzere gerektiği kadar para harcanmasına izin verildiği hususu ise Londra Büyükelçiliği'ne tebliğ ediliyordu (BOA, Y. A. HUS, 279/129).

Gazete haberlerinin ardından, Ankara Mahkemeleri'nde Ermenilerin ifadeleri alınırken kendilerine işkence yapıldığı konusunda İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri elçiliklerinden sorular sorulmaya başlandı²⁴. İngiltere maslahatgüzarı mahkûmlara gardiyanlar tarafından çeşitli işkenceler yapıldığını, Tomayan ve Kayayan'ın Merzifon'dan Ankara'ya nakilleri sırasında ellerinin kelepçelendiğini ve kötü muamelelere maruz kaldıklarını bildiriyordu. Osmanlı hükûmeti derhal bu iddiaların

²³ Haberde İngilizlerin Ermeniler hakkındaki merhametlerinin yalnız Protestan Ermenilere yönelik olduğu söyleniyordu. İngiliz devleti Protestan olan Tomayan ile Kayayan'ın affedilmesini sağlamıştı. İngiliz diplomatlarının diğer mezheplere mensup mahkûmlar için çaba sarf etmeyecekleri vurgulanıyordu (BOA, Y. PRK. TKM, 29/54).

²⁴ Osmanlı Devleti'ndeki büyük güçlerin diplomatik temsilcilerinin bir kısmı, Müslüman olmayanların eziyet gördüklerine dair ahkam keserken, onların kendi ülkelerinde azınlıklar, daha kötü zulüm ve eziyete maruz bırakılıyordu (Sonyel, 1995: 483).

araştırılmasını istedi. Durumun aslını ve ifade edilen olayların asılsız olduğunu bildiren bir yazı ile bu konudaki evrak ve raporun gönderilmesi isteniyordu. İşkence iddiaları en çok Ankara Valisi Abidin Paşa'yı şaşırttı. Mahkeme safahatı sırasında yabancı konsolosların, Ermeni murahhasa ve vekillerinin, hatta birtakım misyonerlerin mahkûm Ermenilerle gelip görüştiklerini ancak o dönemde böyle bir iddia ortaya atmadıklarını bildiriyordu (BOA, HR. SYS, 2781/3, lef. 180). Vali Abidin Paşa, 6 ay önce meydana gelen olaylarla ilgili iddiaların şimdi ortaya atılmasının manidar olduğunu söylüyordu. Bildiri asma olaylarının ardından tahkikat başlatıldığı sırada Ermenilerden bazılarının kendiliğinden gelerek itiraflarda bulduklarını, bunların itirafları sonucunda asıl elebaşı konumunda bulunan kişilerin yakalandığını anlatıyordu. Ayrıca yapılan aramalar sırasında pek çok evrak, eşya ve delil ele geçirilmişti. Bu itiraflarda bulunanların ifadelerinin gerçek olmayıp gördükleri işkence sonucu söylemiş olduklarını iddia eden yayınların Ermeni komitelerinin ve dostlarının iftiraları olduğunun gün gibi aşikâr olduğunu söylüyordu (BOA, HR. SYS, 2781/3, lef. 179). Ayrıca Ankara Valisi Abidin Paşa, 23 Ağustos tarihli yazısında Ankara hapisanelerini her gün kontrol etmiş olan üç doktorun raporlarını gönderiyordu (BOA, Y. A. HUS, 279/132).

Bu sırada, Ankara Mahkemesi ilamı hakkında bazı eleştiriler içeren el yazısı ile yazılı bir çeşit dilekçenin İngiltere Parlamentosu'nun aşırı Liberal partisine mensup üyeleri ile Londra gazeteleri arasında dolaştırılmakta olduğu haberleri Osmanlı hükûmetine ulaşmıştı. Yazıda Ankara Mahkemesi tarafından verilen kararlar eleştirilmiş, birçok şehirde Ermeni mahkûmlara işkenceler yapıldığı, bu işkencelerin yapıldığı yerlerdeki idarecilerin ise taltif edildiği iddia ediliyordu. Yabancı konsolosların ise Türkler tarafından yanıtıldığı söyleniyordu (BOA, Y. A. HUS, 282/43, İ. DÜİT, 145/22). Sadrazam Cevat Paşa, yapılan eleştiri ve iftiralar için bir tekzip mektubu yayınlanmasının gerekli olduğu ve ayrıca idama mahkûm olan beş Ermeni'nin işledikleri suçları gösteren adli evrakın da büyükelçiliğe gönderilmesinin uygun olacağını düşünüyordu (BOA, HR. SYS, 2825/3, lef. 227). Ermeni mahkûmlara ait evrakın Fransızca'ya çevrilmesi bitmek üzere idi. Ayrıca Ankara Mahkemeleri ile ilgili yapılan eleştiriler için bir reddiye yayınlanması, bu reddiyenin konuya hakimiyetinden

dolayı Temyiz Mahkemesi üyelerinden Ali Şahbaz Efendi²⁵ tarafından hazırlanması isteniyordu (BOA, Y. A. HUS, 280/11, İ. HUS, 14/1311 M-042). Aynı zamanda Osmanlı Dışişleri Bakanı Sait Paşa, İngiltere Büyükelçiliği'ne giderek, Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin zulüm gördüklerine dair Londra'da ortaya atılan iddiaların çürütülmesi için yapılan mülki ve adli ıslahatlar hakkında izahatta bulunmuştu (BOA, Y. A. HUS, 282/53).

Ancak bu girişimler İngiltere kamuoyuna çok fazla etki etmeyecekti. Zira Rosebery İngiliz-Ermeni Cemiyetine gönderdiği bir mektupta yaptığı açıklamalarda, Ermenilerin çıkarlarını korumak için Ankara Mahkemesi ile ilgili evrakın yayınlanmasının uygun olmayacağını söylüyordu (*The Times*, 6 September 1893: 8; BOA, Y. A. HUS, 279/192; HR. SYS, 2826/22). Daily News gazetesinde, Ankara Mahkemesi'nde Tomayan ve Kayayan gibi diğer mahkûmların da yalancı şahitler ve sahte evraklar ile mahkûm edildikleri iddialarına yer verildikten sonra, yayınlanacak olan mahkeme zabıtlarının da bir şey değiştirmeyeceği söyleniyordu. Yalan olaylarla elçilerin kandırılarak zaman kazanmanın Osmanlı Devleti'nin âdeti olduğu iddia ediliyordu. Bu yüzden İngiliz dışişlerinin bu zabıtlara önem vermediği söyleniyordu. Haberde, zabıtların olsa olsa Türk haksızlığını gösteren bir eser olacağı, başka bir değeri olmayacağı yazıyordu (BOA, Y. PRK. TKM, 29/57). Osmanlı hükûmeti mahkeme evrakının ve doktor raporlarının yayınlanması konusunda kararlıydı.

Ankara'daki Ermeni mahkûmlar ve bunlar hakkındaki doktor raporları Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa vasıtasıyla Morning Advertiser gazetesinin 4 Eylül 1893 tarihli nüshasında İstanbul muhabirinden gelen bir mektup şeklinde yayınlatıldı. Dr. Bonkowsky, Dr. S. Hirvish ve Dr. Basilaki imzalarını taşıyan raporda, 1 Şubat 1893 tarihinden aynı yılın 1 Haziran'ına kadar Ermeni olayları ile ilgili Ankara hapisanesinde görev yaptıklarını belirtiyorlardı. Ermeni tutuklular arasında sadece bir kişinin kronik kalp hastalığı bulunduğu ve bu kişinin ise doğal sebeplerden hayatını kaybettiği vurgulanıyordu. Hiç kimsenin bulaşıcı hastalığa yakalanmadığı ve hepsinin sağlık durumlarının iyi olduğu anlatılıyordu. Her gün düzenli olarak yapılan

²⁵ Ankara Mahkemesi ilamının Fransızca'ya tercümesinde mesailerini gördüğü Ali Şahbaz Efendi'ye altın liyakat madalyası ve Şura-yı Devlet Azasından Matbuat-ı Hariciye Müdürü Nişan Efendi ve hizmetleri geçen diğer kişilerin de taltif edilmeleri isteniyordu (BOA, İ. TAL, 38/1311 Ca-098).

kontrollerde mahkûmların şikâyetleri olup olmadığının sorulduğu bildiriliyordu (*Morning Advertiser*, 4 September 1893; BOA, HR. SYS, 2781/3, lef. 193; Şimşir, 1989: Belge No: 182, s. 257-258). Konuyla ilgili Sait Paşa tarafından İngiltere büyükelçiliğine de bir yazı gönderilerek iddialar reddedildi (Turkey, 1896: Belge No: 217, s. 177; Şimşir, 1989: Belge No: 186, s. 262).

Rosebery'nin Ankara Mahkemesi ile ilgili evrakın yayınlanmasının uygun olmayacağına dair açıklamalarının İngiltere basınında yer aldığı 6 Eylül günü bir başka yazıda daha yayınlattırıldı (BOA, Y. A. HUS, 280/44). Bu yazıda son zamanlarda Ermeni olaylarına ve bazı Ermenilerin Ankara'da gerçekleşen mahkemelerine İngiliz basını tarafından büyük önem verildiği, Türk hükûmeti aleyhine bir komplo yürütüldüğü belirtiliyordu. Davanın, bazıları tarafından İngiliz müdahalesini temin etmek için kullanıldığı, Berlin Antlaşması'nın maddeleri ve Kıbrıs Muahedesi'nin de bu amaçla kullandığı ifade edildi. Ne Berlin Antlaşması'nda ne de Kıbrıs Muahedesi'nde Osmanlı Devletine müdahale edilebileceğine dair herhangi bir hüküm bulunmadığı vurgulandı. Yazıda Ankara Mahkemeleri sırasında yapıldığı iddia edilen işkence olaylarına da değinildi. Ankara hapisanesi doktorlarının raporları delil olarak gösteriliyor, doktorların bir günde iki kez koğuşları ziyaret ettikleri ve mahkûmların şikâyet etmesi için hiçbir sebepleri bulunmadığı, sağlıklarının mükemmel olduğu anlatılıyordu. Her zaman misyonerlerin anlattıklarının doğru, Müslümanların anlattıklarının ise yanlış olarak kabul edilemeyeceği, sultanın tebaasına zulmeden bir bağınaz olmadığı belirtiliyordu. Nitekim Rusya'dan kaçan Yahudiler Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardı. Bu yüzden Ankara Mahkemesi'nde Ermenilerin dinî düşüncelerinden dolayı mahkûm edildiklerin söylemek yanlıştı. Yapılan duruşmalar yabancı konsololar tarafından da izlenmiş, olaylarla ilgili raporlar gazetelerde yayınlanmıştı. Ermenistan'ın özerkliğinden önce bu reçetenin İrlanda'da başarılı olup olmayacağını görülmesi gerektiği belirtildikten sonra, yeni demokrasi anlayışının diğer milletlerin işine karışma politikasından farklı beklentileri olduğu belirtildi (Şimşir, 1993: Belge No: 416, s. 407-410).

Bu arada Rüstem Paşa, Ankara Mahkemesi kararları ile ilgili Osmanlı Devleti aleyhinde birçok yayında bulunmuş olan Christian Commonwealth adlı gazetenin

müdürü ile de bir görüşme yapmıştı. Aslında gazetenin müdürü, gazetesinin Osmanlı ülkesine girişinin niçin yasaklandığı hususunu sormak istiyordu, fakat konu Ermeni meselesine gelmişti (BOA, Y. A. HUS, 282/53). Rüstem Paşa, Ankara Mahkemesi ile ilgili entrikaları şiddetli bir şekilde eleştirmiş, ayrıca İngiltere dinî basınının ileri sürdüğü zulümlerin hiçbir doğruluk payı olmadığını, sorunun siyasi bir vefasızlıktan ibaret olduğunu açıklamıştı. Tomayan, Kayayan ve diğer misyonerlerin İngiliz kamuoyunu kendi taraflarına çekmek için her vasıtaya başvurduklarını, buna fırsat vermemek için dinî özgürlüğün Osmanlı Devleti'nde hatta bazı Avrupa ülkelerinden daha çok emniyet altında olduğunun açıklanmasının gerekli olduğunu bildiriyordu (BOA, Y. PRK. EŞA, 18/71; Y. PRK. EŞA, 18/76). Rüstem Paşa'nın yaptığı bu açıklamalar gazetede haber olarak yer aldı.

Haberde, *“Osmanlı büyükelçisi gazetemizin bir muhabiri ile yaptığı görüşmede, Osmanlı Hükûmeti'ne isnat olunan mezhep düşmanlıkları, zulüm ve baskıları kabul etmemiştir”* deniliyordu. Osmanlı ülkesinde İngiltere'den daha fazla din özgürlüğü bulunduğunu, Tomayan ve Kayayan'ın bile bile yalan söylediklerini, bunlarla arkadaşlarının din düşmanlığına uğramadıklarını, aslında yaptıklarının kışkırtıcılıktan ibaret olduğunu ve vaaz etmek bahanesiyle Padişah aleyhine kışkırtıcılık yaptıkları yazıyordu. Haberin devamında, *“Rüstem Paşa'nın bu açıklamalarına güvenmek bizim açımızdan çok zordur”* dindikten sonra, büyükelçinin devletini savunmak zorunda olduğu belirtiliyordu. Ermenilerin yerleşik olduğu Osmanlı vilayetlerinde son çıkan karışıklıklar esnasında kendilerinin orada bulunmadığı gibi büyükelçi Rüstem Paşa'nın da orada olmadığı ifade ediliyordu. Tutuklanıp Padişah'ın affına mazhar olan iki Ermeninin şahitliklerine inanmamanın mümkün olmadığı iddia ediliyordu (BOA, Y. A. HUS, 282/101, HR. SYS, 2781/3, lef. 234). Rüstem Paşa'nın yaptığı açıklamaların da Ankara Mahkemesi kararları ile ilgili İngiliz basınında oluşan düşünceleri silmeye yetmediği açıktı.

Karabet Tomayan ve Ohannes Kayayan bundan sonra Ankara Mahkemesi kararı ile idama mahkûm edilen, ancak İngiliz hükûmetinin arabuluculuğu ile özgürlüklerine kavuşan iki öğretmen olarak çoğunlukla dinî cemaatler tarafından organize edilen ve İngiltere'nin çeşitli şehirlerinde gerçekleştirilen toplantı ve mitinglerde yer aldılar. Bu toplantılarda yaptıkları konuşmalar Osmanlı hükûmeti ve padişahın aleyhine idi.

Osmanlı Devleti'nin Hristiyan Ermenilere baskı ve zulüm yaptığı, yerel yöneticilerin Ermenilere ne kadar zulüm ederlerse o kadar taltif edildikleri, Ermenilerin çeşitli bahanelerle tutuklanıp hapisanelerde işkence gördükleri gibi birtakım iddiaları gündeme taşıyorlardı.

Osmanlı hükûmetinin yaptığı tüm girişimler, yayınladığı tüm açıklamalar ise arkalarında İngiltere'deki Hristiyan cemaatler ve dernekler bulunan Tomayan ile Kayayan'ın girişimlerinin yanında etkisiz kalıyordu. Özellikle İngiltere'deki Ermeni cemiyetleri, Hristiyan cemaatlerle birlikte faaliyetlerine aralıksız devam ediyorlardı. Bu derneklerin başında gelen İngiliz-Ermeni Cemiyeti 8 Eylül'de Viyana'da büyük bir miting düzenledi. Toplantıda büyük devletlerin özellikle de İngiltere'nin kurulacak bir uluslararası komisyon vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne Ermenilerle meskun vilayetlerde idari ve adli reformlar yapması hususunda baskı yapmasına ve mahkûmların durumlarının araştırılması karar verildi (Şimşir, 1993: Belge No: 425, s. 416-417). Londra'daki Ermeni Vatanperver Cemiyeti'nin başkanı Garabed Hagopian da faaliyetlerini sürdürüyordu. Avam Kamarası'nın radikal üyeleriyle birlikte, Ankara Mahkemesi kararlarının adil olmadığı yolunda hazırlanan broşürleri gazetelere dağıtıyordu (OBE, c. 15, Belge No: 40,48,87). Bu arada, Ankara davasının sonucu ilan edildiği zaman "*Ermeni Hristiyanlarını Savunma*" ismiyle Londra'da kurulan komite ise 11 Eylül 1893 tarihinde Rahip Husband Davies'in başkanlığında New Broad caddesinde son kez toplanmıştı. Komite veznedarı sıfatıyla yaptığı hizmetinden dolayı Morgan ile Scott'a ve hesapları incelemiş olan Rahip P. H. Davies ve kurtulan Ermeni öğretmenin gelişini konusunda komite tarafından gösterilen arzunun olumlu gerçekleşmesinden dolayı Rahip Davies ile Dr. Darby'ye ve gösterdiği konukseverliğe, sekreteri tarafından yerine getirilen hizmetlerden dolayı da Soci t  de la Paix'a teşekkür edilmiş, bunun üzerine komite kesin olarak dağılmıştı (BOA, Y. A. HUS, 280/93). Protestan Kiliseler Birliği ise, 12 Eylül tarihli gazetelerde Dublin'de düzenlenecek olan ve Karabet Tomayan'ın da katılacağı konferansın ilanlarını yayınlamaya başlamıştı (*The Times*, 5 September 1893: 6; *The Times*, 12 September 1893: 10). Karabet Tomayan'ın eği Lucy Tomayan'da bu faaliyetlerden geri durmuyordu. 21 Eylül tarihli Daily News gazetesinin haberine göre, İstanbul'daki yerel gazeteler Ankara Mahkemesi ilamını baskı altında yayınlamışlardı. İlamın

çoğunun saçma ve rivayetlerle dolu olduğu, delil olarak ise sadece itirafların gösterildiği, oysa bu ifadelerin işkence ile alındığı iddia ediliyordu. Bu iddialar Bayan Tomayan tarafından gönderilen bir mektup ile destekleniyordu. Lucy Tomayan, eşinin yaptığı dinî vaazların mahkeme tarafından hükümet karşıtı konuşmalar olarak değerlendirildiğini söylüyordu (Şimşir, 1993: Belge No: 441, s. 428-429).

29 Eylül tarihli Standart gazetesine Ermeniler tarafından verilen bir habere göre Ermeni kilise ve cemaatinin durumunu görüşmek üzere dünyanın her tarafında yaşayan Ermenilerin katılacağı bir kongrenin Berlin’de toplanması teklif edilmişti. Kongreye Rusya, Türkiye, İran, Romanya, Avusturya ve Hindistan’dan temsilcilerin katılması bekleniyordu. Durumu Londra’dan bildiren Sefaret İkinci Kâtibi Ali Ferruh Bey bu haberin Ermeniler tarafından ortaya atılan diğer uçurtmalar türünde bir haber olabileceğini söylüyordu. Ayrıca Lucy Tomayan’ın şimdi de gazete idarecilerine giderek onları kendi lehlerine çevirme görevini üstlenmişti. Bu haberin de Bayan Tomayan tarafından ortaya atıldığı haber alınmıştı (BOA, Y. PRK. EŞA, 18/66).

Tomayan ile Kayayan’ın katılımı ile Edinburg’da, Carubber’s Hristiyan Merkezi salonunda 30 Eylül cumartesi akşamı bir toplantı gerçekleştirildi. G. A. Barclay başkanlığında gerçekleştirilen toplantıda Lucy Tomayan’da bir konuşma yapmıştı. Konuşmasında Tomayan ile arkadaşının ihtilal hareketleri ile suçlandıklarını, halbuki bunların vaaz vermekten başka bir şey yapmadıklarını söyledi. İnsanların Türk hapishanesinin ne anlama geldiğine dair bir fikirleri olmadığını belirten bayan Tomayan, yapılan işkenceler sonucu hapishanelerde pek çok kişinin öldüğünü iddia ediyordu²⁶. İdam cezasına mahkûm edilmiş olan eşi ve arkadaşının serbest bırakılmalarını temin eden Rosebery’ye teşekkür ettikten sonra hâlâ Türk zindanlarında bulunan diğer Ermenilerin de kurtarılması için çaba sarf etmesini istedi (*Scottish Leader*, 9 Ekim 1893; BOA, Y. A. HUS, 282/71, HR. SYS, 2781/3, lef. 232).

3 Ekim tarihli Irish Times adlı gazetenin haberine göre ise Tomayan ile arkadaşı

²⁶ Karabet Tomayan ve eşi Lucy Tomayan’ın Osmanlı hapishaneleri ile ilgili ortaya attığı iddialar, Ankara’ya gelen yeni İngiliz konsolosunu da harekete geçirecekti. Konsolos, Ankara Valisi Abidin Paşa’ya şehre yeni geldiğini söyleyerek resmî kurumları gezmek istediğini bildirmişti. Vali Abidin Paşa konsolosun asıl maksadının Ankara hapishanesini görmek olduğunu belirtiyor ve hapishanede kimsenin kanunların hilafına bir muamele görmediğini, biri Adana’dan diğeri Merzifon’dan gönderilmiş iki siyasi suçlu ile cinayetle suçlanan 6 kişiden başka hapishanede Ermeni bulunmadığını, konsolosun hapishaneyi gezmesinde bir mahzur olmadığını aktarıyordu (BOA, Y. PRK. UM, 28/50).

Ermenilerin zulüm ve baskılara maruz kaldıklarını iddia ettikleri gibi, Tomayan Marunîlerin Fransa ve Rumların ise Rusya tarafından himaye edildiklerini İngiltere'nin de Ermenileri bu şekilde himaye etmesi gerektiğini söylemişlerdi. Konuyla ilgili bilgi veren Rüstem Paşa, Tomayan ile misyonerlerin Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyanların zulüm altında oldukları fikrine İngiliz halkını inandırmaya çalıştıklarını söylüyordu. Tomayan ve arkadaşının Osmanlı topraklarına geri dönmelerine izin verilmesini arzu ettiklerini belirten Rüstem Paşa, bu konuyla ilgili er geç Babîâli nezdinde büyük birtakım teşebbüslerin yapılabileceğini, ancak bu durumun son derece zararlı olacağına dair kanaatini bildiriyordu (BOA, Y. A. HUS, 282/71). Babîâli ise bu iki gazetenin ithallerini yasaklamakla yetiniyordu²⁷.

İngiliz-Ermeni Cemiyeti Ankara Mahkemesi'nin tarafsız yapılmadığını iddialarını sürdürüyordu²⁸. Merzifon'da güya yeniden birtakım zulüm ve haksızlıklar yapıldığı halde İngiltere Büyükelçiliği'nin ağır hareket etmekten vazgeçmediğini söylüyordu. Cemiyet, Ermeniler lehine İngiltere'nin aracılığını sağlamak için Gladstone'a müracaat etme fikrini öne sürüyordu. Daily News gazetesinin 3 Ekim tarihli nüshasında cemiyetin bu konuyla ilgili olarak aldığı kararlara yer veriliyordu. Buna göre; Öğretmen Tomayan ve Kayayan ile yalan şahitlik yüzünden idam edilen 5 Ermeni ile Arabistan ve Trablusgarp'a sürülen diğer Ermenilerin yargılanmalarıyla ilgili tutanakların Osmanlı basını aracılığıyla yayınlanması sağlanmalıydı. Resmen bildirilen bu tutanakların cemiyet tarafından büyük bir dikkatle değerlendirildikten sonra mahkûmlardan hiçbirinin davasının adil ve hakkaniyete uygun bir şekilde görülmediği kesinleşecekti. Lordlar Kamarası'nda Lord Rosebery'nin yargılamanın adilce yapılmadığı şeklindeki açıklamalarının, irade gereği İstanbul gazetelerinde yayınlanan belgelerle de desteklenmesi temin edilmeliydi. Ermenilerin Ankara valisine eşkıyaya karşı himaye edilmeleri ve ağır vergilerin azaltılmasını isteyen dilekçelerini hürmetle

²⁷ Gazetelerde yer alan bu türden iddialar karşısında Babîâli iki yol takip ediyordu, birincisi gazetelerin Osmanlı topraklarına sokulmasının yasaklanması diğeri ise, olayların esasları anlatılarak haberlerin tekzip edilmesi idi. Ancak daha önce yapılan uygulamalar İngiliz gazetelerinde çıkan haberlerle ilgili tekzip yazılarının Alman gazetelerinde yayınlattılması şeklinde idi. Bu durumun yanlışlığı fark edilmiş ve asılsız rivayetlerin ortaya atıldığı şehirlerdeki bir veya iki gazete ile tekzip edilmesi istenmişti (BOA, Y. A. HUS, 283/53).

²⁸ Ali Ferruh Bey, İngiliz-Ermeni Cemiyeti'nin Rosebery'nin Lordlar Kamarası'nda mahkemenin adil olmadığına dair sözlerini dile getirdiklerini belirtiyor ve Rosebery'nin bu sözlerinin Osmanlı Hükûmeti tarafından protesto edilmediğini söylüyordu. Eğer zamanında Rosebery'nin bu sözleri protesto edilmiş olsaydı, etkisinin de o nispette azalacağını bildiriyordu (BOA, Y. PRK. EŞA, 18/69).

takdim etmeleri ve dilekçelerde ilgisiz hiçbir tabirin kullanılmamasına dikkat etmeleri isteniyordu. Alınan kararlarda Öğretmen Tomayan'ın konuşmalarında ihtilal yanlısı değil, fakat İncil'e uygun bir dil kullanması da öğütleniyordu. Merzifon'da yeniden bazı düşmanca hareketler yapıp Tomayan'ın iki kardeşinin hapsedildikleri, İstanbul İngiltere büyükelçisinin Ermenileri himaye için hiçbir şey yapmayı başaramadığı söyleniyor ve İngiltere'nin Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermeniler konusunda görevini yerine getirmesi isteniyordu. Bu konuda etkili teşebbüslerde bulunmasını istemek üzere Protestan ve Ermeni ruhbanlarından meydana gelen bir heyetin Gladstone ile görüşmesine karar verilmişti (BOA, Y. A. HUS, 282/68).

İngiliz-Ermeni Cemiyeti'nin aldığı bu kararların gazetelerde ilan edilmesinin ardından Osmanlı Hükûmeti, Büyükelçi Rüstem Paşa vasıtasıyla Morning Advertiser gazetesinde ortaya atılan iddiaları yalanlayan bir makale yayınlattı. Babıâli ve İngiliz-Ermeni Cemiyeti başlığını taşıyan yazıda İngiliz-Ermeni Cemiyeti tarafından ortaya atılan suçlamalara cevap verildi. Bunlardan birincisi Ankara Mahkemesi'nin bir komedi olduğu, ikincisi, Tomayan ve Kayayan tarafından öne sürülen işkence iddiaları, üçüncüsü ise yerel yöneticiler tarafından hapishanelerin teftiş edilmesine izin verilmemesi idi. Misyonerlerin Ermenilerin Protestanlığı kabul etmelerinden dolayı gerçekleri göremeyecek derecede onlara sempati duydukları belirtildi. İngiliz sisteminde olduğu gibi Osmanlı mahkemelerinde dava esnasında bir avukatın öbür tarafın tanığına soru sorma usulünün olmamasından dolayı mahkemenin adil olmadığı söylemenin haksızlık olduğu bildirildi. İngiliz Ermeni Cemiyeti'nin hiçbir kanıtı olmaksızın işkence iddialarını ortaya attığı, buna karşılık Osmanlı Hükûmeti'nin gerçek belgelerle konuştuğu anlatıldı (Şimşir, 1993: Belge No: 449, s. 434-435; Belge No: 468, s. 449-450).

14 Kasım 1893 tarihinde İngiliz-Ermeni Cemiyeti tarafından düzenlenen yıllık bir toplantıda cemiyet başkanı Stevenson, Osmanlı Devleti'nde mezhep özgürlüğünün henüz gerçekleşmediğini, Protestanların uğradıkları zulüm ve baskıların bir sebebinin de Rum patriği olduğunu söylemişti. Ardından Tomayan bir konuşma yapmış, Osmanlı Devleti'nde mezheplere yönelik yapılan baskıların sebebinin Hristiyanlığın ilerlemesinden ve bundan dolayı Müslümanların telaş ve endişe ederek Hristiyanları çeşitli zulüm ve baskılara maruz bırakmalarından kaynaklandığını iddia etmiştir.

Toplantı sonunda İngiliz-Ermeni Cemiyeti'nin mezhep özgürlüğünün sağlanması hususunda çalışmalarına devam edeceği belirtilmişti (BOA, Y. A. HUS, 283/78).

Karabet Tomayan Anadolu'da meydana gelen olaylarla ilgili olarak gazetelerde yazılar yayınlamaya başladı. İngiltere'de yayınlanan haberlerde adının yanında, "Sürgün edilen Ermeni" açıklamasını da kullanıyordu (*The Times*, 4 December 1894: 6). Aynı türden haberler Amerikan gazetelerinde de yer aldı. Bu haberlerde Tomayan Merzifon Amerikan Koleji eski profesörlerinden, Londra'dan iyi bilinen bir Ermeni olarak tanıtılıyordu. Tomayan, İstanbul'dan bir Ermeni arkadaşında geldiğini belirttiği mektupları aktarıyordu. Mektuplarda Müslümanlar ve Hamidiye alayları tarafından Ermeni köylerinin basıldığı, acımasızca katliamlar yapıldığı iddiaları yer alıyordu (*The Lock Haven Express*, 6 December 1894). Tomayan İngiliz Hükûmeti'ni bu durumu protesto etmeye çağırıyordu (*The Times*, 6 December 1894: 6).

Ancak Karabet Tomayan'ın bu faaliyetleri bazı dinî cemiyetler tarafından hoş karşılanmadı. İngiltere'deki dinî cemiyetlerin en önemlilerinden biri olan İncil Cemiyeti (Evangelical Alliance) Karabet Tomayan'ın bu faaliyetlerini siyasi ve tahrik edici bularak desteklemekten vazgeçmişti. İncil Cemiyeti Genel Sekreteri A. J. Arnold ile İngiliz Rahipler İdare Komisyonu üyesi Thomatos Londra Büyükelçiliği'ne giderek Osmanlı Devleti'nde dinî haksızlıklar yapıldığına dair ortaya atılan iddiaların tamamen asılsız olduğuna cemiyetin kanaat getirdiğini ve Tomayan'ın tahrik edici tavırlarını hoş karşılamadıklarını söylemişlerdi (BOA, Y. A. HUS, 291/42). Tomayan ve Kayayan'ın serbest kalması için gerek kendi hükûmetleri gerekse Osmanlı hükûmeti nezdinde teşebbüslerde bulduklarını ancak artık olayın siyasi bir mesele şeklini aldığını ve İncil Cemiyeti'nin siyasi meselelere karışmaktan çekindiğini belirtmişlerdi. İncil Cemiyeti'nin hiçbir misyoneri olmadığını, dünyanın her tarafında bulunan kilise üyelerinin cemiyetin de üyeleri olduğunu ve bu vasıta ile her yerden haber aldıklarını bildirmişlerdi. Osmanlı tebaasının da ibadetlerini özgürce yapabilmelerine dair çeşitli fermanlar ve hükümler bulunduğunu, Osmanlı tebaasından olan Protestanların karşılaştığı birtakım güçlüklerin ise hükûmet merkezinden değil bazı mahalli memurlardan kaynaklandığını bildiklerini söylediler. Yapılan görüşmede, İncil Cemiyeti'nin bir ihtilal hareketinden dolayı suçlu bulunan kişileri hiçbir zaman bilerek himaye etmedikleri vurgulandı (BOA, Y. PRK. HR, 18/87). Ankara Mahkemesi

kararlarıyla mahkûm olan Ermeniler lehinde Tomayan tarafından sürekli tekrarlanan iddiaların asılsız olduğunu ispat edecek birtakım mektuplar bulunduğunu da bildirmişlerdi. Ayrıca, bu mektupların Dışişleri Bakanı Rosebery'ye gösterilmesi hususunda Rüstem Paşa'dan yardım istemişlerdi (BOA, Y. A. HUS, 292/2). Bu mektuplarda Lucy Tomayan ve diğer bazı kişilerin, Ermenilerin şikâyetlerini araştırmak üzere Anadolu'ya gönderilmek üzere özel bir teşkilat kurmaya çalıştıkları yazılıyordu. Bu amaçla Edinburg'da 200 sterlin toplamışlardı.

Rüstem Paşa, 1 Mart 1894 günü Rosebery ile gerçekleşen görüşmesi sırasında Genel Sekreter Arnold'un mektubu ile ekinde bulunan matbu evrakın birer suretini kendisine tebliğ etti. Rosebery bu evrakların yayınlanması ve parlamento azalarına gösterilmesi konusunda gerekli emirleri vermiş, bunların ilk yayınlanacak mavi kitaba konulacağını belirtmişti²⁹. Rüstem Paşa'ya göre, İngiltere hükûmetinin Ankara Mahkemesine müdahalesi ve Tomayan ile Kayayan lehinde teşebbüslerde bulunması kendi muhbirlerinin yanlış malumatları ve Ermeni komitelerinin oyunlarına kapılmış olan bazı cemiyetlerin faaliyetleri sonucu idi. Bu yüzden de cemiyetlerin kandırılmış olduklarını itiraf etmeleri ve Ermeni tahriklerine karşı düşmanca bir tavır almaları son derece önemliydi. Bu durumun İngiliz kamuoyunu Osmanlı Devleti lehine çevireceğini ve hâlâ Ermenileri korumakta olan aşırı liberal parti mensuplarına karşı İngiliz Hükûmeti'nin metanetle hareket etmesine yarayacağını bildiriyordu (BOA, Y. A. HUS, 292/114).

İncil Cemiyeti Genel Sekreteri Arnold'un düşünceleri 20 Mart 1894 tarihli Times gazetesi aracılığı ile de duyuruldu. Ermenilerin gerçekten Hristiyan olan bölümünün büyük bir tehlike ile karşı karşıya olduğu, İngiltere ve Amerika'da Ermenilerin gerçek dostu olduklarını açıklayan bazı kişilerin düşüncesiz hareketlerinden dolayı Ermeni halkının acı çekeceği belirtiliyordu. Haberde, 2000 Hristiyan Ermeninin hapisanelerde acı çektiğine dair kayıtsız ifadelerin sadece insanları tahrik ettiği yazılıyordu. Bazı sözde dinî gazetelerin tüm Ermenileri Hristiyan olarak gösterdikleri, ancak bunun gerçekte çok saçma olduğu anlatılıyordu. Şüphesiz yüzlerce Ermeninin hapisanelerde acı çekmekte olduğu ancak tutukluların büyük bir çoğunluğunun Türk

²⁹ Rüstem Paşa konuyla ilgili gelişmeleri takip etti. Rosebery'nin, kendisine verilen evrakı Philip Currie'ye havale ettiğini, bilahare yayınlanacak olan mavi kitaba konulacağını vaat ettiğini bildirdiğini öğrendi (BOA, Y. PRK. EŞA, 19/34).

hükûmeti aleyhinde ihtilal ve isyan hareketlerinde bulunmakla suçlandıkları belirtiliyordu. Evangelical Alliance'ın bir kanıt olarak geçenlerde Merzifon'dan yerli bir Ermeni Hristiyan'dan gelen bir mektubu yayınladığı bildiriliyordu. Mektupta, hapisane yöneticilerinin dua haftalarında kendilerine olabildiğince özgürlük tanıdığını, hatta siyasi suçlulara büyük bir nezaketle davranıldığı yazıyordu. Bu sebeple İncil Cemiyeti, abartılı ve herhangi bir kaynağa dayanmayan ifadelerin asıl hapisanede olan Hristiyanların cesaretini kırdığını belirtiyordu (*The Times*, 20 March 1894: 8). Arnold, İngiliz kamuoyunu Ermenilerin oyunlarına kapılmaktan kurtarmak için başladığı faaliyetlere devam ederek Christian Commonwealth ve Rock isimli dinî gazetelerde bu konu ile ilgili yazılar yayınlamıştır (BOA, Y. A. HUS, 294/31, Y. A. HUS, 295/9). Onun bu faaliyetleri padişah tarafından da memnuniyetle karşılanmıştı.

Ancak, İncil Cemiyeti Genel Sekreteri Arnold'un bu girişimlerine Tomayan ile taraftarlarının cevapları gecikmedi. 12 Nisan 1894 tarihli Metodist Times gazetesinde Tomayan, Osmanlı topraklarından sürülmeden önce yerel yöneticilerin Hristiyan Ermenilere uyguladığını iddia ettiği baskıları anlatıyordu. Tomayan haberde, Osmanlı memurlarından iki kişinin kapısı önünde şahit olduğu konuşmaları aktarıyordu. Bu memur, bir Ermeninin cinayet faili olarak tutuklanması gerektiğini, ancak bu kişi ile ilgili herhangi bir delil bulamadığını, cinayeti işleyen bir Türk olduğunu bildiğini, fakat bir Hristiyan bulması için emir aldığını söylemişti. Tomayan'ın naklettiği hikâyeler bununla sınırlı değildi. Ermenilerden biri Muhammet peygamber adına yemin etmeye davet edilmiş, kendisi Hristiyan olduğu için bunu yapamayacağını söyleyince de peygambere dil uzatmaktan hapsedilmişti. Bu durumdan kurtulması için ise Müslüman olması teklif edilmişti. Merzifon mektebi mezunlarından bir kişi ise "Hilalin Salibin Önünde Eğilmesi" isimli bir kitap taşıdığı için müebbet hapis cezasına çarptırılmıştı. Bir İncil satıcısı ise Müslüman bir kişiye kaside satmak istediği için hapsedilmişti. Tomayan, Protestan kiliselerin çanlarının indirildiğini, kilise ve okul açmak için ruhsat verilmediğini söylüyordu. Bu gibi olayların Hristiyanlar aleyhinde ne şekilde hareket edildiğini tamamen ortaya koyduğunu iddia ediyordu. Daha önce Osmanlı hükûmetinin yaptığı zalimlikleri anlatan bazı kişilerin şimdi bundan vazgeçmelerinin ise tuhaf olduğunu söylüyordu. Tomayan'ın isim, adres ve tarih

vermeksizin hikâye ettiği bu olaylar İncil Cemiyeti ile aralarında gazete yazıları vasıtasıyla gerçekleşen münakaşaları da başlatıyordu.

Tomayan, 19 Nisan 1894 tarihinde Christian Adult gazetesinde Hristiyan Ermenilerin adil bir muameleye kavuşabilmek için gerçekleştirdikleri mücadeleleri isyan kelimesi ile tarif etmenin doğru olmadığını söylüyordu. Bu tartışmalara Lucy Tomayan da katılmıştı. Aynı tarihli Independent gazetesinde, Osmanlı Devleti'nde tutuklu bulunan Ermenilerin 2000'de fazla olduğunu iddia ediyordu. Bu sayının en sağlam kaynaktan alındığını, ancak Türklerin kadınlarını örttükleri gibi olayları da örtmek istediklerini söylüyordu. Daha sonra ise Ermenilerin 302 senesinden beri Hristiyanlığı kabul etmiş bir millet olduğunu anlatıyordu. *“Osmanlı Devleti'nde dinî özgürlük olsaydı bundan Müslümanlar da istifade ederlerdi. Demek oluyor ki onların da iyiliğine çalışıyoruz”* diyordu (BOA, Y. A. HUS, 298/95).

Daha sonraki yıllarda Tomayan, İngiltere'deki faaliyetlerini bırakıp Almanya'ya gitti. Burada Protestan öğretmenler ve ruhbanların desteği ile Anadolu'da meydana gelen olaylarda zarar gören Ermenilere yardım toplamak amacıyla bir dernek kurdular. Tomayan verdiği konferanslarda yine Osmanlı hükümeti aleyhine konuşmalar yapmaya devam ediyordu. Osmanlı Devleti tarafından da sıkı bir şekilde takip edilen bu faaliyetleri Alman yetkililerle görüşülerek engellenmeye çalışılmıştı. Bu suretle Berlin'de konferans ve toplantı düzenlemesi yasaklanan Tomayan, Belçika'ya geçti. Belçika'da Protestan ve Katolik üst düzey memurlar sayesinde bir komite kurdu. Fakat bu faaliyetleri de Osmanlı Devleti'nin Belçika sefaretine uyarıda bulunması ile engellendi.

Karabet Tomayan İngiltere'de yaşamış olduğu halde hiçbir zaman İngiliz vatandaşlığına geçmedi. İngiltere, Chigwell'de yetim Ermeni çocukları için bir okul kurdu ve buranın yönetimini üstlendi (Kaprielian Churchill, 2005: 40-41). Tomayan İngiltere ve Avrupa'daki tüm bu faaliyetlerine rağmen Osmanlı Devleti'ne yeniden dönme ümidini hiç kaybetmemişti. Bunun en önemli delili ise 1914 seçimlerinden Kayseri milletvekili olarak aday gösterilmesi ve seçilmesi idi. Yine aynı tarihlerde Londra'da Puzantiyon gazetesinde yer alan ve daha sonra Tanin gazetesinde de neşredilen bir makalesinde Ermenilerin yaşadığı şehirlerde yapılacak ıslahatlarla ilgili

olarak son derece olumlu ifadeler kullanmıştır. Tomayan aradan geçen seneler içinde adeta bir özeleştiri yapmaktadır. Ermeni meselesini çıkaranların Ermeniler olmadığını, birçok meselede olduğu gibi bunun da Avrupalı devletlerin parlamentoları tarafından ortaya atıldığını söylemektedir. Tomayan bu yazıyı yazmaktaki amacını ise doğuda bulunan Ermenileri ihtiyatlı olmaya davet etmek olarak açıklamaktadır (Hüseyin Kazım Kadri, 1992: 141-142). Ancak bütün bu ılımlı yaklaşımlarına rağmen, Osmanlı Hükûmeti daha önce Ermeni istiklali için çalışan ve bu yüzden de aldığı idam cezası affedilerek sınır dışı edilen Tomayan'ın tekrar geri dönme hakkına sahip olamadığını açıkladı. Bu yüzden de Kayseri'den milletvekili olarak seçilse de Osmanlı Devleti'ne gelemediği için mebusluğu devamsızlık yüzünden düşecekti.

SONUÇ

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren misyoner örgütü ABCFM'nin Anadolu'nun içlerine doğru yayılmak için merkez olarak seçtiği Merzifon şehri, 1893 yılının Ocak ayında Osmanlı Devleti'ne karşı başlatılan Ermeni ihtilalinin merkezi haline dönüşmüştü. Bağımsız bir Ermeni devleti kurulması hayaliyle hareket eden Ermeni ihtilalciler bu isteklerine kavuşabilmek için tek çarenin isyan olduğuna karar vermişlerdi. Bu maksatla 5/6 Ocak 1893'te Kayseri, Develi, Yozgat, Çorum, Merzifon, Tenos, Aziziye, Gemerek şehir ve kasabalarında aynı anda biri "İslam Vatanperver Komitesi", diğeri "Müslümanların Selametini İsteyen Hindistanlılar" imzasıyla iki farklı ilan bazı Müslüman hanelerine, cami ve kilise kapılarına, kamu binalarına ve Merzifon Anadolu Koleji'nin duvarlarına yapıştırıldı.

Matbu olarak basılan ilanlarda birtakım mecazi ifadeler kullanmak suretiyle Abdülhamit ve Osmanlı yönetimi eleştiriliyor, halk isyan etmeye davet ediliyordu. Bildirilere Müslümanlar tarafından asılmış izlenimi veren Ermeniler zamanlamayı da çok iyi seçmişlerdi. Ermeniler bu suretle Müslüman tebaanın bile Osmanlı yönetiminden şikayetçi olduğunu göstermek istiyor, geniş bir coğrafyada Müslümanların isyan etmesini temin edip çıkacak olan karışıklıklardan istifade etmeyi umuyorlardı. Yaptıkları plana göre her yerde harekete geçerek isyan edecekler ve Müslümanlar da buna karşılık verdiklerinde ise olaylar "*kutsal Noel gününde Müslümanlar Ermenileri katlediyor*" şeklinde propaganda malzemesi edilecekti. Ancak bu istekleri gerçekleşmedi, çünkü hiçbir Müslüman isyan etmedi.

Osmanlı hükûmeti bildiri dağıtma olayının hemen ardından başlattığı inceleme ve araştırmalar sonucu olayları kısa sürede aydınlatmayı başardı. Bildiri asma olayının ardından yakalanan Ermenilerin verdikleri ifadeler ve yaptıkları itiraflar sonucunda Merzifon'da kurulmuş olan bir ihtilal komitesinin varlığı kesinleşti. Komite "*Küçük Ermenistan Hınçakyan İhtilal Cemiyeti*" adını taşıyordu. Komitenin merkezi Merzifon'du, basın, yayın ve propaganda merkezi Anadolu Koleji ve yöneticileri ise kolejin iki öğretmeni Karabet Tomayan ile Ohannes Kayayan idi.

Gerçekleştirilen incelemeler sonucunda, bildirilerin kolejde yer alan bir taş matbaada basılarak cemiyet üyelerine dağıtıldığı, bildiri metninde kullanılan ifadelerin ise daha önce Hınçak gazetelerinde yer alan ifadelerle benzer olduğu anlaşılmıştı. Tomayan ve Kayayan daha 1892 yılında iken yanlarına vaiz Mardiros'u da alarak Merzifon civarındaki köy ve kasabalara düzenledikleri gezi tüm dikkatleri üzerlerine çekmeye yetmişti. Olaylarla ilgili olarak görgü tanıklarının verdikleri ifadeler sonucunda tutuklanan Ermenilerin evlerinden “*Küçük Ermenistan Hınçakyan İhtilal Cemiyeti*”ne ait evraklar, cemiyetin şube ve merkez teşkilatına ait nizamnameler, cemiyete üye olan Ermelerin isim ve kasa defterleri, dağıtılan bildiri metinleri, Hınçak gazeteleri ve daha pek çok delil ele geçirilmişti. Bunun üzerine Tomayan 28 Ocak 1893 günü, Kayayan da iki gün sonra tutuklandı. Osmanlı vatandaşı olan, Anadolu Koleji'nin iki öğretmeni Tomayan ve Kayayan'ın tutuklanma sebepleri ise Merzifon'da ve çevresinde Ermeni halkını, Anadolu Koleji'nde bulunan matbaada bastıkları ilanlar yoluyla isyana teşvik etmeleri olarak açıklandı.

Bu arada Anadolu Koleji öğretmenlerinin tutuklanmasının hemen ardından, 1 Şubat'ı 2 Şubat'a bağlayan gece, henüz inşaat halinde bulunan Yatılı Kızlar Okulu binasında meydana gelen yangın Amerika Birleşik Devletleri'nin ve İngiltere'nin olaylara müdahalesinin kapılarını açtı. Amerika Birleşik Devletleri Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren misyonerlere ve kurumlarına sahip çıkma bahanesiyle olaylara müdahil olmayı sağlamıştı. Hatta Amerika Birleşik Devletleri, İstanbul'daki Sefaret Başkâtibi Harry R. Newberry'yi olayları incelemek üzere Merzifon'a göndermeye karar verdi. Newberry'nin bölgede yaptığı incelemeler de Merzifon şehrinin bir ihtilal merkezi olduğunu, meydana gelen karışıklıkların asıl sebebinin ise Ermeniler olduğunu bir kez daha ortaya çıkarmıştı. Ayrıca Merzifon Amerikan Koleji öğretmenleri hakkında Osmanlı mahkemeleri tarafından beraat ya da suçlu oluklarına dair karar verilinceye kadar isimlerinin okul kayıtlarından silinmesini tavsiye ediyordu. Fakat tüm bunlara rağmen Osmanlı hükûmeti kolej yangını ile suçlanmaktan ve Amerikan hükûmetine 500 lira tazminat ödemekten kurtulamamıştı.

İngiltere'nin olaylara müdahalesi ise daha farklı surette gerçekleşti. Gladstone'un iktidara gelmesi ile birlikte İngiltere'de şartlar Ermenilerin lehine gelişmeye başlamıştı. Londra'daki İngiliz Ermeni Cemiyeti, Merzifon ve çevresinde meydana

gelen olayları Osmanlı memurlarının Hıristiyan halka zulüm ettiği şeklinde duyuruyor, yine bu cemiyete mensup parlamento üyeleri tarafından konu İngiliz meclisine taşınıyordu. İngiliz kamuoyunu Ermeniler lehine etkileyen bir diğer kişi de tutuklu bulunan öğretmenlerden Karabet Tomayan'ın eşi Lucy Tomayan idi. Aslında Osmanlı vatandaşı olan Karabet Tomayan'ın Avrupa ve İngiltere'de bu kadar çok tanınmasının sebebi eşi Lucy olmuştu. Lucy, tutuklanmasından başlayarak bütün duruşma sürecinde ve hakkında alınan karar sonrasında Karabet'in suçsuz yere tutuklandığını iddia ederek her türlü yola başvurmuş ve serbest bırakılmasını temin etmek için İngiltere parlamento üyelerine ulaşmaya çalışmıştı. Bu suretle konu uluslararası bir mesele şeklini aldı.

Tutuklu bulunan Ermenilerin mahkemesi bölge mahkemesi olması hasebiyle Ankara İstinaf Mahkemesi'nde görülecekti. Başta İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere yabancı devletlerin mahkeme sürecine olan ilgileri dolayısıyla Osmanlı idari makamları Ankara Mahkemesi'nin emsallerine ibret olacak şekilde gerçekleştirilmesi ve bu tür olaylara bir daha fırsat verilmemesini istiyordu. Hükûmet, sadece olaylara karıştığı tespit edilenler ile komiteye mensup oldukları belirlenen elebaşların Ankara'ya nakledilmelerini ve yargılanmalarını sağlamak amacıyla Nisan 1893 başında bir genel af ilan etti. Böylece olayların elebaşısı olarak mahkeme edilmek üzere 59 Ermeni tutuklu olarak kaldı.

Komisyon başkanı ve iki yardımcısı Türk, üyelerden biri Katolik Ermeni, diğeri ise Rum olmak üzere 5 üyeden oluşan Ankara İstinaf Mahkemesi'nde Ermenilerin yargılaması 18 Mayıs 1893 günü başladı. Osmanlı Devleti'nin bir kısmını devletin idaresinden çıkarıp Ermenistan adıyla bağımsız bir hükûmet teşkil etmek isteyen sanıklar işledikleri suçlar bakımından dört kısma ayrılmışlardı. Birinci bölümde, bütün suç ve cinayetlerin başlıca müsebbibi olmakla suçlanan ve Ermenistan'ın kurulması hayaliyle ihtilal komiteleri teşkil edenler bulunuyordu. İkinci bölümde saltanat ve Osmanlı hükûmeti aleyhine yayınlanan ve asılan bildiri ile ilgili olanlar, üçüncü bölümde yol kesip, çapulculuk yapan, adam öldüren, devletin güvenliğinde bulunan postayı soyanlar, dördüncü bölümde ise, ihtilal ve isyanın genişlemesi ve yayılması için çalışan ve haberleşme işleriyle ilgili olanlar yer alıyordu. Tomayan ve Kayayan birinci kısımda yargılananlarla birlikteydiler. Ankara İstinaf Mahkemesi'nde davaları

görülen 59 sanık bulunuyordu. Ancak buna rağmen henüz mahkeme safhası başlamadan evvel bu dava özellikle İngiltere ve Amerika'nın müdahaleleriyle bir Karabet Tomayan davasına dönüşmüştü. İsviçre'de eğitim görmüş ve Avrupalı bir hanımla evlenmiş olan Tomayan, yabancı kamuoyunun dikkatini çekmişti. Bu durum şüphesiz en çok Osmanlı hükûmetini etkiledi. Tomayan'ın sorgulanmasında üç husus dikkat çekiyordu:

1. 1892 yılı temmuzunda Kayayan ile birlikte gerçekleştirdikleri seyahat.
2. Merzifon ve çevresinde dağıtılan hükûmet ve padişah aleyhine bildirimler, el yazısı ile değil bir matbaa vasıtasıyla çoğaltılmıştı. Bu türden bir matbaa sadece Merzifon'daki Anadolu Koleji'nde bulunuyordu.
3. Merzifon'da bir hastane tesisi için Lucy Tomayan'ın Avrupa'da yardım toplamak adına yürüttüğü faaliyetler.

Ankara Mahkemesi'nin ilk oturumunda gerçekleştirilen sorgulamalarda sanıklar daha önce verdikleri yazılı ifadelerinde olduğu gibi mahkeme huzurunda da aynı ifadeleri tekrar etmişlerdi. Cemiyete nasıl üye olduklarını ve yaptıkları faaliyetleri anlatmışlardı. Ancak bundan sonraki oturumlarda sanıkların büyük bir çoğunluğu daha önceki ifadelerini yalanlayarak, olaylar hakkında hiçbir şey bilmediklerini iddia etmeye başladılar. Tomayan da mahkemede kendisi hakkında yapılan tüm suçlamaları reddetti.

Ancak Başsavcı Mehmet Arif Bey tarafından mahkemeye sunulan delillerin pek çoğu sanıkların aleyhine idi. Deliller arasında, Merzifon'daki Hınçak Cemiyeti ve şubelerine ait nizamnameler, üyelerin kayıtlarının tutulduğu isim ve kasa defterleri, toplantı tutanakları, mektuplar, dağıtılan pankart ve bildirimler, Hınçak gazeteleri ve daha başka pek çok yazılı belge ve dokümanlar bulunuyordu. Yazılı belgelerin dışında çeşitli silahlar, cemiyete ait mühürler, fotoğraflar da mahkemeye sunulan deliller arasında idi. Deliller, Osmanlı Devleti ve hükûmeti aleyhine kurulmuş olan bir cemiyetin varlığını, teşkilat yapısını ve faaliyetlerini gözler önüne sermesi bakımından da önemliydi. Buna rağmen Osmanlı hükûmeti delillerin yetersiz olduğu iddialarına maruz kalmaktan kurtulamayacaktı.

Ankara İstinaf Mahkemesi'nin kararları son oturumu olan 10. oturumda, 12 Haziran 1893 Pazartesi günü verildi. Buna göre sanıklardan 17 kişi idama, 6 kişi 15'er yıl kalebentliğe, 8 kişi 10'ar yıl kalebentliğe ve 10 kişi ise 7'şer yıl kalebentliğe mahkûm edildiler. Ankara'ya sevk edilen tutukluların mahkemesinde 14 kişi beraat etmiş, geri kalan 42 kişi ise mahkûm olmuştu, mahkum olanların nasıl delillerle mahkum oldukları, beraat edenlerin ise hangi sebeplerden dolayı beraat ettikleri Ankara İstinaf Mahkemesi'nin ilamı ile açıklanıyordu. Merzifon Anadolu Koleji'nin iki öğretmeni de idama mahkum edilenler arasındaydı.

Ankara Mahkemesi'nin aldığı kararlar duyulur duyulmaz İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermenileri kurtarmak için büyük bir kampanya başlatıldı. Bir yandan İngiltere Avam Kamarası üyelerinden bazıları tarafından İngiltere, Amerika ve Almanya Büyükelçilikleri ile Osmanlı Dışişleri'ne müracaatlar yapılıyor, diğer taraftan konu İngiltere Parlamentosu'nda sorulan sorularla gündeme taşınıyordu. İngiliz hükûmet yetkilileri Ankara Mahkemesi'nde verilen kararların haksız ve adaletsiz olduğunu iddia ediyorlardı. Onların bu açıklamalarından cesaret alan İngiliz gazetelerinin önemli bir bölümü mahkeme kararlarının iptali için yürütülen bu kampanya yararına, Osmanlı hükûmeti ve Türkler aleyhine yazılar yayınlıyordu. İngiltere'deki önemli Hıristiyan cemaatler ve dini cemiyetler, Hıristiyan Ermenilerin kurtarılması için adeta seferber edilmişlerdi. Çok yönlü yürütülen bu kampanya için çalışanların tek isteği mahkûm edilen Ermenilerin serbest bırakılmaları idi. Mahkeme kararlarının ilan edilmesinden itibaren basın yayın organları aracılığıyla başlatılan itirazlar, düzenlenen mitinglerle devam etti. Ermeni cemiyetleri ile onları destekleyen Hıristiyan cemaatler ve misyoner teşkilatları gerek basın, gerekse düzenledikleri miting ve toplantılar sayesinde İngiltere kamuoyunda büyük bir tepkinin oluşmasını sağlamışlardı.

Osmanlı hükûmeti ve saltanatı aleyhine cemiyet kurup, isyan ve ihtilal çıkarmak suçundan Ankara Mahkemesi'nin aldığı karar ile idam cezasına çarptırılan Ermeniler, İngiltere kamuoyuna sırf Hıristiyan oldukları için sahte delillerle ve yalancı şahitlerle öldürülmek istenen masumlar olarak lanse edilmişti. Ankara Mahkemesi kararlarının Hıristiyanlara yapılan dini bir baskı olduğu fikri işlenmişti. İngiltere hükûmeti ise başlangıçta bunun Osmanlı Devleti'nin bir meselesi olduğunu, dolayısıyla yargılama

sürecine ve alınan kararlara müdahale etme yetkileri olmadığını söylerken, İngiltere kamuoyundan gelen baskılara artık dayanamadığını ve bu heyecanı yatıştırmak için bazı önlemler alması gerektiğini belirtiyordu.

Gelinen bu nokta Osmanlı hükûmetini de rahatsız ediyordu. Mahkeme kararlarını olduğu gibi kabul etse, hem İngiltere ile olan münasebetini olumsuz yönde etkileyecek, hem de Hıristiyan Ermenilerin Müslüman Türkler tarafından baskı altında tutuldukları iddialarıyla uluslararası alanda zora sokulacaktı. Diğer taraftan İngiltere'nin isteğini kabul edip, siyasi suçlardan dolayı mahkûm olanlar için af ilan etse, ihtilalci ve bozguncu Ermeniler bunu fırsat bilerek faaliyetlerini hızlandıracakları gibi Müslüman halk arasında da rahatsızlıklar başlayacaktı. Osmanlı hükûmeti bunları düşünürken, İngiliz hükûmetinin bu konudaki müdahalesi sert oldu. Dışişleri bakanı Rosebery yaptığı bir açıklamada mahkûmların mutlaka vakit geçirilmeksizin affedilmelerini teklif edeceğini, bu teklif de kabul edilmezse Osmanlı Devleti'nin sadece kendi çıkarlarını gözettiği anlaşılmış olacağından buna karşılık İngiltere'nin de sadece kendi çıkarlarını düşüneceğini bildiriyordu. Rosebery'nin İngiltere'nin kendi çıkarlarını düşünmesinden kastettiği ise İngiltere'yi ziyarete gelen Mısır Hidiv'i uğurlamak için iki İngiliz savaş gemisini Hidiv ile birlikte gönderme kararı idi. Osmanlı Hükûmeti Ermeniler hakkında İngiltere'nin isteğini kabul etmezse, savaş gemilerinin gitmemesi için Babîâli tarafından yapılan isteği de İngiltere yerine getirmeyecekti. Bu sebeple Kayayan ile Tomayan derhal affedilirler ise Hidiv ile birlikte savaş gemisi gönderilmesinden vazgeçilecekti.

İngiltere Hükûmeti'nin bu istek ve teklifleri, devletler hukukuna tamamen aykırı idi. Ancak bu dönemde yabancı devletlerin taleplerinin yerine getirilmesini diplomatik yollarla temin edemediklerinde Osmanlı sularına savaş gemisi göndermeleri uygulamaktan çekinmedikleri bir metottu. Osmanlı hükûmeti ise bu baskılar dayanamayarak bir açıklama yaptı. Açıklamada İngiltere Hükûmeti'ni ve İngiliz kamuoyunu kırmamak için ancak diğerlerine örnek olmaması, bir istisna sayılması ve hür ve bağımsız Osmanlı Devleti'nin hukukuna sonradan müdahale edilmemesi şartıyla Tomayan ve Kayayan isimli iki suçlunun bir daha geri dönmek üzere Osmanlı ülkesi dışına sürülmelerine Padişah tarafından izin verildiği duyuruluyordu.

Tomayan ve Kayayan, İstanbul'a getirilerek ilk hareket edecek vapur ile Osmanlı ülkesinden uzaklaştırılacaklardı.

Karabet Tomayan ile Kayayan Ohannes'in padişah tarafından affedilip yurtdışına çıkarılmalarının ardından İngiltere'nin İstanbul büyükelçiliği bu kez de diğer mahkûm Ermenilerin affedilmesi için çalışmalara başladı. Osmanlı hükûmeti daha fazla müdahaleye fırsat vermemek için cinayet suçundan idama mahkûm edilen beş kişi dışındaki mahkûmların cezalarında indirimler yaptı. Fakat cinayetle suçlanan ve haklarında kesin deliller bulunan 5 kişinin idam kararını değiştirmede ve bu kararı uyguladı.

Karabet Tomayan ve Ohannes Kayayan bundan sonra Ankara Mahkemesi kararı ile idama mahkûm edilen, ancak İngiliz hükûmetinin arabuluculuğu ile özgürlüklerine kavuşan iki öğretmen olarak çoğunlukla dini cemaatler tarafından organize edilen ve İngiltere'nin çeşitli şehirlerinde gerçekleştirilen toplantı ve mitinglerde yer aldılar. İngiltere sokakları adeta Tomayan'ın yapacağı konferansların ilanlarıyla doluydu. Bu toplantılarda Lucy Tomayan da nutuklar atmayı ihmal etmiyordu. Adeta bu yolu kendilerine meslek edinmişlerdi. Bu toplantılarda yaptıkları konuşmalar Osmanlı hükûmeti ve padişahın aleyhine idi. Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan Ermenilere baskı ve zulüm yaptığı, yerel yöneticilerin Ermenilere ne kadar zulüm ederlerse o kadar taltif edildikleri, Ermenilerin çeşitli bahanelerle tutuklanıp hapishanelerde işkence gördükleri gibi birtakım iddiaları gündeme taşıyorlardı.

Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenileri saltanat ve hükûmet aleyhine silahlı isyana tahrik ve teşvik ettikleri, çeşitli köy ve kasabalarda bildiri dağıttıkları ve maksatlarına erişmek için kendileri ile ittifak eden kişileri yağma, çapul, eşkıyalık, postalara saldırma, adam öldürtme için cesaretlendirerek bunlara talimatlar verdikleri iddiasıyla yargılanan Merzifon Anadolu Koleji öğretmenlerinden Karabet Tomayan ve Ohannes Kayayan'ın suçları sabit görülerek idam cezasına çarptırılmalarına rağmen batılı devletlerin müdahalesi ile serbest bırakılmaları son derece manidardır. Sanıkların hepsine bağımsız ve tarafsız bir mahkeme huzurunda yargılanma hakkını kullanma izni verilmiş, avukat yardımı kullanma hakları tanınmış, adil, aleni ve gecikmeksizin bir yargılama süreci temin edilmiştir. Adil yargılanma hakkının temel unsurlarından

biri olan bağımsız mahkemelerdir. Ankara İstinaf Mahkemesi'ni yürüten mahkeme heyetinde başkan ve iki yardımcısı dışındaki üyelerin Ermeni ve Rumlardan oluşması, yine sanıkların kendilerine savunmaları için seçtiklerin avukatların tamamının Ermeni olması dikkate değer hususlardandır. Osmanlı mahkemelerinin bağımsız ve adalete uygun olması sebebiyle, Ankara Mahkemesi'nin yayınlanan ilâmı, Temyiz Mahkemesi tarafından da incelenmiş ve karar onaylanmıştır.

Ancak Ankara Mahkemesi adil olmadığı yönündeki suçlamalardan kurtulamamıştır. İsyan eden Ermenilerin, ihtilal cemiyetleri kurarak isyan ettikleri ve Türk askerine silah çektikleri için cezalandırıldığı söz konusu edilmemiş tersine, sırf Hıristiyan oldukları için Müslümanlarca cezalandırıldıkları ileri sürülmüştür. Tüm bu iddialara rağmen Ermeniler Ankara Mahkemesi'nde dönemin şartları itibariyle son derece adil ve bağımsız bir surette yargılanmışlar ve Osmanlı hükûmetinin merhametinden sınırsız bir şekilde yararlanma imkânı elde etmişlerdir.

KAYNAKÇA

- AÇIKSES, Erdal (2003), *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ADAMS, Isaac (1906), *Persia by a Persian: Being Personal Experiences, Manners, Customs, Habits, Religious and Social Life in Persia*, Elliot Stock, London.
- A History of the County of Essex: Volume 4: Ongar Hundred* (1956), W. R. Powell (Editor), pp. 38-41. URL: <http://www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=15544&strquery=thoumaian>. Date accessed: 12 April 2008.
- Abidin Paşa, *Defter-i Abidin Paşa I*, Atıf Efendi Kütüphanesi, Mehmet Zeki Pakalın Tasnifi, Tasnif No: T81621, Kütük No: 19.
- Abidin Paşa, *Defter-i Abidin Paşa II*, Atıf Efendi Kütüphanesi, Mehmet Zeki Pakalın Tasnifi, Tasnif No: T81621, Kütük No: 24,
- ALAN, Gülbadi (2001a), “Amerikan Board Okulları, Türk-Ermeni İlişkilerinde Oynadıkları Roller”, *Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10, Kayseri, s. 153-182.
- ALAN, Gülbadi (2002), *Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri.
- ALAN, Gülbadi (2007a), “Amerikan Board (American Board of Commissioners For Foreign Missions)'ın Karadeniz ve Çevresindeki Teşkilatlanması”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı:2, Bahar 2007, Trabzon, 2007, s. 67-91.
- ALAN, Gülbadi (2007b), “Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni İsyanları ve Amerikan Board Misyonerleri (1875-1918)”, *Ermeni Araştırmaları II. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Cilt: I, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. 505-522.

ANDERSON, Rufus (1872), *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, Vol. I, Congregational Publishing Society, Boston.

ARPEE, Leon (1936), "A Century of Armenian Protestantism", *Church History*, Vol. 5, No. 2 (Jun., 1936), 150-167.

BALGARNIE, Florence (1895), "The Troubles in Armenia (Turkey) with the Exiles. Interview with Professor and Madame Thoumaian", *Great Thoughts*, May 1 1895, 88-90.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Babıâli Evrak Odası (BEO), AYN. d, 1632, s. 415.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), A. MKT. MHM, 693/1; 733/1; 733/2; 733/4; 733/7; 733/8; 733/10; 733/13; 733/14; 733/19; 733/20; 733/22; 733/23; 733/25; 733/28; 733/32; 733/34; 733/35; 733/36; 733/37; 733/42; 733/43; 733/46; 733/47; 733/48; 746/4; 749/5, lef. 1, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), A. VRK, 32/92; 33/79; 46/58; 49/90; 54/50; 54/54; 54/57.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), DH. MKT, 164/93; 187/9.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), HR. SYS, 26/53; 2781/3, lef. 10, 43, 97; 1002/17; 2752/49; 2752/56; 2781/3, lef. 179, 180, 193; 2781/3, lef. 110, 154, 155, 175, 232, 234, 263; 2782/1, lef. 47, 61; 2752/58; 2790/4; 2819/27; 2819/28; 2819/29; 2819/30; 2819/31; 2819/34; 2819/38; 2819/39; 2825/2; 2825/3, lef. 178, 227; 2825/5; 2825/6; 2825/7; 2825/8; 2825/9; 2825/10; 2825/11; 2825/15; 2825/16; 2825/17; 2825/18; 2825/20; 2825/21; 2825/22; 2825/23; 2825/24; 2825/27; 2825/28; 2825/29; 2825/30; 2825/32; 2825/33; 2825/35; 2825/37; 2825/39; 2825/42; 2825/44;

2825/45; 2825/46; 2825/49; 2825/51; 2825/53; 2825/54; 2825/55; 2825/56;
 2825/57; 2825/58; 2825/61; 2825/63; 2825/64; 2825/69; 2825/71; 2825/75;
 2825/76; 2825/77; 2825/78; 2825/79; 2825/80; 2825/81; 2825/85; 2825/88;
 2826/22; 2826/44; 2851/26; 2868/19.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), İ. DH,
 1310/1311B-03.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), İ. DÜİT, 74-
 1, lef. 13; 145/13; 145/21; 145/22.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), İ. HR,
 341/1310-Za-12.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), İ. HUS,
 14/1311 M-042; 14/1311 M-052; 14/1311 M-064.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), İ. TAL,
 38/1311 Ca-098.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), Y. A. HUS,
 268/24; 268/108; 268/110; 268/116; 268/120; 268/128; 268/129; 269/36;
 269/53; 269/60; 269/79; 269/88; 269/95; 269/100; 269/129; 269/136; 269/160;
 269/168; 270/38; 270/53; 270/59; 270/62; 271/54; 271/74; 271/86; 271/87;
 272/7; 272/25; 272/28; 272/40; 272/56; 272/81; 272/88; 272/89; 272/90;
 272/115; 272/128; 272/132; 273/2; 273/6; 273/9; 273/16; 273/36; 273/45;
 273/51; 273/80; 273/92; 273/104, lef. 1; 273/111; 274/38; 274/41; 274/70;
 274/71; 274/115; 275/41; 275/123; 276/45; 276/55; 276/61; 276/69; 276/71;
 276/72; 276/77; 276/89; 276/94; 276/98; 277/33; 277/43; 277/50; 277/72;
 277/84; 277/92; 277/99; 277/102; 277/105; 277/120; 277/137; 278/3; 278/14;
 278/15; 278/34; 278/61; 278/63; 278/69; 278/80; 278/87; 278/89; 278/97;
 278/107; 278/111; 278/139; 278/140; 278/145; 278/148; 278/172; 278/259;
 279/2; 279/19; 279/45; 279/54; 279/61; 279/65; 279/96; 279/107; 279/124;
 279/129; 279/132; 279/192; 280/11; 280/44; 280/93; 282/43; 282/53; 282/63;

282/68; 282/71; 282/101; 283/53; 283/78; 286/68; 291/42; 292/2; 292/114;
294/31; 295/9; 298/95.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), Y. A. RES,
66/2.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), Y. EE, 155/2;
155/4; 155/15.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), Y. EE, Defter
No: 871.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), Y. MTV,
72/56; 73/133; 73/134; 73/156; 73/161; 73/165; 73/176; 73/177; 74/14; 74/45;
74/46; 74/50; 74/77; 74/84; 74/94; 74/95; 75/33; 75/46; 75/68; 75/110; 75/113;
75/169; 75/188; 75/196; 75/233; 76/12; 76/17; 76/46; 76/49; 76/62; 76/84;
76/104; 76/114; 76/115; 76/149; 77/6; 77/154; 78/3; 78/88; 78/157; 80/155;
85/120; 88/219.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), Y. PRK,
EŞA, 13/50; 16/31; 16/80; 16/96; 17/38; 17/46; 17/79; 18/32; 18/44; 18/45;
18/55; 18/66; 18/69; 18/71; 18/76; 19/34; 85/88; 89/66.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), Y. PRK. A,
8/39; 8/54; 8/60.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), Y. PRK. AZJ,
27/19; 27/36.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), Y. PRK.
BŞK, 25/62; 29/95; 30/106; 31/23; 31/60; 31/84; 41/83.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), Y. PRK. DH,
5/83, lef. 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 17, 18, 21, 23, 26, 27, 28.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), Y. PRK. HR, 1/40; 16/66; 16/82; 16/88; 17/11; 17/56, lef. 2, 4, 8, 9; 18/87.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), Y. PRK. PT, 9/4; 9/5; 9/15; 9/33.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), Y. PRK. SRN, 3/81.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), Y. PRK. ŞH, 4/63.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), Y. PRK. TKM, 26/55; 28/4; 29/23; 29/48; 29/54; 29/57; 37/56.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), Y. PRK. UM, 25/69; 26/22; 26/40; 26/76; 26/79; 26/83; 26/89; 27/5; 27/35, lef. 1, 2, 7, 8, 9; 27/87; 28/3; 28/10; 28/50; 28/60; 29/35.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA), Y. PRK. ZB, 10/112; 11/16; 11/25; 11/85; 12/16.

BERBERIAN, Arsen “British Reaction Regarding the First Massacres in Turkey”, <http://www.armenianchurchlibrary.com/>, 20.09.2007.

BIAGINI, Eugenio (1998), “William Ewart Gladstone”, Ed., ECCLESHALL, Robert, Graham Walker, *Biographical Dictionary of British Prime Ministers*, Routledge, London; New York, s. 196-213.

BLISS, Edwin Munsell (1891), Ed., *The Encyclopaedia of Missions, Descriptive, Historical, Biographical, Statistical*, Vol. II, Funk and Wagnalls: New York, London, Toronto.

BLISS, Edwin Munsell (1896), *Turkey and The Armenian Atrocities, A Reign of Terror: From Tartar Huts to Constantinople Palaces*, Edgewood Pub. Co.

Boston Daily Globe, “Armenians Condemned”, 19 June 1893, s. 5.

Boston Daily Globe, “In Turkish Dungeons”, 10 April 1893, s. 1.

Boston Daily Globe, “Interceding for Two Lives”, 19 July 1893, s. 5.

Brooklyn Eagle, “Armenian Christians Released”, 30 April 1893, s. 1.

Brooklyn Eagle, “By Cable From Europe”, 31 May 1893, s. 10.

Brooklyn Eagle, “Recent Events”, 11 February 1893, s. 4.

Brooklyn Eagle, “The Armenian Prisoners”, 22 June 1893, s. 5.

Brooklyn Eagle, “The Porte Announces”, 4 May 1893, s. 2.

Brooklyn Eagle, “Turkish Persecutions in Armenia”, 17 April 1893, s. 2.

BULUT, Hüseyin ve Nurettin Birol (2006), “XIX. Yüzyılın Sonlarında Sivas Vilayetinde Ermenilerin Faaliyetleri ve Alınması Düşünülen Tedbirler ve Mehmet Ali bin Abdullah Selim’in Layihası”, *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, s. 1-11.

Castle Rock Journal (Castle Rock, Douglas Country), “Telegraphic Brevities”, 15 February 1893, s. 2.

Castle Rock Journal (Castle Rock, Douglas Country), “Telegraphic Brevities”, 28 June 1893, s. 2.

Ceride-i Mehakim, Ankara Vilayeti İstinaf Mahkemesi’nin Temyiz Mahkemesi’nce Tasdik Edilen İlamı, Sayı: 714-731, 27 Temmuz-5 Ağustos 1893.

Chicago Daily Tribune, “American Representative in Turkey Protests against Armenian Persecution”, 17 April 1893, s. 5.

Chicago Daily Tribune, "Armenian Prisoners Sentences Commuted", 1 August 1893, s. 5.

Chicago Daily Tribune, "Armenian Teachers Arrested", 5 May 1893, s. 5.

Chicago Daily Tribune, "British Ambassador Has to Give Up His Chicago Trip on Account of It", 30 April 1893, s. 8.

Chicago Daily Tribune, "Change of English Heart", 25 June 1893, s. 9.

Chicago Daily Tribune, "Chicago Armenians Make a Plea", 21 June 1893, s. 4.

Chicago Daily Tribune, "England Position Regarding Armenia", 15 April 1893, s. 5.

Chicago Daily Tribune, "Minister to Turkey Protest", 3 April 1893, s. 5.

Chicago Daily Tribune, "Pardoned Armenians Must Leave Turkey", 6 July 1893, s. 5.

Chicago Daily Tribune, "Pardoned Armenians Quit Turkey", 9 July 1893, s. 9.

Chicago Daily Tribune, "Pleading For Clemency", 21 June 1893, s. 5.

Chicago Daily Tribune, "Serious Condition in Armenia", 11 April 1893, s. 5.

Chicago Daily Tribune, "Turkey Advised to Abandon Prosecutions", 1 Jun 1893, s. 5.

Chicago Daily Tribune, "Turkey Must Give Indemnity", 8 April 1893, s. 4.

Chicago Daily Tribune, "Point Out His Peril", 20 June 1893, s. 3.

Colorado Transcript (Golden, Jefferson Country), "Telegraphic Brevities", 15 February 1893, s. 7.

Colorado Transcript (Golden, Jefferson County), "Armenians Trial a Farce", 28 June 1893, s. 3.

Colorado Transcript (Golden, Jefferson County), “Persecution of Christians”, 26 April 1893, s. 2.

Colorado Transcript (Golden, Jefferson County), “Telegraphic Brevities”, 28 June 1893.

CUINET, Vital (2001) *La Turquie d'Asie : Géographie Administrative Statistique Descriptive Et Raisonnée De Chaque Province De L'Asie-Mineure*, c. VI, (L'Anatolie Centrale Angora, Koniah, Adana, Mamouret-ül Aziz, Sivas), İsis, İstanbul.

ÇETİN, Atilla (1983), “Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi X-XI*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, c. 10-11, s, 189-219.

DAĞLI, Yücel ve Seyit Ali Kahraman (2005), Yay. Haz., *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Daily News, “Armenian Prisoners”, 17 August 1893.

DIXON-JOHNSON, C.F. (1916), *The Armenians*, Northgate-Blackburn, Geo. Toulmin & Sons, UK.

Document: A/CN.4/315, “Force majeure” et “cas fortuit” en tant que circonstances excluant l'illicéité: pratique des États, jurisprudence internationale et doctrine - étude établie, 1978, vol. II/1.

DWIGHT, H. G. O. (1850), *Christianity Revived in the East*, Baker and Scribner, New York.

Essex Record Office (ERO), D/DU., 1777/16, *Catalogue of Anatolia College, Marsovan, Turkey, 1892-1893*.

Essex Record Office (ERO), D/DU., 1777/2, “Pastor and Madame Thoumaian, of Marsovan, Asia Minor”, *The Christian*, 22 October 1891, s. 17-18.

Evangelical Christendom: Its State And Prospects, “Marsovan”, London, September 2, 1861, s. 541.

Evangelical Christendom: Its State And Prospects, “Turkey, Mission Field of Turkey”, London, March 1, 1861, s. 134.

Fairplay Flume (Fairplay, Park Country), “Telegraphic Brevities”, 9 February 1893, s. 2.

Fairplay Flume (Fairplay, Park Country), “Telegraphic Brevities”, 22 June 1893, s. 2.

Fransa Dışişleri Bakanlığı Belgeleriyle Ermeni Meselesi (1985), Siyası Meseleleri Araştırma Grubu, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı:2, Nisan 1985, s. 65-67.

Greeley Tribune, Greeley, Weld County, “Their Trials a Farce”, 29 June 1893, s. 2.

GREENE, Joseph K. (1916), *Leavening the Levant*, Pilgrim Pres, Boston.

HACOBIAN, A. P. (1917), *Armenia and the War*, Hodder and Stoughton, London.

HAMLIN, Cyrus (1896), “America’s Duty to Americans in Turkey”, *The North American Review*, Vol. 163, Issue 478, University of Northern Iowa, September 1896, s. 276-282.

HITCHCOCK, Edward (1863), *Reminiscences of Amherst College, Historical, Scientific, Biographical and Autobiographical*, Bridgman and Childs, Northampton.

HOFFMANN, Adolphe (1897), *Im Türkischen Kerker Wie ich Garabed Thoumajan fand*, W. Faber & C., Westend-Berlin.

HOFFMANN, Adolphe (1898), *A l’Ombre du Croissant : Récit Oriental*, Gen`eve : J.-H. Jehebner, Libraire-Editeur ; Librairie Fischbacher, Paris.

- HÜLAGÜ, Metin (2001), “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye”, *Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10, Kayseri, s. 57-99.
- Hüseyin Kazım Kadri (1992), *II. Meşrutiyetin Perde Arkası ve Makedonya, Arnavutluk, Ermenistan ile Suriye’nin Elden Çıkışı: Türkiye’nin Çöküşü*, Yay. Haz., Yılmaz Daşcıoğlu, Hikmet Neşriyat, İstanbul.
- IŞIKSAL, Turgut (1974a), “Ermeni Faaliyetleriyle İlgili Araştırmalarda Osmanlı Belgelerinin Önemi ve 1893 Merzifon Olayı”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Cilt: XIV, Sayı: 79-80-81 (Nisan-Mayıs-Haziran 1974), s. 47-52.
- IŞIKSAL, Turgut (1974b), “Ermeni Faaliyetlerinin Bir Bölümü 1893 Merzifon Olayı Belgeleri”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Cilt: XIV, Sayı: 82-83-84, s. 25-31.
- İNCE, Dilşen (2007), “XIX. Yüzyılda Amerikan Okullarının Ermeni İsyanlarındaki Etkileri: Merzifon Anadolu Koleji Örneği”, *Ermeni Araştırmaları II. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Cilt: I, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. 463-474.
- JACKSON, Richard L. (1999), “The Role of U.S. Colleges Abroad: Anatolia as a Case Study”, *Mediterranean Quarterly*, Vol. 10, No 4, (Fall 1999), s. 24-43.
- KAPRIELIAN CHURCHILL, Isabel (2005), *Like Our Mountains: A History of Armenians in Canada*, McGill-Queen’s Pres, Canada.
- KARACA, Ali (1993), *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- KARACA, Taha Niyazi (2004), “Yozgat’ta Ermeni Ayaklanmaları: Birinci Yozgat Ayaklanması (6 Ocak 1893)”, *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 3-4, Sayı: 12-13, Kış 2003-İlkbahar 2004, Ankara, s. 93-120.
- KARACA, Taha Niyazi (2005), *Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat’ta Türk Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- KILIÇ, Davut (2000), *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara.
- KIRAKOSSIAN, Arman J.(2004), *The Armenian Massacres 1894-1896: U.S. Media Testimony*, Wayne State University Pres, Detroit.
- KIRAKOSSIAN, Arman J. (2003), *British Diplomacy and the Armenian Question: From the 1830's to 1914*, Gomidas Insitute, Princeton.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur (2000), *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.
- KOLBAŞI, Ahmet (2005), *Merzifon, Yozgat ve Kayseri Ermeni Olayları (1892-1893)*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri.
- KOLTUK, Nuran (2007), "Tomayan Karabet'in Faaliyetleri", *Ermeni Araştırmaları II. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Cilt: I, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. 189-206.
- KUZUCU, Kemalettin (2003), "Sivas'ta Ermeni Hareketleri ve Yerel Yönetimin Uygulamaları (1880-1894)", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Cilt: I, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. 517-528.
- LIPPINCOTT, J. B. ve W. R. Chambers (1872-1873), *Chamber's Encyclopedia: A Dictionary of Universal Knowledge for the People*, Edinburgh, Philadelphia.
- Mancos Times*, (Mancos, Montezuma County), "Armenians Trial a Farce", 30 June 1893, s. 2.
- Marsovan 1915, The Diaries of Bertha Morley* (2000), Ed., KAISER, Hilmar, Gomidas Institute, Ann Arbor, Michigan.
- MITCHELL, J. Murray (1880), Ed., *The Religious Condition of Christendom*, Hodder and Stoughton, London.

Morning Advertiser, “The Angora Prison-Official Report of the Doctors”, 4 September 1893.

MUTLU, Şamil (2005), *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul.

NALBANDIAN, Louise (1963), *The Armenian Revolutionary Movement - The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles.

NICOLSON, Harold (1930a), *Portrait of a Diplomatist: being the life of Sir Arthur Nicolson, first Lord Carnock, and a study of the origins of the Great War*, Houghton Mifflin, Boston.

NICOLSON, Harold (1930b), *Bart. First Lord Carnock: A Study in the Old Diplomacy*, Constable & Co. Ltd., London.

OBE, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, c. 11, Belge No: 97; 98; 103; 104; 116; 117; 118; 128; 134; 138; 143; 155; 156; 157

OBE, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, c. 12, Belge No: 2; 7; 8; 13; 14; 19; 21; 22; 25; 27; 33; 34; 36; 37; 38; 45; 47; 48; 50; 51; 54; 58; 70; 74; 75; 76; 77; 80; 81; 82; 84; 87; 88; 93; 95; 99; 102; 105; 107; 122; 133; 140; 142; 143; 145; 148; 150; 155; 158; 159; 160; 161; 168; 174; 175; 176; 177; 178; 181; 182; 185; 187; 191; 192; 193; 194; 196; 197; 199

OBE, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, c. 13, Belge No: 7; 8; 9; 10; 13

OBE, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, c. 15, Belge No: 40; 48; 87

Ogden Standard Examiner, “From Washington, The Marsovan Incident Settled”, 28 April 1893.

Ogden Standard Examiner, “The Outrages in Turkey”, 8 April 1893.

Ogden Standard Examiner, “The Trouble in Armenia”, 21 June 1893.

ORTAYLI, İlber (2000), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim - Makaleler I*, Turan Kitabevi, Ankara.

Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi-Talori Olayları (1989), *Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question-Talori Incidents*, Ed., ÖKTE, Ertuğrul Zekai, c. I, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895) (2007), c. I, [Proje Yöneticisi: Yusuf Sarımay], Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) (2002), c. I, [Proje Yöneticisi: Yusuf Sarımay], Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1891-1893) (2004), c. II, [Proje Yöneticisi: Yusuf Sarımay], Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara.

ÖKE, Mim Kemal (1996), *Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu (1914-1923)*, İz Yayıncılık, İstanbul.

Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, (PABCFM), Unit 5, The Near East, 1817-1919, Western Turkey Mission, “Annual Report of Marsovan Station Presented at the Annual Meeting in Constantinople June 1861”, Reel 582, No: 534-558.

Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, (PABCFM), Unit 5, The Near East, 1817-1919, Western Turkey Mission, “Fourth Annual Report of Marsovan Station 1863-1864”, Reel 582, No: 570-575.

Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, (PABCFM), Unit 5, The Near East, 1817-1919, Western Turkey Mission, "Marsovan Theological Seminary" Reel 607, No: 629.

Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, (PABCFM), Unit 5, The Near East, 1817-1919, Western Turkey Mission, "Estimates for Anatolia College 1892-1893", Reel 607, No: 253-255.

Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, (PABCFM), Unit 5, The Near East, 1817-1919, Western Turkey Mission, "Cooperation in Anatolia College, from C. C. Tracy, Date: May 27, 1892", Reel 607, No: 645-657.

REED, James Eldin (1972), "American Foreign Policy, The Politics of Missions and Josiah Strong, 1890-1900", *Church History*, Vol. 41, No. 2, (Jun., 1972), 230-245.

Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, (1836), Crocker and Brewster, Boston.

Salt Lake Daily Tribune, "Severe Sentences for Armenians", 19 June 1893.

Salt Lake Daily Tribune, "Washington Notes", 21 June 1893.

SALT, Jeremy (1990), "Britain the Armenian Question and the Cause of Ottoman Reform: 1894-96", *Middle Eastern Studies*, July 1990, Vol. 26, Issue 3.

SALT, Jeremy (1993), *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians (1878-1896)*, Frank Cass, London, England.

Scottish Leader, "Personal Experiences of Turkish Cruelty", 9 Ekim 1893.

SELVİ, Haluk (2004), "Yozgat'ta Ermeni Olayları (1893-1894)", Ed., İNBAŞI, Mehmet, *Doç. Dr. Günay Çağlar Armağanı*, Erzurum, s. 183-191.

- SMITH, Eli (1833), *Researches Of The Rev. E. Smith And Rev. H.G.O. Dwight in Armenia : Including A Journey Through Asia Minor, And into Georgia And Persia, With A Visit To The Nestorian And Chaldean Christians Of Oormiah And Salmas*, Crocker and Brewster, Boston.
- SMITH, J. Calvin (1855), “Marsovan”, *Harper’s Statistical Gazetteer of the World*, Harper and Brothers, New York.
- SONYEL, Salahi R.(1987), *The Ottoman Armenians: Victims of Great Power Diplomacy*, K. Rustem & Brother, London.
- SONYEL, Salahi R.(1995), “The Socio-Economic Development of the Armenian Millet in the Otoman Empire After The Tanzimat Reforms”, Ed., Daniel Panzac, *Histoire Economique Et Sociale de L’empire Ottoman Et de La Turquie (1326-1960)*, Peeters, Paris, s. 470-483
- STEPHENS, Everett W. (1986), *Survival Against All Odds: The First 100 Years of Anatolia College*, Aristide D. Caratzas: New Rochelle, New York.
- STONE, Frank Andrews (1984), *Academies for Anatolia, A Study of the Rationale, Program and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey: 1830-1980*, University Press of America, Lanham MD.
- ŞİMŞİR, Bilal N. (1989), *British Documents on Ottoman Armenians (1891-1895)*, c. III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ŞİMŞİR, Bilal N. (1993), *Documents Diplomatiques Ottomans: Affaires Armeniennes (1886-1893)*, c. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ŞİŞMAN, Adnan (2006), *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

The Atlanta Constitution, “Prompt Reparation is Demanded”, 8 April 1893, s. 1.

The Atlanta Constitution, “The Christians Released”, 30 April 1893, s. 15.

The Atlanta Constitution, “The Doomed Professors”, 21 June 1893, s. 2.

The Atlanta Constitution, “The Matter in Parliament”, 21 June 1893, s. 2.

The Christian, “Pastor and Madame Thoumaian, of Marsovan, Asia Minor”, 22 October 1891, s. 17-18.

The Eclectic Magazine, “The Bible Translators, Rev. Elias Riggs, D.D.”, edited by Walter Hilliard Bidwell, May to August 1862, New York: Beekman Street, 1862, s. 117.

The Hartford Courant, “The Schools of Marsovan”, 1 June 1893, s. 2.

The Lock Haven Express (Evening Express), “Minister Thompson Ordered to act Promptly”, 8 April 1893, s. 1.

The Lock Haven Express, “1800 to 2000 Armenian Christians in Turkish Dungeons”, 12 April 1893.

The Lock Haven Express, “The Armenian Massacres”, 6 December 1894.

The Los Angeles Times, “A Turkish Mob, Burns the American Girls College in Marsovan, Turkey”, 11 February 1893, s. 1.

The Los Angeles Times, “An Inquiry to be Made”, 12 February 1893, s. 1.

The Los Angeles Times, “Invoking th Sultan’s Clemency”, 21 June 1893, s. 2.

The Los Angeles Times, “The Armenian Rioters”, 19 June 1893, s. 1.

The Los Angeles Times, “The Armenians- Innocent Christians Executed by the Ottoman Authorities, 4 August 1893, s. 2.

The Los Angeles Times, "The Armenians", 20 June 1893, s. 2.

The Los Angeles Times, "Turbulent Turks", 30 May 1893, s. 2.

The Missionary Herald, "Annual Survey of the Missions of the Board, Marsovan",
Vol. LXIX, 1873.

The Missionary Herald, "Letter From Mr. Bliss, November 5, 1852, Death of Mr.
Sutphen", Vol. XIIX, February 1852, s. 47-48.

The Missionary Herald, "Letter From Mr. Power's, April 8, 1851", Vol. XLVII,
August 1851, No: 8, s. 263-264.

The Missionary Herald, "Letter From Mr. Power's, August 25, 1851", Vol. XLVII,
December 1851, No: 12, s. 407-408.

The Missionary Herald, "Letter From Mr. Power's, August 4, 1851", Vol. XLVII,
November 1851, No: 11, s. 374-375.

The Missionary Herald, "Places to be Occupied", Vol. XLVII, September 1851, No: 9,
s. 290-291.

The New York Times, "Armenian Sedition Trials", 1 Jun 1893, s. 11.

The New York Times, "Britains Protest to Turkey", 5 July 1893, s. 9.

The New York Times, "Condensed Cablegrams", 5 May 1893, s. 6.

The New York Times, "Riots in the Old World", 19 June 1893, s. 4.

The New York Times, "Sentenced Marsovan Rioters- The United States Sees No
Reason Why It Should Interfere", 21 June 1893, s. 9.

The New York Times, "Sentenced Marsovan Rioters", 21 June 1893, s. 9.

The New York Times, “The Armenian Christians – Friends of the Condemned Men Moving to Save Them”, 23 June 1893, s. 4.

The New York Times, “The Condemned Professors-Thoumaian and Kayayan Welcomed by the Armenians of London”, 19 July 1893, s. 9.

The New York Times, “The Marsovan Conspiracy, Result of Investigations Made by the American Secretary of Legation”, 18 April 1893, s. 2.

The New York Times, “The Marsovan Conspiracy”, 18 April 1893, s. 2.

The New York Times, “Turkey Heeds our Protest, Results of Minister Thompson’s Action in the Anti-Christian Riots”, 17 April 1893, s. 5.

The Rolla New Era, “The Inscrutable Turk”, 15 April 1893, s. 2.

The Rolla New Era, “The Inscrutable Turk”, 15 April 1893, s. 2.

The Times, “Trials at Angora”, “Christians in Asia Minor”, “British Vice-Consuls in Asia Minor”, 4 August 1893, s. 4.

The Times, “Alleged Moslem Excesses in Armenia”, 18 March 1893, s. 8.

The Times, “Armenian Political Agitation”, 25 February 1893, s. 5.

The Times, “Armenian Political Agitation”, 27 February, 1893, s. 6.

The Times, “Armenian Political Prisoners”, 18 April 1893, s. 6.

The Times, “Armenian Political Prisoners”, 25 April 1893, s. 6.

The Times, “Armenian Prisoners at Angora”, 12 August 1893, s. 6.

The Times, “Armenian Prisoners”, 18 August 1893, s. 4.

The Times, “Armenian Prisoners”, 8 July 1893, s. 8.

The Times, “Arrests in Armenia”, 28 April 1893, s. 6.

The Times, “Disturbed Armenia”, 4 December 1894, s. 6.

The Times, “Disturbed Armenia”, 6 December 1894, s. 6.

The Times, “Ecclesiastical Intelligence”, 12 September 1893, s. 10.

The Times, “Ecclesiastical Intelligence”, 20 March 1894, s. 8.

The Times, “Ecclesiastical Intelligence”, 5 July 1893, s. 8.

The Times, “Evangelical Alliance-Dublin Conference”, 5 September 1893, s. 6.

The Times, “House of Commons”, 28 June 1893, s. 9.

The Times, “House of Commons”, 20 June 1893, s. 6.

The Times, “Imprisonment of Mr. Thoumaian”, 18 March 1893, s. 8.

The Times, “In the House of Commons Yesterday”, 3 August 1893, s. 7.

The Times, “Liberation of Armenian Prisoners, Parliament, House of Lords”, 5 July 1893, s. 6.

The Times, “Parliament, House of Commons-The Armenian Prisoners”, 3 August 1893, s. 5.

The Times, “Parliament, House of Lords, The Angora Trials”, 23 June 1893.

The Times, “Persecution of Christians”, 24 June 1893, s. 6.

The Times, “The Angora Trials”, 7 July 1893, s. 11.

The Times, “The Armenian Disturbances”, 6 April 1893, s. 3.

The Times, “The Armenian Prisoners”, 2 August 1893, s. 9.

The Times, "The Armenian Prisoners", 27 June 1893, s. 8.

The Times, "The Armenian Prisoners", 6 September 1893, s. 8.

The Times, "The Armenians and Justice in Turkey-To The Editor of The Times", 7 July 1893, s. 2.

The Times, "The Armenians in Turkey", 24 August 1893, s. 3.

The Times, "The Armenians Troubles", 28 August 1893, s. 4.

The Times, "The Condemned Armenians", 1 August 1893, s. 3.

The Times, "The Condemned Armenians", 7 July 1893, s. 8.

The Times, "The Porte and The Armenians", 1 June 1893, s. 5.

The Times, "The Reported Armenian Disturbances", 17 April 1893, s. 5.

The Times, "The Trial of Armenians at Angora", 22 June 1893, s. 5.

The Times, "The Troubles In Armenia, G. Hagopian", 29 June 1893, s. 6.

The Times, "The Troubles In Armenia", 28 June 1893, s. 5.

The Times, "The United States and Turkey", 8 April 1893, s. 7.

The Times, "Trials at Angora", 3 May 1893, s. 6.

The Times, "Trials at Angora", 4 August 1893, s. 4.

The Times, "Trials of Armenians at Angora", 28 June 1893, s. 6.

The Times, "Turkey", 1 August 1893, s. 7.

The Times, "Turkey", 4 August 1893, s. 7.

The Times, “Turkey”, 7 July 1893, s. 9.

The Times, “The Condemned Armenians”, 6 July 1893, s. 5.

The Washington Post, “The Marsovan Incident Closed”, 23 May 1893, s. 1.

The Washington Post, “600 Christians Released”, 18 April 1893, s. 1.

The Washington Post, “Christians of Armenia”, 23 Nisan 1893, s. 9.

The Washington Post, “Dungeons For Christians”, 10 April 1893, s. 1.

The Washington Post, “Help for the Armenians”, 23 June 1893, s. 1.

The Washington Post, “May be Shot or Poisoned”, 21 June 1893, s. 1.

The Washington Post, “May Save Their Lives”, 20 June 1893, s. 1.

The Washington Post, “No Occasion For Interference”, 21 June 1893, s. 4.

The Washington Post, “Protestants Condemned to Death”, 19 June 1893, s. 1.

The Washington Post, “The Persecutions in Armenia”, 21 May 1893, s. 15.

The Washington Post, “The Persecutions in Armenia”, 21 May 1893, s. 15.

The Washington Post, “Their Persecutors Punished”, 18 April 1893, s. 7.

The Washington Post, “Turkey Called to Account”, 8 April 1893, s. 1.

The Washington Post, “Two Armenians were Pardoned”, 6 July 1893, s. 3.

THOMAS, J. ve T. Baldwin (1856), Ed., “Marsovan”, *Lippincott’s Pronouncing Gazetteer*, J. B. Lippincott, Philadelphia.

THOUMAIAN, Garabed (1879), *Agathangelos et la doctrine de l’Eglise Arménienne au Ve siècle*, George Bridel, Lausanne.

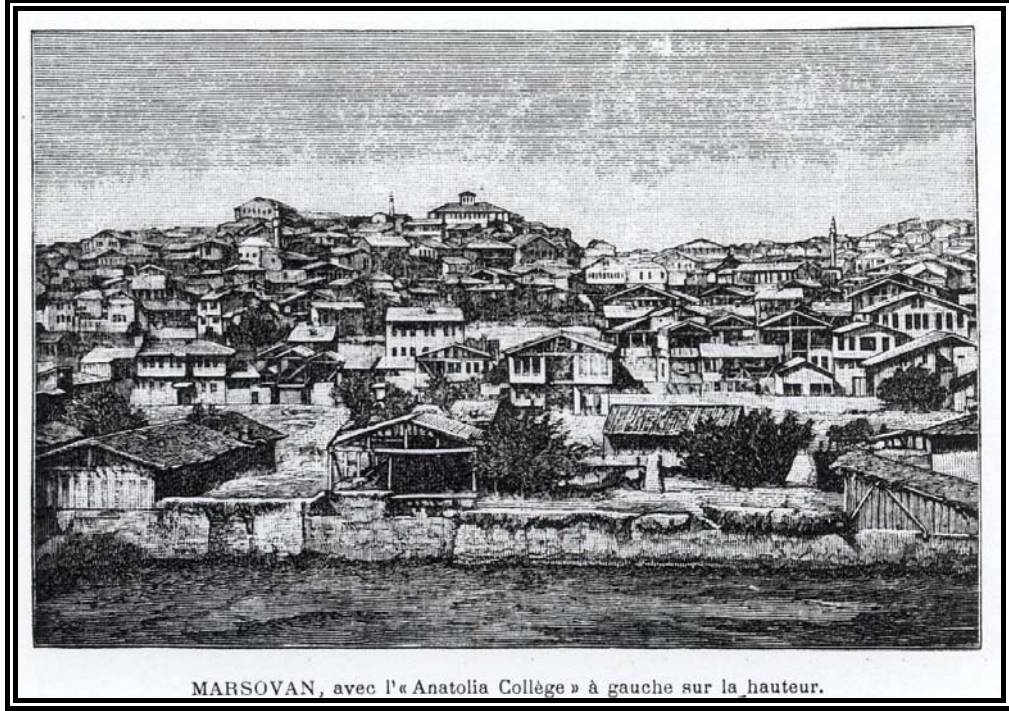
- TOZLU, Necmettin (1991), *Kültür ve Eğitim Tarihimize Yabancı Okullar*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- TRACY, Joseph vd. (1840), *History of American Missions to the Heathen, From Their Commencement to the Present Time*, Spooner and Howland, Worcester.
- TURKEY, No: 3 (1896), [C. 8015], *Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey (1892-1893)*, London.
- TUZCU, Ali (1994), “Merzifon’da Ermeni Ayaklanmaları”, *Belleten*, c. LVII, Aralık 1993, Sayı: 220’den ayrı basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 795-829.
- United States of America, National Archives, (USA, NA), *Despatches from United States Ministers to Turkey, 1818-1906*, Microfilm Publication Mc 46, Reel 54, No: 24; 27; 29; 37; 57; 62; 78; 82; 86;
- URAS, Esat (1987), *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul.
- WALKER, Christopher J. (1990), *Armenia: The Survival of a Nation*, Chatham, London.
- WALKER, Graham (1998), “Archibald Philip Primrose, Fifth Earl of Rosebery”, Ed., ECCLESHALL, Robert, Graham Walker, *Biographical Dictionary of British Prime Ministers*, Routledge, London; New York, s. 222-231.
- WHITE, George E. (1995), *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, çev: Cem Tarık Yüksel, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- WHITMAN, Sydney (1914), *Turkish Memories*, Scribner’s, London.
- WILDER, Royal Gould (1861), *Mission Schools in India of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Randolph, Broadway: New York.

WILSON, James Grant ve John Fiske (1888), Ed., *Appletons' cyclopaedia of American biography*, Vol. II, D. Appleton and Company, New York.

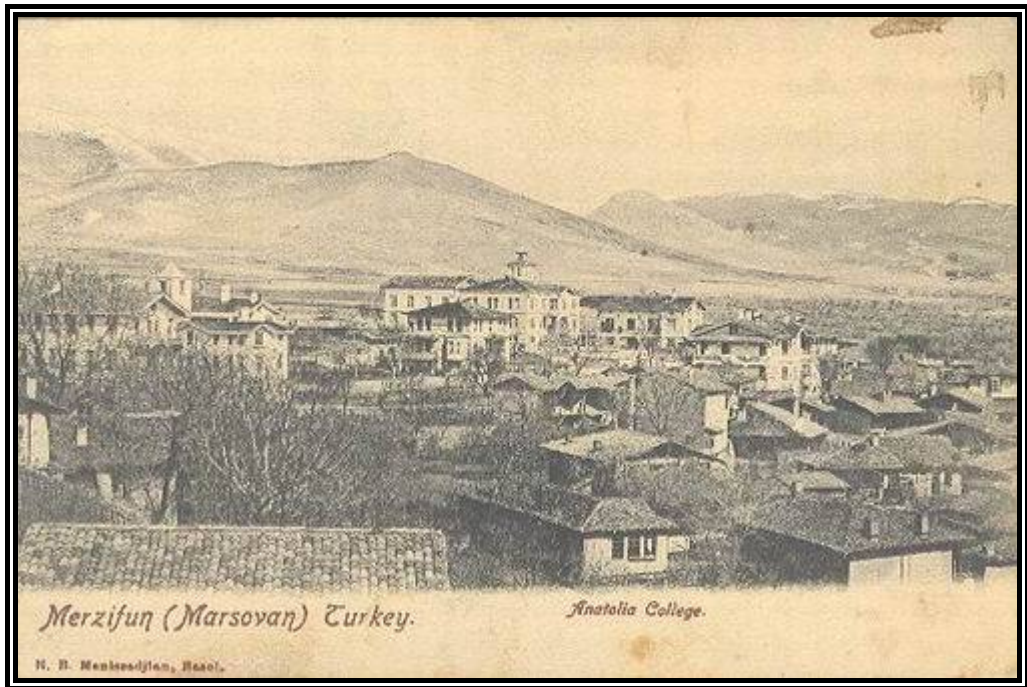
WILSON, James Grant ve John Fiske (1889), Ed., *Appletons' cyclopaedia of American biography*, Vol. VI, D. Appleton and Company, New York.

Yargıtay Tarihçesi, <http://www.yargitay.gov.tr/content/view/51/42/>, 05.11.2007

EKLER

EK 1: Merzifon Şehri (Hoffmann, 1898: 13).

EK 2: Merzifon Şehrini gösteren kartpostal.

EK 3: Merzifon şehri ve Anadolu Koleji (Bliss, 1896: 252).

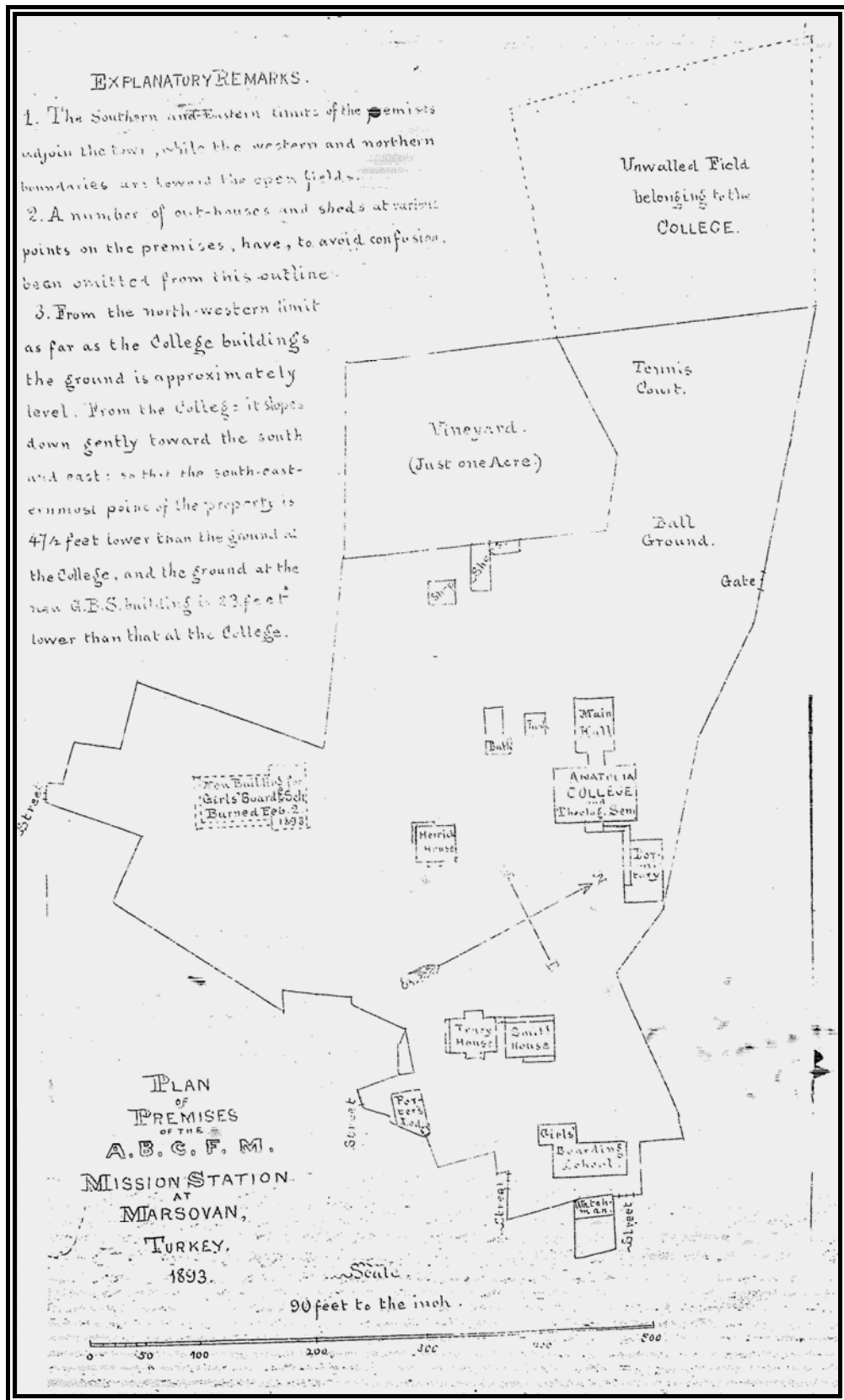
EK 4: Merzifon Anadolu Koleji (ERO, D/DU 1777/16).

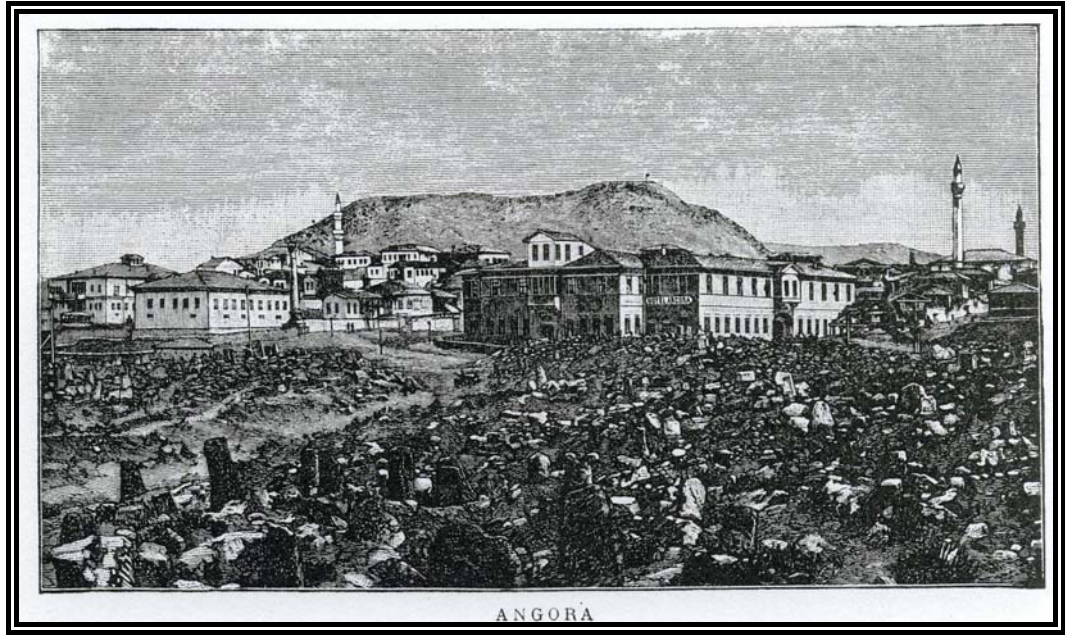
EK 5: Merzifon Kızlar Okulu (Stephens, 1986: 4).

EK 6: Merzifon Anadolu Koleji'nde Fritcher Salonu (Stephens, 1986: 4).

EK 7: 1893 Merzifon Anadolu Koleji Yerleşim Planı (PABCFM, Reel 607, No: 725).

EK 8: Ankara (Hoffmann, 1898: 137).

EK 9: Ankara 1894 (Servet-i Fünûn, 20 Temmuz 1893:1).

Ek 10: Karabet Tomayan (ERO, D/DU 1777/2).

Ek 11: Lucy Tomayan (ERO, D/DU 1777/2).

Ankara İstinaf Mahkemesi			
Oturumlar	Tarih	Açıklama	
1	20 Mayıs 1893 Cumartesi	Sanıkların kimlik tespitlerinin ardından zabıt katibi tarafından sanıklar hakkındaki iddianameler okundu. Savcı Mehmet Arif Bey'in konuşması.	
2	22 Mayıs 1893 Pazartesi	Avukatları da yanlarında olmak üzere sanıkların sorgulanmasına başlandı.	Cevahirciyan Rupen Andon Rüştuni Alacaciyan Karabet Cebidelikyan Agop Dökmeciyan Parsih Derevenk Manastırı Rahibi Tanil Onan oğlu Kasap Mamas
3	25 Mayıs 1893 Perşembe	Sanıkların dinlemesi işlemini üçüncü oturumunda da devam etti.	Kertman oğlu Karo Dabağyan Agop Simurg oğlu Artin Gürünlü oğlu Karabet Dava vekili Arsin Suvarış Serkiz
4	27 Mayıs 1893 Cumartesi	Sanık avukatlarından Artin Şamlyan ile Avukat Karabet Şahinyan'ın itirazlarının dinlenmesinin ardından sanıkların dinlenmesine devam edildi.	Çorumlu saatçi Haçatur Tin oğlu Bedros Merzifonlu Papazyan Mıgırdıç Karagöz oğlu Artin Artinyan Mihran Oğlakçıyan Haçatur Midil oğlu Serkiz
5	30 Mayıs 1893 Salı	Sanık avukatlarından Artin Şamlyan, Avukat Karabet Şahinyan ile sanıklardan Agop Pehlü ile Karabet Tomayan'ın itirazlarının ardından sanıkların sorgulanmasına geçildi. Başsavcı Mehmet Arif Bey şahitlerin dinlenmesini talep etti ve pusulada isimleri yazılı olan şahitlerin isimlerini okudu.	Ohannes Kayayan Ateş oğlu Mike Yagob oğlu Panos Talış Kezir Taros oğlu Mihircan Bedros oğlu Misak
6	3 Haziran 1893 Cumartesi	Sanıklardan Ankara'ya nakledelememiş olanların sorgulanmalarının ardından tanıkların dinlenmesine başlandı.	Köşker oğlu Kazaros Mihakyan Kırkor Develili Bıçakçı oğlu Civan Kazaros oğlu Kırkor
7	5 Haziran 1893 Pazartesi	Tanıkların dinlenmesine devam edildi. Tanık listesinde isimleri bulunan ancak kendilerine ulaşılamayan Arakliyan Mıgırdıç, İvaz oğlu Dikran, Develiyen Mihran, Derekim oğlu Isadur'un verdikleri yazılı ifadeleri okundu.	Tanıklar; Mehmet Çavuş Kolcu İzzet Efkereli Zerkar oğlu Mihran Adriyan Karabet Kayser oğlu Manuk Kuyumcuyan Mihail Mardiros oğlu Hacı Karabet Tozcu Agop Çaluk oğlu Misak Keresteciyan Ağapik Kasap oğlu Hacı Dikran Nevşehirliyan Nazaret Yogabiyen Cebrail
8	8 Haziran 1893 Perşembe	Oturuma gelmeyen tanık Ahmal oğlu Hampar'ın verdiği ifade okundu. Sanıklardan Ohannes Kayayan ile Parsih Dökmeciyan'ın itirazlarının dinlenmesinin ardından delillerin mahkemeye sunulmasına geçildi. Savcının beyanından sonra sanık avukatları Avukat Abaciyan Mamas ile İzzet Efendi'nin savunmaları dinlendi.	Berberyan Karabet Cibaryan Serkiz Göğüş oğlu Artin Maraşlı Haçer Kürt İbrahim Talış Hanlı oğlu Artin Yagop oğlu Hacı Talış Maksudiyan Avadis Talış Tomayan (Sumayan) Karabet Talış Kaya oğlu Abraham Gürünlü Şalı Agop Gülleçi oğlu Ali
9	10 Haziran 1893 Cumartesi	Avukatların savunmaları.	Arabacı Hamza Hancı Hafız Ağa Kahveci Ali Ağa Bandırmalı Arabacı Süleyman Hancı Mehmet Ali Kayserili Hacıoğlu Mustafa Seyit Mehmet Hacı İbrahim Ağa Raih oğlu Halil
10	12 Haziran 1893 Pazartesi	Avukatların konuşmaları üzerine savcının sözleri, sanıkların son olarak konuşmaları. Karabet Tomayan, Ohannes Kayayan ve diğerlerinin konuşmaları.	Avukat Kevork Avakiyan Karabet Şahinyan Şamlyan Artin Yozgatlı Nazaret Efendi
		Savcının gerekçeli kararının okunmasının ardından mahkeme sona ermiştir.	Azizyan Nazım Lazaraki Efendi Agop Çeçeciyan

EK 12: Ankara Mahkemesi'nin Seyri

No	Sanığın Adı	Baba Adı	Yaşı	İkameti - Mesleği
1	Rupen Cevahiryan	Nazaret	27	Kayseri-Makineci
2	Andon Rüştüni	Ohannes	46	İskenderiye-Gazeteci
3	Parsih Dökmeciyen	Parsih	27	Kayseri-Tüccar
4	Agop Cebidelikyan	Artin	27	Kayseri-Attar
5	Karabet Alacaciyen	Hacı Osep	29	Kayseri-Esnaf
6	Rahip Tanil Efendi	Parsih	43	Derevenkli
7	Ohannes Arzumanyan	Karabet	26	Kayseri-Kalıpçı
8	Kara Parsihyan Tanil (Daniyel)	Kazar	20	Kayseri-Çulhalık
9	Mamas Onan oğlu	Bedros	21	Kayseri-Pastırmacı
10	Aşçı Parsih oğlu Gülbenk	Parsih	18	Talas-Doğramacı
11	Ohannes Karakülahoğlu	Kigork	19	Kayseri-Derevenk Manastırı'nda hizmetçi
12	Avadis Kayser oğlu	Ohannes	20	
13	Kertman oğlu Karo	Kirkor	23	Talas-Öğretmen
14	Agop Dabağyan	Haçik	47	Talas-Saatçi
15	Simuh oğlu Artin	Simon	51	Talas-Katırcı
16	Gürünlü Karabet	Haçatur	25	Talas-Postacı
17	Yagop oğlu Panos	Hacı	30	Talas-Demirci
18	Arsin Kalfayan	Avadis	33	Talas- Dava vekili
19	Şuvarış İseyan	Agop	38	Talas- Öğretmen
20	Mardiros Civanyan	Karabet	20	Efkere-Merzifon kolejinden mezun
21	İstapan Boyaciyen	Kirkor	23	Efkere-Çerçi esnafı
22	Agop Pehlu	Miğirdiç	42	Gemerek-Esnaf
23	Vaiz Mardiros	Kalost	40	Gemerek-Protestan vaizi
24	Gürünlü Taros	Vartuar	22	Gürün-Çerçi esnafı
25	Karabet Tomayan	Ohannes	40	Merzifon-Öğretmen
26	Ohannes Kayayan	Taros	28	Merzifon-Öğretmen
27	Haçatur Oğlakçıyan	Tomas	38	Gümüşhacıköy
28	Uzun oğlu Kalos	Matios	24	Gümüşhacıköy
29	Midil oğlu Serkiz	Ohannes	30	Gümüşhacıköy-Esnaf
30	Kezir Taros oğlu Mihircan	Taros	25	Talas- Doğramacı
31	Bedros oğlu Misak	Bedros	22	Talas- Arabacı
32	Arabacı Ohannes	Miğirdiç	26	Germid-Arabacı
33	Çolakyan Agop	Artin	22	Kayseri-Kunduracı
34	İseyi oğlu Kirkor	Artin	38	Kayseri-Mühürücü
35	Kalıpçı Moşo	Karabet	25	Yozgat-Fes kalıpcısı
36	Keçeciyen Misak	Aharon	32	Yozgat- Fotoğrafçı
37	Abkaryan Ohannes	Abkar	32	Yozgat-Tüccar
38	Kebapçıyan Sinekerim	Kirkor	24	Yozgat-Öğretmen
39	Ateşoğlu Mike	Artin	19	Yozgat-Hizmetkar
40	Papazyan Miğirdiç	Agop	25	Merzifon-Çerçi
41	Nehabetyan Nehabet	Parsih	22	Merzifon-Bezzaz
42	Karagözyan Artin	Agop	21	Merzifon
43	Adir oğlu Kazaros	Haçer	24	Kayseri-Çerçi
44	Vartan oğlu Mihran		28	Kayseri-Attar
45	Dolonyan Agop	Kirkor	44	Çorum-Çerçi
46	Varnuk oğlu Kabril	Ohannes	24	Everek-Kunduracı
47	Serpik Kadın	Manuk kızı	26	Everek
48	Sinan oğlu Arşak	Artin	21	Everek
49	Dayı oğlu Arakel	Karabet	13	Everek-Öğrenci
50	Saatçi oğlu Haçatur	Asvadur	41	Gümüşhacıköy-Berber
51	Cenun oğlu Sahak	Nişan	17	Merzifon
52	Tin oğlu Bedros	Agop	21	Gümüşhacıköy-Dikici esnafı
53	Kazaros oğlu Kirkor			Ankara'ya nakil olunmadıkları tespit edildi.
54	Kel Artin oğlu Karabet			
55	Bıçakçı oğlu Civan			
56	Mihakyan Kirkor			
57	Efe Mihran			
58	Köşker oğlu Kazaros			
59	Papazyan Krupi			Akli dengesi bozuk olduğundan akıl hastanesinde bulunuyordu.

Ankara'ya daha sonra nakil edilen sanıklar

No	Sanığın Adı	Baba Adı	Yaşı	İkameti - Mesleği
1	Köşker oğlu Kazaros	Kirkor	40	Yozgat – Bakkal
2	Mihakyan Kirkor	Mihak	26	Yozgat – Çerçi
3	Bıçakçı oğlu Civan	Hacı Karabet	14	Everek – Öğrenci
4	Kazaros oğlu Kirkor	Mihail	14	Everek – Öğrenci

EK 13: Ankara Mahkemesi Sanıklarının Listesi (Ceride-i Mehakim, No: 714, 1309: 10545-10547; BOA, Y. PRK. UM, 27/35, s. 2-4).

No	Avukatlar	Sanıklar	Açıklama	
1	Kevork Avakıyan	Tomayan Karabet		
		Kayayan Ohannes		
		Andon Rüstuni		
		Kalıpçı Moşe		
		Saatçi oğlu Haçatur		
		Nehabet Nehabetyan		
		Civan Bıçakçıoğlu	Ankara'ya geç nakil edildiği için avukatını sonra seçti.	
2	Artin Şamilyan	Oğlakçıyan Haçatur		
		Papasyan Miğirdiç		
		Dava Vekili Arsin		
		Vaiz Mardiros		
		Gürünlü Taros Zarokyan		
3	Karabet Şahinyan	Karagöz oğlu Artin		
		Uzun oğlu Kalos		
		Alacacıyan Karabet		
		Keçeciyan Misak		
		Şuvarış		
		Agop Pehlu		
		Yagob oğlu Panos		
		Sinan oğlu Arşak		
		Kazaros oğlu Kirkor		Ankara'ya geç nakil edildiği için avukatını sonra seçti.
		4		Yozgatlı Nazaret
Dayı oğlu Arakel				
Simuh oğlu Artin				
Debağ oğlu Agop				
Aşçı Parsih oğlu Gülbenk				
Civanyan Mardiros				
5	Nazım Azizyan	Parsih Dökmeciyan		
		Vartanyan Mihran		
		Dolonyan Agop		
6	Agop Çeçeciyan	Onan oğlu Mamas		
		Cebidelikyan Agop		
		Boyacıyan İstapan		
		Varnukyan Kapril		
		Kara Parsih oğlu Tanil		
		Papazyan Krupi		Ankara'ya geç nakil edildiği için avukatını sonra seçti.
7	Lazaraki	Gürünlü Karabet		
		Karakülâh oğlu Ohannes		
		Bedros oğlu Misak		
		Kezir Taros oğlu Mihircan		
		Maksudiyan Avadis		
8	İzzet Efendi	İseyi oğlu Kirkor		
		Arabacı Diros oğlu Ohannes		
		Çolak oğlu Agop		
		Kertman oğlu Karo		
		Arzuman oğlu Ohannes		
		Rahip Tanil		
İbkaryan Ohanes				
Tin oğlu Bedros				
Cenun oğlu Sahak				
Serpik Kadın				
Kebepeciyan Sinekerim				
9	Mamas Abacıyan	Midil oğlu Serkiz		
		Ader oğlu Kazaros		
		Ateş oğlu Mike		
		Mihakyan Kirkor		Ankara'ya geç nakil edildiği için avukatını sonra seçti.
		Köşker oğlu Kazaros		Ankara'ya geç nakil edildiği için avukatını sonra seçti.
		Kara Parsih oğlu Hacı Tanil		
		Simuh oğlu Artin		
		Aşçı Parsih oğlu Gülbenk		
		Debağ oğlu Agob		
		10		Bekir Efendi

EK 14: Ankara Mahkemesi'nde Sanık Avukatlarının Listesi (*Ceride-i Mehakim*, No: 714, 1309: 10541-10544).

No	Tanığın Adı	Baba Adı	Yaşı	İkameti - Mesleği
1	Zerker oğlu Mihran	Agop	22	Efkere-Manifaturacı
2	Adrian Karabet	Hacı Bedros	17	Efkere-Bıçakçı
3	Kayser oğlu Manuk	Agop	25	Efkere-Demirci
4	Kuyumcuyan Mihail İstapan	Haçer	25	Efkere-Doğramacı
5	Mardiros oğlu Hacı Karabet	Hacı Karabet	32	Kayseri-Kalıpçı
6	Demirci oğlu Tozcu Agop	Ohannes	20	Kayseri-Tozcu
7	Çaluk oğlu Misak	Abraham	30	Kayseri-Kalıpçı
8	Keresteciyan Ağapik	Ohannes	30	Kayseri-Tüccar
9	Kasap oğlu Hacı Dikran	Artin	28	Turacı
10	Nevşehirliyan Nazaret	Agop	35	Kayseri-Kunduracı
11	Yagop oğlu Cebrail	Abraham	38	Kayseri-Hazır elbiseci
12	Berberyan Karabet	Serkiz	25	Kayseri
13	Cibaryan Serkiz	Agop	35	Talas-Dükkançı
14	Göğüş oğlu Artin	Kazar	35	Talas-Kalaycı
15	Maraşlı Haçer	Serkiz	35	Boyacı-Kayseri hapisanesinde cinayetten mahpus
16	Kürt İbrahim	Mehmet	40	Kayseri hapisanesinde hırsızlık suçundan mahpus
17	Hanlı oğlu Artin	Ohannes	30	Talas-Berber
18	Yagop oğlu Hacı	Panos	60	Talas-Kasap
19	Avadis Maksudiyan	Serkiz	30	Talas-Yorgancı
20	Sumayan (Tomayan) Karabet	Agop	36	Talas-Simsar
21	Kaya oğlu Abraham	Agop	60	Talas-Bilasifat
22	Gürünlü Şalçı Agop	Ohannes	36	Kayseri-Şalçı
23	Gülleçi oğlu Ali	İsmail	35	Kayseri-Kolcu
24	Arabacı Hamza	İbrahim	30	Ankara- Arabacı
25	Hancı Hafız Ağa Fethullah	Seyit	50	Ankara-Hancı
26	Kahveci Ali Ağa	Hüseyin	25	Ankara-Hancı Hafız Ağa'nın hanında kahveci
27	Arabacı Bandımalı Süleyman	Mustafa	20	Ankara-Arabacı
28	Hancı Mehmet Ali	Hamid	35	Ankara-Hancı
29	Hacı oğlu Mustafa	Hacı	18	Kayseri-Amele
30	Maktul Mustafa'nın eniştesi Seyit Mehmet	Ahmet	25	Kayseri-Amele
31	Kayseri süvari zaptiyesi Hacı İbrahim Ağa	Abdurrahman	50	Kayseri-Süvari zaptiye neferi
32	Raih oğlu Halil	Mehmet	50	Kayseri-Süvari zaptiye neferi
33	Hamurgarın Ali	Mehmet	50	Kayseri-Süvari zaptiye neferi
34	İsmail Onbaşı	Mustafa	50	Kayseri-Süvari zaptiye neferi
35	Kazaros oğlu Haritun	Kazaros	14	Everek-Öğrenci
36	Hekim oğlu Serkiz	Nikogos	35	Everek-Kabzımal
37	Zelam oğlu Karlo	Ohannes	20	Gümüşhacıköy-Çulcu
38	Borçlu oğlu Miğirdiç	Agop		Gümüşhacıköy-Demirci
39	Götüreyan Krupi	Serkiz	40	Gümüşhacıköy-Çulha esnafından
40	Kürkçü oğlu Hirebet	Kapril	25	Gümüşhacıköy-Çulha esnafından
41	Arakliyan Miğirdiç			
42	İvaz oğlu Dikran			
43	Develiyen Mihran			
43	Derekim oğlu İsadur			
45	Ahmet Mülazım oğlu Şaban			Rahatsızlığından ötürü mahkemeye katılmadı
46	Bursalı Arabacı Sarı Ahmet			
47	Arabacı Recep			
48	Seyit Mehmet Çavuş			
49	Gemrekli Ahmal oğlu Hampar			İkamet ettiği yer tespit edilemedi

EK 15: Ankara Mahkemesi'nde Dinlenen Tanıkların Listesi (*Ceride-i Mehakim*, No: 721, 1309: 10654-10668; *Ceride-i Mehakim*, No: 722, 1309: 10669-10681).

خبرنامه محاکم

پاییز ۱۳۰۹

نومرو	محررم	سنه	توز	سنه	صفحه
۷۱۵	۱۶	۱۳۱۱	۱۸	۱۳۰۹	۱۰۵۵۷

(اشبوغزته بهرهفته جمعه ایرتسی کونلری چیقار . سنه لکی در سعادت ایچون مجیدیه یکریمی غروش)
 (حساییله التمش غروشدر . طشره لر ایچون اون بش غروش پوسته اجرتی ضم اولنور . بهر)
 (نسخه سی بنه مجیدیه یکریمی غروش اولوق اوزره بوز یاره به هر برده ساتیلور . درج اولنه حق)
 (اعلاناتک هر برندن بر مجیدیه اخذ اولنور . سنه لکنه مشتری اولوق استیقاتلر عدلیه نظارتی)
 (دائره سنده کاتن جریده محاکم اداره سنه مراجعت ایلملیدر)

— اخطار مخصوص —

درجه دوام اولان ضبطنامه تک اتمامه دکن
 جریده محاکم هر کون نشر اولنه جنی اخطار
 قنور .

— — —

(انقره ولایتی استیناف محکمه سی جزا)
 (دائره سندن اعطا اولوب بوکره محکمه تمیز)
 (جانبدن تصدیق قنن بر قطعه اعلام ضبطنامه)
 (سنک بروجه زیر مابعدی)

وحنیقایان غزته لر بی محال مذ کورده کباچیان
 سینه کریم ایله پایاسیان کیروپی به کوتورمکه
 وکیرویدن الدینی مکانی مرز فونده پایاسیان
 مفردیجه ویرمکه اولدینتی وچولاقیان
 اغسوده کندوسی قیصریه شرکت
 فسادیه سندن اولدینتی وشرکت انچه سیله کندیسنه
 بر روولور الهرق هنوز استعمال ایلمدیکنی
 طایعاً اقرار ایلماری وافکره قریه لی جوانیان
 مارذیرو سده کندوسی مرز فون مکتبی طلبه سندن
 اولوب اوراده ایکن طومهمیان قره بتک عمی زاده سی
 خر یطونک تشویقیله شرکت مذ کوره به داخل

EK 16: Ceride-i Mehakim, Ankara Vilayeti İstinaf Mahkemesi'nin Temyiz Mahkemesi'nce Tasdik Edilen İlamı, Sayı: 714-731, 27 Temmuz-5 Ağustos 1893 (BOA, HR. SYS, 2826/44).

طوبیاندن زوجه سی لوسی تومایان ینم تادیرنه حقن
آلله ینم تادیرنه

مادام طوبیاندن تفسیر احوالی ایجون برستول شهرن استقام ایلدییم هغه مامورینک برتقد زاپوری نفا
تقدیم ایجوریم لوسی تومایان اولونه قارندک بو اولر نغزه شرک بوئر اور تحقیقک برستوله اجرسی بدک زانام هغه
هلری هوزل مادام ده تره برستول شهرینک ان غیر ذوات ایلر سکون اولهانه هوزلر نه برینس اقات ایتمکده
ذرات سوری الهامه معلومات آلمامده برنده ناسی تحقیقات ایجون برهیلی کونر قالمده ایجاب ایتمده مع مایه برستول
مرتبه مادام طوبیاندن ایزدی بولنه سکده اولامده - فقط لوزره ده محسبات لازمه اجرائیزه ره مایه سوری یازنه
نام محده آلر نغم معلومات کوره مرقدینک مرزنیون شهرن برهنه خاز اناسی ایجو بدله نشناته ادرن ایانه اولدی و قولون
یورلوق نامق برینک همدنیکلر لوس همدنیکلر بولنه نیمی بی ایتمده - شو ناسی ده ادر زنده مادام طوبیاندن داتا همدنیک
ادرم کونفرانس یان- ایر ایزدی نطقوره اما اولرین مرزنیون شهرن برهنه خاز اناسی لوزنده در طرفینک یازنه
سمازون غده اتمده اولر نغمه جته ایرامسه در نوزره ده کندی استماع ایجون طوبیاندن ادر مرقدینک دخط ای
یک ده تقدیر ایزر کور کور کی ایمی سخاوتنه دهن اولر نغمه لوزنده طوبیاندن یازنه ای آزاد ای ایجا لوزنده دهن اولر
انقره نیک شال فریزن و قورلوق ایتمای ده لوزنده آتی دهنده کورسه - مادام طوبیاندن کیمه ایفرانف شاطره اولر
انقره نیک شال فریزن کیمی جزل نغمه کندی تفسیر ایزر بزرگ کور یولوه - دودننه مایه نری « ده نغمه بیسی هارسون نامق بر
قارندک خاینه ایتمکی والیوم ادرام سافر بولنه ای ادر نغمه - بویسی هارسون رسامه نر دهن لوسه مادام طوبیاندن موی اولر
سافر حقنای کیمی کیمی برستوله کی مادام « ده نغمه نیک خاز سافر حقنای بونغمه - قوروه انقره ده برجه نر سیاهنه
ایتمده - - کور یولوه مادام طوبیاندن ایو هارسونک لری نغمه بولرم در قورون کز ایفلا دهنده برکتنه ادرم که غیظ تقدیریم
برکتوبیک آدر سنیا برهیلی شامجهک اسوری محرد - بر شوخیل مرقدینک کفیلوک حقنای بر قورنه دیکل اولر ده همدنیک
رودنسانوی ره هاشنه خاینه - فرستان نسبه اولر نغان دهن غزندن « سه اللهته تا - حقنای سوس مادام طوبیاندن
ایفرانف برده سوری نطق اولر نغمه نغمه کوره ج در برده مادام طوبیاندن عقد اجتماع ایجرن لعهه شامه کور دیکن طوبیاندن
دوغنای لرون ایکی عددی کز لک تقدیم ایجوریم بونر جمعیتونک زاپوره ترتیب اولر نغمه کورستر - شو صهنی ده علمه ایرتیک
مادام طوبیاندن ایرد ایتمک اولر نغمه نطقورم بولنه نیمی اولر نغمه نطقورم برکتوبیک قوروه دهنن نر نر نر ده عبایه بالنده
دیه بونغمه خدمت ایجون ارنستانکی فرسیانلرک سمازنده معادله عدیه کور دنده اولر نغمه دز کندی لعهه بر نر نر نر دهن

سویسیر

EK 17: Eşi Ankara Mahkemesince tutuklanan Lucy Tomayan'ın Anadolu'da hastaneler yapılması için Londra'da özel konferanslar verdiği sırada Anadolu Ermenilerinin zulüm ve haksızlığa uğradıklarını da dile getirdiğine dair belge (BOA, Y. PRK. TKM, 26/55).

OLD KING STREET BAPTIST CHAPEL, BRISTOL.

MADAME THOUMAIAN.
Madame Thoumaian's Address is "Armenia,"
Chigwell, Essex.

On Tuesday evening, January 20th,
AN ADDRESS will (D.V.) be delivered by
MADAME THOUMAIAN,
(Wife of Rev. Professor Thoumaian, Sentenced to death by the
Turkish Government for Preaching Christianity in Turkey and
released through the British Government).
Who will appear in Armenian Dress.
SUBJECT:
"Present Situation in Turkey and the Destitute Armenian
Orphans in Armenia."

The Chair to be taken at 8 p.m. by
REV. BENJAMIN J. GIBBON

ALL WELCOME BRING YOUR FRIENDS

A Special Collection will be made on behalf of the Homes for
Destitute Armenian Orphans in Armenia, to be sent direct to F. A.
BEVAN, Esq., D.L., J.P., Banker (of Messrs. Barclay, Bevan and Co.,
54, Lombard Street, London, E.C.), Hon. Treasurer.

EK 18: Lucy Tomayan'ın İngiltere'de düzenlediği mitinglerin afişlerinden biri (ERO, D/DU 1777/3).

URGENT

ARMENIAN CHRISTIANS' DEFENCE.

A
Great United Demonstration
OF
British Protestants,
Representing all Denominations,
WILL BE HELD IN
Exeter Hall, Strand, London, W.C.
ON
Monday Evening, 10th July, 1893,
On behalf of the Security and Immediate
Release of all our Innocent & Condemned
Fellow Christians in Asia Minor.

CHAIR TO BE TAKEN AT 7 P.M. BY
ALBERT SPICER, Esq., M.P.
Who will be Supported by
Sir John Kennaway, Bart., M.P., Rev. J. Oswald Dykes, D.D., Rev. F. B.
Meyer, B.A., Rev. R. Wardlaw Thompson, Rev. J. Monro Gibson, D.D.,
R. C. Morgan, Esq., Rev. W. J. Woods, B.A., Rev. G. W. Olver, B.A.,
Rev. G. D. Mathews, D.D., W. Evans Darby, LL.D., and others.

Doors open to the Public, in Exeter Street, at 6.30 p.m.
RESERVED & PLATFORM TICKETS by MAIN (STRAND) ENTRANCE until 6.45 p.m.

All Communications to be addressed to the Honorary Secretaries, W. EVANS
DARBY, LL.D., and H. J. B. HEATH, 47, New Broad Street, E.C.

EK 19: Tomayan'ın serbest bırakılması için 10 Temmuz 1893'te Exeter Hall'de düzenlenen miting afişi (BOA, HR. SYS, 2752/58).

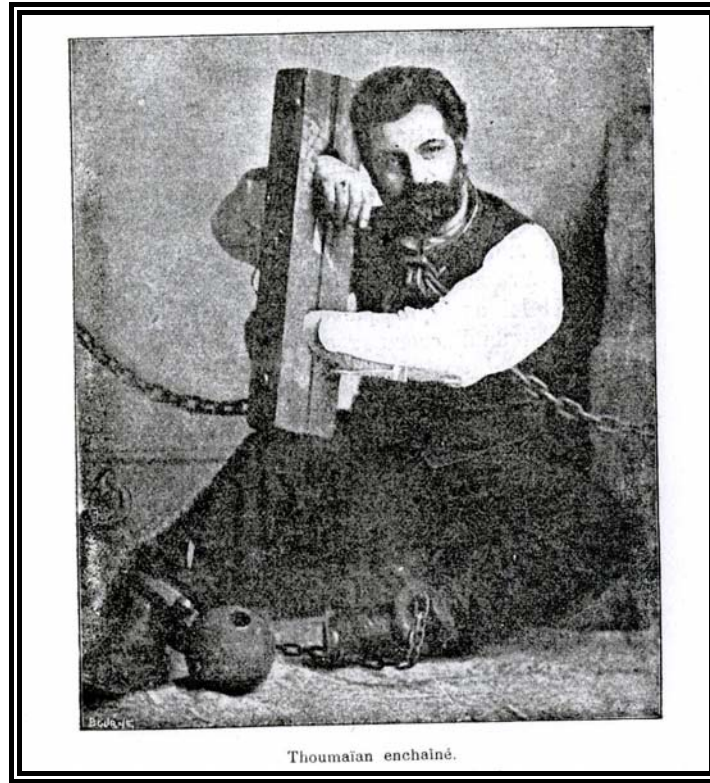
Telegramme de S. M. le Sultan
du 11 Janvier 1893

Tomayan et Kayayan étant de
ceux qui ne cessent pas de faire des
intrigues révolutionnaires, et le jugement
ayant prouvé leur culpabilité, et
malgré tant d'autres preuves accablantes
Contre eux, Sa Majesté S. M., sur la
demande faite soit de la part de Lord
Rosebery par le Canal de l'Ambassade
Anglaise, soit de la part du Gouvernement Anglais
par celui de son Ambassade à Constantinople,
et dans le but de ne pas blesser le Gouvernement
Britannique
~~Anglais~~ et l'opinion publique Anglaise,
et
de bien vouloir permettre ~~de~~ expulser ces
deux criminels
hors de l'Empire avec défense de rentrer.

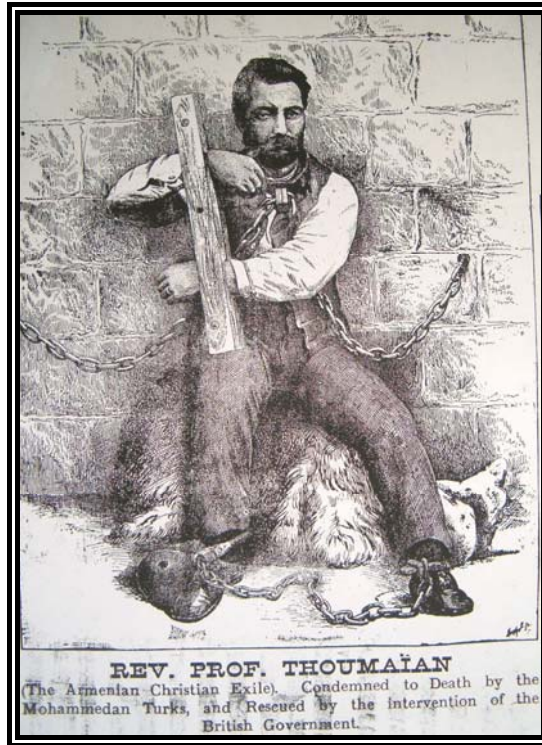
Le Gouverneur S. M. désire faire remarquer que cette
Clémence S. M. n'aura, dans l'avenir, aucun
effet pour établir un précédent et désormais
on devra s'abstenir d'empêcher sur les
droits de l'Empire (qui est indépendant et libre)

Quant à la décision du G. Anglais

EK 22: Tomayan ve Kayayan'ın affedilmelerine karşılık Mısır hidivinin İstanbul'a gelişi sırasında İngiliz gemilerinin kendisine refakat etmemesi gerektiğinin Lord Rosebery'ye tebliğine dair belge (BOA, HR. SYS, 2819/31).

EK 23: Karabet Tomayan'ın İngiltere'de propaganda amacıyla sıkça kullanılan bir resmi (Hoffmann, 1898: 169).

EK 24: Aynı resim düzenlenen toplantı afişlerinde de kullanılmıştır (ERO, D/DU 1777/4).

ÖZGEÇMİŞ

Zeynep İskefiyeli, 1978 yılında Adapazarı'nda doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini tamamladıktan sonra 1996'da Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü kazandı. 2000 yılında Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu ve aynı yıl Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans eğitimine başladı. 2003 yılında "Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışında Kilise'nin Rolü" isimli tezi ile yüksek lisans eğitimini tamamladı. Aynı yıl Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Tarih Bilim Dalı'nda doktora eğitimine başladı. Halen Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktadır.